

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

- Eylem Tekemen Altındaş** 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Kuraklığın Ankara'ya Yansması
- Bilgin Güngör** Bir Ütopyacı İtkinin Yansımaları: Sait Faik Abasıyanık'ın Edebi Eserlerinde Ütopya
- Ömer Kul** 1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu
- Mehmet Ali Yolcu** Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği
- Semiha Altier** Çanakkale'de Osmanlı Dönemi Tasavvuf Ortamının İzleri: Tarikat Yapıları
- Yavuz Selim Çeloğlu** Çanakkale Cephesi'nde 5'inci Ordu Menzil Teşkilatı
- Metin Ünver** Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'egree) Vapur Kumpanyası, 1883-1911
- Kübra Ekiz Barış** Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi
- Erkin Akan** Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat 1921-12 Mart 1921)
- Volkan Marttin** Arşiv ve Hatırat Kayıtlarına Göre Muallim Necati Bey'in Savaş Fotoğrafçısı Olarak Görevlendirilmesi ve Diğer Fotoğrafçılık Faaliyetleri
- Müge Kübra Oğuz & Şerif Korkmaz** Lapseki Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler (1845)
- Gürhan Yellice** Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Kadınına Modernleştirme Girişimleri, Türk ve Dünya Basını (1926-1934)
- Neriman Ersoy Hacısalihoğlu** 19. Yüzyılda Burgaz Kasabasının Gelişimi ve Karadeniz Ticaretindeki Önemi
- Ebubekir S. Şahin** Şairle Sultan Arasında 'İltifat': Fuzulî'nin Kanunî Medhiyeleri

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **16**

Sayı / Number **24**

Bahar / Spring **2018**

ISSN: 2148-0877

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yayın İsmi: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

Publication Name: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies*

Yayın Türü: Süreli Hakemli Yayın

Publication Type: *Periodical Peer-Reviewed Publication*

Yayın Şekli: Yılda iki kez, Türkçe ve İngilizce

Publication Form: *Twice a Year, in Turkish and English*

ISSN: 2148-0877

Sahibi: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Yücel ACER

Owner: *On behalf of the Çanakkale Onsekiz Mart University, Prof. Yücel ACER*

Dergi Hakkında: Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun onayıyla yayınlanır. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı'nda yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

About The Journal: *The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies is a peer-reviewed journal published twice a year. After the evaluation of the editorial board, the submitted papers are delivered to two, or three if need be, referees specialized in the related issue. Upon the approval of the editorial board, the paper is published. Ideas defended in the papers published in The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies belong to the authors. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.*

Tarayan İndeksler/Indexing:

Modern Language Association (MLA)

International Institute of Organized Research (I2OR)

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Scientific Indexing Services (SIS)

Index Islamicus

Tübitak-Ulakbim Tr Dizin (Sosyal Bilimler Veri Tabanı)

Türk Eğitim İndeksi

Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBIAD)

Akademik Türk Dergileri İndeksi

Akademik Araştırmalar İndeksi

Araştırmalar Bilimsel Yayın İndeksi

İletişim/Contact:

Adres: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi

Fen Edebiyat Fakültesi 17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1726 | **Faks:** (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr | **E-posta:** canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Teknik Hazırlık/Technical Preparation: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Matbaası

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Kampüsü, Çanakkale

Tel: 0286 218 00 18 | **Faks:** 0286 218 26 16 | **E-Posta:** matbaa@comu.edu.tr

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yazı İşleri Müdürü/Editors

Doç. Dr. Özkan KESKİN

Doç. Dr. Murat KARATAŞ

Editör Yardımcısı/Assisting Editor

Öğr. Gör. Barış BORLAT

Arş. Gör. M. Bedreddin ŞİMŞEK

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Şeref ULUOCAK
Doç. Dr. Ali SÖNMEZ
Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
Doç. Dr. Cumhuriyet ARSLAN
Doç. Dr. Reyhan KÖRPE
Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN

Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Semiha ALTIER
Dr. Öğr. Üyesi Taner GÖK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf ACIOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
Öğr. Gör. Aytun YAZGI
Arş. Gör. Buğra TERZİ

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Anıl BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. C. Brian ROSE (Pennsylvania Üniversitesi)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Cihan PIYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Warsaw Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatmagül DEMİREL (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Heinz RICHTER (Mannheim Üniversitesi)
Prof. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jay WINTER (Yale Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Machiel KIEL (Hollanda Araştırma Enstitüsü)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALİ BEYHAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi)
Prof. Dr. Raelene FRANCES (Monash Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Rüstem ASLAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÜHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Martin CROTTY (Queensland Üniversitesi)
Doç. Dr. Burhan SAYILIR (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Funda SELÇUK ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Gültekin YILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa BLUMI (Stockholm Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ŞİRİN (Kocaeli Üniversitesi)

Doç. Dr. İlhami YURDAKUL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Orin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Vedat ÇALIŞKAN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih GENCER (Bilal Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Güneş ŞAHİN (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Marios HADJIANASTASIS (Birmingham Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Metin ÜNVER (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet YAZICI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Neriman HACISALİHOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Süheyba YENİDÜNYA (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Alperen AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Çağrı GÜLER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Can AVCI (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Ian MCGIBBON (Yeni Zelanda Kültür ve Miras Bakanlığı)
Dr. Mehmet KURU (Sabancı Üniversitesi)
Dr. Seyit ÖZKUTLU (Yakın Doğu Üniversitesi)

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

24. Sayı'nın Hakemleri

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
Prof. Dr. Bahattin YAMAN
Prof. Dr. Bekir KOÇ
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU
Prof. Dr. Erkan TURAL
Prof. Dr. İlhami YURDAKUL
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN
Prof. Dr. Mehmet AÇA
Prof. Dr. Mehmet Baha TANMAN
Prof. Dr. Nurettin ARSLAN
Prof. Dr. Öner DEMİREL
Prof. Dr. Sacit PEKAK
Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU
Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Doç. Dr. Adem ÖĞER
Doç. Dr. Ahmet OĞUZ
Doç. Dr. Arzu BAŞARAN UYSAL
Doç. Dr. Bilal ÇAKICI
Doç. Dr. Burhan SAYILIR
Doç. Dr. Ercan UYANIK

Doç. Dr. Erhan ÖZTEPE
Doç. Dr. Ferudun Hakan ÖZKAN
Doç. Dr. Figen ATABEY
Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ
Doç. Dr. Mikail ACIPINAR
Doç. Dr. Murat KARATAŞ
Doç. Dr. Şennur ŞENEL
Dr. Öğr. Üyesi Aysegül KILIÇ
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz PARLAK
Dr. Öğr. Üyesi Emrah NAKİ
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat BERBER
Dr. Öğr. Üyesi Güneş ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Kani İrfan KARAKOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Mithat ATABAY
Dr. Öğr. Üyesi Özlem KARSANDIK YAZICI
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Erhan GÜLLÜ
Dr. Öğr. Üyesi Şahin KILIÇ
Dr. Öğr. Üyesi Taner GÖK
Dr. Hülya TOKER
Dr. Levent ÜNAL
Dr. Suat AKGÜL
Öğr. Gör. Barış BORLAT

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies

Yıl / Year **15**

Sayı / Number **24**

Bahar / Spring **2018**

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Eylem Tekemen Altındaş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Kuraklığın Ankara'ya Yansıması

The Reflection of the Drought in the Ottoman State to Ankara in the 19th Century **1-13**

Bilgin Güngör

Bir Ütopyacı İtkinin Yansımaları: Sait Faik Abasıyanık'ın Edebi Eserlerinde Ütopya

Reflections of an Utopian Impulse: Utopia in Sait Faik Abasıyanık's Literary Works **15-27**

Ömer Kul

1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu

The Struggle of East Turkestan After 1949 in Abroad and the Attitude of Taiwan Government **29-62**

Mehmet Ali Yolcu

Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği

Çanakkale Folk Botany in the Context of Traditional Ecological Knowledge..... **63-77**

Semiha Altier

Çanakkale'de Osmanlı Dönemi Tasavvuf Ortamının İzleri: Tarikat Yapıları

The Traces of the Sufi Environment in the Ottoman Period in Çanakkale: Buildings of the Tariqa..... **79-132**

Yavuz Selim Çeloğlu

Çanakkale Cephesi'nde 5'inci Ordu Menzil Teşkilatı

5th Army Range Organization at the Dardanelles Front..... **133-173**

Metin Ünver

Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'egée) Vapur Kumpanyası, 1883-1911

Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'egée) Steamship Company, 1883-1911 **175-210**

Kübra Ekiz Barış

Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi

Bozcaada Kimisis Teodoku Greek Orthodox Church 211-244

Erkin Akan

Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat 1921-12 Mart 1921)

The Conference of London in the Ottoman Archival Documents (21 February 1921-12 March 1921)..... 245-267

Volkan Marttin

Arşiv ve Hatırat Kayıtlarına Göre Muallim Necati Bey'in Savaş Fotoğrafçısı Olarak Görevlendirilmesi ve Diğer Fotoğrafçılık Faaliyetleri

Appointment of Teacher Necati Bey as a War Photographer and His Other Photography Activities According to Archive Records and Memoirs..... 269-288

Müge Kübra Oğuz & Şerif Korkmaz

Lapseki Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler (1845)

Some Observation and Evaluation on the Social and Economic Structure of the District of Lapseki (1845)..... 289-320

Gürhan Yellice

Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Kadınına Modernleştirme Girişimleri, Türk ve Dünya Basını (1926-1934)

Initiatives for Modernizing the Turkish Woman, the Turkish and the World Press in Early Republic Period (1926-1934)..... 321-368

Neriman Ersoy Hacısalihöğlu

19. Yüzyılda Burgaz Kasabasının Gelişimi ve Karadeniz Ticaretindeki Önemi

The Development of the Town of Burgas in the 19th Century and its Importance in the Black Sea Trade 369-388

Ebubekir S. Şahin

Şairle Sultan Arasında 'İltifat': Fuzulî'nin Kanunî Medhiyeleri

An 'Apostrophe' Between Fuzuli and Suleiman the Magnificent 389-405

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Kuraklığın Ankara'ya Yansıması

Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ*

Özet

19. yüzyılda Dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de birçok bölgesinde kuraklık ve onun doğal sonucu olan kıtlık yaşanmıştır. Bu makalede Osmanlı coğrafyasında Ankara özelinde 19. yüzyılda 1845, 1875, 1887, 1894 ve 1895 senelerinde yaşanan kuraklık ve etkileri incelenmeye çalışılmıştır. Doğal afetlerden biri olarak kabul edilen kuraklığın Ankara'daki etkisi konusunda yaşanan zahire sıkıntısı, hububat eksikliği nedeniyle halkın yeterince beslenememesinden kaynaklanan ölümler ve halkın yakın yerlere göç etmesi, ailesiz kalan çocukların durumu, kuraklıktan dolayı kuruyan su kaynakları nedeniyle merkezdeki su sıkıntısının artmış olması, bölge halkının hijyen koşullarını sağlayamamasından dolayı ortaya çıkan hastalıklar gibi dikkat çeken hususlar ele alınmıştır. Ankara ve yakın çevresinde yaşanan olumsuzlukların giderilmesi konusunda hükümetin ve yerel idarecilerin tutumu, zahire sıkıntısı ve fiyatlardaki artış olayları üzerinde de durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kuraklık, Kıtlık, Ankara, Yardım, Göç

The Reflection of the Drought in the Ottoman State to Ankara in the 19th Century

Abstract

In the 19th century, drought and its natural result famine came out in many parts of the Ottoman state as in the different geographies of the world. In this article, in the second half of the 19th century, the drought which came out in 1845, 1875, 1887, 1894 and 1895 the effects is tried to be examined particularly in Ankara in the Ottoman geography. Remarkable points like the matter of rations about the effect of drought that is accepted as one of natural disasters, emigration of locals to nearby places and deaths caused by inadequate nutrition due to lack of grain, the situations of the children without family, increase in water problem in the center because of dry water sources due to drought, emerging diseases as

*Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, etekemen@hotmail.com

the people of the region cannot provide hygiene conditions will be tried to be argued. Furthermore, the attitudes of the government and the local authorities about the elimination of problems in Ankara and its immediate surroundings, struggling with the elimination of the matter of rations and the price increase events are also focused on in this study.

Key words: *Drought, Famine, Ankara, Aid, Migration.*

Giriş

Kuraklık, dünyanın birçok bölgesinde aynı veya farklı zaman diliminde görülen bir olaydır. Kuraklığın doğal sonucu olan kıtlık, bölge halkı için en tehlikeli doğal afet olarak kabul edilir. Çünkü kuraklıkla beraber bölgede suların azalması bitkilerin yok olmasına, halkın zamanla zahiresiz kalmasına, hayvanların telef olmasına neden olmaktadır. Ekonomileri daha çok tarıma dayanan devletlerde, kuraklığın uzun veya kısa sürmesi ve arka arkaya tekrarlaması beraberinde yıkıcı olabilecek sonuçların yaşanmasına neden olmuştur.¹

Osmanlı Devleti'nde halkın büyük bir bölümü çiftçilikle geçimini sağlamaktaydı. Yağışın az olduğu dönemlerde tarımla uğraşan kesim hasatta büyük kayıplara uğramaktaydı.² Kuraklığın yaşandığı bölgelerde halk, kuraklıktan etkilenmeyen veya daha az etkisinin görüldüğü bölgelere taşınmıştır. Göç hadisesi nedeniyle bölge halkının arazisi boş kalmakta ve tarımsal üretim azalmaktaydı. Bu da tarımsal ürünlerden alınan verginin düşmesine neden olmaktadır.³

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda ilk ciddi boyutlarda yaşanan kuraklık 1844 senesi kış aylarında yağışların azlığı nedeniyle etkisini 1845 senesinde göstermiştir.⁴ Devletin birçok bölgesinde etkisini hissettiren kuraklık özellikle İç Anadolu bölgesinde yıkıcı sonuçların yaşanmasına neden olmuştu. Kuraklığın etkisi İstanbul, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Bursa, Adana, Konya ve Ankara'da görülmüştür. Bu bölgelerde yağışın azlığı nedeniyle tarım alanlarından hububat elde edilemeyecek boyuta gelmişti. Ankara, Konya ve yakın çevrelerinin kuraklıktan etkilendikleri bölge idarecilerinin merkeze göndermiş oldukları yazılardan anlaşılmaktadır.⁵ Bölge halkının beslenebilmesi için diğer bölgelerden yüksek fiyatla zahire tedarik edilmeye çalışılmıştır. Yaşanan kıtlıkla beraber bitki ve su kaynaklarının kuruması nedeniyle insan ölümleri yaşanmış olmasının yanı sıra hayvanlar telef olmuştur. Kuraklıkla birlikte artan su sıkıntısı bölge halkının hijyenik olmayan ortamda bulunmalarına neden olduğu için salgın hastalıklar da ortaya çıkmıştır.

1 Erol Tümertekin, "Türkiye Kurak Bölgelerinde Buğday Yetiştirme Devresi ile Kurak Devre Arasındaki Zaman Münasebeti", *Türkiye Coğrafya Dergisi*, C. 3, 13-14, ss. 107-127.

2 Ünal Akkemik, Nesibe Köse vd... "Anadolu'nun Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kuraklık ve Yağış Yılları", *Türkiye Kuvatıner Sempozyumu, Turqua-A*, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, 2-5 Haziran 2005, s. 129.

3 D. Volkan Karaboğa, "Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarıma Etki Eden Faktörler ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar", *International Journal of Social Science*, Volume 5, Issue 6, December 2012, ss. 313-327.

4 Osmanlı Devleti'nde yaşanan kuraklıklar için bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *TÜRKLER*, C. 10, Ankara 2002, ss.718-730; Nejat Berkmen, "Orta Anadolu'da Kuraklık", *Türkiye Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 4, Ankara 1948, s. 8-13.

5 Saadet Tekin, "19. yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu'da Yaşanan Kuraklık Olayları", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, International Journal of Social Science, Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2841>, Number:33, Spring I 2015, s. 331. (ss. 329-341)

Ankara’da Kuraklık ve Kıtık

Osmanlı Devleti 1845 ve 1874 yıllarında iki büyük kuraklık ve sonucunda da kıtlık yaşamıştır. Yaşanan kuraklıklar Osmanlı Devleti’nin birçok yerinde olduğu gibi Anadolu’da da Ankara, Konya ve Bursa’da etkisini göstermişti. Kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık bölgenin tarımsal faaliyetlerinin büyük ölçüde düşmesine ve dolayısıyla tahıl ürünlerinde pahalılık yaşanmasına, hayat şartlarının zorlaşmasına neden olmuştur.

Anadolu coğrafyasında kuraklık, 1839 senesinde ilk belirtilerini göstermiştir. Bu durum karşısında Ankara yerel idaresi tarafından hükümet depolarında bulunan hububat halka dağıtılmıştı. Yerel idare böylelikle hububattaki fiyat artışını durdurmak istemişti. 1845 senesindeki kuraklık ve kıtlık Ankara suyunun çekilmesine neden olmuştu. Bunun üzerine halkın istekleri doğrultusunda Ankara suyu üzerine bir bent inşa edilmişti. Bir önceki sene yağışın az olmasından kaynaklanan üretimin azlığı ve 1845 yaz mevsiminin oldukça sıcak geçmesinden ötürü bölge halkının önceki senenin mahsullerini bitirmiş olmaları kıtlığın yaşanmasına neden olmuştu. Yaşanan kıtlık neticesinde Ankara ve yakın çevresi yardım talebinde bulunmuşlardı. Yöre halkının ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda hükümetten de yardım talebinde bulunmuştu. Ankara’da yaşanan kuraklık ve neticesinde kıtlık karşısında hükümet Ankara’nın yanı sıra Bursa ve Bolu’ya da yardım edilmesi için çalışmalarına başlamıştı. Diğer bölge halklarının ve hükümetin kıtlığın olumsuzluklarını giderme çalışmaları yeterli olmamış, açlık nedeni ile Ankara ve çevresinde hem insan hem de hayvan ölümleri yaşanmıştır. Zorlaşan yaşam şartları nedeniyle Ankara’nın kuraklıktan etkilenen sancak ve kazalarından vilayet merkezine göç hareketi yaşanmıştı.

1845 senesi kuraklığında bölge idarecileri ve halkın isteği üzerine hükümet, Ankara ve yakın çevresi için tahıl üretim yerleri olarak bilinen başta Amasya, Zile, Çorum, Yozgat, Sivas olmak üzere diğer bölgelerden Samsun, Amasya, Çorum, Sivas ve Yozgat üzerinden Ankara’ya getirilmesi için çalışmalara başlamıştı. Hububatın yakın bölgelerden satın alınması fiyatların yükselmesine neden olmuştu.⁶ Kuraklık yıllarında sadece hububat yardımı değil aynı zamanda nakdi para yardımında da bulunmuştu. Bozok ve Ankara emval vergisinden temin edilen paradan da 75000 kuruş kredi desteği ve merkezin isteği doğrultusunda Belediye Sandığı, Emniyet Sandığı, Menafi Sandığı ve Mal Sandığı gibi kuruluşlar da kuraklıktan etkilenenlere nakdi yardımda bulunmuştur.⁷ Kuraklık mağdurlarına merkezin yardımında bulunması hazinenin

6 Kıtık ortamında hububat ve gıda maddelerinde arz-talep dengesi bozulmuş, ürünlerde fiyat artmıştı. Hükümet bu sorunu çözmek için Rumeli başta olmak üzere birçok yerden ucuz fiyata hububat temin etme yoluna gitmiştir. Bkz. Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, İstanbul 2012, ss. 316-328; Tekin, a.g.m., ss. 331-332.

7 Menafi ya da Memleket Sandığının kuruluş amacı ve kurulması için bkz. Cavide Işıksal, “Emniyet Sandığı’nın Kuruluşu”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI/65, Ankara 1973; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, ss. 338-339; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2011, ss. 88-89; Menafi Sandığının ziraatla uğraşanların ve aynı zamanda kuraklık gibi bir felakete uğrayanlara yardım etmektedir.

gelirlerinin azalmasına neden olduğundan taşrada yönetim birimlerinde olan hasıllata devlet, mağdurlara yardım amaçlı el koymuştur.⁸

Osmanlı Devleti'nde etkisini gösteren bir diğer kuraklık ise 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmıştır. 1869-1870 yılları arasında havaların oldukça sıcak geçmesi nedeniyle çiftçi ürün alamaz duruma gelmişti. Ankara vilayetinde 1873-1874 senelerinde kış aylarının çok sert geçmesi ve kuraklığın etkisinin devam etmesi yöre halkını tohumluk buğday stoklarını tüketmek zorunda bırakmıştı.⁹ Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde kuraklık yaşanmasına rağmen ortaya çıkan kıtlıktan en çok etkilenen yer Ankara ve Konya olmuştur.¹⁰ Oldukça zor şartlar altında geçen kış mevsiminden sonra yaşanan kuraklık neticesinde Ankara vilayeti genelinde elde edilen ürün önceki yılların onda biri kadardı. Hükümet bölge halkının ihtiyacını karşılamak için çalışmalara başlamasına rağmen nakliyatta karşılaşılan zorluklar nedeniyle zahire zamanında getirilememişti.¹¹ Hükümet Ankara'nın et ihtiyacının karşılanabilmesi için öncelikle yakın olan yerlerden küçükbaş hayvan nakledilmesini istemişti. Fakat hükümetin bu isteği Kastamonu başta olmak üzere diğer yerlerde de hoşnutsuzluğa neden olmuştu.¹² Kıtlık nedeniyle halkın yetersiz beslenmesinden dolayı bünyeler zayıf düşmüş ve beraberinde de salgın hastalıklar gelmiştir. Kıtlık yaklaşık 18.000 insanın ölümüne neden olmuştur.¹³ Anne ve babaları kıtlıktan dolayı vefat eden çocuklar, askeri kışlada ihtiyaçlarının giderilebilmesi için toplanmıştır. Ama çocuklara kışlada sağlıklı bir ortam sağlanamaması üzerine bir islahhanenin¹⁴ kurulması için çalışmalara başlanılmıştır. Fakat islahhane inşaatı için gerekli paranın yokluğundan dolayı yapılamamıştır.¹⁵ Daha sonra Ankara'da aileleri vefat eden 100 kadar çocuk Ankara Valisi tarafından bakılmaları için yerli ailelere verilmiş ve ihtiyaçları hükümet tarafından karşılanmıştır.

Bkz. *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 752, 24 Rebiülevvel Sene 306, Fi Teşrinisani Sene 304.

8 Erler, *a.g.e.*, ss. 194-196, 338-339.

9 Mehmet Tunçer, *Ankara (Angora) Şehri Merkezi Gelişimi (14.-20.Yüzyıl)*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001, s. 64; Erler, *a.g.e.*, s. 328. 1875 senesinde Ankara'da 1873-74'te yaşanan kuraklıkla ilgili raporlar hakkında bkz. Erdal Yavuz, "19. yüzyıl Ankara'sında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent-içi Sosyal Yapı", *Tarih İçinde Ankara*, Ankara 2000, s. 206; 1874 senesinde yaşanan kıtlık nedeniyle Ankara halkına dağıtılan zahire ile ilgili bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 463/81, 21 Receb 1290; BOA., A.}MKT.MHM., 466/65, 1290.

10 Erler, *a.g.e.*, s. 151.

11 Hükümet Ankara halkının zahire ihtiyacının karşılanması için gerekli olan paranın toplanması için Ankara Valiliği'ne izin vermesi ile ilgili olarak bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 465/71, 10 Şaban 1290.

12 Kastamonu'daki yerel idarecilerin hükümete yazdığı cevap için bkz. BOA., A.MKT.UM., 1326/60, 12 Mayıs 1874.

13 Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Ankara 2005, ss. 257-258; Bilal N. Şimşir, *Ankara... Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu*, İstanbul 2006, s. 31; Erler, *a.g.e.*, s. 163.

14 Bekir Koç, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, Gaziantep 2007, ss. 113-127.

15 BOA.BEOAYN_d_0804, s. 108, Evrak No: 372.

tır.¹⁶ 1878 senesinde Ankara'da daha önce de kurulmak istenen ıslahhanenin¹⁷ inşası ve masraflarının karşılanması konusunda merkez ile Ankara arasında yazışmalar olmuştur. İslahhanenin yapılmasının zorunluluğunun nedenleri ve yapılacak masrafların nerden ve ne şekilde karşılanması gerektiğine dair haberleri en iyi Ankara vilayet gazetesinden öğrenmekteyiz.¹⁸ Gazetede kuraklık yıllarında karşılaşılan durum nedeni ile bir ıslahhanenin yapılmasının zorunlu bir ihtiyaç olduğu ve bunun için de alınacak olan verginin, hayır sahipleri ve menafi sandığından gelecek olan yardımlar ile hemen inşaata başlanması için çalışmalarına hız verilmiş olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁹

1874 kıtlığıyla beraber Ankara kaza ve sancaklarından Ankara merkezine doğru bir göç hareketi yaşanmıştı. Ankara merkezine yaklaşık olarak 4.000 kişi göç etmişti.²⁰ Ama Ankara'nın yakın çevresinden yapılan göçler sonucunda umduğunu bulamayan halk yeniden göçe hazırlanmış ve yaklaşık olarak 30.000 kişi Adana, Bursa, Kastamonu, Sivas, Gümüşhane, Samsun, Tokat, Erzurum, Düzce, Bergama, Adapazarı, İzmit, İstanbul ve Halep'e gitmişti.²¹ İstanbul'a giden Ankaralıların barınma sorunu ortaya çıkmış, hükümet bu sorunu çözebilmek için eskiden suçluların tutuklanıp çalıştırıldıkları İplikhane yani açık cezaevi bölgesine yerleştirmeyi uygun bulmuştu. Doğal olarak bu çözüm de yeni bir soruna neden olmuştu.²²

Kıtlık nedeniyle Ankara merkez ve yakın çevresinden diğer bölgelere giden göçmenlerin bir kısmı zamanla geri gönderilmişti. Öncelikle İstanbul'da barınma konusunda sorun yaşayan mağdurların İzmit üzerinden gönderilmesine karar verilmişti. İstanbul'dan sonra Sivas, Amasya, Erzurum, Bursa'daki göçmelerin iadeleri başlamıştı. Kuraklıktan etkilenen bu ailelerin iadesi yerel idareciler tarafından tasvip edilmese de söz konusu kişilerin tarım yapabilmeleri ve geçinebilmeleri için hububat ve çift hayvanı verilmişti.²³

16 Erler, *a.g.e.*, s. 156.

17 Ankara'da açılmış olan ıslahhane ile ilgili olarak bkz. Özkan Keskin, "Bozkırda Teknik Eğitim Teşebbüsü: Ankara Sanayi Mektebi", ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI, S. 20, Bahar 2016, ss. 71-75.

18 Yaşanan kuraklıkla ilgili haberleri Vilayet gazetesinde dışında misyonerlerin faaliyetleri sonucunda İngiltere'de The Levant Herald gazetesinde de yer bulmuştur. Gazete öncelikle bölgedeki gayrimüslimler için daha sonrada Müslüman halk için yardım kampanyası başlatmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yener Bayar, 1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, İstanbul 2013, ss. 103-118.

19 BOA.BEOAYN_d_0805, s. 37, Evrak No: 6.

20 Erler, *a.g.e.*, ss. 142-145, 157, 160, 177-178.

21 Erler, *a.g.e.*, s. 181, 202-209.

22 Açlıktan kaçan göçmenler İstanbul'un farklı yerlerinde yaşamaya başlamışlardı. Bu durumdan hem İstanbul halkı hem de hükümet memnun değildi. Dağınık halde bulunan göçmenlerin geri gönderilmesi için öncelikle bir araya toplanması gerekiyordu. Bayar, *a.g.t.*, s. 27; Erler, *a.g.e.*, ss. 179-180.

23 Yapılan yardımlar için bkz. Erler, *a.g.e.*, ss. 187-192, 198-202.

Bölge halkının zor şartlar altında hayata tutunmaya çalışmaları neticesiz kalmış ve birçok insan açlık nedeniyle ölmüş, hayvanlar telef olmuştu. Ankara vilayetinin genelinde yaşanmış olan kıtlıkta yaklaşık 627.290 kişinin açlık nedeniyle yaşam-ölüm arasında tehlikeli bir sınırdaki olduğu tespit edilmiş, söz konusu kişilere yardım edilebilmesi için bölgedeki idareciler durumu hükümete bildirmişlerdi. Kuraklığın neden olduğu üretim kaybı ile meydana gelen göç ve ölüm karşısında hükümet yardımıyla bulunmak amacıyla harekete geçmişti.²⁴ Hükümet Konya'da olduğu gibi Ankara için hemen hububat temin etmeye çalışarak bölge insanını zahiresiz bırakmak istememişti. Hükümet sadece hububat yardımı değil aynı zamanda askeri birliklere ait olan depolardaki kıyafet ve orduya ait nakliye hayvanlarını da vermişti.²⁵ Diğer bölgelerden kuraklık mağdurları için toplanan her türlü yardım ihtiyaç sahiplerine ulaşması için nakliye başlatılmıştı.²⁶ Yapılan yardım kampanyalarında yolsuzlukların çıkması ile merkez harekete geçerek nakdi yardımların "İane Musabin Komisyonu"nun tesis edilerek burada toplanmasını, taşrada da İstanbul'dakine benzer komisyonların oluşturularak yardımların mağdurlara sağlıklı bir şekilde ulaştırılmasını sağlamıştır.²⁷ Örneğin Ankara'da yaşanan kıtlık ile ilgili raporların merkeze ulaşmasından itibaren Dersaadet İane Komisyonu, vilayet halkına yardım edilmesi için Kol Ağası ve zahire sevk memurlarına nakdi yardımda bulunmuştur.²⁸

1874 yılındaki kıtlık sonucu yaşanan açlık Ankara ve yakın çevresinde salgın hastalıkların (tifüs, sıtma, humma) ortaya çıkmasına da neden olmuştur.²⁹ Bu hastalıkların tedavi edilmesi için İstanbul'dan Ankara'ya doktor, eczacı ve tıbbi malzeme gönderilmişse de yapılan yardımlar yetersiz kalmıştır. Hastaların düzenli bir şekilde tedavi edilebilmesi için uygun hastanenin olmayışı nedeniyle süvari ve piyade kışkılları kullanılmıştır.³⁰

24 Erler, *a.g.e.*, ss. 162-163, 194.

25 Erzincan'dan gönderilen zahirenin Ankara'ya ulaştırılabilmesi için Sivas bulunan dördüncü ve Ankara'daki birinci ordu askerleri de yardımda bulunmuştur. BOA., Y.PRK. KOM., 5/2, 2 Zilkade 1304.

26 BOA.BEOAYN_d_0804, s. 83, Evrak No: 1085.

27 Yapılan nakdi yardımlar için bkz. Erler, *a.g.e.*, ss. 211-220; Kıtlık yıllarında merkezin kurduğu komisyonlar için bkz. *a.g.e.*, ss. 340-348; taşrada komisyonların kurulduğuna dair bkz. BOA, Ş.D., 1334/13, 28.03.1290; Ankara'da komisyonun kurulması ilgili olarak bkz. BOA, A.MKT.UM., 1297/8, 1326; BOA, A.MKT.UM., 1326/3, 30 Nisan 1290, 25 Rebiülevvel 1291; iane komisyonunda görevli olan memurların Ankara ve Kastamonu'daki ihtiyaç sahiplerini belirleyebilmek için yol masrafları ile ilgili olarak bkz. BOA.BEOAYN_d_0804, s. 91, Fi '4 Recep Sene 291.

28 "Ankara vilayeti dahilinde kahtıdan mesab olan fukara-yı ahaliye meccanen tevzi" ve "ta kılınmak üzere Dersaadet iane komisyonu tarafından mübaya olunub Kol Ağası ...Hasan Tahsin Efendi'ye tevdi' en rapor-ı mahsûsa tahmilen üç bin çuval yani yüz elli bin kıyye dakik ile bunun mesarîf-i nakliyesine mahsuben sevk memuru saadetlü Ali Paşa'ya bin beş yüz aded osmanlı yüzlük altunu irsal kılınmışdır..." BOA.BEOAYN_d_0804, s. 90, Fi 4 CA Sene 291.

29 BOA., A.}MKT.MHM., 552/16, 1312.

30 Erler, *a.g.e.*, ss. 167-168.

Kıtlık nedeniyle halkın idareye karşı isyan ve gelen yardımları yağmalamaya dönük olabilecek hareketini önlemek amacıyla bölgede asayişin sağlanmasına dikkat edilmişti. Ankara ve yakın çevresinde kıtlıktan etkilenen muhacir ve halkın Kastamonu-Samsun'da hırsızlık ve gasb gibi suçlar işlemesine engel olunmak istenmişti.³¹ Askeri birlikler sayesinde Ankara ve civarında güvenliği bozucu olayların yaşanmasına engel olunmuştu.

Ankara ve yakın çevresine yapılmak istenen hububat yardımının istenilen ölçüde yapılamamasının en büyük nedeni ise Osmanlı ulaşım ağının, yollarının elverişsizliği idi.³² Osmanlı Devleti'nde karayolu ulaşımı uzun yıllar ihmal edilmişti. Karayollarının ve köprülerin bakımı yapılmadığı için ulaşım zorlukla yapılıyordu.

Ankara'nın hububat ve hayvan ihtiyacı merkez tarafından, fiyatların Anadolu'ya göre düşük olmasından dolayı Rumeli'den karşılanmaya çalışılmıştı.³³ Temin edilen hububat İstanbul'dan İzmit limanına buradan da katır ve develerle Ankara'ya gönderilmesi oldukça masraflı olmaktadır. Ankara vilayeti idarecileri, hem yardımın zamanında taşınması hem de maliyetli olan kara taşımacılığında kurtulmak için İzmit-Eskişehir ve Eskişehir-Ankara arasında demiryolunun yapımını hükümetten talep etmişlerdi.³⁴

Kıtlığın devam etmesi üzerine hükümetin aldığı bir kararla 1873 senesinde Ankara vilayetinde zahire ihraç yasağı uygulanmaya başlanmış ve bu konu da yabancı devletleri sefaretlerine bildirilmiştir.³⁵ Ama bu durum sadece yabancı devletler için geçerli idi. Çünkü Ankara'da hububatın eksikliğine çare olunması için vilayetteki tircilerin diğer bölgelerden zahire temin edebilmesi gerekli idi.³⁶ Ankara'ya çevre bölgelerden hububat yardımı yapılması konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştı.³⁷ Bu çalışmalar içerisinde hükümet, Ankara'nın 240.000 kile (1 kıyye: 1.282 kg) ve Çankırı'nın da 100.000 kile olan zahire ihtiyacının güvenli bir şekilde karşılanması için harekete geçmişti.³⁸ Yardım için Ankara ve İstanbul'da oluşturulan komisyonlarda bazen yardım konusunda tartışmalar yaşanmıştı. Örneğin Çorum civarından yapılması istenilen tahıl yardımına tarlalarında çekirge yumurtalarının görülmesinden dolayı Çorum halkı katılmak istemiyordu. Çorum'daki yerel idareciler ve halkı kıtlık

31 Erler, *a.g.e.*, ss. 170-173. Yapılan yardımlar esnasında karşılaşılan yolsuzluklar için bkz. *a.g.e.*, ss. 222-228.

32 Ayrıntılı bilgi için bkz. Erler, *a.g.e.*, ss. 234-238.

33 Erler, *a.g.e.*, ss. 264-273.

34 Erler, *a.g.e.*, s. 273.

35 BOA., A.}MKT.UM., 219/19, 15 Rebiülahir 1272.

36 Erler, *a.g.e.*, ss. 352-353; mahsulatin ve tohum eksik olmasından dolayı halka yapılacak olan yardım ile ilgili bkz. BOA.BEOAYN_d_0804, ss. 99-100, Fi 23 Şaban Sene 92.

37 Ankara'daki kuraklık nedeniyle vilayet merkez ve yakın çevresine Yozgat, İzmit ve Sivas'tan zahire yardımı yapılması uygun bulunmuştu. Bkz. BOA., A.}MKT.MHM., 469/30, 9 Şevval 1290; BOA., A.}MKT.MHM., 476/13, 9 Rebiülevvel 1291; BOA., A.}MKT.MHM., 494/18, 16 Şevval 1304.

38 BOA.BEOAYN_d_0804, s. 93, Evrak No: 147.

yaşanma ihtimalinin yüksek olduğunu düşündüklerinden dolayı bölgeden yapılacak yardımları da satın almak istemişti.³⁹ Çorum haricinde Yozgat da Ankara'ya hububat yardımı konusunda istekli değildi. Yozgat'ın yerel idarecileri hükümetin yapılması konusunda ısrar ettiği hububat yardımı sonrasında halkın zor durumda kalacağını bildirmişti. Yozgat, her ne kadar isteksiz de olsa Ankara'nın yardımına katkıda bulunmak zorunda kalmış olduğunu bilmekteyiz.⁴⁰ Nakliye işleri oldukça pahalıya mal olan hububat, Rumeli haricinde Mısır hidivliği, İstanbul, Bursa, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Gümüşhane, Aydın ve İzmit'ten de yapılmıştır.⁴¹

Ankara'da kuraklığın etkisiyle su sıkıntısı ortaya çıkmış dolayısıyla değirmenler çalıştırılmamıştır.⁴² Bu durum da un ve ekmek fiyatlarının yükselmesine neden olmuştu. Mağdurlar için Ankara'ya gönderilen hububatın işlenememesinden dolayı halk ekmek yapamamıştı.⁴³

Kıtlığın bir sonucu olarak yardımların zamanında yapılabilmesi için şose yolların önemi artmış ve bu konuda çalışmalara başlanılmıştı. Nakliye işlemlerinin deve, katır gibi yük hayvanlarıyla yapılması oldukça masraflı olmaktaydı. Dolayısıyla bu durum da yardım yapan yerel idare bütçelerinin zayıflamasına sebep olmuştur. Bu nedenle hükümet yardım için yapılan nakliye masraflarını mevcut gelir kaynaklarından karşılamak zorunda kalmıştır.⁴⁴

Ankara 1845, 1874-1875 yıllarındaki kuraklığın sonuçlarından daha kurtulamamışken bu sefer 1881 senesinde vilayet çekirge istilası altında kalmış, özellikle Nallıhan, Ayaş, Beypazarı ve Sivrihisar kazalarını mahvetmişti.⁴⁵ Çekirgeler sancağın bütün tarım arazilerindeki ürünleri, bağları, bahçeleri ve bostanları kurutmuştu. Sancakta yaklaşık olarak 10.000 ton buğday ve arpa yok olmuştu. Ankara'dan Kırşehir, Yozgat ve Çorum'a kadar uzanan alanda bulunan halk hemen seferber olmuş hendekler, çukurlar ve kuyulara doldurdukları çekirge yumurtalarını yakmışlardı. Aldıkları bu tedbirlerin sonucunda çekirgeden kurtulmuşlardı. Çekirge istilasından sonra 1882 senesinde iyi giden hava koşulları oldukça verimli bir üretim yapılmasını sağlamış,

39 Şimşir, *a.g.e.*, s. 40.

40 BOA., A.}MKT.MHM., 468/83, 28 Ramazan 1290; Yozgat'ında zor durumda olduğunun anlaşılmasıyla Hükümet yardım için harekete geçmiştir. Yozgat'tan Ankara'ya zahire nakli için Hükümetin isteği sonrasında yaşanan asayişsizlik için bkz. Bayar, *a.g.t.*, ss. 59-64.

41 Erler, *a.e.*, ss. 252-290.

42 Yaşanan kuraklığın etkisiyle su sıkıntısı ortaya çıkmış, dolayısıyla da değirmenler çalıştırılmamıştır. BOA., A.}MKT.MHM., 451/25, 2 Safer 1290.

43 Erler, *a.g.e.*, s. 325.

44 Erler, *a.g.e.*, ss. 300, 311.

45 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşında Ankara*, Ankara 1993, ss. 13-14; Şeref Erdoğan, *Ankaram*, Ankara 2001, ss. 167-169 arasında Çekirge istilası ile ilgili olarak Ankara Bedeliye reisliği yapmış olan Ademzade Ahmet Bey'in hatıratını yazmıştır. Viskonsolos Gatheral'ın raporlarında çekirge istilası ve yaşanan olumsuzluklara karşı alınan önlemler ve adımlar hakkında bilgi vardır. Bkz. Şimşir, *a.g.e.*, ss. 38-41.

Anadolu genelinde olduğu gibi Ankara'da da buğday fiyatlarının düşmesine nispeten katkı sağlamıştı.⁴⁶

1886 senesinin güz mevsiminde metrekare bazında yağışın az olması nedeniyle halk güz dönemindeki tohumları ekememişti. Kış mevsiminde de kar yağışlarının yetersiz olması ve Mayıs ayına kadar kurak giden hava koşulları nedeniyle 1887 senesi kuraklığı kendini hissettirmeye başlamıştı. Ankara vilayeti yaşanan kıtlık dönemlerini tam atlatamamışken 1887 senesinde yaşanan kuraklıkta vilayet halkı oldukça zor durumda kalmıştı. Tarım ile geçinen birçok aile zor duruma düşmüş, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hayvanlarını satmak zorunda kalmışlardı. Aynı sene Ramazan ayında Ankara merkez ve Kayseri sancağında meydana gelen fırtına sonucunda bağ ve bahçelerin büyük bölümü harap olduğundan bağ sahipleri bağlarına gitmemişti.⁴⁷ Merkezden bölgeye durumu teftiş etmesi, kime ne kadar yardım yapılması gerektiğinin sağlıklı bir şekilde belirlenebilmesi için Yusuf Bey vilayete gönderilmişti. Hem Yusuf Bey'in raporları hem de yardım için toplanacak komisyonların (Sancak ve Kaza Komisyonları, Zabitan-ı Redif memurlarının) uyması gereken bir talimatnameye vilayet gazetesinde değinilmişti.⁴⁸ Vilayet genelinde yapılacak yardımın Ankara kasabasının iç nahiyesinde Tellioglu'ndan, Yozgat'ta Çavuşoğlu'ndan, Kızılkoca nahiyesindeki ambarlardan karşılanması istenmişti.⁴⁹

1887 senesine gelindiğinde Ankara kasabasında mültezim ve tüccarın elinde bulunan zahire miktarının 20 bin kûsur İstanbul kilesinden ibaret olduğunu vilayet gazetesinden çıkan bir haber vasıtasıyla anlamaktayız.⁵⁰

Ankara Valisi Abidin Paşa merkezden, vilayetin bu sene maruz kaldığı kuraklıkla beraber muhtaç olan halka verilmesi amacıyla 190 bin keyl hintanın satın alınması ve nakliye ücreti için ihtiyaç durumu ortadan kalkıncaya kadar vilayetin aşar havalesinin verilmemesini istemişti.⁵¹ 1886-87 senelerinde Ankara'da kuraklıktan etkilenen insan sayısının fazla olduğunu belirten Ankara Valisi Abidin Paşa, ihtiyaç sahiplerine yardımın yapılabilmesi için gece gündüz demeden çalıştıklarını belirtmiştir.⁵²

46 Şimşir, *a.g.e.*, ss. 38, 40-41.

47 *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 719, Fi 29 Rebiülevvel Sene 1305 Fi 2 Kanunuevvel Sene 1303.

48 *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 709, Fi 14 Zilkade Sene 1304 Fi 22 Temmuz Sene 1303; *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 711, Fi 5 Zilhicce Sene 1304 Fi 12 Ağustos Sene 1303. Hükümet Ankara ve yakın çevresinde yaşanan kuraklığa dikkat çekebilmek amacıyla vilayet gazetesinden etkin bir şekilde yararlanılmış olduğunu görmekteyiz. BOA., A.}MKT.MHM., 476/13, 9 Ramazan 1291; BOA., Y.PRK. UM., 5/2, 2 Muharrem 1299.

49 *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 715, Fi 25 Muharrem Sene 1305 Fi 16 Eylül Sene 1303.

50 *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 709, Fi 14 Zilkade Sene 1304 Fi 22 Temmuz Sene 1303; Mültezim ve tüccarın ellerinde bulundurduğu zahire ile ilgili bkz. *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 710, Fi 21 Zilkade Sene 1304 Fi 29 Temmuz Sene 1303.

51 *Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 717, Fi 8 Rebiülevvel Sene 1305 Fi 11 Teşrinisani Sene 1303.

52 Bkz. BOA., Y.PRK.UM., 14/1, 29 Cemaziyelahir 1306.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde olduğu gibi, Ankara ve civarında yaşanan kuraklıklar tarımsal üretimi oldukça kötü etkilemiştir. Yemeklik zahire bulamayan kimi insanlar tohumluklarını da tüketmek zorunda kaldıklarından dolayı başka yerleşim yerlerine göç etmek durumunda kalmıştır. Babiali durumun yerinde ve doğru tespit edilebilmesi için ziraat müfettişlerini kuraklığın etkilerinin yoğun olarak yaşandığı bölgelere göndermiş; müfettişlerin hazırladıkları raporların sonucunda hükümet kuraklıktan zarar gören halkın ihtiyaçlarının karşılanması için harekete geçmiştir. Yapılan yardımlar kimi zaman nakdi, kimi zaman da hububat temini şeklinde olmuştur. Muhtaç durumda olan halka yemeklik ve tohumluk zahire temin etmenin haricinde tarımsal faaliyetlere de başlayabilmeleri için hayvan yardımında da bulunulmuştur. Bu yardımlar kimi zaman kuraklıktan etkilenmeyen ya da daha az etkilenmiş olan bölgelerden bazen satın alma, bazen Düyûn-ı Umûmiyye'ye ödenecek gelirden bazen de kazaların âşarından sağlanmıştır. Yaşanan kuraklığın etkilediği bazı çocuklar ıslahhaneye alınmıştır.

Kaynakça

- BOA., A.}MKT.UM., 219/19, 15 Rebiülahir 1272.
- BOA., A.}MKT.MHM., 463/81, 21 Receb 1290.
- BOA., A.}MKT.MHM., 465/71, 10 Şaban 1290.
- BOA., A.}MKT.MHM., 552/16, 1312.
- BOA., A.}MKT.MHM., 469/30, 9 Şevval 1290.
- BOA., A.}MKT.MHM., 451/25, 2 Safer 1290.
- BOA., A.}MKT.MHM., 466/65, 1290.
- BOA., Ş.D., 1334/13, 28.03.1290.
- BOA., A.}MKT.MHM., 468/83, 28 Ramazan 1290.
- BOA., A.}MKT.UM., 1326/3, 30 Nisan 1290, 25 Rebiülevvel 1291.
- BOA., A.}MKT.MHM., 476/13, 9 Rebiülevvel 1291.
- BOA., Y.PRK. UM., 5/2, 2 Muharrem 1299.
- BOA., A.}MKT.UM., 1297/8, 1326.
- BOA., Y.PRK. KOM., 5/2, 2 Zilkade 1304.
- BOA., A.}MKT.MHM., 494/18, 16 Şevval 1304.
- BOA., Y.PRK.UM., 14/1, 29 Cemaziyelahir 1306.
- BOA., BEO., 919/68898, Tarih: 4 Şevval 1314.
- BOA.BEOAYN_d_0804, s. 108, Evrak No: 372.
- BOA.BEOAYN_d_0804, s. 83, Evrak No: 1085.
- BOA.BEOAYN_d_0804, s. 91, Fi 4 Recep Sene 91.
- BOA.BEOAYN_d_0804, s. 90, Fi 4 CA Sene 291.
- BOA.BEOAYN_d_0804, ss. 99-100, Fi 23 Şaban Sene 92.
- BOA.BEOAYN_d_0804, s. 93, Evrak No: 147.
- BOA.BEOAYN_d_0805, s. 37, Evrak No: 6.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 719, Fi 29 Rebiülevvel Sene 1305 Fi 2 Kanunuevvel Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 709, Fi 14 Zilkade Sene 1304 Fi 22 Temmuz Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 711, Fi 5 Zilhicce Sene 1304 Fi 12 Ağustos Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 715, Fi 25 Muharrem Sene 1305 Fi 16 Eylül Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 709, Fi 14 Zilkade Sene 1304 Fi 22 Temmuz Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 710, Fi 21 Zilkade Sene 1304 Fi 29 Temmuz Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 717, Fi 8 Rebiülevvel Sene 1305 Fi 11 Teşrinisani Sene 1303.
- Ankara Vilayet Gazetesi*, N. 752, 24 Rebiülevvel Sene 306 Fi Teşrinisani Sene 304.
- Akkemik Ünal, Köse Nesibe, Aras Aliye, Dalfes H. Nüzhet, “*Anadolu'nun Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kuraklık ve Yağış Yılları*”, *Türkiye Kuvaterner Sempozyumu*, Turqua-A, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, 2-5 Haziran 2005, s. 129.
- Bayar, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtılığı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, İstanbul 2013.
- Berkmen, Nejat, “Orta Anadolu’da Kuraklık”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 4, Ankara 1948, s. 8-13.
- Erdoğdu, Şeref, *Ankaram*, Ankara 2001.

- Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtılık Olayları (1800-1880)*, İstanbul 2012.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997.
- Galanti, Avram, *Ankara Tarihi I-II*, Ankara 2005.
- İşıksal, Cavide, "Emniyet Sandığı'nın Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI/65, Ankara 1973.
- Keskin Özkan, "Bozkırda Teknik Eğitim Teşebbüsü: Ankara Sanayi Mektebi", *ÇANAKKALE ARAŞTIRMALARI TÜRK YILLIĞI*, S. 20, Bahar 2016, ss. 65-79.
- Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtılıklar", *TÜRKLER*, C. 10, Ankara 2002, ss.718-730.
- Koç, Bekir, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, Gaziantep 2007, ss. 113-127.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşında Ankara*, Ankara 1993.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2011.
- Şimşir, Bilal N., *Ankara... Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu*, İstanbul 2006.
- Tekin Saadet, "19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Batı Anadolu'da Yaşanan Kuraklık Olayları", *JASSS -The Journal of Academic Social Science Studies- International Journal of Social Science*, Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2841>, Number: 33, p. 329-341, Spring I 2015.
- Tunçer, Mehmet, *Ankara (Angora) Şehri Merkezi Gelişimi (14.-20.Yüzyıl)*, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 2001.
- Yavuz, Erdal, "19. yüzyıl Ankara'sında Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent-içi Sosyal Yapı", *Tarih İçinde Ankara*, Ankara 2000.

Bir Ütopyacı İtkinin Yansımaları: Sait Faik Abasıyanık'ın Edebi Eserlerinde Ütopya

Bilgin Güngör*

Öz

Sosyolojik açıdan insan, toplumsal düzenin koşullamasıyla somutluk kazanmakla birlikte yeni toplumsal düzenin oluşmasında da etkin unsur olarak öne çıkar; çünkü insan, toplumsal bir varlık olarak, içerisinde bulunduğu şartlardan ve kazandığı tecrübelerden hareketle yeni bir toplumsal düzen planlaması yapabilir. Nitekim bugünkü modern toplum düzenini bir yönüyle Rönesans, bir yönüyle de Aydınlanma Çağı düşünürlerinin eserlerinde dolaylı veya dolaysız bir şekilde çizilen tasavvurlara borçlu olduğumuz ortadadır. Fakat bazen söz konusu tasavvurlar, gerçeklik sınırının ötesinde somutluk kazanır. İşte bu noktada ütöpik bir tasavvur ortaya çıkar. Oluşturulması arzu edilen toplumsal düzenin salt fikir düzeyinde kaldığı bu tür tasavvurlar, tarihin başından beri mevcuttur. Fakat ütopyanın net ve bugün anladığımız biçimde ortaya çıkışı, 16. yüzyılda Thomas More'un Ütopya'sıyla başlar; 20. yüzyılda ise distopyaların ortaya çıkışıyla ütöpik metinler, hiç olmadığı kadar çeşitlilik arz edecek noktaya gelir. Bu incelememizde modern Türk edebiyatında Çehov tarzı hikâyeciliğin öncülerinden olan Sait Faik Abasıyanık'ın eserlerinde çoğunlukla örtük bir şekilde çıkan ütöpik unsurlara yoğunlaşılacak ve onun ütopyacı itkiyi aşmayan mutlu gelecek tasavvuru sebepleriyle betimlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sait Faik Abasıyanık, ütopya, ütopyacı itki, ütopyacı program, hikâye, roman, şiir...

Reflections of an Utopian Impulse: Utopia in Sait Faik Abasıyanık's Literary Works

Abstract

From a sociological point of view, human beings become the most effective element in the formation of a new social order as well as concretization through the conditioning of social order; because human beings can plan a new social order as a social being, acting on the basis

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bilgingungor@comu.edu.tr

of their conditions and experience. As a matter of fact, we are owed to the modern social order of today in a way towards the Renaissance, and in a way, the ideas which are drawn directly or indirectly in the works of the Enlightenment thinkers. But sometimes the contemplative ones become concrete beyond the limits of reality. At this point a utopian conception emerges. These kinds of imaginings, which the formation of the desirable social order to be formed remain purely at the level of ideas, have existed since the beginning of history. But the emergence of the utopian in a clear and understood form today begins with the Utopia of Thomas More in the 16th century; In the 20th century, with the emergence of dystopias, utopian texts come to the point where they will be as diverse as ever. In this review we will concentrate on the utopian elements that are mostly implicit in the works of Sait Faik, one of the forerunners of Chekhov-style storytelling in modern Turkish literature, and try to be portrayed with the reasons of happy future contemplation that does not exceed his utopian impulse.

Key Words: *Sait Faik Abasıyanık, utopia, utopian impulse, utopian program, story, novel, poem...*

GİRİŞ

Toplumsal kurumlar ve kurallar gibi insan da, öz olarak, tarihsel bir süreç içerisinde değişimden nasibini alan ve buna bağlı olarak her dönemde yeni –veya ideal portresi çizilen toplumsal bir varlıktır. Bu husus en açık ifadesini, Karl Marx'ın *Critique of Hegel's Right Philosophy (Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi)* adlı eserinde bulur. Marx, söz konusu eserde “*the human essence has no true reality*”¹ (“*insan özünün herhangi bir gerçekliği yoktur*”) yargısına varır ve insan özünün sabit bir gerçeklikten çok değişken bir gerçekliğe sahip bulunduğunu, bu gerçekliğin *toplumsal ilişkiler* tarafından belirlendiğini, dolayısıyla da insanın –kendi devrindeki- toplumsal ilişkilerin bir ürünü olduğunu belirtir.² Fakat buradaki ilişki tek yönlü değildir. Kendi dönemindeki toplumsal ilişkilerin bir ürünü olan insan, zaman zaman, özellikle de Fransız sosyolog Emile Durkheim'in *anomi*³ adını verdiği düzensizlik durumunda, yeni bir toplumsal ilişki ağına sahip yeni bir dünya arayışına girerek sanat, felsefe, bilim gibi söylem alanlarında bu yeni dünyanın resimlerini çizmeye başlar; bu resimlerin bir kısmı somutlaşsa da bir kısmı gerçeklik sınırlarını zorlar ve böylelikle de ütopya meydana çıkar.

Ütopyalar, tarihsel açıdan, Orhan Hançerlioğlu'nun *Düşünce Tarihi* adlı eserinde ele aldığı “altınçağ” özeleminde⁴ zemin hazırlayan toplumsal yapıya yönelik bir aksülamel olarak, medeniyetin doğumuna paralel ortaya çıktığı bilinen düşüncelerden kaynağını bulsa da gerçek anlamda somutlanışı, Ortaçağ'dan yeni yeni kurtulan ve modern dünyanın kuruluşunun arifesinde bulunan Rönesans insanının geleceğe yönelik tasavvurlarıyla vuku bulur. Thomas More'un *Ütopya*, Tommaso Campanella'nın *Güneş Ülkesi* gibi eserleri, Rönesans insanının, Ortaçağ'ın din merkezli yapısının akıl ve insan merkezli yeni bir yapıya evrilmeye başladığı, Max Weber'in deyişleyle *rasyonalleşmiş*⁵ Avrupa toplumlarına yönelik o dönemki gelecek tasavvurlarıdır.⁶

Fakat ilerleyen dönemlerde, özellikle de Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan bazı gelişmeler (eşitsizliğin giderek artması, insanların ağır hak ihlallerine maruz bırakılması, çalışma saatlerindeki artış vs.) bu gelecek tasavvurlarının gerçekçiliğinin sorgulanmasına yol açar ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde de bir aksülamel yaratır. İki dünya savaşını ve kıtlığı gören, Theodor Adorno ve Max Horkheimer'in

1 Karl Marx-Fredrich Engels, *Collected Works*, Vol. 3, Lawrence and Wishart, London 1975. p. 175.

2 *A.g.e.*, p. 175.

3 Halil İbrahim Bahar, *Sosyoloji*, USAK Yayınları, Ankara 2005. s. 50.

4 Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011. s. 35.

5 *Sosyoloji*, s. 57.

6 Modern dönemde Türk kültür ve edebiyatında da çeşitli ütopyik gelecek tasavvurları ortaya çıkar. Bunlar arasında, özellikle Servet-i Fünûn mensuplarının ütopyası göze çarpar. Servet-i Fünûn şair ve yazarları, önce Yeni Zelande, sonrasında ise Manisa'da komünal bir hayat biçimini somutlaştırmaya çalışırlar. Özellikle Tefik Fikret'in “Ömr-i Muhayyel”, “Yeşilyurt” gibi şiirleri, bu bakımdan önemlidir.

özgül terminolojisinden hareketle söylersek aydınlanmanın özyıkımına⁷ şahit olan bu yüzyılın umutsuz insanı, ütopyalar karşısında büyük oranda inançlarını yitirir ve “karşı-ütopya” anlamına gelen *distopyaları* üretmeye başlar. Aldous Huxley’in *Brave New World*’ü (*Cesur Yeni Dünya*) ile George Orwell’in *1984*’ü, 20. yüzyılın toplumsal ilişkilerinin etkisiyle benlik kazanan insanın, geleceğe yönelik ortaya koyduğu umutsuz tablo taslakları olarak en ünlü distopyalar arasında yer alır. Bu distopyaların her biri, gelecekte tiranlıkların egemen olacağı, bütün kitle iletişim araçlarının –Louis Althusser’in ünlü kavramından hareketle ifade edersek- “devletin en şiddetli ideolojik aygıtları”⁸ olarak bu egemenliğe ortam oluşturacağı ve tek tip insanlardan mürekkep “kapalı toplum”ların bulunacağı bir dünyanın resmini çizer. Fakat aynı yüzyılda, umudunu yitirmeyen ve belli belirsiz bir ütopyanın ardından yürüyenlerin de mevcut olduğunu görebilmek mümkündür. Bu durum özellikle, gelecekteki sınıfsız, özgür ve insani bir toplum yaratma ideali peşinde yürüyen sosyalist sanatçılar (Pablo Neruda, Nâzım Hikmet, Louis Aragon) ve düşünürler (Jean-Paul Sartre, Herbert Marcuse) göz önünde bulundurulduğunda bir anlam ifade eder.

Bu noktada eklemek gerekir ki ütopyalar, onların “her zaman siyasi bir mesele”⁹ olduğunu düşünen ABD’li eleştirmen Fredric Jameson’ın da vurguladığı gibi, mahiyeti itibarıyla iki şekilde kurgulanır. İlk şekilde ütopya, kurgusal açıdan belli ilkeleriyle ve sınırları açık bir şekilde çizilmiş konumda ortaya çıkarak ütöpik kurgunun malzemesi olur. İşte bu tür ütöpik kurgulara Jameson, ütopyacı program adını verir.¹⁰ More’un Ütopya’sı, Campanella’nın *Güneş Ülkesi* bu tür ütöpik kurguların en belirgin örnekleri arasındadır; bunlarda ütöpik ülke veya hayat bütün özellikleriyle birlikte net bir şekilde verilir. İkinci şekilde ütopya, içerisinde bulunduğu kurgunun temel bileşeni olmamakla ve görece belirsiz bir biçimde somutlaşma imkânı bulmakla birlikte metnin geleceğe dönük tasavvurları içeren örtük bir cephesini oluşturur. Bu sınırları belirsiz, görece kapalı ütöpik kurgu türü sadece gizil bir itki hâlinde mevcut olduğu için Jameson tarafından ütopyacı itki¹¹ olarak adlandırılır. Maksim Gorki’nin *Ana* romanı veya Nâzım Hikmet’in *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* şiiri, çerçevesi tam bir şekilde çizilmiş olmasa da yer yer alımlanabilen ve sosyalizme dönük olarak beliren “mutlu gelecek zaman” tasavvurunu barındırmaları sebebiyle, ütopyacı itki şeklindeki kurgunun somutlaştığı eserlere birer örnek teşkil eder.

7 Theodor W. Adorno-Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000. s. 126.

8 Fransız düşünür Althusser, Gramsci’nin “hegemonya” kuramından hareketle devletin iki yönlü bir mekanizmaya sahip olduğunu, ilk yönünde ideolojik aygıtların, ikinci yönünde ise baskı aygıtlarının bulunduğunu belirtir. İdeolojik aygıtlar, devleti yöneten sınıfın ideolojisini yeniden üretir; okul, televizyon, gazete vs gibi unsurlar bu aygıtlar içerisinde değerlendirilir. Baskı aygıtları ise egemen sınıfların hâkimiyetini sağlama işlevine sahip bulunan güvenlik kurumları olarak konumlandırılır. Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul 2014. s. 56-57.

9 Fredric Jameson, *Ütopya Denen Arzu*, Çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s.9.

10 Ütopya Denen Arzu, s. 20.

11 Ütopya Denen Arzu, s. 20.

Bir sosyalist olmamakla, hatta herhangi bir belirgin siyasi tutumu bulunmama-
la¹² birlikte modern Türk edebiyatının önde gelen hikâyecisi Sait Faik Abasıyanık da
bu yüzyılın umutlu insanlarından/aydınlarından birisi olarak, edebi eserlerinin estetik
düzleminde insana ve hayata yönelik iyimserliğini dile getirir ki bu iyimserlik, zaman
zaman, yeni toplumsal ilişkilerin var olduğu ve bu ilişkilerin yarattığı mutlu insanın
merkez alındığı, fakat sınırlarının tam manasıyla çizilmediği, belirginlikten görece
uzak bir ütopyacı *itkiye* doğru gider. Bir başka deyişle, Jameson'ın en faşist yazarlar-
nın dahi eserlerinde belirttik ya da örtük hâlde bulduğu eşitlikçi toplum hayalı¹³, Sait
Faik'te zaman zaman ütopyacı itki şeklinde ortaya çıkar.

Bu incelemede, Sait Faik'in edebi eserlerinde öne çıkan ütöpik dünyayı; bir baş-
ka deyişle, onun romanlarının ve hikâyelerinin kurgusunda beliren ütopyacı itkinin
izlerini ele alacağız.

1.Sait Faik'in Ütopyasının Belli Başlı Hususiyetleri

Çehov tarzında ve sade bir üslupla kaleme aldığı eserlerinde, Ahmet Hamdi
Tanpınar'ın da belirttiği gibi şehir ve ada hayatındaki insanın dünyasını işleyen¹⁴ Sait
Faik'te yer yer beliren ütöpik dünya, belli başlı hususiyetler etrafında teşekkül eder.
“İnsansız hiçbir şeyin güzelliği yok. Her şey onun sayesinde, onunla güzel”¹⁵ diyen
Sait Faik'in ütopyasındaki bu hususiyetler arasında ilk bahsetmemiz gereken, insan-
ların zengin-fakir ayrımı içerisinde öğütülmeden, eşitlikçiliğin mührünü vurduğu
toplumsal ilişkiler çerçevesinde mutlu bir şekilde yaşaması prensibidir. Bu prensip,
en net şekilde, 1951 senesinde yayımlanan ve birbirlerine kurgusal olarak bağlı bir
dizi hikâyeyi içeren *Havada Bulut* kitabındaki iki aylak arkadaşın başından geçenlerin
konu alındığı “Ay Işığı” hikâyesinde görülür. Söz konusu hikâyedeki aylaklardan biri-
sinin iş başvurusu için gittiği gazetede karşılaştığı durumlarda ve özellikle de başmu-
harrirle girdiği diyalogda, Sait Faik'in ütopyasının söz konusu hususiyeti ortaya çıkar:

“En son bir gazeteye müracaat ettim. Başmuharrir cevaplarının karşısı-
na çıktık. Siyasi kanaatlerimi sordu. Olmadığını söyledim. Hiç düşünmediğim
şeyi bana soruyordu. Ne mebus olmak, ne de gazetede siyasi yazılar yazmak
niyetindeydim. Röportajlar yapmak, muhabirlik etmek için siyasi kanaatimin
ne faydası vardı? Ben insanlar ve kendim hakkında düşünürüm. Hükümetler
hakkında, rejimler hususunda hiçbir fikrim yoktu.

Başmuharrir ağız aramakta ustaydı:

-
- 12 Nitekim Sait Faik, Yaşar Kemal ile yaptığı 17 Mayıs 1953 tarihli söyleşisinde siyasetle ilgilenme-
diğini sezdirir. Bu röpotaj hakkında bilgi için bkz. Zülfü Livaneli, *Gözüyle Kartal Avlayan Yazar:
Yaşar Kemal*, Doğan Kitap, İstanbul 2016. s. 211.
 - 13 Fredric Jameson, *Modernizm İdeolojisi: Edebiyat Yazıları*, Çev. Kemal Atakay-Tuncay Birkan,
Metis Yayınları, İstanbul 2008. s. 24.
 - 14 Ahmet Hamdi Tanpınar, “Türk Edebiyatında Cereyanlar”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Zey-
nep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990. s. 123.
 - 15 Sait Faik Abasıyanık, *Son Kuşlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015. s. 29.

-Yani nasıl bir dünya arzuluyorsunuz?

-Nasıl bir dünya mı? Haksızlıkların olmadığı bir dünya... İnsanların hepsinin mesut olduğu, hiç olmazsa iş bulduğu, doyduğu bir dünya... Hırsızlıkların, başkalarının hakkına tecavüz etmelerin bol bol bulunmadığı... Pardon efendim! Bol bol bulunmadığı ne demek? Hiç bulunmadığı bir dünya...

Sevmeye lâyık küçücük kızların orospu olmadığı, geceleri haciağaların minicik kızları caddelerden yirmi beş lira pazarlıkla otellere götürmediği, her genç kızın namuslu bir delikanlıyla konuşabildiği, para için namus, ar, haya, hayat, gece, gündüz satılmadığı bir dünya... Muhabbet tellallarının günde otuz lira kazanmadığı bir dünya... Sokakta sefillerin bulunmadığı bir dünya... Kafanın, kolun çalınabildiği zaman insanın muhakkak doyabildiği, eğlenebildiği bir dünya... İçinde iyi şeyler söylemeye, doğru şeyler söylemeye, salahiyetle kıvranan adamın, korkmadan ve yanlış tefsir edilmeden bu bir şeyleri söyleyebildiği bir dünya...

Aynen bunları söyleyemedim. Şimdi söylüyorum.”¹⁶

Başmuharrirle olan diyalogunda anlatıcı-kişinin çizdiği ve her şeyden evvel “insanların iş bulduğu, hiç olmazsa doyduğu” bir hayatı imleyen eşitlikçi ütopyik dünya, yazarın 1940 yılında yayımladığı Şahmerdan kitabındaki “Çelme” hikâyesinde de belirir. Bir Anadolu kasabasındaki şube reisinin “tombul hanımı” olan Refika Hanımın dostlarıyla birlikte yaptığı bir kır gezisinin işlendiği bu hikâyede, köylülerin Refika Hanımın erzaklarını yağma ettiği sahne bu hususta önem taşır. Refika Hanım, söz konusu yağma sırasında şaşkınlaşır ve onu bir “kıyamet”e benzetir. Dostu Ayşe Hanımın da “düşünceli bir şekilde” ve “mırıldanarak” onayladığı bu benzetme, şüphesiz, insanlar arasında eşitliğin vuku bulduğu geleceğe yönelik “korkulu” bir düşüncenin örtük bir şekilde somutlaşması olarak okunabilir:

“Şube reisinin tombul hanımı:

-Allahım kıyamet günü de mi böyle olacak, a Ayşe Hanım? Dedi.

Ayşe Hanım düşünceli:

-Zahir... diye mırıldandı...”¹⁷

Sait Faik’in 1944’te yayımladığı ve bir adadaki aşk ve “maişet” macerasını kurguladığı *Medarı Maişet Motoru* romanın baş-kişilerinden olan Fahri’nin, dostu Fahrettin Asım ile girdiği bir diyalogda¹⁸ da eşitliğin egemen olduğu bir dünya tasavvurunun izlerini yine net bir şekilde bulabiliriz. Fahrettin Asım, toprak ağalığı eleştirisi üzerinden özel mülkiyeti sorgular ve buradan eşitliğin hüküm sürdüğü geleceği “Bu dünya ergeç, hatta benim bile ümit etmediğim şekilde, insanı hayretlere garkedecek

16 Sait Faik Abasıyanık, *Havada Bulut*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015. s. 20-21.

17 Sait Faik Abasıyanık, Şahmerdan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014. s. 17.

18 Romandaki bazı kısımlar gibi bu diyaloglar da devrin sansürüne takılmış ve eserden çıkarılmıştır. Yazarın Fahrettin Asım’ı avare bir tip olarak çizmesi dahi, bu sansüre engel olamamıştır.

şekilde, düzelecektir"¹⁹ diyerek işaret etmeye girişir. Sonrasında ise şairane bulduğu bu gelecek tasavvurunu net bir şekilde açıklar. Bu açıklamada sadece insanlar arası değil, aynı zamanda bölgeler arası bir eşitliğin de belirmesi dikkat çeker:

“Benim dünyamda boş laflar bitmiştir. Kimse kalkıp, ‘şöyleyim, böyleyim, şöyleyiz, böyleyiz, böyle yapacağız’ demez. Yapar. Hiç kimse şaraplı, av etli, meyveli yemekten sonra çıktığı gezintide ağzının kokusunu burnunun dumanını yüzümüze üflemez. Yahut bizimle aynı kötü elbiseleri giyip, aynı sigaraları iriyor görünerek evine saadetler, ocağını bin sene tüttürecek erzaki, refahı yığmaz. Muhabbetler ne ana, ne baba, ne çocuğa matuftur, insanoğluna... Böyle bir dünyanın açığı yoktur. Su kıyısında serseri değil, şairi gezer. Yozgat'a deniz, İstanbul'a Yozgat gündüzleri karışmıştır. Memleketler şu veya bu avantajından dolayı özenilmez. Deniz seyretmeye gidilebilir. Çalışmak hesaplıdır. Ekilmeyen yer yoktur. Beyhude ormanlar, beyude göller yoktur. Mevsimler beyhude gelmez.”²⁰

Yazarın 1950 yılında yayımladığı *Mahalle Kahvesi* kitabındaki “Uyuz Hastalığı Arkasından Hayal” hikâyesinde kısmen ve iptidai bir eşitlikçi ütopya bulabiliriz. Bir sinema salonu önündeki farklı sınıflara ait insanların resmedildiği hikâyede, hikâyenin baş-kışısı konumunda bulunan bir aylağın sinema salonu girişindeki “uyuzlu”²¹ bir çocuğa hâli-vakti yerinde insanların yardım etmesini hayal edişinin de ardında, örtük de olsa, eşitlikçi bir dünya özleminin barındığını düşünebiliriz. “Bir kadın bu çocuğu alıp evine götürüyor, uyuz merhemini sürüyor, üç beş gün evinde tutuyor, sonra isterse yine mikrobun kaynadığı sokağa onu tertemiz bırakıyor...”²² ifadeleriyle betimlenen ve “yalnız hayal”²³ olduğu vurgulanan söz konusu hayal, eşitlikçi bir düzene dönük son derece çekingen bir imleme çabasının sonucu olarak ele alınabilir.

Tam bu hususta belirtilmelidir ki Sait Faik'in ütopyası eşitçiliğiyle, “herkes yeteneklerine göre, herkes ihtiyaçlarına göre”²⁴ mottosuyla öne çıkan sosyalist ütopyayı akıllara getirse de iki ütopyanın özdeş olduğunu söylemek mümkün değildir. Öncelikle Sait Faik'in ütopyasında görece belirli bir konumda bulunan eşitlikçi dünya -Michel Foucault'nun kavramlarıyla dile getirirsek- sosyalist bir dünya görüşü çerçevesinde ortaya çıkan *makro/mikro* iktidarlar²⁵ ve bu iktidarları somutlaştıran tahakküm mekanizmaları başta olmak üzere sosyalist toplumun herhangi bir kurumsal yapısını

19 Sait Faik Abasıyanık, *Medarı Maişet Motoru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014. s. 110.

20 *A.g.e.*, s. 111-112.

21 Sait Faik Abasıyanık, *Mahalle Kahvesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015. s. 19.

22 *A.g.e.*, s.22.

23 *A.g.e.*, s.22.

24 Georges Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Çev. Erol Esençay, İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2008. s. 422.

25 Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, Çev. I. Ergüden-F.Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007. s. 175.

içermez. Dolayısıyla Sait Faik'te insanın, J.A.C. Brown tarafından *frustration* (engellenme)²⁶ ifadesiyle karşılanan, toplumun belli bir otorite tarafından görece yoğun gözetime/baskıya maruz bırakılmasını imleyen durumla karşı karşıya kaldığı bir gelecek tasavvuru çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün değildir.

Sait Faik'in ütöpik dünyasında, insanın çevresine, diğer varlıklara, hülasa hayata dönük olumlayıcı bir tutum da içerilir ki buradan, söz konusu ütöpik dünyanın bir diğer önemli hususiyetine ulaşılır. Fikret Ürgüp'ün de belirttiği gibi diğer realist hikâyelerinden farklı olarak sürrealist estetiğin doğrultusunda kaleme alınmış²⁷ 1954 tarihli *Alemdağ'da Var Bir Yılan* adı altında yayımladığı hikâye kitabı içinde bulunan "Öyle Bir Hikâye"de, söz konusu ütopyanın bu diğer hususiyeti karşımıza çıkar. İstanbul sokaklarında avare şekilde dolaşan bir aylağın başından geçenlerin konu edinildiği hikâyede söz konusu aylağın, Zeyrek yokuşundaki seddin köşesinde uyumakta olan bir köpeğe rastladıktan sonra onunla "sohbet" ederken dile getirdiklerinde, hayattaki her şeye karşı olumlayıcı tutumu önceleyen bir dünya, "dostluklardan, insanlardan ve hayvanlardan ve ağaçlardan ve kuşlardan ve çimenlerden yapılmış vazife hissiyle çarpan yüreklerle dolu bir âlem" ve buna uygun bir gelecek dönem ahlâkı vardır:

*"Sen Zeyrek yokuşunda kıyruksuz, tüysüz, uyuz, soğuktan titreyen bir sokak köpeği, ben Panço'nun arkadaşı, başka hiçbir şey değil, yağmura vurmuş, uykusuz, canı burnunda, yüreği Ağaççileği Sokağı'nda, kafası Bomonti tramvay durağından yüz metre uzakta kirli bir yastıkta bir adamcağızım. Ne yapalım? Günün birinde dostluklardan, insanlardan ve hayvanlardan ve ağaçlardan ve kuşlardan ve çimenlerden yapılmış vazife hissiyle çarpan yüreklerle dolu bir âlemde yaşayacağımızı düşünelim. Bir ahlakımız olacak ki hiçbir kitap yazmadı. Bir ahlakımız, bugün yaptıklarımıza, yapacaklarımıza, düşündüklerimize, düşüneceklerimize hayretler içinde bakan bir ahlakımız. O zaman seninle daha uzun dostluklar edeceğiz patlak göz. O zaman hiç merak etme. Dostum Panco da bana hak verecektir. Kilise ahlakından söz açmayacak. Dostluğun olağanüstü güzelliğini çocuklarına anlatacaktır."*²⁸

Yazarın, "hiçbir kitap"ın yazmadığı ve yanı başında kimsenin "kilise ahlakından söz açmadığı" yeni bir ahlak nizamını vurgulaması, söz konusu ütopyanın, temelini Tanrı sevgisinden çok insan sevgisinden alan bir kurallar bütününe kapsamakta ve dolayısıyla da kutsiyetle meşrulaştırılmamış bir ahlak dünyasını çağrıştırmakta olduğunun bir göstergesi olarak okunabilir. Daha açık bir ifadeyle söylersek Sait Faik'in ütöpik dünyasında ahlak kuralları, söz konusu ifadelerden anlaşılacağı üzere, din dışı bir niteliğe sahiptir. Bu da J.A.C. Brown'un ahlâkın özüne ilişkin düşüncelerini akla getirir. Brown'a göre, her ne kadar meşrulaştırımını dini kaidelerden almış olsa da genel itibarıyla ahlâkın özü bu kaideler değildir. Nitekim Brown her iki olgunun

26 J.A.C. Brown, *Evolution of Society*, Watts & Co., London, 1946. s. 123.

27 Fikret Ürgüp, "Sait Faik'in Realitesi", *Varlık Dergisi*, 407. Sayı, Haziran 1954. s. 43.

28 Sait Faik Abasıyanık, *Alemdağ'da Var Bir Yılan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015. s. 8-9.

kökenine inerek “*there is no need of definite code when authority of custom is yet unquestioned*”²⁹ [“*geleneğin otoritesinin sorgulanmadıkça belirli bir (ahlâkî) yasanın gereği yoktur*”] der ve ahlak kaidelerinin dini etkenlerden çok sosyolojik etkenlerden hareketle meydana geldiğini belirtir.³⁰ Dolayısıyla “hiçbir kitap”ta bulunmayan ve “kilise ahlâkî”ndan farklı olan Sait Faik’in ütopyasındaki ahlaki, yeni bir sosyolojik yapının neticesi olarak, yani insan sevgisinin egemenleştiği bir döneme uygun ahlâk olarak görebiliriz.

Söz konusu ütopya hayatin her yönüne duyulan olumlayıcı tutumla beliren hususiyet, Sait Faik’in 1953 yılında Şimdi Sevişme Vakti adı altında yayımladığı şiirlerinden “Ceylânı Bahri”de de karşımıza çıkar. Hayat sevincinin dizeleştiği şiirdeki anlatıcı-şairin kendisine sevinç veren bir çocuk vesilesiyle dile getirdikleri, bu bağlamda önemlidir. Anlatıcı-şair;

“Gelecek bir sabah vakti, güneşten;

-Derin elemelere rüzgâr-

Bastonunda kış armutları asılı

Küpeştesinde ekmek ayvaları,

Kirli yelkenine fırtınalar sarılı

Kavunlarında sulh ve sükûn

Halatlarında mesut sahillerle

Bir ceylânı bahri.”³¹

dizelerinden de anlaşılacağı üzere, gelecekteki mutlu günleri, “gemilerin başındaki direğin ileriye doğru uzanmış kısmı” anlamına gelen “ceylânı bahri”nde ve etrafındaki gemi yüklerinde görerek sembolik bir örüntüye başvurur.

2.Ütopyanın Haritalandırılması ve Ütopyaya Giden Yol

Sait Faik’in ütopyasıyla ilgili bazı önemli hususiyetlere de, yüzeysel değil, derin bir okumayla; Paul de Man’ın özgün yapıbozumculuk teorisindeki kavramlarla konuşursak, “körlük” ile değil, “içgörü”³² ile ulaşabiliriz. Bu noktada ilk olarak belirtmek gerekir ki; özellikle Sait Faik’in son dönemlerinde kaleme aldığı iki eserinde, yani

29 *Evolution of Society*, s. 38.

30 A.g.e., s. 39.

31 Sait Faik Abasıyanık, Şimdi Sevişme Vakti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014. s. 7.

32 Man ve ardılları, edebi eserlerin yoğun bir metaforik üsluba sahip olduğunu, dolayısıyla da söz konusu eserlerin yüzeysel ve derin okumalar karşısında farklı mesajlarla alımlanabileceğini düşünür. Bu bağlamda “körlük” yüzeysel okumanın; “içgörü” ise derin okumanın temel hususiyetidir. Paul de Man, *Körlük ve İçgörü: Çağdaş Eleştirinin Retoriği Üzerine Denemeler*, Çev. Ferit Burak Aydar-Cem Soydemir, Metis Yayınları, İstanbul 2008. s. 30-31.

Kayıp Aranıyor romanıyla “Alemdağ’da Var Bir Yılan” hikâyesinde sığınak olarak beliren mekânlar göz önünde bulundurulduğunda, Sait Faik’in ütopyasında bir somutlaşma temayülünün varlığını gözlemleyebilmenin mümkün olduğudur. Bu somutlaşma, aynı zamanda ütopyanın saflığını yitirmesi ve görece küçük hedeflerle varlık kazanması olarak da okunabilir. Bunu, sosyolog Zygmunt Bauman’ın yeryüzünün modern dönemlerde gözlemlenebilir ve ölçülebilirliğini imleyen *mekânın haritalandırılması*³³ tabirinden hareketle ütopyanın haritalandırılması olarak adlandırabiliriz. Bu bakımdan Alemdağ’a yolculuk yapan bir aylağın başından geçenlerin konu edildiği “Alemdağ’da Var Bir Yılan”da, modern hayatın keşmekeşinin en açık surette belirdiği; “köprüsü balgamlı”, “geceleri kusmuklu”, “yan sokakları çamurlu”; hülâsa kirlî bir İstanbul manzarası karşısında, henüz “İstanbullaşmamış” ve dolayısıyla bozulmamış doğasıyla birlikte aylak kahramanın gözünde sığınak olan Alemdağ’ı, ütopyanın somutlaşmış, ete kemiğe bürünmüş, “haritalandırılmış” bir hâli olarak okumak mümkündür:

“Günlerden pazartesi. Yine vapurun alt kamarasındayım. Yine hava karlı. Yine İstanbul çirkin. İstanbul mu? Çirkin şehir. Pis şehir. Hele yağmurlu günlerinde. Başka günler güzel mi, değil; güzel değil. Başka günler de köprüsü balgamlıdır. Yan sokakları çamurludur; molozludur. Geceleri kusmukludur. Evler güneşe sırtını çevirmiştir. Sokaklar dardır. Esnafı gaddardır. Zengini lakayttır. İnsanlar her yerde böyle. Yıldızlı karyolalarda çift yatanlar bile tek.

Yalnızlık dünyayı doldurmuş. Sevmek, bir insanı sevmekle başlar her şey. Burada her şey, bir insanı sevmekle bitiyor.

Güzel yer, güzel yer Alemdağ. Şu saatte on beş metrelik ağaçlarıyla, Taşdelen’iyle, yılanıyla... Ama kış günü yılanlar inindedir. Olsun. Hava Alemdağ’da ılıktır. Güneş yaprakları kıpkızıl ağaçların içine doğmuştur. Gökten parça parça ılık bir şeyler yağmakta, çürümüş yaprakların üstüne birikmektedir. Taşdelen parmak gibi akar. İçimizi şıkır şıkır eden bir masrapayla önce içimizi, sonra çırılçırplak soyunarak dışımızı yıkıyor. Su içmeye gelen bir tavşan, bir yılan, bir kara tavuk, bir keklik, Polonezköy’den şerefimize kaçıp gelmiş bir keçiyle alt alta üst üste oynuyoruz.”³⁴

Genç bir kadının mutluluk arayışının kurgulaştırıldığı *Kayıp Aranıyor* romanında ise Sait Faik’in sığınak olarak somutlaşan mekânı, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerin zıttına, insani ilişkilerin “yabancılaşma”ya henüz maruz kalmadığı ve doğal nitelikleri yitirilmemiş bir balıkçı köyüdür. Bir yönüyle güçlü bir orta-sınıf eleştirisinin işlendiği romanın baş-kışısı olan Nevin, duyarsızlık duvarlarıyla örülü şehir hayatından bu balıkçı köyüne kaçar. Fakat bu köyün de şehirlerin keşmekeşine yavaş yavaş şahit olunmasıyla –ve Nevin’in kolay “saadet” arayışının hüsrarla sonuçlan-

33 Zygmunt Baumann, *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014. s. 37-38.

34 *Alemdağ’da Var Bir Yılan*, s. 24-25.

ması- sebebiyle sığınak değişir. Nevin, “Türkiye’de bir yere bir tren bileti alarak”³⁵ ve muhtemelen daha ücra bir Anadolu kasabasını veya köyünü tercih ederek kaçacak; böylelikle de -bir anlamda- sığınak olarak beliren ütopya da burası olacaktır.

Fransız natüralizminin öncülerinden Alphonse Daudet’nin *Değirmenimden Mektuplar* kitabındaki kahramanın modern hayatın bütün ağırlığının hissedildiği Paris’ten doğal güzelliğini yitirmemiş olan Provence bölgesine kaçışını³⁶ anımsatan bu iki eserle Sait Faik’in ütopyasında kısmen bir “nitel değişim” yaşandığını ifade edebiliriz. Nitekim bu iki eserde, Sait Faik, daha evvel kaleme aldıklarından farklı bir ütöpic dünya kurar gibidir: Doğaya, samimiyete dönük bir dünya.

Peki Sait Faik’in ütopyasındaki bu nitel değişimin sebebi ne olabilir? Şüphesiz bu soru karşısında öne sürülebilirliği olan bir cevap vardır: O da, bu öykülerin yazıldığı sırada iktidarı yeni devralan Demokrat Parti’nin öncülük ettiği hızlı kapitalistleşme sürecinin şehir hayatındaki bariz etkisi sebebiyle yazarın doğal güzelliği daha net bir şekilde kavraması ve onu koruma isteğine tutunmasıdır. Nitekim 1952 yılında yayımlanan ve kitaba ismini veren “Son Kuşlar” hikâyesinde yazar, bu durumu açık bir şekilde kurgusallaştırır ve Berna Moran’ın “belirtik hakikat”³⁷ adını verdiği düzlemde ele alarak şunları söyler:

*“Dünya değişiyor dostlarım. Günün birinde gökyüzünde güz mevsiminde artık esmer lekeler göremeyeceksiniz. Günün birinde yol kenarlarında toprak anamızın koyu yeşil saçlarını da göremeyeceksiniz. Bizim için değil ama, çocuklar, sizin için kötü olacak. Biz kuşları ve yeşillikleri çok gördük. Sizin için kötü olacak. Benden hikâyesi.”*³⁸

Sait Faik’in ütopyasında “içgörü” ile bakmamız gereken esas husus ise, söz konusu ütopyanın temelinde yatan temel bireysel ve toplumsal süreçlerdir. Eserlerini özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve hemen sonrasında veren Sait Faik’i ütöpic bir dünya resmetmeye götüren ve onu Yalçın Küçük’ün “kurgu-red-ütopya”³⁹ formülüyle ifade ettiği aydın duruşuna yaklaştıran, şüphesiz, yukarıda da belirtildiği gibi, hayata karşı sahip olduğu iyimser bir bakış açısıdır. Bu iyimser bakış açısı, temel olarak, savaş yıkımlarının yarattığı aksülamel olarak okunabilir. Mehmet Kaplan’ın Sait Faik’in “Köprü” şiirini çözümlerken⁴⁰ dile getirdiklerini bu noktada göz önünde

35 Sait Faik Abasıyanık, *Kayıp Aranyor*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016. s. 102.

36 Alphonse Daudet, *Değirmenimden Mektuplar*, Çev. Selin Ceyhan, Alkım Yayınları 2008. s. 3-4.

37 Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007. s. 278.

38 *Son Kuşlar*, s. 7.

39 Küçük, aydın sınıfının Batı ve Türkiye pratiğine baktığında görebildiği hususiyetleri bu şekilde formüleştirir. Küçük’e göre aydın, Rönesans dönemindeki gibi geçmiş reddeder, yeni bir dünyanın “kurgu”sunu oluşturur ve bunu da ütöpic bir şekilde ortaya koyar. Bkz. Yalçın Küçük, *Tenkrit: Materyalist Gözlerimle Yazarlarımız*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2016. s. 45.

40 Mehmet Kaplan söz konusu çözümlenmede, Sait Faik’in özellikle hikâyelerindeki tabiat akisleri ve sıfatlardan hareketle şunları dile getirir: “Sait Faik, hikâyelerinde, varlıkların ve insanların dış görünüşleri ile bıraktıkları intiba ve ruh hallerini en ince teferruatına kadar gören ve taze bir

bulundurursak, söz konusu aksülameli anlayabilmek olasıdır. Burada en temel olgu, İkinci Dünya Savaşı karşısında en açık ifadesini André Gide'in *Dünya Nimetleri*'nde bulan hedonist tutumun -tıpkı o dönem Batı'daki ve Türkiye'deki şair ve yazarlarda olduğu gibi- Sait Faik'te de özellikle hayata dönük sevgi çerçevesinde öne çıkmasıdır.

SONUÇ

Yazdığı Çehov tarzı realist hikâyelerle modern Türk hikâyeciliğinin önde gelen temsilcileri arasında önemli bir yer edinen Sait Faik Abasıyanık, insana, doğaya ve bir bütün olarak hayata yönelik sevgisiyle bağlantılı bir şekilde, bir ütopyaya; daha doğrusu bir ütopyacı itkiye doğru yönelir. Bu ütopyacı itki, genel olarak eşitlikçiliğin ve insanın merkez alındığı; hayattaki her bir unsurun sevgiyle ele alındığı ve bu minvalde yeni bir ahlak prensibinin egemen kılındığı bir dünya olarak yazarın eserlerinde somutlaşır.

Sait Faik'in ütopyası, özellikle son yazdığı eserlerde, hızla kapitalistleşen Türkiye'de doğa kıyımına karşı gösterilen koruyucu bir tutum dolayısıyla şehirden uzak ve doğal güzelliklerini yitirmemiş, sığınak olarak beliren mekânlarla somutlaşır. Bu somutlaşma ile söz konusu ütopya, görece küçük hedeflerle çerçevelenmiş ve saf hâldeki görkemini yitirmiş olur.

Sait Faik'i bu şekilde bir ütopya kurmaya götüren temel sebepler veya söz konusu ütopyanın altında yatan en belirleyici toplumsal ve bireysel süreçler, şüphesiz yazarın eserlerini verdiği dönemin atmosferinde aranmalıdır. Eserlerin kaleme alındığı dönemde İkinci Dünya Savaşı ve hemen arakasından onun yıkıcı sonuçları bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de idrak edilir. Bu da bir aksülamel yaratır: Batı'daki yazarlar ve şairler nezdinde olduğu gibi yerli yazarlar ve şairler nezdinde de iyimserliğe doğru yönelen bir hedonizm ve hayat sevgisiyle somutluk kazanan bir aksülamel. Sonuç itibarıyla söz konusu toplumsal ve bireysel süreçler, Sait Faik'in ütopyasının oluşumunda rol oynayan temel parametreleri teşkil eder.

üslupla tesbit eden bir sanatkârdır. Türk edebiyatında sıfatları onun kadar maharetle kullanılan pek az kimse vardır. Sait'in yazılarında her sıfat, canlı ve müşahhas varlığın bir parçasıdır. Yazar, bahsettiği her şeyi öyle tasvir ve tavsif eder ki, âdeta, onlarla, doğrudan doğruya temas etmiş gibi oluruz. Şiirlerinde de aynı canlılık ve 'doğrudan doğruya'lık vardır. Bu bakımdan onunla Orhan Veli ve Cahit Sıtkı arasında bir yakınlık mevcuttur. Bu üç sanatkâr da duyularla yaşamaya önem veren, 'sensualisme'yi hayat felsefesi haline getiren André Gide'in tesiri altında kalmışlardır. Aralarındaki benzerlik, belki de, bunun bir neticesidir. Varlıkla doğrudan doğruya teması gaye edilen bu davranış tarzı, insanla varlık arasında bir perde gibi giren kelimeyi âdeta yok eder. Edebiyat dille yapıldığına göre buna imkân yoktur. Bu imkânsızlık karşısında yazar, dili öyle kullanır ki, uyandırdığı intiba kendi varlığını unutturur." Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri 2: Cumhuriyet Devri Türk Şiiri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009. s. 134.

KAYNAKÇA

- Abasıyanık, Sait Faik, *Alemdağ'da Var Bir Yılan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Havada Bulut*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Kayıp Aranıyor*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Mahalle Kahvesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Medarı Maişet Motoru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Son Kuşlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Şahmerdan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Abasıyanık, Sait Faik, *Şimdi Sevişme Vakti*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Adorno, Theodor W.-Horkheimer Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2000.
- Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul 2014.
- Bahar, Halil İbrahim, *Sosyoloji*, USAK Yayınları, Ankara 2005.
- Bauman, Zygmunt, *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.
- Brown, J.A.C., *Evolution of Society*, Watts & Co., London, 1946.
- Daudet, Alphonse, *Değirmenimden Mektuplar*, Çev. Selin Ceyhan, Alkım Yayınları 2008.
- de Man, Paul, *Körlük ve İçgörü: Çağdaş Eleştirinin Retoriği Üzerine Denemeler*, Çev. Ferit Burak Aydar-Cem Soydemir, Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, Çev. I. Ergüden-F.Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2007.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.
- Jameson, Fredric, *Modernizm İdeolojisi: Edebiyat Yazıları*, Çev. Kemal Atakay-Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- Jameson, Fredric, *Ütopya Denen Arzu*, Çev. Ferit Burak Aydar, Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- Kaplan, Mehmet, *Şiir Tahlilleri 2: Cumhuriyet Devri Türk Şiiri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.
- Küçük, Yalçın, *Tenkrit: Materyalist Gözlerimle Yazarlarımız*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2016.
- Livaneli, Zülfü, *Gözüyle Kartal Avlayan Yazar: Yaşar Kemal*, Doğan Kitap, İstanbul 2016.
- Marx, Karl-Engels, Fredrich, *Collected Works*, Vol. 3, Lawrance and Wishart, London 1975.
- Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Politzer, Georges, *Felsefenin Temel İlkeleri*, Çev. Erol Esençay, İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2008.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, "Türk Edebiyatında Cereyanlar", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- Ürgüp, Fikret, "Sait Faik'in Realitesi", *Varlık*, 407. Sayı, Haziran 1954.

“1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu”*

Ömer KUL**

Özet

1949 yılında Doğu Türkistan'ın Komünist Çin işgaline uğramasıyla vatanlarından ayrılan ve büyük çoğunluğu Türkiye'ye yerleşen Doğu Türkistanlılar; davalarını dünya kamuoyuna duyurabilmek için büyük bir çaba ve yoğun bir çalışma içerisinde girmiştir. Doğu Türkistanlıların, Komünist Çin'e karşı azmi, gayreti ve heyecanını kendi siyasi beklentileri doğrultusunda kullanmak isteyen Tayvan yönetimi, aynı zamanda Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılığını ortadan kaldırmak için sinsi bir politika uygulamıştır. Tayvan yönetiminin sinsi siyasetine alet olan bir kısım Doğu Türkistanlılar; davalarına zarar vermekle kalmamış, daha kötüsü birbirlerine düşmüştür. Önceleri sözlü olarak yapılan karalama kampanyaları daha sonra yazılı basın yoluyla iftiralara kadar varmıştır.

Bu çalışmada, Tayvan yönetiminin bir kısım Doğu Türkistanlıları kendi politik çıkarları için nasıl suiistimal ettiği ve zaman içerisinde bir kısım Doğu Türkistanlıların nasıl birbirlerine düştükleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Doğu Türkistan, Tayvan, İsa Yusuf Alptekin, Hamza Uçar, Hasan Oralтай

Abstract

“The Struggle of East Turkestan After 1949 in Abroad and the Attitude of Taiwan Government”

In 1949, as soon as East Turkestan was occupied by the Communist China, Uighurs began to migrate from their homeland and the majority of them settled in Turkey. After that they made effort and work hard to announce their struggle to the World. Taiwan Government wanted to use

* Bu makale 17-19 Kasım 2014 tarihleri arasında Ankara üniversitesi tarafından tertip edilen Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu "Uygur Türkleri: Dil, Tarih ve Coğrafya" adlı toplantıya sunulan "Hicret Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu" adlı bildirinin ilaveleriyle yeniden değerlendirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniv., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; omer.kul@istanbul.edu.tr

their tenacity, effort and enthusiasm against Communist China for their own political expectations. Taiwan Government implemented also a hidden policy to eliminate the organization, cooperation and stability of Uighurs. Those who have believed the insidious policy of the Government not only damaged the struggle but also started to fall out each other. At first smear campaign was made orally but later it was extended to the print media.

In this paper, it was tried to put forward how the Taiwan government used people from East Turkestan for their own political benefits and over time how those people started quarreling.

Key words: *East Turkestan, Taiwan, Isa Yusuf Alptekin, Hamza Ucar, Hasan Oraltay*

Giriş

Doğu Türkistan, 1759’da I. Mançu istilasına uğramış, bunu 1877 senesindeki II. Mançu istilası takip etmiştir. Akabinde ülkeye 18 Kasım 1884 tarihinde “Xin-jiang/ Sinkiang” ismi verilmiştir¹. 1911’de Çin’de Mançu Hanedanlığı devrilmiş ve yerine Milliyetçi Çin (Guo-Min-Dang) idaresi kurulmuştur. Milliyetçi Çin de, aynen Mançu Hanedanlığı dönemindeki gibi, Doğu Türkistan üzerindeki iddiasından vazgeçmemiştir.

Milliyetçi Çin’in kurucusu Dr. Sun Yat-sen’in ölümünden sonra iktidarı ele alan Çan Kay-şek² ve taraftarları, Guo-Min-Dang Partisi’nin 1924 senesindeki I. Kurultayı’nda kabul edilen kararları inkâr yoluna gitmiştir. Bununla da yetinmeyen Guo-Min-Dang idaresi, Doğu Türkistan halkını asimile etmek ve böylece Çin Milleti uhdesinde eritme siyasetini uygulama sahasına koymuştur. Guo-Min-Dang Partisi’nin I. Kurultayı’na sunulan “*Milli Kalkınma Programı*”nın 4. maddesinde; Çin’de Müslüman-Türklerin mevcut ve Doğu Türkistan halkının Müslüman-Türk olduğu, onlara kendi kaderini tayin etme hakkının verilmesi gerektiği kabul edilmiştir³. Ne var ki Çan Kay-şek ve ekibi bu kararı göz ardı etmekle kalmamış, Doğu Türkistan halkının en tabii hakkı olan kendi kaderini tayin etme hakkını vermemek için ilmî dayanağı olmayan teoriler üretmekten geri durmamıştır.

Milliyetçi Çin döneminin ileri gelen tarihçilerinden Prof. Li Dung-fang, bu meyanda “*Da-Han-cui*” yani “*Büyük Çin Milleti*” teorisini ortaya atmıştır. Li’nin teorisine göre; “Çin sınırı içindeki bütün milletler (Çinliler, Türkler, Moğollar, *Tibetliler* vs.), *Büyük Çin Milleti’nden türemiştir. Bu milletlerin, yine Çin Milleti’nin uhdesinde birleştirilmesi*” gerekmektedir. Li, Doğu Türkistan’ın çoğunluğunu teşkil eden Uygurların, Hunlardan, Hunların ise eski Çinlilerden türemiş olduğunu, bu yüzden Uygurlarla Çinlilerin aynı “ırk”a mensup olduklarını ileri sürmüştür⁴.

Çan Kay-şek ise Li Dung-fang’ın ortaya attığı teorinin savunucusu olmuştur. O, “Çin’in Mukadderatı” adlı eserinde bu görüşü aynen benimsediğini ifade etmektedir.

- 1 M. E. Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Matbaası, İstanbul 1952, s. 27; E. Alptekin, “Doğu Türkistan’a Şingcang İsmi Verilişinin 95. Yıldönümü”, *Bayrak Gazetesi*, 1979, s. 2; M. Rossabi, “Xin-jiang”, *Encyclopedia of Asian History*, C. IV, New York 1988, s. 250; M. Dillon, *Doğu Türkistan, Çin Orta Asya’sında Etnik Ayrımcılık ve Kontrol*, (trc. Dr. Hayati Aktaş), TDPY, İstanbul 2001, s. 4; Li Sheng, Çin’in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, (çev. Xu Xinyue), Xin-jiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006, s. 109, 117; T. Tuncer, “*Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk*”, I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (Tukas 2014), 12-13 Kasım 2014, s.271.
- 2 Dr. Sun Yat-sen’in ölümünden sonra Guo-Min-Dang Partisinin başına geçen Çan Kay-şek bu görevini 1949 yılına kadar sürdürmüştür. 1949’da ise Mao Ze-dong’un birliklerine karşı yapılan iç savaştan mağlup ayrılınca Tayvan’a çekilip bugün halen varlığını devam ettiren Tayvan (Çin) Cumhuriyeti’nin başına geçmiştir. 1975 yılında ölümüne kadar bu görevde bulunmuştur.
- 3 O. Lattimore, *Pivot of Asia: Xin-jiang and the Inner Asian Frontiers of China*, Little, Brown&Co., Boston 1950, s. 55.
- 4 Li Dung Fang, “Sinkiang Halkı Türk müdür?”, *Altay Dergisi*, No: 2, Chungking, 25 Nisan 1945.

Ona göre, Çin'deki bütün milletler tek bir “*Cung-Hua/Çin Milleti*”dir. Bir “*soydan*” türemiş olan bu milletler, birbirinden sadece ufak örf-adetler, dini itikatlar ve coğrafi bölümlerle ayırt edilebilirler. Bunlar “*kan*” ve “*ırk*” yönlerinden bir ayrılık taşımazlar⁵.

Li Dung-fang, Doğu Türkistan halkına kendi kaderini tayin etme hakkının verilmesini son derece tehlikeli görmüştür. Onun fikrine göre, “*kendi kaderini tayin etme hakkı, özgürlük*” demektir. Milliyetçi Çin ise Doğu Türkistan halkına kendi kaderini tayin etme hakkını vermeyi katiyen istememiştir. Li, Doğu Türkistan halkına “*kendi kaderini tayin etme hakkı yerine, kendi kendini idare*” hakkının verilmesini daha uygun bulmuş fakat bu hakkın bütün Doğu Türkistanlılara şamil olması durumunda Doğu Türkistan'ın özerk duruma gelebileceği çekincesini de dile getirmiştir. Özerkliğin bağımsız olmak için atılan ilk adım olduğunu düşünen Milliyetçi Çin ise bu duruma iktidarda bulunduğu dönemde kesin bir dille karşı çıkmıştır. Nitekim Çan Kay-şek, Guo-Min-Dang Partisi'nin kuruluşunun beşinci yıldönümü münasebetiyle yapmış olduğu konuşmasında, Doğu Türkistan'a “*kendi kaderini tayin etme, özerklik ve özgürlük haklarının verilmeyeceğini*” bunların yerine “*eşit hak*” prensibinin geçerli olduğunu ilan etmişti⁶. Ne var ki Çan Kay-şek'in “*eşit hak*” vaadi de sadece kağıt üzerinde kalmıştır. Çan Kay-şek'in, Li'nin teorisini benimsemesinin sebebi, 1924 yılında tertip edilen Kurultay'daki “*Çin'deki Müslüman-Türklere kendi kaderini tayin etme hakkının verilmesine ilişkin karar*”ını tamamen hasıraltı etmekten ibarettir. Çünkü Dr. Mesut Sabri Baykozi⁷, Mehmet Emin Buğra⁸ ve İsa Yusuf Alptekin⁹ bu karara dayanarak, Milliyetçi Çin Hükümeti'nden Doğu Türkistan halkına kendi kaderini tayin etme

5 Chiang Kai-shek, *China's Destiny*, (trans. Wang Chung-hui), Macmillan, New York, 1947, s. 3.

6 Lattimore, *a.g.e.*, s. 55.

7 Dr. Mesud Sabri Baykuzu, Doğu Türkistan'ın yakın siyasi tarihinde “üç efendi” olarak anılan ve 1943-1949 döneminde ortaklaşa mücadele veren seçkin siyaset adamlarındandır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. H. L. Boorman-R.C.Howard, *Biographical Dictionary of Republican China*, Columbia UP, New York 1967, C.I, s.44, C.III, s.23; A. D. Barnett, *China on the Eve of the Communist Takeover*, Thames&Hudson, London 1963, s. 137-141, 251; A. Ş. Turan, “Vefatının 53. Yılı Dönümü Münasebeti İle Mesut Sabri Baykuzu (1887-1949)”, *Gökbayrak*, No: 47, Kayseri, Mayıs-Haziran 2002, s. 5-6; H. Vahidi-S. Uyguri, *Dr. Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler*, (çev. Gültekin Pehlivan Baykozi), y.y. 2003.

8 Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan'ın yakın siyasi tarihinde “üç efendi” olarak anılan ve 1943-1949 döneminde ortaklaşa mücadele veren seçkin siyaset adamlarındandır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. A. D. W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, (çev. Enver Can), DTV Yay., Münih 1990, s. 460-461; A. Bakır, *Doğu Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, DTVY, İstanbul 2005; T. Çağatay, “Mehmet Emin Buğra”, *Gökbayrak*, DTKVDD Yay. No: 77, Haziran 2007.

9 İsa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan'ın yakın siyasi tarihinde “üç efendi” olarak anılan ve 1943-1949 döneminde ortaklaşa mücadele veren seçkin siyaset adamlarındandır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. A. Donuk-İ. Kocakaplan-A. Deliorman, *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, TEV yay., İstanbul 1997; *Esir Doğu Türkistan İçin-1; İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, (Yay. haz. Ömer Kul), Berikan Yay., Ankara 2010; *Esir Doğu Türkistan İçin-2; İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, (Yay. haz. Ömer Kul), Berikan Yay., Ankara 2007.

hakkının, talep kabul edilmediği takdirde de en azından geniş anlamda muhtariyet verilmesini istemişlerdi¹⁰. Bilhassa Buğra'nın basın-yayın yoluyla sürdürdüğü mücadele dikkate değerdir¹¹.

Çin'de Mançu Hanedanlığı'na son verilmesinden sonraki dönemde (1911-1949), Doğu Türkistan'ı kontrolünde tutan Milliyetçi Çin, Şin Si-sey'i (1933-1944)¹² görevden azlederek yerine U Çung-şin¹³ adlı mutaassıp bir Çinli'yi Genel Vali olarak atamıştır. U Çung-şin, göreve başlar başlamaz; Doğu Türkistan halkının Çin Milleti'nden ayrı bir millet olmadığı ve onun kabilesi olduğu, aradaki lisan farkının, uzun zaman birbirlerinden uzak kalmalarından kaynaklandığı, bütün Doğu Türkistan halkının Çince'yi öğrenmesi gerektiği, dil bilinmedikçe kardeşlik hislerinin sağlamaştırılmasının mümkün olamayacağı, akrabalığın artması için Çinlileri Doğu Türkistanlı kızlarla evlendirmek gerektiği, Doğu Türkistan'ın geniş bir memleket ve nüfusunun az olması hasebiyle bölgeye Çin'den göçmenler getirilmesi gerektiği ve bu suretle nüfusun artmasıyla Çinlilerle Doğu Türkistanlıların birbirine daha yakın olacağı fikirlerini yayma gayretinde olmuştur¹⁴.

Li Dung-fang tarafından ortaya atılan ve Çan Kay-şek tarafından da benimsenen teorinin bir uzantısı olan U Çung-şin'in politikalarına karşı Doğu Türkistan

10 *Esir Doğu Türkistan İçin-1*, s. 218 vd. Doğu Türkistan'ı 1911-1949 yıllarında arasında genel valiler eliyle yöneten Milliyetçi Çin idaresi döneminde bazı seçimler yapılmıştır. Yapılan seçimler ve Çinli idarecilerin tutumu hakkında bkz. M. E. Buğra, Şarkî Türkistan Tarihi, Ofset Matbaacılık, Ankara 1987, s. 372-374.

11 “*Kalem Küreşi/Kalem Savaşı*”, II. Dünya savaşı sırasında Çin'in Başkenti Chung-ching'de, 1943-1944 tarihleri arasında M. E. Buğra ile Li Dung-fang arasında Da Gung Ribao gazetesinde Çince sürdürülen tartışmalara dair üç serilik karşılıklı yazılardır. Tartışmanın konusu Doğu Türkistan halkının Türk olup-olmadığıdır. İlk baskısı 1948'de Urumçi'de yapılan makaleler, 1952 sonrası Türkiye'ye hicreti müteakip Türkçe'ye de çevrilmiştir. Bu yazılar bilahare “*Kalem Küreşi/Kalem Savaşı*” ismi altında yayınlamıştır bkz., http://www.uygurweb.net/tr/uploads/files/31077_dt_sesi46.pdf/29.10.2014,s.13.

12 1895'te Liao-ning bölgesinde dünyaya geldi. Japonya'da tahsil gören Şin Si-sey, Gua Song-lin isyanına katıldı ve tekrar Japonya'ya dönerek 1927 yılına kadar tahsiline devam etti. 1927'de **Çan Kay-şek**'in Kara Kuvvetleri karargâhında kurmay subay olarak “*Kuzey Harekâtı*”nda savastı. 1929 sonları veya 1930 yılı başlarında Cin Şu-ren'in talebi üzerine Doğu Türkistan'a geldi. 1931-1934 yılları arasında Ma Zon-ying'in Tungan ordusuna karşı savastı. Nisan 1933'te Cin Şu-ren'in yerine, fiilen Doğu Türkistan Genel Valisi olarak, is basına geçti. 1933-1944 yılları arasında, çoğu zaman bir nevi Sovyet kuklası hâlinde, askerî despot olarak Doğu Türkistan'da valilik yaptı. 1944'te Guo-Min-Dang tarafından görevden alındı ve 1949'da Guo-Min-Dang ile Tayvan'a gitti. Tayvan'da Doğu Türkistan'dan doldurduğu kesesiyle, esi Qiu Yu-fang ile birlikte refah içinde emekli hayatı yasadı, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 466-467. Sheng dönemiyle alakalı olarak krs. için bkz. Li Sheng, *a.g.e.*, s. 152-157.

13 An-huili olan Wu Zhong-xin, 1884-1959 yılları arasında yaşamıştır. Sun Zhong-shan ve Jiang Jieshi'nin askerî ve siyasî arkadaşıdır. 1932'de An-hui ve 1935'te Gui-Zhan valiliklerinde görev yaptı. Tibet ve Moğol meseleleriyle ilgilenen komisyonun, 1936-1944 yılları arasında, başkanlığını yaptı. 1944-1945'te Guo-Min-Dang tarafından Doğu Türkistan Genel Valisi olarak atandı. Guo-Min-Dang Partisi yönetim kurulu üyelerinden biridir, bkz. Forbes, *a.g.e.*, s. 471.

14 Lattimore, *a.g.e.*, s. 81-82, 86.

halkı 1944’de İli (Gulca)’de ayaklanmıştır¹⁵. Sovyetler Birliği de ayaklanmadan azami derece de istifade etmiştir¹⁶. Çin, Doğu Türkistan’daki ayaklanma, isyan ve kargaşalıklardan daima Sovyetler Birliği’ni sorumlu tutmuş, kendi saldırgan tutumunun olaylardaki rolüne değinmemiştir. Daha da önemlisi isyan ve kargaşalıkları önleyebilmek için Doğu Türkistanlıların telkinlerini de dinlememiş, taleplerini yerine getirmemiştir¹⁷.

1949 yılında Kıta Çini’nde iktidarı ele geçiren Mao Ze-dong¹⁸ sonrası Tayvan’a sığınan Milliyetçi Çin Partisi ileri gelenleri, Kıta Çin’i komünistlerden kurtarmak ve iktidarı tekrar ele geçirme arzusunda olmuştur. Milliyetçi Çin’in geçmişteki siyasetine rağmen muhaceretteki Doğu Türkistanlılar, komünistlere mağlup olduktan sonra Tayvan’a sığınan, o senelerde dünya kamuoyu tarafından hâlâ Kıta Çin’in meşru temsilcisi olarak kabul edilen ve Kıta Çin’i komünistlerden kurtarmaya kararlı görünen Milliyetçi Çin ile işbirliği yapmak arzusunda olmuştur. Milliyetçi Çin ileri gelenleri de Buğra, Alptekin ve muhaceretteki bir kısım Doğu Türkistanlılara sık sık mektuplar yazarak onları Tayvan’a yerleşmeye davet etmiş ve işbirliği teklifinde bulunmuştur. Hicret sonrası hariçte yapılacak Doğu Türkistan özgürlük mücadelesi, teklif edilen bu işbirliği ile eskiden olduğu gibi eşitsiz temeller üzerine oturtulmak istenmemiştir.

Doğu Türkistan halkı vatanlarını geçmişte Milliyetçi Çin’den kurtarmak istemiş, 1949 sonrasında ise Komünist Çin’den kurtulmak için mücadeleye başlamıştı. Doğu Türkistanlı liderlere göre Milliyetçi Çin, muhaceretteki Doğu Türkistanlılarla işbirliği yapmak emelinde olacaksa, Doğu Türkistan halkına kendi kaderini tayin etme hakkını vereceğini peşinen ilan etmeliydi. Aksi halde muhaceretteki Doğu Türkistanlıların, Komünist Çin’den kurtulmak ve yerine Milliyetçi Çin’i getirmek için Tayvan’la işbirliği yapmasının bir anlamı olamazdı. Nitekim Buğra, Dr. Çu Chia-huan’ın yazmış olduğu 22 Haziran 1951 tarihli davet mektubuna 27 Eylül 1951 tarihinde verdiği cevapta¹⁹ özetle; muhaceretteki Doğu Türkistanlıların en büyük vazifesinin ülkelerini düşman istilasından kurtarmak olduğu, Milliyetçi Çin ileri gelenlerinin Doğu Türkistan halkının millî isteklerini reddettiği ve bu istekleri dile getirenlere zararlı birer unsur gözüyle baktığı için işbirliği yapma yollarının kapandığı, dolayısıyla muhaceretteki Doğu Türkistanlıların Formoza/Tayvan ile birlikte çalışma imkânının olmadığı, Milliyetçi

15 T. Tuncer, “Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi”, *Akademik Bakış*, S.54, Mart-Nisan 2016, s.1056.

16 Ö. Kul, Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2009, s. 184 vd.

17 Tuncer, “Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi”, s.1065.

18 1893 yılında Çin’in Human eyaletinde doğdu. Çin Komünist Partisi’nin 1925 yılındaki ilk devrimci ayaklanmasını organize etti. Mao, Guo-Min-Dang partisine karşı mücadelesini kazanarak 1 Ekim 1949’da Pekin’de Tiananmen Meydanı’nda bir bildiri okuyarak Çin Halk Cumhuriyeti’ni ilan etti. 1954 yılında Devlet başkanı seçilen Mao, 1976 yılında ölümüne kadar bu görevde bulundu.

19 Bu mektup Ağustos 1956’da Buğra tarafından Türkistan Sesi Dergisi’nde yeniden yayınlanmıştır. Bkz. T. Tuncer, “Mehmet Emin Buğra’nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkarılması Süreci”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.21, S.2, Aralık 2017, s.53.

Çin’in Doğu Türkistan siyasetini ıslah etmesi durumunda hariçteki Doğu Türkistanlıların Formoza ile işbirliği yapmağa hazır olduğu ifade edilmiştir²⁰.

Dr. Çu Çia-hua ise Buğra’ya yazdığı 9 Mart 1952 tarihli mektubunda özetle; Sinkiang (Doğu Türkistan) milletinin Çin ile aynı ırktan olduğu, Sinkiang halkının bir tür Türkçe dili kullanmasının onların ırkî yönden Çinlilerden ayrı bir halk olduğunu ispat etmediği, Çinlilerin “Bir Aile” dediği nazariyenin boş bir laf olmadığı, Sinkiang milliyetinin başlıca hususiyetinin İslamiyet’e olan inancından kaynaklandığı; Sinkiang halkı kültürünün Çin sınırları içindeki muhtelif halkların meydana getirdikleri bir nevi din, yazı ve kültürden ibaret olduğu, bunun için Sinkiang halkının kültür ve medeniyet yönünden Çin kültüründen ayrı özellik taşımadığı, bundan 2.000 sene önce Sinkiang’ın, Çin ile bir bütünlük teşkil ettiği, yalnız Ming sülalesinin sonu ve Cing hanedanlığının ilk zamanlarında kısa bir zaman için Çin’den ayrıldığı, Sinkiang’ın kuzeybatı sınırlarının dışındaki birçok yerin de mazide Çin’e ait olduğu, bundan dolayı Sinkiang milletinin lisan, kültür ve mahalli hususiyet gibi farklara dayanarak istiklal isteyemeyeceğini iddia etmiştir²¹.

Çu Çia-hua’nın mektubunda yer alan ifadeler, Li Dung-fang tarafından ortaya atılan, Çan Kay-şek ve ekibi tarafından da aynen benimsenen teorinin devamı niteliğindedir. Durum Milliyetçi Çin’in komünistlere mağlup olup Tayvan’a sığınmasına rağmen bu tutumundan vazgeçmediğini göstermektedir. Tayvan yönetimi Doğu Türkistan halkına kendi kaderini tayin hakkını tanımamaya devam etmiş, komünistleri mağlup edecek olsalar dahi Doğu Türkistan’ı tekrar istila etmek emelinde olduklarını göstermişlerdi.

Buğra ve Alptekin gibi bir kısım Doğu Türkistanlılar, Milliyetçi Çin’in bu ke-tum tutumu karşısında Tayvan’daki Çan Kay-şek Hükümeti ile sürdürülen görüşmele-re son vermek niyetinde olmuştur. Bu durum aynı zamanda anti-demokratik bir tutum olarak da düşünülebilirdi. Buğra ve Alptekin muhaceretteki bütün Doğu Türkistanlılara, şahsî fikirlerini empoze etmemek adına bir kurultay tertip etmeye karar verilmiştir. Kurultaya malî imkânlar elverdiği takdirde Hindistan, Pakistan, Afganistan, Türkiye ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde yaşayan Doğu Türkistanlılar delege olarak davet edilerek, ileride nasıl bir siyasî yol izlenmesi gerektiği delegeler tarafından tartışılmıştır. Bu niyetle kurultay Suudi Arabistan’ın Taif şehrinde yapılmıştır.

1- Hicaz Kurultayı

Doğu Türkistanlılar birçok ülkeden gelen delegelerin iştirakiyle 1 Eylül 1954 tarihinde Suudi Arabistan’ın Taif şehrinde bir kurultay tertip etmiştir. Gündemdeki konular: Doğu Türkistan özgürlük davasının canlandırılması, yapılacak çalışmaların tespiti, Milliyetçi Çin ile işbirliği yapılıp-yapılmayacağı ve Milliyetçi Çin’den mali

20 Buğra, *Doğu Türkistan’ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, s. 7-9.

21 Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi*, s.13 vd.

yardım alınıp-alınmayacağıydı. Beş gün süren görüşmelerden sonra Doğu Türkistanlı delegeler, 6 Eylül 1954 tarihinde, aşağıdaki kararı almıştır:

“Hürriyet davamızın canlandırılması gerekmektedir. Bu görev muhaceretteki biz Doğu Türkistanlıların üzerine düşmektedir. Bunun için ilk merhalede Milliyetçi Çin ile görüşmelere girilerek, özgürlüğümüzü ona ilan ettirmektir. Milliyetçi Çin buna yanaşmadığı takdirde, davamızı Birleşmiş Milletler teşkilatına getirip Milliyetçi Çin’i özgürlüğümüzü tanımaya zorlamak. Bunun için Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin’den oluşan iki milli liderimizi; biz Hicaz Kurultayı’na katılan delegeler; yurdumuzdaki 8 milyon ve dış ülkelerdeki 10 bin Doğu Türkistanlı namına vekil olarak seçtik. Bu iki milli liderimizin bu konudaki her bir sözü, bütün çalışmaları tüm Doğu Türkistanlıların çalışmasıdır diye kabul ederiz.

Bu vekâletname iki adet yazılarak bir nüshası Mehmet Emin Buğra’ya ve diğer bir nüshası da İsa Yusuf Alptekin’e takdim edildi. Bu her iki nüsha vekâletname eşit güce sahiptir.”²²

Bu karar metninden de anlaşılacağı üzere:

a. Buğra ve Alptekin muhaceretteki 10.000 ve Doğu Türkistan’daki 8 milyon Doğu Türkistanlıyı temsilen vekil seçilmiş, Tayvan yönetimi ile Doğu Türkistan’ın özgürlüğünü sembolik de olsa ilan ettirmek üzere müzakere yapmakla görevlendirilmiştir.

b. Tayvan yönetimi, bu isteği kabul etmediği takdirde, Buğra ve Alptekin konuyu BM’ye taşıyabilmek için gerekli teşebbüslere girişeceklerdi. Muhaceretteki Doğu Türkistanlılar da bu meyandaki çalışmaların yapılabilmesi için ellerinden gelen maddî ve manevî yardımı esirgemeyeceklerdi.

c. Buğra ve Alptekin’in her sözü bütün Doğu Türkistanlıların sözü ve her hareketi bütün Doğu Türkistanlıların hareketi olacaktı.

d. Müzakereler katî bir neticeye ulaşıncaya kadar muhaceretteki hiçbir Doğu Türkistanlı, Tayvan’a gitmeyecek, işbirliği yapmayacak ve Tayvan’dan mali yardım almayacaktı.

Bu şekilde muhaceretteki Doğu Türkistanlılar bundan takriben 60 sene önceki şartlara uygun olarak takip edecekleri siyasi yolu da belirlemişlerdi. Siyasi yola en uygun düşecek talep de “özgürlük” idi. Bu da ancak muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılığıyla elde edilebilirdi.

Buğra ve Alptekin, muhaceretteki Doğu Türkistanlılardan almış oldukları yetkiyi bütün vatandaşlarına şifahi olarak duyurduktan sonra, barışçı yollarla Tayvan yönetimi ile Doğu Türkistan’ın bağımsızlığını tanıdığını ilan etmesi konusunda gö-

22 Ö. Kul, “Tarihte Düzenlenen İlk Doğu Türkistan Kurultayı: Hicaz Kurultayı (1 Eylül 1954)”, *Türkiyat Mecmuası*, C.25/Bahar, İstanbul 2015, s. 148-150 not:10, 159.

rüşmeler yapmıştır. Katî bir neticeye ulaşmıncaya kadar da muhaceretteki Doğu Türkistanlıların kararlılığını gösterebilmek maksadıyla, Tayvan yönetimi ile hiçbir surette ilişki kurmamaları tembihlemiştir. Ayrıca muhaceretteki Doğu Türkistanlılardan, Tayvan’a gitmemelerini ve mali yardım almamalarını, bu meyanda gelecek teklifleri reddetmelerini istemişlerdi. Bunun üzerine Tayvan’ın resmî ve gayri resmî temsilcileriyle görüşmelere başlanmış, 16 Ekim 1956’da Tayvan Devlet Başkanı Çan Kay-şek’e bir muhtıra gönderilmiştir. Çan Kay-şek, Buğra ve Alptekin’in muhtırasına 12 Nisan 1957 tarihinde Ankara Büyükelçiliği kanalıyla şifahi olarak cevap vermiştir²³.

Bu gelişmeler üzerine Buğra ve Alptekin, Çan Kay-şek’e Doğu Türkistan halının sembolik anlamda da olsa özgürlük talebini kabul etmesi talebiyle 20 Nisan 1957 tarihinde ikinci bir muhtıra göndermiştir. Milliyetçi Çin’in Ankara Büyükelçiliği kanalıyla gönderilen muhtıraya Çan Kay-şek ne yazılı ne de şifahi bir cevap vermiştir²⁴. Buna rağmen, Buğra ve Alptekin, Milliyetçi Çin’in resmî ve gayri resmî temsilcileriyle görüşmelerini sürdürmeye devam etmiştir. Hatta 1957’de Ankara’ya gelen Milliyetçi Çin Dışişleri Bakanı Dr. Yeh ile de bu konuda bir görüşme yapılmıştır²⁵. Dr. Yeh, Türkiye’den Tayvan’a dönerken Suudi Arabistan’a da uğramış, burada mukim Doğu Türkistanlılar, memleketlerine istiklal verilmesini talep eden muhtıraları kendisine vermiştir²⁶.

Hariçteki Doğu Türkistanlıların taraftar bulabilmek, davalarını anlatabilmek ve bu manada takip edilecek siyasete karar vermek için yoğun bir çaba içerisinde oldukları bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes de bir Uzak Doğu seyahatine çıkmıştır²⁷. Menderes ve beraberindeki heyet, Japonya Başbakanı Nobusuke Kishi’nin daveti üzerine Tokyo’ya gitmiş ancak sadece Japonya ziyareti ile iktifa etmeyerek Tayvan, Güney Kore, Tayland ve Hindistan’da da temaslarda bulunmuştur. Çan Kay-şek ile de görüşen Menderes’in bu resmi ziyaret sırasında Türkiye’ye iskanlı göçmen olarak kabul edilen Doğu Türkistanlılarla ilgili temaslarmın olup-olmadığına dair Doğu Türkistanlı yazarların eserlerinde herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

23 Bu şifahi cevabı: Buğra ve Alptekin’in Formaza’ya yerleşerek Milliyetçi Çin tarafından yürütülmekte olan anti-komünist harekete katılması, Doğu Türkistan davasına halkının çoğunluğunun katılmadığı, Doğu Türkistan’ın statüsünün ancak Çin kanunları çerçevesinde ve Çin’in komünist istiladan kurtarılmasından sonra düşünülebileceği şeklinde özetlemek mümkündür, bkz. *Esir Doğu Türkistan İçin-2*, s. 105 vd.

24 Adı geçen muhtıralar için bkz. Alptekin, *Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor*, Otağ Yay., İstanbul 1974.

25 Özetle Doğu Türkistan’ın bağımsızlık meselesinin Kıta Çin’den Komünist idarenin kovulmasından sonra konuşulacak bir mevzu olduğundan bahisle Buğra ve Alptekin’in teklifleri reddedilmiştir. Görüşme ile ilgili olarak teferruatlı bilgi için bkz. Buğra, “Açıklamalar”, *Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi*, S.8-9, Mart 1957.

26 Bu muhtıralar “*Doğu Türkistan’ın Sesi*” dergisinin Nisan-Mayıs 1957 tarihli 10-11. sayılarında yayımlanmıştır. Konuyla alakalı ayrıca bkz. *Esir Doğu Türkistan İçin-2*, s.109-114.

27 Merhum Menderes’in 1958 yılında gerçekleştirdiği ziyaretler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mahmut Erhan, *Menderes Uzakdoğu’da*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1958.

2- Milliyetçi Çin'in Endişesi ve Sinsi Siyaseti

Kendi toprağını kaybettiği halde Doğu Türkistan'a istiklal sözü dahi vermeyecek emperyalist emellerinden vazgeçmek istemediğini gösteren Milliyetçi Çin'in tutumu, Buğra tarafından izah edilmektedir²⁸. Muhaceretteki Doğu Türkistanlılar için bir bildiri mahiyetinde olan bu yazıda eğer Milliyetçi Çin barışçıl görüşmeleri keserse Doğu Türkistan vekilleri de tekrar görüşme teşebbüsünde bulunmayacaktı. Bundan sonra takip edilecek yol ise Doğu Türkistanlıların vatanlarını komünist istiladan kurtarabilmek için bütün imkânlardan faydalanmak, birlik-beraberlik ve kararlılık içinde sürdürmekte oldukları mücadelelerini daha da güçlendirmeye çalışmak olacaktı. Dahası Milliyetçi Çin'in ileride Doğu Türkistan'ı tekrar istila etmesinin önünü şimdiden kesme gayreti içerisinde olacaktı.

Muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birlik-beraberlik ve kararlılığı Milliyetçi Çin'i son derece rahatsız etmiştir. Bunun sebebi muhaceretteki Doğu Türkistanlılar ve onların vekillerinin birçok hükümete, basın ve uluslararası kuruluşlara başvurmasıydı. Komünist Çin'in Doğu Türkistan halkına karşı yürüttüğü Çinileştirme, nezsizleştirme ve kültüründen arındırma siyasetinin telin edilmesi, Milliyetçi Çin nezdinde gerekli tavassutlarda bulunularak Doğu Türkistan'a sembolik anlamda da olsa özgürlük tanınması için baskı yapmaları talep edilmekteydi²⁹. Bunların dışında Buğra ve Alptekin, Asya, Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde tertip edilen birçok konferansa iştirak etmiş, dertlerini dile getirmeye çalışmıştı. Aynı dönemde bir kısım BM'ye üye ülkelerinin baskısı neticesinde Milliyetçi Çin, "*Komünist istiladan kurtulduktan sonra kendi mukadderatını tayin edeceği*" hakkını Tibet'e tanımıştı. Tayvan yönetimine Doğu Türkistan için gelebilecek baskı daha da şiddetli olabilir, üstelik hür ülkeler tarafından "*emperyalist emeller güden bir devlet*" damgası da yiyebilirdi. Milliyetçi Çin'in Komünist Çin'e karşı hür dünya ülkelerinin desteğine son derece ihtiyacı vardı. Zaten bu dönemde kurucusu olduğu BM teşkilatından çıkarılması ve yerine Komünist Çin'in alınması için bazı teşebbüsler de söz konusuydu³⁰. Milliyetçi Çin için ortadan kaldırılması gereken düşman, muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılığıydı. Eğer Milliyetçi Çin bunu başarabilirse Doğu Türkistanlıların hür dünya ülkeleri nezdinde yapmakta oldukları faaliyetler de gücünü yitirecek, belki de zayıflayıp ortadan kaldırılabilir. Yukarıda ifade edilen tutumlar Milliyetçi Çin'in geçmişte yürüttüğü siyasetini bu sefer muhaceretteki Doğu Türkistanlılara tatbik ettiğini ortaya koymaktadır. Sonuçları değerlendirildiğinde de neticesi alınmış bir hareketin ortaya çıktığı söylenebilir.

Bu maksatla Milliyetçi Çin, muhaceretteki Doğu Türkistanlılar arasındaki birlik ve beraberliği sekteye uğratmak üzere³¹ onları "*China Famine Relief Association/*

28 M. E. Buğra, "Doğu Türkistan İstiklal Davasının Yeni Durumu", *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, S.10-11, Nisan 1957.

29 *Esir Doğu Türkistan İçin-2*, s.7-11.

30 *Esir Doğu Türkistan İçin-2*, s. 115-117.

31 T. Tuncer, "Hindistan Hükümeti'nin Doğu Türkistanlılara Yardımları", *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*, 11-15 Eylül 2017, Tiran-Arnautluk, s.109.

Çin Açlıkla Mücadele Derneği”nden mali yardım almaya teşvik etmiştir. 1949 sonrası dönemde hicreti yaşamış Doğu Türkistanlıların mali durumu da pekiyi değildi. Gerçi Kızılhaç ve Dünya Kiliseler Birliği gibi teşkilatların yanı sıra Keşmir ve Hindistan Hükümetleri de Doğu Türkistanlılara yardım yapmışlardı³². Muhacirlerin iskânlı göçmen olarak Türkiye’ye gitmeleri için yeterli imkânları olmaması yüzünden Alptekin başka kaynaklara başvurmuş, bu kaynaklardan biri de Milliyetçi Çin olmuştur³³.

Muhaceretteki Doğu Türkistanlılar henüz Türk vatandaşlığına kabul edilmeden ve Suudi Arabistan’daki tarihi karar alınmadan önce adı geçen teşkilattan bir miktar yardım alınmıştır. Nitekim Alptekin’in Suudi Arabistan ve Mısır seyahatinde bulunduğu sırada Buğra, Milliyetçi Çin’e bu meyanda bir mektup yazarak, muhacirlere yardım edilmesini talep etmiştir. Milliyetçi Çin, 14 Kasım 1951 tarihinde Buğra’ya verdiği cevapta TP-51/343 numaralı çekle 1.590, TP-51/344 numaralı çekle de 1.935 olmak üzere toplam 3.525 Dolar göndermiştir. Gelen bu para şahıs başı 11,4 Dolar olmak üzere Bombay’daki 105, Keşmir’deki 130 ve Yenidelhi’deki beş kişiye dağıtılmıştır³⁴. Milliyetçi Çin’in bu suretle hariçteki Doğu Türkistanlılar arasına nifak tohumları sokmaya başladığını söylemek mümkündür³⁵.

Muhaceretteki Doğu Türkistanlıların bir kısmı Türkiye’ye yerleştikten ve Hicaz Kurultay’ı kararı kabul edildikten sonra da Milliyetçi Çin’den maddi yardım almaya devam etmiştir. O senelerde Ankara’da bulunan Milliyetçi Çin Büyükelçiliği’nde görevli diplomatlar, Doğu Türkistanlıların yaşadığı yerleşim yerlerini dolaşarak

32 Ö. Kul, T. Tuncer, “XX. Asırda Doğu Türkistan’da Göçler”, *Türk Dünyasında Sürgün ve Göç*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s.202.

33 *Esir Doğu Türkistan İçin-2*, s.7 vd.; H. Oraltay, *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, Türk Kültür Yayıncılık, 2. baskı, İstanbul 1976, s.271; H. Gayretullah, *Altaylarda Kanlı Günler*, Hamle Yayınları, İstanbul 1977, s.222.

34 *Ek 1*: Milliyetçi Çin’in zor durumdaki göçmenlere gönderdiği yardımlara dair belgeler.

35 Hamza Uçar, 1973 seçim döneminde Alptekin aleyhinde yayınlamış olduğu broşürde (*Türkistanlılarca İstenmeyen D.P. Balıkesir Millet Vekili Adayı “İsa Yusuf Alptekin’in” Kısaca Hayat Biyografisi*, b.y. ve t.y., s.10) şu ifadeleri kullanmıştır: “...*Bu yardım fonundan Alptekin ve Mehmet Emin Buğra 10.000 dolar almışlardı. Paraları paylaşırken aralarında ihtilaf olmuş, aslan payına dahi razı olmayan Alptekin Bey paranın tamamını gasp etmiştir. Alptekin’e 1956 senesinde Türkistanlılara dağıtılmak üzere 20.000 dolar verilmiş fakat bu para kurtarıcı tarafından iç edilmiştir.*...”. Uçar gibi Delilhan Canaltay da “*Bizim Anadolu*” gazetesi yazarı Necdet Sevinç’e mahkeme kanalıyla göndermiş olduğu ve adı geçen gazetenin 21 Eylül 1973 tarihli sayısında yayınlanan tekbizinde; “*1956 senesinde yurttaşlara dağıtılmak üzere Mısır’da İsa Yusuf Alptekin’e 20.000 Dolar verilmiş*” olduğunu fakat paranın Alptekin tarafından “*iç edildiğini*” iddia etmiştir. Ortada Milliyetçi Çin’in birisine 20.000 Dolar verdiği söylentisi vardır. Bu paranın Alptekin’e değil, Keşmir’deki “*Doğu Türkistan Göçmenler Derneği*”den Alptekin’e yazılan 19 Ekim 1975 tarihli şikâyet mektubunda ileri sürüldüğü üzere Canaltay’a verilmiştir. Adı geçen şikâyet mektubunda konuyla alakalı olarak özetle şunlar denilmektedir (*Ek 2*: Canaltay’ı şikâyet eden 19 Ekim 1975 tarihli mektup): “*Delilhan, Türkiye’ye gideceğiz diye burada binlerce adamın namına Formaza’ya yazı yazarak, oradan 20.000 Dolar getirtti. Hepsini kendisi yedi. Buradaki gençler Delil’i öldüreceğiz diye hareket ettiler. Delil buraya ispiyon (?) olduğu için buradaki Uygurları çeşitli yollara başvurarak korkuttu, yalan suçlamalarla hükümete ihbar etti*”. Şikâyet mektubu çok ağır bir üslupla kaleme alındığından burada sadece konuyla alakalı kısımlar değerlendirilmiştir.

para dağıtmaya, onları Formoza'ya bağlamaya, dolayısıyla birlik ve beraberliklerini parçalamaya çalışmıştır³⁶. Zor şartlar altında Hindistan'a sığınan Doğu Türkistanlıların yapmış olduğu birçok başvuruya rağmen sadece 240 kişi için 3.525 Dolar gönderen Milliyetçi Çin'in, bilahare sayıları 10.000'e yaklaşan Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara ısrarla para dağıtmak için köy, kasaba ve şehir demeden dolaşmaları bu açıdan da ayrıca değerlendirilmelidir.

Bu meyanda Milliyetçi Çin'in başvurduğu ikinci taktik ise muhaceretteki Doğu Türkistanlıları belirli zamanlarda Tayvan'da tertip edilmekte olan "*Asya Milletleri Anti-Komünist Cemiyeti*"nin toplantılarına davet etmek şeklinde olmuştur³⁷. Hamza Uçar, yayınlamış olduğu broşürde: "...*Milliyetçi Çin, Kut'a Çin'inden ayrı olarak Formoza'da bir hükümet kurduğu zaman, yurtlarından ayrı düşen ve zamanında halk tarafından milletvekili seçilen antikomünist olan her millete ait delegeleri (hangi devlette ikamet ederse etsin) belirli zamanda davet etmektedir. Yazıda adı geçen şahıslar böyle bir gaye ile davet edilmişlerdir. Ve Türk Hükümetinin izni ile komünizmi takbih etmek üzere Milliyetçi Çin'e gitmişlerdir*" ifadelerini kullanmıştır³⁸. Bilindiği üzere hangi devlette ikamet ederlerse etsinler, muhaceretteki Doğu Türkistanlılar Tayvan'da tertip edilmekte olan "*Asya Milletleri Anti-Komünist Cemiyeti*"nin toplantılarına davet edilirdi. Bu davetlere "*komünizmi tenkit etmek*" için Tayvan'a gitmek suretiyle icabet edenler de vardı.

Muhaceretteki Doğu Türkistanlıların "*komünizmi tenkit etmek*" için bu toplantılara katılması ve Milliyetçi Çin'in sinsi siyasetinin görülememesi ileride büyük ayrışmalara zemin hazırlamıştır. Şöyle ki, antikomünist görünen Milliyetçi Çin, muhaceretteki Doğu Türkistanlıların sembolik anlamındaki özgürlük talebini bile reddetmişti. Prof. Li Dung-fang tarafından ortaya atılan, Çan Kay-şek tarafından aynen benimsenen teoriyi, komünistlere mağlup olup Tayvan'a sığındıktan sonra da savunmaya devam etmişlerdi. Kıta Çin'i komünistlerden kurtardıktan sonra Doğu Türkis-

36 Bu türden olayları sorduğumuz bir kısım Doğu Türkistanlılar, Milliyetçi Çin elçilik görevlilerinin bu faaliyetlerini doğrular tarzda beyanlarda bulunmuşlardır.

37 Hasan Oraltay, ilkinin 1960'da, ikinci baskısını ise bazı ilaveleriyle 1976 senesinde İstanbul'da yayınlamış olduğu "*Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*" adlı eserinin 277-280. sayfalarında konuyla ilgili bilgiler aktarmaktadır. Oraltay eserinde 1960 yılı Mayıs ayında Milliyetçi Çin Ankara Büyükelçisi Şao Yu-lin'den Alibek Hakim, Hamza Uçar ve Halife Altay adına, ayrı ayrı yazılan mektup aldıklarını, 14 Mayıs 1960'da ise adı geçen cemiyetin başkanı Ku Cheng-kang'dan Alibek Hakim'e bir mektup geldiğini ve masrafların cemiyet tarafından karşılanacağını ifade edildiğini belirtmektedir. Oraltay, konuyla alakalı çalışmasının ikinci baskısında, Milliyetçi Çin'in gerçek niyeti anlaşılınca Tayvan'a gitmekten ve faaliyetlerden geri durulduğunu dipnot şeklinde çalışmasının 280. sayfasına derc etmiştir. Aslında sadece bu dipnot bile Tayvan yönetiminin Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılıklarına nasıl sekte vurduğunu, belki başlangıçta iyi niyetle yapılan bu türden davranışların, ilerleyen zamanlarda Doğu Türkistanlıları birbirine düşürdüğünü, önceleri şifahi olarak yapılan eleştirilerin daha sonraki dönemlerde basın-yayım yoluyla hakaret içerikli yayınlara dönüştüğünün görülmesi açısından önemlidir.

38 Uçar, *a.g.b.*, s.8. Delihan Canaltay da 20 Eylül 1973 tarihli "*Bizim Anadolu*" gazetesinde yayınlanan tekdibinde aynı görüşleri ileri sürmüştür.

tan’ı tekrar istila etmek niyetinde olduklarını asla saklamamış ve böylece emperyalist bir devlet olduklarını açıkça ortaya koymuşlardı. Bu şartlar altında Milliyetçi Çin’in davetine icabet etmek muhaceretteki Doğu Türkistanlıların Formoza’nın sinsi siyasetine alet olmaları anlamına gelebilirdi. Ne var ki durum beklenildiği gibi olmamış, muhaceretteki bir kısım Doğu Türkistanlılar, Milliyetçi Çin’in davetine icabet ederek, komünizmi tenkit etmek gayesiyle Tayvan’a gitmiş ve böylece Milliyetçi Çin’in sinsi siyasetine alet olmuşlardı.

Bu siyasetin ilk uygulaması olarak Milliyetçi Çin’in Ankara Büyükelçisi Şao Şu-lin, Alibeg Hakim, Hamza Uçar ve Halife Altay’a ayrı ayrı mektuplar yazarak, onları 15 Haziran 1960’da Taipei’de açılması planlanan “*Asya Milletleri Anti-Komünist Cemiyeti*”nin 6. toplantısına davet etmiştir. Şao’nun mektubunu, adı geçen teşkilatın başkanı Ku Çeng-kang’ın bütün masrafların cemiyet tarafından karşılanacağını ifade ettiği 14 Mayıs 1960 tarihli mektubu takip etmişti³⁹. Milliyetçi Çin’in davetine katılmak üzere Tayvan’a gitmeye hazırlanan kişilerin haberini alan Abdülkebir Akyol, Hacı Bükey Karakol, Bahadırhan Batay, Cumahan Yazal ve Kutay Yıldız olmak üzere 10 kişilik bir Doğu Türkistan delegeşi Salihli (Manisa) Kaymakamlığına müracaatla, adı geçenlerin seyahatten alıkonulmasını rica etmiş fakat bir netice alamamışlardı. Doğu Türkistanlılar, son çare olarak Manisa Vilayet Makamı’na takriben 30 kişinin imzasını taşıyan bir telgrafla başvurmuştur. Manisa Valiliği bu telgrafa ne menfi ne de müspet cevap vermiştir⁴⁰. Milliyetçi Çin’in ustalıklı tatbik sahasına koyduğu bu sinsi siyaset, hariçteki Doğu Türkistan davasına onarılması güç ayrılıklar getirmiştir.

Neticede Alibeg Hakim, Hamza Uçar ve Halife Altay, Taipei’de başlayan “*Asya Milletleri Anti-Komünist Cemiyeti*”nin toplantısına katılmak üzere 18 Haziran 1960 günü Tayvan’a gitmiştir. Bu seyahatten takriben bir ay kadar sonra İ. Y. Alptekin, Hasan Oraltay’a bir mektup yazarak muhacir Doğu Türkistanlıların toplantıya katılmasının zararları, davete icabet etmenin yanlışlıkları ve Milliyetçi Çin’in emelleri hususunda ikazlarda bulunmuştur. Oraltay, Alptekin’in mektubuna 14 Temmuz 1960 tarihinde cevabi bir mektup göndermiştir⁴¹. Hasan Oraltay, Tayvan’a gitmenin gerek-

39 Oraltay, *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, s.277.

40 İlk olarak 1960 yılında Tayvan’a gitmekle başlayan tartışmalar bilhassa 1975 yılına kadar artarak devam etmiş, nihayetinde Doğu Türkistanlılar arasında onarılması zor derin yaralar açmıştır. Hamza Uçar’ın yapmış olduğu neşriyatların olumsuz sonuçlarını gören ilk kişilerden Zalabay Teyci, Alptekin’e hitaben yazdığı 1 Kasım 1973 tarihli mektubunda durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bkz. *Ek 3*. Yine 18 Ekim 1975 tarihinde 77 Doğu Türkistanlı Zalabay Teyci’nin evinde bir araya gelerek Hamza Uçar ve Hasan Oraltay’ın yaptıkları yanlışlıkları, Alptekin ve milli meselelerle ilgili ismi geçenlerin, yaptıkları hatalara gerek yazı gerekse basın yoluyla cevap vereceklerini oy birliği ile kabul ettiklerine dair bir karar almışlardır. Bu belge meselenin geldiği noktayı göstermesi açısından kayda değerdir. Bkz. *Ek 4: Zalabay Teyci’nin evinde 77 Doğu Türkistanlı’nın aldığı karar metni*. 5 Şubat 1975 tarihli Amerika’daki Türkistanlılar Derneği Başkan ve yöneticilerinin Alptekin aleyhinde neşriyat yapan Hamza Uçar’ın yanlışlarını kaleme aldıkları mektupta da durumun geldiği noktayı görmek açısından önemli bilgiler bulunmaktadır. Bkz. *Ek 5*:

41 *Ek 6*: Hasan Oraltay’ın Alptekin’e hitaben 15 maddeden ve 4 sayfadan müteşekkil 14 Temmuz 1960 tarihli mektubu.

liliğine değindiği mektubunu Fedai dergisi⁴² ve “*Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler ve İthamlara Cevaplar*” adlı broşürde yayınlamıştır. Oraltay mektubunda Tayvan’a gidilmemesi hususunu “... İsa Yusuf Alptekin’in karşı koyma hareketi, Sayın Necdet Sevinç ve M. Ali Yörük beylerle beraber 1970 ve 1971 senelerinde başlamıştır. Biz ise 1968 senesinde resmen kendi imzamızla yayınladığımız makaleyle karşı çıkmışızdır... Lider veya Tanrı Elçisi⁴³ henüz uyanmamış iken biz böyle yazılar yazarak bazı kimseleri uyarmaya çalışmışızdır...”⁴⁴ şeklinde izah etmiştir.

Milliyetçi Çin’in diğer bir sinsi taktiği de dış ülkelerde ikamet eden eski Çin Halk Vekiller Kurultayı üyelerini belirli zamanlarda Tayvan’da tertip edilen “Çin Halk Vekilleri Kurultayı”nın toplantılarına davet etmek şeklinde olmuştur. Hamza Uçar konuyla ilgili olarak: “... yurtlarından ayrı düşen ve zamanında halk tarafından milletvekili seçilen antikomünist olan her millete ait delegeyi (hangi devlette ikamet ederse etsin) belirli zamanlarda davet etmektedir...”⁴⁵ ifadelerini kullanmıştır.

Bu konuyu değerlendirmeye geçmeden önce Milliyetçi Çin’in devlet teşkilatı hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır. Çin’de 1946’ya kadar geçici bir anayasa bulunmaktaydı. Çin’in ilk resmî anayasası 25 Aralık 1947 tarihinde kabul edilmiştir. Milliyetçi Çin, komünistlere mağlup olup Tayvan’a sığındıktan sonraki dönemlerde de bu anayasayı muhafaza edip kullanmıştır. Bu anayasaya göre bütün yetkiler devlet başkanının elindeydi. Devlet Başkanı aynı zamanda silahlı kuvvetlerin de başkomutanıydı. İcra Hukukunu Devlet Başkanı adına “yuan” adı verilen beş konsey yürütmekteydi. İcra Konseyi’nin Başkanı, Başbakanlık vazifesi görmekte, Devlet Başkanı, Halk Vekilleri Kurultayı tarafından seçilmekteydi. Halk Vekilleri Kurultayı üyelerini, üyelerin buldukları eyaletlerdeki halk seçerdi. Eyaletler; vilayet, kaza ve nahiyelere ayrılır, vilayet, kaza ve nahiyelerdeki çeşitli boy, meslek ve resmî kuruluşlar da kendi delegelerini seçerdi. Çin Halk Vekilleri Kurultayı şayet gerekli görürse anayasada tadilat yapma hakkına sahipti⁴⁶.

Milliyetçi Çin’in, Kıta Çin’den ayrılmadan önceki İlk Halk Vekilleri Kurultayı’ı 1948 yılında Nankin’de gerçekleştirilmiştir. Kurultayı’nın maksadı Çan Kay-şek’i Devlet Başkanlığı’na, Li Zung-rin’i yardımcılığına seçmek ve 1947’de kabul edilen

42 Hasan Oraltay, “Türkistan’ın Milli İstiklal Dâvası ve Maotsi-tung ile Mareşal Çang-kay-şek”, *Fedai Dergisi*, S.43, İzmir, Aralık 1968, s.8.

43 İsa Yusuf Alptekin kastedilmektedir.

44 H. Oraltay, *Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler ve İthamlara Cevaplar*, Büyük Türkeli yayınları: 4, İstanbul 1975, s.33.

45 Uçar, *a.g.b.*, s.8. Delihan Canaltay da 20 Eylül 1973 tarihli “*Bizim Anadolu*” gazetesinde yayınlanan tekitabinde aynı ifadeleri kullanmıştır.

46 Milliyetçi Çin Cumhuriyeti, 1 Hükümet 5 Konseyli merkezi hükümetle idare edilirdi. Diğer bir ifade ile Merkezî Hükümet Cumhurbaşkanı ve Danışman Daireleri ile 5 Konseyden (İdari İşler, Yasa Çıkarma, Adliye, İmtihan ve Teftiş) ve onlara bağlı hükümet birimlerinden müteşekkildi. Bu yapı aslında Sun Yat-sen’in kendi tasarımı olan 5 Yetkili Anayasa Teorisine uygun olarak, devletin yönetimini 5 erke ayrı ayrı birer Konsey şeklinde yapılandırmıştı. Bkz., “*Çin Kurultayı Resmî Kaydı*” *Anayasa Kurultayı*, (Yay Haz. Çin Büyük Kurultayı Katibat Bölümü), Nan-jing 1946, s.3.

anayasa taslağını gözden geçirip, yürürlüğe koymaktan ibaretti. Milliyetçi Çin'in 1948'de tertip ettiği bu Halk Vekilleri Kurultayı'na Çin'in çeşitli bölgelerinden delegeler davet edilmiştir. Çin idaresi altında olması dolayısıyla Doğu Türkistan'daki çeşitli etnik grup, meslekî ve resmî kuruluşları temsilen de 75 delege Kurultay'a davet edilmiştir. 75 delegenin 41'ini Uygur, 12'sini Moğol, 5'ini Kazak, ve geri kalanını Çinliler oluşturmaktaydı. Kurultay'a Kazak Türklerini temsilen Delilhan Canaltay, Hamza Uçar, Şirduman, Zeki Han ve Köksögen, katılmıştır⁴⁷. Linda Benson'un verdiği bilgilere göre söz konusu isim listesi 2 Ocak 1946'da kurulan Doğu Türkistan Koalisyon hükümetinin Başkan Yardımcısı Ahmetcan Kasimi tarafından hazırlanarak o sırada Lancu'da bulunan General Cang Ci-cung'a gönderilmiştir. Cang, gerekli tasihleri yaptıktan sonra listeyi Kasimi'ye iade etmiştir. Kasimi'nin listeyi Mesut ve İsa beylere gösterip, fikirlerini alıp-almadığı belli değildir. Ayrıca, 75⁴⁸ kişilik heyet 11 Kasım 1946'da Urumçi'den Nankin'e hareket etmiş ve Ocak 1947'de dönmüştür⁴⁹.

Savan Kaymakamı Alibeg Hakim, Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti Maliye Bakanı Canımhan Hacı, Osman Batur, Urumçi Valisi Hadıvan Hatice Hanım, Kutubi Kaymakamı Orazbay Alioğlu asıl listede ismen davetiye çıkarılan Kazak delegeleriydi. Ne var ki bu kimseler bizzat davet edildiği halde Kurultay'a katılmamış, yerlerine başkalarını göndermiştir. Mesela, Alibeg Hakim yerine adamlarından Hamza Uçar'ı; Canımhan Hacı, oğlu Delilhan Canaltay'ı; Osman Batur, oğlu Şirduman'ı; Hadıvan Hanım oğlu Zeki Han'ı ve Orazbay Alioğlu da adamlarından Köksögen'i vekil tayin ederek adı geçen toplantıya göndermiştir⁵⁰.

Hamza Uçar ve Delilhan Canaltay'ın iddialarının aksine vekil olarak Kurultay'a iştirak etmelerine rağmen kendilerini birer “*milletvekili*” olarak lanse etmişler, bu nedenle zaman zaman Tayvan'da tertip edilmekte olan Çin Halk Vekilleri Kurultayı'na katılmışlardır. Bu durum Tayvan yönetiminin sinsi siyasetine yaradığından Formaza'ya gidenlere ses çıkarılmamıştır.

Muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birliğini parçalamak amacıyla güden Milliyetçi Çin, Hamza Uçar ve Delilhan Canaltay'ı Çin Halk Vekilleri Kurultayı'nın toplantılarına davet edebilmek için “*sunî milletvekilliğine*” meşruluk kazandırma gayretinde olmuştur. Bu maksatla Uçar, 1960'larda birkaç defa Tayvan'a gidip gelmiş, Ocak 1966'da tekrar Tayvan'a davet edilmiştir. Bunu duyan Türkiye'deki Doğu Türkistan ileri gelenlerinden Hacı Osman Taşdan, H. Kayyum Molla, Nurgocay Batur,

47 Song Xi-Lian, *Uşak General Song Xi-lian'ın Kendi Ağzından*, Pekin, 1986, s.225.

48 Çin Cumhuriyeti Halk Vekilleri Birinci Kurultay'ı 21-23 Kasım 1947'de gerçekleştirmiştir. Kurultay için verilen vekil kontenjanı 82 kişi idi. Bkz. Çin Kurultayı Resmî Kaydı, s.61, 101-116.

49 L. Benson, *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949*, Armogk, NY, 1990, s. 97-98. Krş. için bkz. *Esir Doğu Türkistan İçin-1*, s. 527-528.

50 Kurultayla alakalı geniş bilgi için bkz. Çin Kurultayı Resmî Kaydı, s. 30, 44, 61, 101-116, 113, 121-122. 1948 yılında Nankin Halk Vekilleri Kurultayı'na katılanların isimleri hakkında bkz. Xu You-chun, *Minguo Dönemi Meşhur Kişiler Sözlüğü*, Shi-jia-zhuang, Hebei Halk Yay. 1991, s.1721; <http://lis.ly.gov.tw/nacgi/ttsweb?@0:0:1:dbini/lymeetingdb@@0.41169545131502827/01.02.2015>.

Bahadırhan Batay, Abduveli Can, H. Kahraman Çakmak, H. Abdulkadir Akyol, H. Ali Öztürk, H. Tokay Toktasın, H. Sultan, Mansur Teyci, H. Savutbay, Mehmet Meki ve Malik Şerefli, Hamza Uçar'a elden bir mektup göndermiştir. Hamza Uçar mektuba cevabında: “*Mektubun çok geç alındığını ve babasının Tayvan'a hareket etmiş olduğunu, Tayvan'a gidişin bir görüş ve telakki meselesi olduğunu, Doğu Türkistan'ın özgürlük meselesine gelince; bunun ancak Milliyetçi Çin ile birlikte çalışmakla gerçekleşebileceğini ve bu sebeple şimdiden zemin hazırlanması gerektiği*”⁵¹ görüşlerine yer vermiştir.

Hamza Uçar'a yazılan mektupta belirtildiği üzere 1947'de Nankin'de tertip edilen Halk Vekilleri Kurultayı'na ismen davet edilen Hamidullah Tarım ve Abdulahat Hacı adlarında iki asil üye vardır. Bu iki üye sadece Tayvan'ın davetini reddetmekle kalmamış aynı zamanda muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birlik ve beraberliğine zarar vermemek adına görevlerinden de istifa etmiştir. Fakat Uçar ve Canaltay, muhaceretteki çoğu yurttaşların ricalarına rağmen bu “*sunî milletvekilliği*” görevlerinden ayrılmamıştır⁵².

Milliyetçi Çin'in başvurduğu bir başka sinsi taktik ise dış ülkelerde yaşayan bir kısım Doğu Türkistanlıları, Milliyetçi Çin devriminin yıldönümünü kutlamak üzere her sene 10 Ekim'de Tayvan'da tertip edilen gösterilere davet etmek şeklinde olmuştur. Gidiş-dönüş bileti ve konaklama masraflarının tamamen Milliyetçi Çin Hükümeti tarafından karşılandığı bu gezilere rağbet eden Doğu Türkistanlıların sayısı bir hayli fazla olmuştur. Türkiye dışındaki ülkelere gelen Doğu Türkistanlılara 13.000'er, döviz aldıkları için Türkiye'den gelenlere de 19.000'er Tayvan parası harçlık verilmiştir⁵³.

3- Doğu Türkistan Davasına Verilen Zarar

Milliyetçi Çin'in ustalıkla tatbik ettiği bu sinsi siyaset çok kısa zamanda se-meresini vermiş; muhaceretteki Doğu Türkistanlılar “*Tayvan'a giden ve gitmeyen*”, “*Tayvan ile işbirliği yapan ve yapmayan*” ve “*Tayvan'dan mali yardım alan ve almayan*” olmak üzere iki gruba ayrılmış, iki grup arasında çok sert tartışmalar yaşanmıştır. Tayvan ile işbirliği yapmayan, Tayvan'a gitmeyen ve Tayvan'dan mali yardım almayan grup diğer grubu “*Doğu Türkistan davasından kopmakla*”, ve “*Doğu Türkistan davasına ihanet etmekle*” suçlamıştır. Tayvan'a giden ve Tayvan'dan mali yardım alan grup ise yaptığını haklı gösterebilmek için diğer gruba bazı ithamlarda bulunmuştur. Önceleri şifahi olarak yürütülen bu suçlama ve karalama kampanyaları bilahare yazı-

51 Bu mektuba bütün çalışmalarımıza rağmen ulaşamadık.

52 Oraltay, *Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler*, s. 29; C. Targabataylı, *Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler ve “Çinciler”*, Büyük Türkeli Yayınları 5, İstanbul 1976, s. 40 vd.

53 Anlatılanlara göre bazı Doğu Türkistanlıların satmak üzere yanlarında çeşitli mallar götürmeleri yüzünden Tayvan Gümrüğü'yle başları derde de girmiştir. Tayvan Gümrüğü ile yaşanan sıkıntılar bir nevi şehir efsanesi şeklinde Doğu Türkistanlılar arasında esprili bir şekilde anlatılmaktadır.

ya dökülmüş hatta basına dahi intikal etmiş, neticede birbirine düşen iki grup davayı tamamen ihmal etmiştir⁵⁴.

İki grup arasındaki bölünme, sürtüşme ve suçlamalar, Delilhan Canaltay’ın 1969 senesinde serbest göçmen olarak Türkiye’ye yerleşmesinden sonra daha da artmıştır. Şirinagar’da bulunduğu sıralarda Milliyetçi Çin ile ilişki içerisinde olan Canaltay, ilişkisini Türkiye’ye geldikten sonra da devam ettirmiştir. Bunun üzerine Türkiye’deki Doğu Türkistanlılar başta İ. Y. Alptekin, H. Osman Taşdan, B. Batay, Abduveli Can ve Zalabay Teyci olmak üzere özel toplantılar tertip etmiştir. Toplantılara davet edilen Canaltay’dan Milliyetçi Çin ile işbirliği yapmaması, bu ülkeye gitmemesi, mali yardım almaması, Milliyetçi Çin’e taraftar kazandırmaması istenmiş, böyle bir durumun Doğu Türkistan davası için son derece zararlı olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Canaltay, bütün telkin, nasihat ve ikazlara rağmen faaliyetlerini devam ettirmiştir.

Bu durumdan azami derecede istifade eden Milliyetçi Çin, Tayvan ile işbirliği yapan Doğu Türkistanlıları kullanmaktan vazgeçmemiştir. Milliyetçi Çin bu suretle; “Sinkiang için sembolik anlamda özgürlük talep edenlerin sayısının çok az olduğu, özgürlük meselesinin gelecekte Kıt’a Çin’i komünistlerden kurtardıktan sonra ele alınacağı, Sinkiangların çoğunluğunun her vesileyle Cumhurbaşkanları Çan Kay-şek’e sadakat bildirmek için Tayvan’a geldikleri ve Sinkiang’ın Türkiye, Suudi Arabistan, Batı Almanya gibi ülkelerden gelen vekilleri olduğu” şeklinde propaganda yapma fırsatı bulmuştur. Milliyetçi Çin, gelişen olaylarla sadece muhaceretteki Doğu Türkistanlıların beraberliğini zayıflatmakla kalmamış, Doğu Türkistan’a sembolik anlamda özgürlük tanınması için dış ülkelerden gelmesi muhtemel bir baskıyı da üzerinden atmış, Doğu Türkistan meselesinin BM gündemine taşınmasını da önlemiştir.

5- Tayvan’daki Doğu Türkistanlılar

Hasan Oraltay ve Muhabay Engin, İ. Y. Alptekin’in Tayvan ile işbirliği yapanları “Çinci” olarak suçladığı halde Tayvan’da “Sinkiang Eyalet Hükümeti Reisi” olarak

54 *Bizim Anadolu gazetesi*, 15.12.1970; M. A. Yörük, «Milliyetçi Çin İle Açık Konuşma», *Bizim Anadolu Gazetesi*, 13.12.1970; a. mlif., “İstiklalin Şimdiden Tanınması Şart”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 14.12.1970; a. mlif., “Sayın Büyükelçi Kimseyi Aldatamaz” *Bizim Anadolu Gazetesi*, 31.12.1970; “Tarihi Çin Entrikası”, *Bizim Anadolu gazetesi*, 16.12.1970; “Doğu Türkistan Esir İken Çinliden Dost Olmaz”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 28 Aralık 1970; “Türkistanlılar Milliyetçi Çin’i Samimiyetsizlikle Suçladı”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 4.1.1971; G. Doğan, “Altay Köylüleri ve M. Çin”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 6.1.1971; “Diplomatik Skandal”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 13.5.1971; “Fabrikayı Çinliler mi Yaptırıyor?”, “Çin Büyükelçisi Kayseri’den Gelenlere 15 bin, Adana’dan Gelenlere de 10 bin Türk Lirası vermiş ve Parayı Adana ve Kayseri’deki Türkistanlılara Dağıtmalarını İstemiş”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 14.5.1971; N. Sevinç, “Kazak Kenti”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 3-4-5. Ağustos 1973; D. Canaltay, “Yalanlama”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 20-21 Eylül 1973; M. Engin, *Kazak Türklerinin İstanbul’daki Yeni Kenti ve Bazı Gerçekler*, Büyük Türkeli Yayınları 3, İzmir, İstiklal Matbaası, 1973; M. A. Öztürk, “Bu Hamza Uçar Ne Menem Kişi İmiş?” *Orta Doğu Gazetesi*, 16.8.1975; “Doğu Türkistan istiklal Hareketine Engel Olanlara, Türkiye’deki Doğu Türkistan Türklerinin Protestosu”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 12-13 Aralık 1975.

bulunan Yolbars ve onunla beraber hareket eden diğer “Uygurlar” a ses çıkarmadığını ifade etmiştir⁵⁵. Doğu Türkistan’ın komünist istilasına uğramasından sonra Yolbars, çocukları ve bazı adamlarıyla Hindistan sınırına gelip⁵⁶ sığınma talep etmişti. Hindistan Hükümeti, Yolbars’a sığınma hakkı vermek için, Buğra ve Alptekin’den yazılı garanti talep etmiş, onlar da zor durumdaki Yolbars’ı kurtarabilmek amacıyla bir belge vermişlerdi. Böylece Yolbars ve bir kısım adamları Hindistan’a sığınabilmişti⁵⁷. Yolbars, Hindistan’a sığındıktan sonra Buğra ve Alptekin’in Türkiye’ye yerleşme, Türk vatandaşı olma ve birlikte faaliyet gösterme tekliflerini kabul etmemiş, Tayvan’a giderek Milliyetçi Çin vatandaşı olarak kalmayı tercih etmişti. Bilahare “Sinkiang Eyalet Hükümeti Reisi” olmuş ve bu görevde iken ölmüştü. Milliyetçi Çin Hükümeti, Yolbars’ın ölümünden sonra “Sinkiang Eyalet Hükümeti Reisliği”ni lağvederek yerine “müdürlük” ihdas etmiş, Yolbars’ın oğlu Yakup’u da müdürlüğün başkanlığına atamıştı⁵⁸.

Çin’deki her bir azınlık milletin, mensubu bulunduğu toplumun çıkarlarını koruması veya Milliyetçi Çin vatandaşı olan bir kişinin önce Tayvan’ın çıkarlarını düşünmesi gayet doğaldır. Yolbars’ın oğulları ve diğer bir kısım Uygurlar, kendi toplumunun çıkarlarını ihmal etmiş, neticede bir Çinli gibi davranmış olabilirler. Zaten bir Çinli gibi davranan, düşünen ve Çin çıkarlarını mensubu bulunduğu toplumun çıkarlarından üstün tutan Çinleşmiş bir kimseyi “Çinci” olarak itham etmenin manası olmasa gerekir.

Hasan Oraltay, çeşitli vesilelerle yayınlamış olduğu broşürlerinde Çin’e gitme yolunun Alptekin tarafından açıldığını ileri sürmüş, babasıyla birlikte ve ondan sonra Tayvan’a gidenleri ise savunmuştur. Alptekin, Doğu Türkistan’ın içinde bulunduğu durumu düzeltebilmek adına, yakın arkadaşlarının da telkinleriyle Merkezi Çin’e gitmiş, Doğu Türkistan’ın Şın Şı-sey döneminde bir nevi Sovyet peyki olarak idare edildiği 1934-1944 yılları arasında geri dönememiştir⁵⁹. Sovyetler Birliği’nin Doğu Türkistan’dan çıkarılmasında sonra Şın Şı-sey’in yerine getirilen U Çung-şin de Alptekin’in Doğu Türkistan’a dönmesine mani olmuş ancak General Cang Ci-cung’un özel izniyle vatanına dönebilmişti. Alptekin’in bir zamanlar Çin’de bulunmuş olması, ondan sonrakilerin Tayvan’a gitmeleri için mazeret değildir. Eğer iddia edildiği gibi Alptekin Çin’e gittiği için “Çinci” ise Hasan Oraltay’ın, babasının, onunla birlikte ve

55 Targabataylı, a.g.e., s. 58; M. Engin, *Kazak Türklerinin İstanbul’daki Yeni kenti ve Bazı Gerçekler*, İstiklal Matbaası, İzmir 1973, s.12.

56 T. Tuncer, “Bir Halk Kahramanı Osman Batur”, *Capadoccia History Journal*, C.5, 2015, s.198.

57 Ek 7: Buğra ve Alptekin’in Yolbars için verdikleri 2 Mart 1951 tarihli garanti belgesi.

58 İ. Eminov, “Yolbars Nasıl Biriydi”, *Xinjing Tarih Materyallerinden Seçmeler-13*, Urumçi, Sincan Halk Neş. 1985, s.71-77; Xu Zh, “Benim Bildiğim Yolbars”, *Xinjing Tarih Materyallerinden Seçmeler-4*, Urumçi, Sincan Halk Neş. 1985, s.132-137; Wen Yong, “Yolbars Denen Kişi”, (Haz. Xu Jun-sheng), *Xinjing Tarih Materyallerinden Seçmeler-4*, Urumçi, Sincan Halk Neş. 1985, s.185-197; Tarbataylı, a.g.e., s.19, 41 vd.

59 *Eseri Doğu Türkistan için-1*, s. 229 vd.; Tuncer, “Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi”, s.1062.

ondan sonrakilerin de örnek alıp Tayvan ile işbirliği yapmaktan geri durmaları icap ederdi. Hele de Hicaz Kurultayı’ndan sonra bu türden hareketlere girişilmemesi en doğru davranış olurdu. Ne var ki, Alibek Hakim, Hamza Uçar ve Halife Altay başta Alptekin olmak üzere hemşerilerinin rica ve taleplerine rağmen Tayvan’a gitmişlerdi. Hâlbuki Alibek Hakim ve Hamza Uçar’ın müştereken imzalayarak Alptekin’e gönderdikleri 12 Mayıs 1952 tarihli mektuplarında⁶⁰ “*zat-ı âlinizin vatan ve milletiniz için son dakikanıza kadar hizmet etmeniz hem farz hem borçtur. Zat-ı âlinizin çizmiş olduğu yolda yürümek de bizler için farz ve borçtur*” demektedir.

Alibek Hakim ve Hamza Uçar, “*farz ve borçlarını*” yerine getirmek için Doğu Türkistanlıların Hicaz Kurultayı’nda alınan karar gereğince Alptekin’in çizmiş olduğu yolda neden yürümek istemedikleri de ayrıca değerlendirilmelidir. Asıl yapılması gereken birlik ve kararlılık içerisinde Doğu Türkistan davasını dünya gündemine taşımak yerine, basın yayın yoluyla birbirlerine ithamlarda bulunan bir kör dövüşüne dönüşmüştür. Zikredilen bu dönemde Alptekin’e yapılan ithamlardan biri de Tayvan’dan mali yardım aldığına dairdir. Doğrusu Hicaz Kurultay’ı kararı alındıktan ve Alptekin, Türk vatandaşı olduktan sonra Milliyetçi Çin’den para aldığına dair bugüne kadar herhangi bir belgeye ulaşamadık. Her ne kadar bazı Doğu Türkistanlılarla yapılan görüşmelerde Alptekin’e de Tayvan’dan mektuplar geldiği ifade edilmişse de bunun maddî anlamda karşılığının olup-olmadığına dair bir bilgi ortaya konulamamıştır. Bu durumda da Alptekin’in Tayvan’dan maddî yardım aldığına söylemek doğru bir değerlendirme olmayacaktır.

Hamza Uçar⁶¹: “*Hür Dünya’da toplanan yardımların, eskiden Çin tabiyetinde olup, hür memleketlerde yaşayan muhacirlere dağıtıldığı bir gerçektir*” demektedir. Delilhan Canaltay da yayımlanan tezkibinde Hamza Uçar’ın ifadelerini doğrulamak suretiyle: “*Adet olduğu üzere Milliyetçi Çin Elçiliği aynı gaye ile Türkiye’deki Türkistanlılara yardım etmek istemiştir. Bu yardımdan faydalanan aileler cüzidir*”⁶² ifadesini kullanmıştır⁶³. Aslında Doğu Türkistan davasının Milliyetçi Çin ile olan dev-

60 Ek 8: İ. Y. Alptekin’e Alibek Hakim ve Hamza Uçar’ın 12.5.1952 tarihli mektubu.

61 Uçar, a.g.b., s.10.

62 *Bizim Anadolu Gazetesi*, 21 Eylül 1973.

63 Alptekin bu türden ithamlarla ilgili hatıratında (*Esir Doğu Türkistan İçin-2*, s.116-117) sadece şu cümlelere yer vermiştir: “Çinlilerin bu çalışmaları, 1959 yılından itibaren, bilhassa benim şahsıma karşı bir iftira, karalama ve suçlama şeklinde ortaya çıktı. Daha sonraları da bazı broşürler, beyannameler şeklinde, şahsıma karşı bazı yurttaşlarımızın-cahilliklerinden dolayı sürdürdükleri iftiralar bütün bu Çin entrikalarının neticesidir. Yarım asırdır arkadaşlarımla beraber yürüttüğümüz, yurdumuz için en iyi mücadele şekli olduğuna inandığımız siyasî, kültürel ve diplomatik mücadele metodunu anlayamayan bazı yurttaşlarımız, düşmanlarımızın telkinlerine kapılarak bizlere iftiralar atıldılar.. *Ben bu iftiralar üzerinde fazla durmak istemiyorum... Burada da şunu ifade etmeliyim ki; bazı yurttaşlarımızın, gerek Doğu Türkistan’da ve gerekse muhacerette iken, bana karşı hakarete bulunmalarını, tamamen onların cehaletlerine veriyorum. Çünkü, Çin ve Rus, bizi her türlü dünya nimetinden mahrum ettiği gibi, bilgiden, tahsilden ve okuldan da mahrum etti. Bizi kör, cahil ve dünyadan bihaber hâle getirdiler. Halkımızın çok nadir bazı evlatları dünyayı tanımak fırsatını elde edebildi. Bunun içindir ki, gelecek Türkistan nesillerinden ve Türkistan için mücadele edecek olan evlatlarımızdan isteğim, milli şuurdan*

resi Milliyetçi Çin'in 1971'de BM'den çıkarılmasıyla kapanmıştır. Bugün sadece 23 devlet ile diplomatik ilişkisi olan Milliyetçi Çin, Kıta Çin'in meşru temsilcisi olma hüviyetini de kaybetmiştir⁶⁴.

Sonuç

“1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu” başlıklı bu çalışmada maksadımız tahrif edilmeye çalışılan bazı tarihi gerçekleri, Milliyetçi Çin'in muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılığını parçalayabilmek için tatbik etmiş olduğu sinsi siyasete nasıl aldanıldığını belgelere dayanarak açıklamaktan ibarettir. Kanaatimizce Milliyetçi Çin'e giden, onlardan mali yardım alan ve işbirliği içinde olanlar, İsa Yusuf Alptekin'i karşılarında bir engel olarak gördükleri için, ona bazı ithamlarda bulunmaya, böylece kamuoyunun gözünden düşürme yoluna başvurmuşlardır. Alptekin ise bu süreçte; muhaceretteki Doğu Türkistanlıları, Suudi Arabistan'da alınan 6 Eylül 1954 tarihli Hicaz Kurultay'ı kararına riayet etmeye, birlik, beraberlik ve kararlık içinde faaliyet göstermeye, muhaceretteki Doğu Türkistanlıların talepleri kabul edilinceye kadar Milliyetçi Çin ile hiçbir surette işbirliği yapmamaya teşvik etmiştir.

Günümüzde Doğu Türkistanlıların içinde bulunduğu durumun sorumluluğunu tamamen Milliyetçi Çin'in muhaceretteki Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılığını parçalayabilmek için tatbik etmiş olduğu siyasete bağlamak, Doğu Türkistanlıların kendi kendilerini aldatması olacaktır. Bir vakitler Orta Asya Türk medeniyetinin beşiği kabul edilen Doğu Türkistan, zamanla cehalet bataklığına saplanmış, idealleri çürümüş, para, şöret, mevkii ve menfaat peşinde koşan nesiller yetişmiştir. Böylece birlik, beraberlik ve kararlılıkları parçalanmış, neticede kolay yutulur birer lokma haline gelmişlerdir.

Geçmişteki Milliyetçi Çin'in sinsi siyasetinin yerini günümüzde Komünist Çin idaresinin yöntemleri almıştır. Bütün bu yaşananlar değerlendirildiğinde Doğu Türkistanlıların birlik, beraberlik ve kararlılıklarına sekte vurmak için tatbik sahasına konulan siyaset ve Doğu Türkistan davasına Doğu Türkistanlılar eliyle vurulan darbe aynen devam etmektedir denilebilir. Milliyetçi Çin'in sinsi siyaseti ile Alptekin'e ve onun şahsında Doğu Türkistan davasına verilen zarar artık yine Doğu Türkistanlılar eliyle ama küçük farklılıklarla, bu defa Komünist Çin yönetimi tarafından uygulama sahasına konulmuş ve bu durum kısa zamanda semeresini vermiştir. Oyun aynı olmasına rağmen, Komünist Çin'deki toplantılara katılan, Çin ile ticaret yapan, dahası hem ticaret yaparım hem davamı savunurum diyen, hatta Çin Elçiliği ile görüşebilmek için her fırsatı kullanan Doğu Türkistanlılarda ciddi artışlar görülmektedir. Sonuç itibariyle denilebilir ki, hariçte Doğu Türkistan davasında 1971 sonrası Tayvan yönetiminin

mahrum kalmamaları, okumaları, dünyayı tanımaları ve mücadelelerini ilim ve fikrin rehberliğinde yapmalarıdır”.

64 “Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu”, s. 3 (http://arsiv.ntv.com.tr/modules/ekonomi/bultenler/tayvan_ulke_bulteni.pdf/ 9.1.2014).

BM teşkilatından çıkarılıp yerine Komünist Çin idaresinin alınmasıyla merkezi değişmiş, aynı tuzağa günümüz Doğu Türkistanlıları da düşürülmüştür.

KAYNAKÇA

- “Çin Kurultayı Resmi Kaydı” *Anayasa Kurultayı*, (Yay Haz. Çin Büyük Kurultayı Katibat Bölümü), Nanjing 1946.
- “Diplomatik Skandal”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 13.5.1971.
- “Doğu Türkistan Esir İken Çinliden Dost Olmaz”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 28 Aralık 1970.
- “Doğu Türkistan İstiklal Hareketine Engel Olanlara, Türkiye’deki Doğu Türkistan Türklerinin Protestosu”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 12-13 Aralık 1975.
- “Fabrikayı Çinliler mi Yaptırıyor?”, “Çin Büyükelçisi Kayseri’den gelenlere 15 bin, Adana’dan Gelenlere de 10 bin Türk Lirası vermiş ve Parayı Adana ve Kayseri’deki Türkistanlılara Dağıtmalarını İstemişler”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 14.5.1971.
- “Tarihi Çin Entrikası”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 16.12.1970.
- “Türkistanlılar Milliyetçi Çin’i Samimiyetsizlikle Suçladı”, *Bizim Anadolu Gazetesi*, 4.1.1971.
- Alptekin, E.; “Doğu Türkistan’a Şingcang İsmi Verilişinin 95. Yıldönümü”, *Bayrak Gazetesi*, 1979, s.2.
- Alptekin, İ. Y.; *Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor*, Otağ Yayınları, İstanbul 1974.
- Bakır, A.; *Doğu Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, DTVY, İstanbul 2005.
- Barnett, A. D.: *China on the Eve of the Communist Takeover*, Thames&Hudson, London 1963.
- Benson, L.; *The Ili Rebellion: The Moslem Challenge to Chinese Authority in Xinjiang 1944-1949*, Armogk, NY: M. E. Sharpe, 1990.
- Bizim Anadolu Gazetesi*, 15 Aralık 1970.
- Bizim Anadolu Gazetesi*, 21 Eylül 1973.
- Boorman H. L.- Howard, R.C.: *Biographical Dictionary of Republican China*, C. III, Columbia UP, New York 1967.
- Buğra, M. E.; “Açıklamalar”, *Doğu Türkistan’ın Sesi*, S.8-9, Mart 1957.
- Buğra, M. E.; “Doğu Türkistan İstiklal Davasının Yeni Durumu”, *Doğu Türkistan’ın Sesi*, S.10-11, Nisan 1957.
- Buğra, M. E.; *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952.
- Buğra, M. E.; *Doğu Türkistan’ın Hürriyet Davası ve Çin Siyaseti*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1954.
- Buğra, M. E.; *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ofset Matbaacılık, Ankara 1987.
- Canaltay, D.; “Yalanlama”, *Bizim Anadolu gazetesi*, 20-21 Eylül 1973.
- Chiang Kai-shek, *China’s Destiny*, (trans. Wang Chung-hui), New York, Macmillan, 1947.
- Çağatay, T.; “Mehmet Emin Buğra”, *Gökbayrak*, DTKVDD Yay. No: 77, Haziran 2007, (http://www.gokbayrak.com/dergi_oku.asp?id=46&sid=917/14. 1.2015).
- Çin Kurultayı Resmi Kaydı, *Anayasa Kurultayı*, (Yay Haz. Çin Büyük Kurultayı Katibat Bölümü), Nanjing 1946.
- “Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu”, s. 3 (http://arsiv.ntv.com.tr/modules/ekonomi/bultenler/tayvan_ulke_bulteni.pdf/9.1.2014).
- Dillon, M.; *Doğu Türkistan, Çin Orta Asya’sında Etnik Ayrımcılık ve Kontrol*, (trc. Dr. Hayati Aktaş), TDPY, İstanbul 2001.
- Doğan, G.; “Altay Köylüleri ve M. Çin”, *Bizim Anadolu gazetesi*, 6.1.1971.

- Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, S.10-11, Nisan-Mayıs 1957.
- Donuk, A. ve diğ., *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, TEV. yay., İstanbul 1997.
- Eminov, İ.; “Yolbars Nasıl Biriydi”, *Xinjinag Tarih Materyallerinden Seçmeler-13*, Urumçi, Sincan Halk Neş. 1985, s.71-77.
- Engin, M.; *Kazak Türklerinin İstanbul'daki Yeni Kenti ve Bazı Gerçekler*, Büyük Türkeli Yayınları 3, İzmir, İstiklal Matbaası, 1973.
- Erhan, M., *Menderes Uzakdoğu'da*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1958.
- Esir Doğu Türkistan İçin-1; İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, (Yay. haz. Ömer Kul), Berikan Yay., Ankara 2010.
- Esir Doğu Türkistan İçin-2; İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, (Yay. Haz. Ömer Kul), Berikan Yay., Ankara 2007.
- Forbes, A. D. W.; *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, (çev. Enver Can), DTV Yay., Münih 1990.
- Gayretullah, H.; *Altaylarda Kanlı Günler*, Hamle Yayınları, İstanbul 1977.
- <http://lis.ly.gov.tw/nacgi/ttsweb?@0:0:1:dbini/lymeetingdb@@0.41169545131502827/01.02.2015>.
- Kalem Küreşi (Kalem Savaşı)*, http://www.uyghurweb.net/tr/uploads/files/31077_dt.sesi46.pdf/29.10.2014.
- Karahoca, A.; *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, Doğu Türkistan Dayanışma Derneği Yay, İstanbul 2008.
- Kesici, A. K.; “Doğu Türkistan Türklerinin Türkiye'ye Göçünün 50. Yılı Münasebetiyle-I”, *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*, S.194, Şubat 2003, s. 17-22.
- Kul, Ö.; “Tarihte Düzenlenen İlk Doğu Türkistan Kurultay: Hicaz Kurultayı (1 Eylül 1954)”, *Türkiyat Mecmuası*, C.25/Bahar, İstanbul 2015, s. 143-159.
- Kul, Ö.; *Osman Batır ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., İstanbul 2009.
- Kul, Ö.- Tuncer, T., *XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler*, Türk Dünyasında Sürgün ve Göç, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s.193-231.
- Lattimore, O.; *Pivot of Asia: Xin-jiang and the Inner Asian Frontiers of China*, Little, Brown&Co., Boston 1950.
- Li Dung Fang, “Sinkiang Halkı Türk müdür?”, *Altay Dergisi*, No: 2, Chungking, 25 Nisan 1945.
- Li Sheng, Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu, (çev. Xu Xinyue), Xin-jiang Halk Yayınevi, Urumçi 2006.
- Oraltay, H.; “Türkistan'ın Milli İstiklal Dâvası ve Maotsi-tung ile Mareşal Çang-kay-şek”, *Fedai Dergisi*, S. 43, İzmir, Aralık 1968, s.8.
- Oraltay, H.; *Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler ve İthamlara Cevaplar*, Büyük Türkeli yayınları: 4, İstanbul 1975.
- Oraltay, H.; *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, İstanbul 1960.
- Oraltay, H.; *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*, Türk Kültür Yayıncılık, 2. baskı, İstanbul 1976.
- Öztürk, M. A.; “Bu Hamza Uçar Ne Menem Kişi İmiş?” *Orta Doğu gazetesi*, 16.8.1975.
- Rossabi, M.; “Xin-jiang”, *Encyclopedia of Asian History*, C. IV, New York 1988, s.248-254.
- Sevinç, N.; “Kazak Kenti”, *Bizim Anadolu gazetesi*, 3-4-5 Ağustos 1973.

- Song Xi-Lian, *Uşak General Song Xi-lian'ın Kendi Ağzından*, Pekin, Çin Edebiyat Tarih Yayınları, 1986.
- Targabataylı, C.; *Doğu Türkistan Tarihindeki Bazı Meseleler ve “Çinciler”*, Büyük Türkeli Yayınları 5, İstanbul 1976.
- Tuncer, T.; “*Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Yapılan 1961 Göçü ve Mehmet Kasım Cantürk*”, I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu (Tukas 2014), 12-13 Kasım 2014, s.270-278.
- Tuncer, T.; “*Doğu Türkistan Yönetiminde Çin-Sovyet Çekişmesi*”, Akademik Bakış, S.54, Mart-Nisan 2016, s.1051-1067.
- Tuncer, T.; “*Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkarılması Süreci*” Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.21, S.2, Aralık 2017, s.51-76.
- Tuncer, T.; “*Bir Halk Kahramanı Osman Batur*”, Capaddocia History Journal, C.5, 2015, s.183-203.
- Tuncer, T.; “*Hindistan Hükümeti'nin Doğu Türkistanlılara Yardımları*”, Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi, 11-15 Eylül 2017, Tiran-Arnautluk, s.102-111
- Turan, A. Ş.; “*Vefatının 53. Yıl Dönümü Münasebeti İle Mesut Sabri Baykuzu (1887-1949)*”, *Gökbayrak*, No: 47, Kayseri, Mayıs-Haziran 2002, s. 5-6.
- Uçar, H.; *Türkistanlılarca İstenmeyen D.P. Balıkesir Millet Vekili Adayı “İsa Yusuf Alptekin'in” Kısaca Hayat Biyografisi*, b.y. ve t.y.
- Vahidi H.-Uyguri, S.; *Dr. Mesut Sabri Baykozi Hakkındaki Doğrular ve Hakikatler*, (çev. Gültekin Pehlivan Baykozi), y.y. 2003.
- Wen Yong, “*Yolbars Denen Kişi*”, (Haz: Xu Jun-sheng), *Xinjinag Tarih Materyallerinden Seçmeler-4*, Urumçi, Sincan Halk Neş. 1985, s.185-197.
- Xu You-chun, *Minguo Dönemi Meşhur Kişiler Sözlüğü*, Shi-jia-zhuang, Hebei Halk Yay. 1991.
- Xu Zh, “*Benim Bildiğim Yolbars*”, *Xinjinag Tarih Materyallerinden Seçmeler-4*, Urumçi, Sincan Halk Neş. 1985, s.132-137.
- Yörük, M. A.; “*İstiklalin Şimdiden Tanınması Şart*”, *Bizim Anadolu gazetesi*, 14.12.1970.
- Yörük, M. A.; “*Milliyetçi Çin İle Açık Konuşma*”, *Bizim Anadolu gazetesi*, 13.12.1970.
- Yörük, M. A.; “*Sayın Büyükelçi kimseyi Aldatamaz*” *Bizim Anadolu gazetesi*, 31.12.1970.

EKLER

Central Institute of Education,
University of Delhi,
33 Probyn Road, Delhi-9,
November 14th, 1951.

To
Mr. Mohammed Amin Bugra,
& Members of
Chinese Turkestan Refugees Committee,
Srinagar, Kashmir.

My dear Mr. Amin and friends;

I am glad to inform you that the CHINA MAINLAND FAMINE RELIEF ASSOCIATION (中國大陸災胞救濟總會) came to know the difficult conditions of some of our country men in Kashmir, Bombay and Delhi, and decided in a meeting to express their sympathy by sending a number of relief gifts to the 240 refugees whose names appear in a list given to the Association. According to this list there are 105 in Bombay, 130 in Kashmir and 5 in Delhi, who are to receive the gifts. The Indian Red Cross Society has kindly consented the responsibility of distributing these gifts to the persons concerned.

The Indian Red Cross Society had sent to their bankers the draft of ₹ 2,866 (US) from the China Mainland Famine Relief Association for collection. As soon as the amount is credited to the account of the Red Cross, the gifts will be ready for distribution. Each gift given to an individual in the list will amount to a sum equivalent to ₹ 11.94 (US).

As the name list given by the China Mainland Famine Relief Association is in Chinese, the Indian Red Cross Society wished to have it also typed in ENGLISH. As I think that the original list of names from Srinagar and Bombay might be first supplied by your Committee, herewith I am sending you two copies of the name-list in Chinese and hope that you will put also these names in ENGLISH on the list. You will please notice that the names are numbered in order, so that the first 105 belong to Bombay and the numbers between 106 to 235 belong to Srinagar, Kashmir. The remaining five, 236 to 240 belong to Delhi.

I am sure that your Committee will help to have the name list in English and send it back at your earliest convenience, so that the Red Cross may use it in time of distribution of the foressaid gifts.

With best regards,

Ek 1: Milliyetçi Çin'in zor durumdaki göçmenlere gönderdiği yardımlara dair belgeler

Pek Muhterem İsa Yusuf Alptekin Beylerim,

Hamza Uçar'ın 1973 tarihli 1 Ocak Kızın Hitabında bana sızın aleyhinize nehir ettiği risalesinin 6 nci sayfasında, "...Doğu Türkistan Milli kahramanı Osman Batur'un kutsal mücadeleleri ile meydana gelen milliyetçilik hareketlerini bastırmak için kendisine "Çin tabiri ile Sinkyang eyalet hükümetini" genel sekreteri olarak göstermiştir."Demektedir.Burada Doğu Türkistan tarihine gölge düşürecek kadar yersiz tarihi bir yanlışlık vardır.Eğer Hamza Uçar,o devirler de gerçekten bu meseleleri bilenlerden olsaydı,Büyük kahraman Osman Batur'un 2.6:1946 tarihinde Çin'le sülh antlaşması yaptığına bilecekti Ve yine bilecekti ki,sizin bu tarihten sonra Doğu Türkistan'a gelecek ve 1947 yılında Dr.Mesut Sabri başkanlığında kurulan Doğu Türkistan Hükümetinin genel sekreteri olacaktınız.Aslında Hamza Uçar'ın risalesi gelişmelerle doludur.Bu ayrı bir konu.Bu gelişmeler O'nun,"çamur,at, izi kalsın." görüşünün kurumsalca bir tezahürüdür.Halbuki,o devirlerde benzeniz Büyük kahraman Osman Batur'un yanında olmam dolayısıyla bu meseleleri yakından biliyor ve zati-ı elinizin de Doğu Türkistan'a hangi tarihte geldiğinizi de dün gibi hatırlamaktayım.Bu bakımdan katip,İndi kimselerin mesnetsiz,sorumuz ve tizvir dolu ,aslı-astarı olmayan,bizim milli düşmanlarımızın arzusu istikametinde yapılan bu çirkin iftiralarından dolayı üzülmemenizi,bu nedenle duyduğum üzüntüyü ifade etmek isterim.

Saygı ve hürmetlerimle .

Zalabay Teyci

1.11:1973

Ek 3: Zalabay Teyci, Alptekin'e hitaben yazdığı 1 Kasım 1973 tarihli mektubu

Doğu Türkistan hareketine engel olanlar Türkiye'deki D. Türkistan Türklerinin

protestosu

Çin, ister kızıl, ister milliyetçi Çin olsun. Doğu Türkistanın varlığını inkâr etmekte ona Sinkiang demek suretiyle onu yutmağa çalışmaktadır. Bugün 1.824.418 km2 alanı ve onbeş milyon müslüman Türk nüfusu ile Çinin bir sömürgesi olan bu kutsal vatan, esaret zincirinde inim inim, imlenmektedir. Hamza Uçar Türkistanın doğusu ve batısı yok, büyük Türkistan var demekle, bu elastiki ifade ile Doğu Türkistanı varlığını inkâr etmektedir. Doğu Türkistanı Kimil Çin istilasından sonra, tekrar Milliyetçi Çin ile Doğu Türkistanlılar arasında, bu ülkemizin istiklâlini tenyayacağımıza yazılı söz verdiğimizdeki teklifleri sid detle reddedilmişti. 1954 yılında Roma'da toplanan Orta Asya sorunu ile ilgili bir toplantıda da, Rus emperyalizmindeki Türkistanı temsil eden Sayın Veli Kayyum Han... Bu konferansın tutanağına imza atabilmek için, Milliyetçi Çin delegesinin Doğu Türkistanı da istiklâlini tanıyormuş demesi şartı emisti O zamanki Milliyetçi Çinin Roma büyükelçisi olan zat, Sayın Veli Kayyum Han beyin bu sözlerine karşı çıkmış, Doğu Türkistanın istiklâlini tanıyamayacağını, ancak Batı Türkistanı tanıyabileceğini söylemişti. Çünkü Çan-Kay-Sek, Doğu Türkistanı herhangi bir Çin rejiminin değil, Çinin bir parçası olarak görmekte, onu Çin irkının sömürgesinde bırakmaktadır. Şu halde teker ederim: Davamız, ülkemiz rejimi değil, millet ve vatanımızın istiklâli'dir. Simdi, Doğu Türkistanın varlığını inkâr etmek en azından hakarettir, onun istiklâline engel olmak, bu uğurda mücadele veren mücahitlerimizle dil uydurmak ise tam anlamında milliyetisten yoksun zavallıktır.

Hamza Uçar, Doğu Türkis-

tan literatürlerde amacı Yulus Hacı ve Ocakbay Milliyetçi Çin idaresi Menas Sıvıdaki Türklerin milli ayaklanmasından sorumlu tutulması hakkı gaz odasında şehit olmuştur. Milli kahraman Osman Batır ve mücahitler arka daşarı gene Doğu Türkistanın istiklâli uğruna daracağında şehit olmuşlardır. Döğülen binlerce Doğu Türkistanının kanı, aziz şehitlerimizden mübaeck rubrları Doğu Türkistanının varlığına ta nıktır. İnsanlık tarihinde cezalını eli öpülmemiş, ona saygılar sunulduğu görülmemiştir. Ama, birkaç kurusluk çıkar için Formozalara gitmek, Çin misyonlarının eli ni, eteğini öpmek ve her 10 Ekimde de Sinkiang (Doğu Türkistan) adına kârsüye çıkıp bağışlık bildirmek, kendin bilenler ve insanlık sorununa erenler için atarç verildir.

Neden böyle halnce davamız Hamza Uçar ayak bağı olmaktadır? Neden Formozan gelen bir ayak uçak bileline veya birkaç «Yen» e Doğu Türkistanı satmakta dır? Niçin Doğu Türkistan istiklâlleri aleyhine sürekl olarak broşürler neşir etmekte, onlara saldırmaktadır? Ve neden Formozası basını Hamza Uçar'ın faaliyetlerini serlevhalarına almakta, ora övgüler yazmaktadır? Neden Türkiyeden herhangi bir sebeple Çine gitmek isteyenler için, Taipei Hamza Uçar'dan paraft istemektedir? Çünkü, o köylü ruhlu midesinden Çine bağlı, Çin ga yerlerine hizmet etmek için sevitilme almış Çin uşğıdır da ondan...

Broşürlerinde gerek Hamza Uçar, Cengiz Turanlı Mah Jash zat ve gerekse Hasan Oraltay, «Türkistanlılar adına veya Büyük Türkçüjçiler adına» gibi temsil ifade eden imzalar kullanılmaktadır. Ger çek şudur: Rus sömürgesindedek Türkistanlıların temsilci eri, Türkiyede Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği mensuplarıyla Avrupadaki

Türkistanlıların yetkili temsilcileri ise, Doğu Türkistan Gökmenler Derneği mensupları İsa Yusuf Alptekin ve İsa Hacı Osman Taştan beylerine İstanbul'daki teşekküllerdir. Bunların haricindeki uydurma teşekkülleri ve yetkili olduklarını söyleyen kimseleri, özellikle Hamza Uçar'ı tanımayız. Bu böyle, biliniz... Emelimiz, birinci hedefte Doğu Türkistanın istiklâlini elde etmek, ikinci hedef de büyük Türkistanı kurmaktır. Kahrolsun, kızıl ile milliyetçi ile bütün Çin emperyalizmi ve onun yurumacağı uşakları... Yaşasın Doğu Türkistan istiklâlinin yığıt savcılığları, var olsun bağırınız dünya Türküğü...

TÜRKİYE'DEKİ DOĞU TÜRKİSTAN TURLERİ

- 1) Bugün 18 Ekim 1975 Cuma matesi günü saat 18:00 den itibaren Hacı Zalsbay Tayev'in evinde aşağıdaki listede isim ve imzaları bulunan bizler, müteakib tarihlerde HAMZA UÇAR ve HASAN ORALTAY tarafından, İsa Yusuf Alptekin ve milli meselelerimizle ilgili propaganda broşürlerine cevap vermek üzere, Doğu Türkistanlıların, onları tenziasına dair oybirliği ile, gerek basın ve gerekse yazı kazaalı ile cevap vermeğe karar verdik ve imzaladık.
- 2) Doğu Türkistanın lideri İsa Yusuf Alptekin ve Osman Taştan'dır.
- 3) No. Adı Soyadı
- 1 Osman Taştan
 - 2 Ali Öztürk
 - 3 Nurgocay Behadır
 - 4 Kayyummolla İyimolla
 - 5 Abdullah Şevş
 - 6 İnanet Türkel
 - 7 Minzat Aksel
 - 8 Toker Dönmez
 - 9 Şehzade Şerefli
 - 10 Köken Çevher
 - 11 Kocanay Turnalı
 - 12 Bayınbay Çüven
 - 13 Davit Oatırk
 - 14 Hızırbek Gayretullah
 - 15 Abdülveli Çan

- 19 Ezralı Çaa
- 20 Kahraman Çakmak
- 21 Tokay Toktasın
- 22 İzzetbek Demir
- 23 Osman Altay
- 24 Dosmehmet Bökey
- 25 Bahadırhan Batay
- 26 Kelgenbay Tolga
- 27 Köptürge Paşol
- 28 Z. Ali Kınlay
- 29 Yahya K'ise
- 30 Toktaybay Orhan
- 31 Osman Çan
- 32 Narhat Türfel
- 33 İsmail Barkül
- 34 Ramazan Çolışkan
- 35 Kutlu Şevne
- 36 Kasım Çatıngöz
- 37 Muhammed Kaşa
- 38 Abdüsselam Aykanat
- 39 Malik Şerefli
- 41 Taviskan Selvi
- 41 Nurdan Görgen
- 42 Adilbay Altınay
- 43 Abdülkebir Akyol
- 44 Ayumhan Satıcı
- 45 Tefvik Altınmakas
- 46 Ubeydullah Olgun
- 47 Celil Güller
- 48 Sansızbay Akınca
- 49 Musa Kelar Kalıpçı
- 50 Ebutan Gazı
- 51 Caksılık Erol
- 52 Sikkırbay Arı
- 53 İskender Gökyay
- 54 Malik Ensar Akyol
- 55 İbrahim Çakmak
- 56 Amunallah Türkkan
- 57 Erpolat Dönmez
- 58 Hasan Güder
- 59 Mehmet Demir
- 60 İdris Çümeç
- 61 İrışhan Mutlukan
- 62 Delil Murat Selvi
- 63 Abdülhak Kubilay
- 64 Abdül Mansur Akyol
- 65 Hobubullah Altınay
- 66 Murat Aksel
- 67 Nımay Bahadır
- 68 Murat Bayatay
- 69 Heli İyimolla
- 70 Sultan Şavaş
- 71 Aziz Malkoç
- 72 Nursal Kırgızlı
- 73 Bedirhan Gübrkan
- 74 Beyülhan Güller
- 75 Abdülkebir Türk
- 76 Kurban Saka

Ek 4: 18 Ekim 1975 tarihinde 76 Doğu Türkistanlının Alptekin ve milli meselelerle ilgili gerek yazı gerekse basın yoluyla cevap vereceklerine dair aldıkları karar

Türkistan-American Ass'n. in U.S.A.

HEYET BAŞKANI
43-109 EAST 105 STREET
M550 PARK, NEW YORK 11371

212-697-8658

201-335-0557

5-Şubat-1975

Çok değerli Sayın İsa Yusuf Alptekin:

Zatialiniz tarafından Cemiyetimiz adına gönderilen kıymetli mektubunuzu almış bulunuyoruz. İçerisini dikkatle okuyarak, olaylardan bildiğimiz cemiyetimizle temâs ve alakamızdan dolayı teşekkür ederiz.

Selihliden Hamza Uçar adında birisi'nin aleyhinde negriyatta bulunarak, Mukaddes millî davamızı baltalamaya girişme haddisedi, Amerika'da yaşayan biz Türkistanlı arkadaşlarımızı ciddiye çok üzdu. Bilhassa Hamza Uçar'ın, Zatialinizin Türkistan millî davası uğrunda göstermekte olduğunuz büyük gayret ve kuçümsenmeyecek kadar değerli hizmetlerinizi hiçe sayarak aleyhinde negretmiş bulunduğu utanç broşürü altına birde sanki bizleride temsil ediyormuş gibi "Türkistanlılar" adına? Hamza Uçar diyerekten kendi adını koyması, Biz masum Türkistanlı arkadaşlarımızın hakkımıza karşı işlenen affedilmeyecek kadar ağır bir suçunsuru ve bir ihanettir.

Bundan böyle 30-ocak-1976 da toplanan cemiyetimizin idareneyetli mektubunuzu tekrar gözetimden geçirdikten sonra, bu namus olayla ilgili görüş ve kanaatimizi, bu yazıyla Size bildirmeyi uygun bulduk.

"Hamza Uçar isimindeki şahsı, bizim hiç birimiz tanımıyoruz ve onunla bir ilişkimizde olmadığı gibi, onun millî davamızda temsil ederek Türkistanlıların namından ortaya çıkmaya hak ve selâhiyeti yoktur. Bu Amerikadaki Türkistanlılar bir toplum olarak, ona bu yetkiyi vermiş değiliz. Bu bakımdan Hamza Uçarın, millî barlığımızı hedef tutan bu idarene hareketini şiddetle protesto ederiz"

Zatialinize olan derin saygı ve bağlılık hislerimizle, sonsuz Selamlarımızı sunarız.

Amerikadaki Türkistanlılar

cemiyeti Başkanı

Seyid Eurbân, Mansur

Seyid Eurbân

Cemiyet Genel Sekreteri

Gulamettin Rıza

Gulamettin Rıza

Federasyon daimi delegesi

Razil Sancar

Razil Sancar

Abdulfettah Ahmed (Heyet azası)

Abdulfettah Ahmed

Cemiyet

Başkan Muavini

Muhammed Gar

Muhammed Gar

Muhammedsabit Okuyan

(Veznedar,

Muhammedsabit Okuyan

Heyet azalarından

Kurbanali Kokand

Kurbanali Kokand

İsa Yusuf Alptekin Bey Hazretleri" diye hitap etmesine ne sayru'ur?

Ek 5: 5 Şubat 1975 tarihli Amerika'daki Türkistanlılar Derneği Başkan ve yöneticilerinin Hamza Uçar'ın yanlışlarını kaleme aldıkları mektup

Sayın İsa Husuf Alptekin,

14/7/1960
İzmir

12/7/1960 de yazılmış olan bana şeref bahışeden mektubunuzu aldım. Hayret doğrusu sizin gibi bir zatın bu tarzda bir mektub yazması insanı hem güldürüyor hemde üzüntü veriyor. Size yazmış olduğum sel ve sevinçimi ifade eden mektubuma tam bir ay sonra cevap alman ve okuduktan sonra ne için bana cevap yazmak lütüfünde bulunduğunuzu anlayarak bir hayli güldüm. Evvela mektubuize ne kadar enteresan olsada teşekkür ederim.

1-Kelimesi-kelimeye mektubunuza cevap yazarken sizin namınıza çok özülüyorum. Çünkü siz benim bildiğimi kim bilir diyenlerdensiniz, bir şey bildiğiniz varsa oda hiç bir şey bilmediğinizdir. Eğer bunu kabul etmiş olsa ediniz, bugün bütün Türkistanlılar sizinle beraber olurdu.

2-Size neyin tesir ettiğın bilmiyorum ama Allaha çok şükür, sizde Türkistan hakkında herkesin (her Türkistanlinin) söz sahibi olduğun kabul ettiniz. Sizin benden fazla Tanrıya şükür etmeniz lâzım zannederim. Evet- evet sizin Türkistan hakkında benden başkası konuşamaz diyerek kendinizi ortaçağ adamları sınıfına düşüren bir gerlikten kurtaran Tanrıye benden fazla şükür edin.

3- On seneden beri bir çok faydalı işler yaptığınızı yazıyorsunuz, bahis etmiş olduğunuz işlerden daha evvelce Türkistanlıları haberdar ettiniz mi ? Etmediniz sebebi ne ? Türkistanlıların haberi olmuş olsa idi bir zararı mı olurdu ? İslam dünyasında ve başka bir çok Memleketlerde işler becerdiğinizi yazıyorsunuz, buralarla kendinizi kim olarak tanıtıyorsunuz ? Çayet Türkistanlıların lideriyim demiş oldu iseniz, yanınızda sizı destekleyen ve Türkistani temsil eden kimler vardı. Bu işleri yapmadan evvel hangi Türkistanlı topluyla konuşunuz ve tanışınız ? Wunu yapmadı iseniz ne için lâzım görmediniz ?

4-Junyanın bütün devletlerinde Memleket ve Milletleri için yapmış oldukları her işten liderleri Milleti temsil eden toplumu haberdar etmekte Bunun küçük bir örneği: Vali Koyunhan ve Kanatbay ve Prof. Toğan dir. Bu yaptıkları ve yapmaya çalıştıkları işten Batı ve Doğu demeden bütün Türkistanlıları haberdar etmektedir, böylece de Türkistanlıların itimatını kazanmaktadır. Ya sizler ?

5-Bana nekadatan bahis etmişiniz, hakuku sizin kadar iyi bilmeyen ama yalnız bildiğim varsa, esir-milletler istiklalalarının kazanılma ve harabilerde istiklalaların mudafa etmeye çalışır. Bizim Kazak Türkleri istiklalı demek olduğun herkesten iyi biliyor.

6-Siz on seneden beri Türkistan için hizmet ettiğinizi kendi ağzınızla söyler ve kendi kaleminizden itraf ediyorsunuz. İşte böyle olmalı her şeyin doğrusun söylemelisiniz. Sizı Türkistanlılar Mucaaddale ederken yanlarında görmüş değil. Biz Çin ve Russ, emperyalistlerine karşı savaşarken sizleri mevcudiyetinizden bile haberdar değildik. Müsade ederseniz şunu soracağım :- 1- Biz savaşarken sizler nerede idiniz ? 2- 1945 de sizı Türkistana kim getirdi ? 3- Getirmelerine sebep ne idi ? 4- Ne sıfatta kimin adamı olarak geldiniz ? 5-Türkistana getirildiğiniz zaman Türkistandeki vaziyet ne idi ? 6- Türkistan namına beyanat verirken, bugün tenazül edip isminizden bile bahis etmemekte olduğunuz, Türkistanın Millî kaharamanları Cennat meken Osman Batur, Alihan Ture, Haji Janimhan, ve onların hayatta olan yalnız sizın arkadaşları babemin bağırdığı işler ne idi ? 7-Bahisi geçen kaharamanlar olmasa idi sizleri kim Tur kistana getire bilirdi ? 8-Sizın bugün Genel sekreterim diye övündüğünüz univani size ve arkadaşınıza kim vermişti ? 9-Türkistanlılar mı ? Siz Türkistan Millî hükümetinin genel sekreteri mi idiniz ? Çin işgal hükümetinde genel sekreter değil midiniz ? Cevap bekliyorum

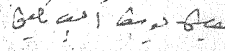
7- Türkistanlılar, Babami ve onun Cennat meken arkadaşlarının her-daima ka lpten anmaktadır ve ebediyen anacaktır. Bugün git Türkistanlıları konuş, onların Millî savaşlarından bahis et, dehşetli, dağdaran, çölleri n geçişlerin sor, ve birde karşındaki adamların yüzündeki kanazareye bak

G A U R A N T E E .

We the undersigned hereby give our
gaurantee for Mr. Yulbas Beg and his party's
entry into India and Kashmir regarding his and
his party's Character. We also give our gaurantee
for financial support if and when required
while his stay here.

1.

(Mohd Emin Bugra,
Deputy
Ex/Governor General
Government of Turkistan)
at present in "Hari Villa"
Lal Mundi, Srinagar Kashmir.)

2.

(Isa Yusuf Aliptakin,
Ex Secretary General
Government of Turkistan
at present in "Hari Villa"
No.3
Raj Bagh, Srinagar
Kashmir.)

Dated Srinagar, the
2nd March 1951.

Ek 7: Buğra ve Alptekin'in Yolbars için verdikleri 2 Mart 1951 tarihli garanti belgesi

Geleneksel Ekolojik Bilgi Bağlamında Çanakkale Halk Botaniği*

Mehmet Ali YOLCU**

Özet

Doğa bilgisi genellikle karmaşık bir ampirizmin ürünü olmakla birlikte bu deneyimden beslenen bilgi, kültür ve doğa karşıtlığında ortaya çıkan sınırların muğlaklığı noktasında geleneksel toplumların çevresel uyum becerilerini bize göstermektedir. Bu bağlamda geleneksel ekolojik bilgi; kültürel aktarım araçlarıyla kuşaktan kuşağa iletilen, ekolojinin bir parçası olan nesnelere ilgili insanın bilgi ve inanç birikiminin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan ve çevre ilişkisine dayalı ortaya çıkan geleneksel ekolojik bilginin bir alt kolu olan halk botaniği, bitkilerin adlandırılmalarından kullanım biçimlerine, bitkilerle ilgili inançlardan büyüsel uygulamalara kadar bir dizi konuyu kapsamaktadır. Çanakkale yöresinde Güney Marmara ikliminin etkisiyle yetişen çeşitli ot, ağaç ve mantar türlerinin insanların günlük hayatında önemli işlevleri bulunmaktadır. Yörenin bitki örtüsü hem Kaz Dağları hem de Marmara ve Ege denizi etkisi nedeniyle zengindir. Makalede geleneksel ekolojik bilgi çerçevesinde Çanakkale yöresinde halk botaniği unsurları incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: GEB (Geleneksel ekolojik bilgi), Halk Botaniği, Folklor, Kültür, Çanakkale.

Çanakkale Folk Botany in the Context of Traditional Ecological Knowledge

Abstract

Nature knowledge is often a complicated empiricism product, and knowledge fed from this experience, it shows us the environmental adaptation skills of traditional societies in the context of the ambiguity of the boundaries of culture and nature. In this context, traditional ecological knowledge emerges as a reflection of the accumulation of knowledge and belief of the person concerned with objects which are part of the ecology

* Bu çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince SBA-2017-1343 numaralı “Çanakkale'nin Somut Olmayan Kültürel Mirası” adlı BAP projesi kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mehmetaliyolcu@comu.edu.tr

and transmitted from generation to generation with cultural transmission. Folk botany, a subspecies of traditional ecological knowledge based on the relationship between man and environment, includes a range of topics from nomenclature to use of plants, from beliefs about plants to magical applications. In Canakkale region, various types of grass, tree and fungus that grow due to the influence of Southern Marmara climate have important functions in daily life of people. The vegetation is rich both due to the effects of the Kaz Mountains and the Marmara and Aegean seas. In this articles, within the framework of traditional ecological knowledge, the elements of folk botany in Çanakkale region were examined.

Keywords: TEK (Traditional ecological knowledge), Folk Botany, Folklore, Culture, Çanakkale.

Giriş

Çanakkale kırsalında yapmış olduğumuz saha çalışmalarında köylülerin zaman, mesafe, ölçme birimlerinden bitki tasnifleri ve yaban hayvanlarına yönelik inançlarına kadar birtakım hususlarda kentli insanlara göre farklı bir bakış açılarının olduğu, gelenekten beslenen bir dünya görüşü çerçevesinde bu bilgi birikimini oluşturduğu gözlenmiştir. Özellikle günlük kullanılan dile yansıyan doğal dünyaya ait kavramların işleniş tarzları doğa bilimcilerin taksonomilerine, kitaplarda yer alan ve standart dile geçmiş adlandırmalara pek de benzemediğini söylemek mümkündür. Diğer yandan kaynakların kullanımı noktasında geleneksel insanın doğaya uyum perspektifi aşırı tüketmeden oldukça uzak durmaktadır. Yine peyzaj anlayışları, kentlerde görebileceğimiz plastik ve betonla iç içe bir yeşillendirmeden oldukça uzak, avlu içlerinden ziyade tarla kenarlarındaki ağaçlandırmalarda veya her aile bireyi için dere kenarlarına dikilen kavak dizilerinde olduğu gibi doğayla uyumlu bir dünya görüşünden beslenmektedir. Kent ve kırsal arasında dikkatli gözlerden kaçmayacak olan bu farklılıkların sürdürülebilir kaynak kullanımı ve ekolojik kalkınma hususunda modern topluma bir yol gösterebileceği fikri 20. yüzyıl bilim adamlarınca tartışılmalı ve “geleneksel ekolojik bilgi” (GEB) terimi böylece ortaya çıkmıştır.

Geleneksel Ekolojik Bilgi

“Geleneksel” teriminin sınırlarının net olarak belirlenememesi gibi nedenlerden dolayı bazı araştırmacılar “ekolojik bilgi” ya da “yerel ekolojik bilgi” terimini kullanmışlardır. Nitekim Berkes’e göre “ekolojik bilgi” terimi de kendine ait tanımlama sorunlarıyla karşı karşıyadır. Eğer ekoloji kabaca Batı biliminin ihtisası altındaki biyolojinin bir dalı olarak tanımlanıyorsa aslında GEB diye bir kavram olamaz, zira çoğu geleneksel kişi bilim insanı değildir. Ne var ki, eğer ekolojik bilgi, nasıl edinildiğine bakılmaksızın, yaşayan varlıkların birbirleriyle ve doğayla olan ilişkilerine dair var olan bilgi olarak tanımlanırsa GEB kabul edilebilir bir terim haline gelir. Ekolojik bilgi Levi-Strauss’un dediği gibi doğal çevrenin yerel varlıklarca bilgisidir (Berkes 1993: 4). Diğer yandan Levi-Strauss’a göre (2010: 40-42) ekoloji doğal çevrenin yerel varlıklarca anlaşılmasından hareketle ilkel düşüncenin de kaynağıdır.

GEB’in tanımı ortaya konulacak olursa, bu alanda yapılan büyük çalışmalarda görülen (örneğin Lasserre ve Ruddle 1982; Ruddle ve Johannes 1989; Freeman ve Carybn 1988) GEB’in farklı anlamları ve unsurlarının bir süzgeçten geçirilmesi gereklidir. Bu kaynaklarda GEB’in en göze çarpan özellikleri birleştirildiğinde, işe yarar bir tanıma ulaşılabılır: GEB, birikerek artan, kültürel süreklilikle yeni nesillere aktarılan, insanların birbirleri ve çevreleri hakkındaki bilgi ve inançlarının birikimidir. Bunların yanı sıra, GEB tarihi sürekliliği olan toplumların kaynak kullanımı uygulamalarıdır ki bu toplumların çoğu, kabilesel veya yerel olan, sanayileşmemiş, teknolojik açıdan daha az gelişmiş toplumlardır (Berkes 1993: 5).

Halk bilimi disiplininde konuya Türkiye’de ilk temas eden araştırmacı Mustafa Aça’ya göre (2016a: 559), geleneksel dünya görüşünün tezahürü niteliği taşıyan halk bilgisi kadroları çoğu zaman geleneksel nitelikler taşıyan köklü bir ekolojik bilgi biri-

kimiyle yakından ilgilidir. Bir kültür veya yerel topluma ait, bu kültür ve sosyal yapı kapsamında hayatın içinden elde edilmiş yerel bilgi, doğayla iç içe yaşayan halklarda daha fazla gözlenir. Yerel bilgi kapsamında değerlendirilen hususlar, gelenek ve göreneklerde, halk meteorolojisinde, halk tıbbında, halk beslenmesinde, halk mutfağında vb. kendini gösterir. Geleneksel ekolojik bilgi, bin yıllar boyunca insanın çevresiyle doğrudan temasıyla elde edilmiş deneyimleri ifade eder. Kavramın yaygın olarak kullanımını 1980'leri bulsa da, uygulandığı tarih öncesi avcı-toplayıcılar kadar eskidir.

Ekolojik bilgi çalışmaları, etnolojinin bir şubesi olarak tanımlanabilen ve belirli insan gruplarının ya da kültürlerin ekolojik ilişkiler hakkındaki düşünce yapısına odaklanan etno-ekolojinin çatısı altında gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta tereddütlere sebep olan bu araştırma şubesi, çağdaş kaynakların idare edilmesi veya sürdürülebilir biçimde kullanılması konularındaki arayışlara cevap verebilecek veriler sunması itibarıyla modern ekoloji araştırmalarının tamamlayıcı bir bilgi kolu olarak daha fazla ilgi görür olmuştur (Aça 2016b: 431). Aça'nın Berkes'ten dolayımıyla özetlediğine göre, bilimsel ekolojik bilgi ile geleneksel ekolojik bilginin kavramsal çerçeveleri ve yöntemleri gibi hususlar bağlamındaki farklılıkları şöyledir:

a. Geleneksel ekolojik bilgi, niteliğe; bilimsel ekolojik bilgi niceliğe odaklanmaktadır, b. Geleneksel ekolojik bilgi, sezgisel elementler barındırırken; bilimsel ekolojik bilgi aklın sınırları içinde işler, c. Geleneksel ekolojik bilgi, bütüncül bir bakış açısına sahipken; bilimsel ekolojik bilginin bakışı indirgemecedir, d. Geleneksel ekolojik bilgi, zihni ve maddeyi birlikte düşünürken; bilimsel ekolojik bilgi bunların ayrılması yönünde bir tavır içindedir, e. Geleneksel ekolojik bilgi, bilimsel ekolojik bilginin aksine ahlakçıdır; değer yargılarından arınma gibi bir eğilim içinde değildir, f. Bilimsel ekolojik bilgi mekanik işleyişi önemserken; geleneksel ekolojik bilgi ruhsallığı ön planda tutmaktadır, g. Geleneksel ekolojik bilgi ampirik gözleme ve gerçeklerin deneme-yanılma yöntemiyle elde edilmesine dayalı iken; bilimsel ekolojik bilgi gerçeğin sistematik bir bilinçle ve deneyle elde edilmesinden yanadır, h. Geleneksel ekolojik bilgi, ekolojik kaynakları kullananların tecrübeye dayalı verilerine dayanırken; bilimsel ekolojik bilgi uzmanlaşmış araştırmacı grupların verilerine değer verir, ı. Geleneksel ekolojik bilgi, artzamanlı verilere dayanırken, yani derin tarihsel süreçleri önemserken; eşzamanlı verilere önem veren bilimsel ekolojik bilgi tespitte bulunmak için kısa zaman aralıklarının yeterli görmektedir (Aça 2016b: 431-432; Berkes 1993: 1-5).

Çanakkale Halk Botanığının Öğeleri

Biyoloji disiplininde “etnobotanik” terimiyle karşılanan ancak folklorlarda “halk botanığı” olarak adlandırılan kavram yerel halkın çevresindeki bitki türlerinden yararlanma bilgisi ve biçimlerinin incelenmesini içermektedir. Bundan dolayı halk botanığı GEB'den bağımsız düşünülmemelidir. Yine, doğayı dönüştürmeye dönük bir faaliyet alanı olarak makineleşmiş tarımla ilişkili hususların incelenmesi halk botanığı kapsamında değerlendirilemez. Halk botanığı, insanların geleneksel dünya görüşü çerçevesinde doğal ortamında kendiliğinden yetişen bitkileri kullanması, adlandırmasını,

bunlarla ilgili sürdürdüğü inançları ve bu inançlara bağlı oluşan ritüelistik uygulamaları kapsar.

Çanakkale yöresinde Güney Marmara ikliminin etkisiyle yetişen çeşitli ot, ağaç ve mantar türlerinin insanların günlük hayatında önemli işlevleri bulunmaktadır. Yörenin bitki örtüsü hem Kaz Dağları hem de Marmara ve Ege denizi etkisi nedeniyle zengindir. Yörede yabancı ortamda yetişen bitkiler, başta besin olmak üzere halk hekimliğinde sağaltma işlemlerinde, büyüsel uygulamalarda, yakacak ve hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Bunların dışında çocuk oyuncakları ile gündelik hayatta kullanılabilir çeşitli aletlerin yapımında da bitkilerden yararlanılmaktadır.

Ağaçlar

Ahlat: Anadolu'nun pek çok yerinde yetişen ahlat ağacı, doğada kendiliğinden yetişir. "Yabancı armut" olarak da adlandırılan ahlatın meyvesi toplanarak taze veya kurutulmuş biçimiyle tüketilir. Marmelatı ve hoşafı yapılır. Çanakkale yöresinin bazı yerlerinde ahlatın sert olanına "ayıboğan" da denmektedir. Bazen geleneksel yollarla aşıl原因 olarak ağacından armut yetiştirildiği de görülmüştür. Halk hekimliği uygulamalarında, özellikle böcek sokmalarında, yaprağı ezilerek sokulan yere sarılır.

Alıç: Yabancı ortamlarda kendiliğinden yetişen bir ağaçtır. Meyveleri köylüler tarafından toplanarak yöre pazarlarında satılır. Alıç ağacının meyvesi, yaprağı ve çiçeğinden yararlanır. Çiçeğinden bitki çayı yapılabilir. Ayrıca yöredeki halk hekimliği uygulamalarında kullanıldığı da belirtilmektedir.

Armut: Çanakkale yöresinde tarımsal arazilerde yetiştirildiği gibi tarla kenarlarında da görülen armudun birçok çeşidi vardır. En çok yetiştirilen türü sarı armut ve deveci armududur. Meyvesi doğrudan tüketildiği gibi kurutulularak kışın hoşafı yapılmaktadır. Armut, sözlü kültürde atasözü, bilmece, mani ve türkü gibi türlere yansımış bir meyvedir.

Böğürtlen: Yörede "karamuk, kıramık, kızamık" olarak adlandırılan böğürtlen, tarla ve dere kenarlarında yetişen dikenli bir maki çeşididir. Taze olarak yenilebileceği gibi marmelatı, reçeli, hoşafı da yapılır.

Çam: Çam ağacının çırası ve kozalağı yakacakların tutuşturulmasında, çıralı tomruğu halk mimarisinde "soyma" adıyla kullanılır. Halk hekimliğinde çam sakızının kuru hali ezilerek toz haline getirilir, balla karıştırılarak yenir. Sakız hali ise çiğnenmek suretiyle tüketilir. Her iki şeklinin de mide rahatsızlıklarına ve öksürüğe iyi geldiği söylenir.

Çitlembik: Çanakkale yöresinde "çetlemik" olarak söylenen çitlembiğin meyvesi, yaprakları ve çiçekleri halk hekimliğinde kullanılır. Ayrıca aşıl原因 olarak Antep fıstığı ağacı yetiştirilir.

Davulgu: Keçi, koyun gibi küçükbaş hayvanların beslenmesinde kullanılmaktadır. "Kocakarı yemişi" de denilen meyvesinden reçel, marmelat; davulgu ağacının dallarından ise çoban sopsası yapılır.

Deli Zeytin: Doğada kendiliğinden yetişen bir ağaçtır. Meyveleri aşılı zeytinden daha küçük olup yağ oranı oldukça azdır. Zeytin sütü adı verilen bir çeşit yağ, bu meyvelerin sıkımından elde edilir. Zeytin sütü, halk hekimliğinde mide rahatsızlıklarının tedavisinde kullanılır.

Güvem: Çanak kale yöresinde “çakaleriği” de denilen güvem, mor meyveleri tatlandığı zaman taze olarak tüketilir. Oldukça keskin ekşiliğe sahip olduğundan bu meyvenin marmelatı ve reçeli yapılmaz.

Hayıt: Birçok kaynakta “ot” olarak nitelendirilse de aslında çalı ve maki görünümünde bir ağaçtır. Tohumu ve çiçekleri kaynatılarak çayı yapılır. Yörede sabun imalatında koku verici özelliği nedeniyle hayıt çiçekleri sabun karışımına katılır. Diğer yandan eskiden hayıtın dalları esnek olduğu için kamçı ve davulcu sopası yapımında kullanılmıştır. Yöredeki halk hekimliği uygulamalarında da, örneğin baş ağrısında, ateş çıktığında alına ve sırta hayıt yaprağı dizilir. Şeker hastalığında hayıt yapraklarından hazırlanan çay içilir.

Hünnap: Bahar aylarında yöre pazarlarında satılan hünnap, şeker ve mide hastalıklarının geleneksel tedavisinde kullanılmaktadır.

Ihlamur: Daha çok Çan ve Yenice ilçelerinin ormanlık alanlarında yetişen ıhlamur ağacının yaprak ve çiçekleri toplanıp kurutularak çeşitli gribal hastalıklara iyi gelen bitki çayının yapımında kullanılır.

İğde: Tarla ve dere kenarlarında yetişen bir ağaçtır. Meyveleri toplanarak yöre pazarlarında satılır. Genellikle kışlık çerez olarak tüketilir.

Kestane: Daha çok yörede Kaz Dağları'nın yamaçlarında yetişen kestane meyvesi kışın soba üstünde kavrularak ya da kaynatılarak çerezlik tüketilir. Kestane nemli tutulması gerektiği için toplandıktan sonra bir müddet toprak altında bekletilir. Yöredeki deyimlere yansımış bir ağaçtır.

Kızılcık: Dağ yamaçlarında ve derin vadilerde kendiliğinden yetişen kıızılcık ağacının meyvesinden hoşaf, reçel, marmelat yapılır. Dallarından “kıızılcık sopası” yapılır.

Kuşburnu: Doğada yabani olarak yetişen kuşburnunun meyveleri toplanarak tazesinden reçel, marmelat, hoşaf yapılabildiği gibi kurutularak daha sonra çay olarak da tüketilmektedir. Çayının çeşitli soğuk algınlığı hastalıklarına iyi geldiği belirtilmektedir.

Mazı: Yörede mazı ağacının kozalakları toplanarak ilaç yapımı için tüccarlara satılır. Bunun yanında mazı, geleneksel çocuk oyunlarında oyuncak yapım malzemesi olarak da görülür.

Meşe: Gövdesi dayanıklı olduğu için kışlık yakacak olarak kullanılan meşenin taze yaprakları keçi, koyun gibi küçükbaş hayvanların beslenmesinde kullanılır. Palamudu ise köylüler tarafından toplanıp ilaç imalatı için satılır. Ayrıca palamut kokarkalemlere tekerlek gibi takılarak çocuk oyuncağı yapılır.

Muşmula: Olgun meyveleri gıda olarak tüketilir. Yöre pazarlarında köylüler tarafından satılır.

Pıynar: Doğada yabani olarak yetişen bodur bir makidir. Yaprakları küçükbaş hayvanlara yem olarak verilir. Halk baytarlığında hayvanların göz hastalıklarının tedavisinde yaprakları çiğnenip hayvanın gözüne tükürülmek suretiyle kullanılmaktadır. Ayrıca kuru dalları birleştirilip ip ya da telle bağlanarak dam, ahır gibi yerlerin temizliğinde süpürge olarak kullanılır.

Yabanmersini: Güveme benzeyen yabanmersininin meyveleri yeşilken veya morken tüketilir. Halk hekimliğinde şeker hastalığının tedavisinde kullanılır. Güveme göre tadı daha tatlı ve hoş kokuludur.

Otlar

Ada çayı: Doğada yabani ortamda yetişen kekikgillerden kokulu bir bitkidir. Birçok alt türü olan adaçayı toplanarak grip ve soğuk algınlıklarının geleneksel tedavisinde kullanılan bitki çayı yapılır.

Arapsaçı: Anason kokusuna benzer bir kokusu olan arapsaçı doğada yabani ortamdan toplanarak soğanlı sotesi veya yumurtalı kavurması yapılarak tüketilir.

Bambul: Yaprakları geleneksel sağaltmada diş ağrılarını gidermede kullanılır.

Civanperçemi: Genellikle halk hekimliği uygulamalarında kullanılan civanperçemi kaynatılarak çayı yapılır. Karaciğer, böbrek ve mide hastalıklarına iyi geldiğine inanılır.

Çörek otu: Halk mutfağında hamur işi yemeklerde kullanılır. Ayrıca kurban etinin dağıtımı esnasında payların üzerine serpilir. Kutsal olduğu düşünülen çörekotunun nazar giderici bir işlevi olduğuna inanılır. Çörekotunun tohumları bir beze konularak yeni alınan bir eşyanın görünmeyen köşesine nazarlık olarak asılır, bu muskayı insanlar da taşıyabilir.

Delibostan: Yabani salatalık şeklindedir. Olgun sebzesi, patlayıp çevreye saçılarak ürer. Halk hekimliğinde sinüzit tedavisinde olgun taneleri havanda ezilerek buruna çekilir.

Deniz börülçesi: Deniz kenarlarında kumluk ve çorak arazilerde kendiliğinden yetişen bir ottur. Kaynatıldıktan sonra içi kılçıklarından sıyrılan kısmı zeytinyağı, sarımsak ve limon sosuyla karıştırılır ve soğuk meze olarak tüketilir.

Dereotu: İtirlı bir bitki olan dereotu, salata ve cacıklara katılır.

Ebegümesi: Yöre pazarlarında yaygın biçimde satılan yabani bir ottur. Hamur işlerinde kullanılabildiği gibi soğanla kavularak yemeği de yapılır.

Ekşikulak: Çanakkale yöresinde “kuzukulağı” da denilen ekşimsi bir tada sahip bu ot çiğ olarak salatalara katılır.

Eşek turpu: Dağlık yerlerde kar yağdıktan sonra bulunur. Kaynatılır ve limon, zeytinyağı, tuz karışımı salata sosu üzerine dökülerek yenir. Mide ağrılarını, karaciğer hastalıklarına iyi geldiği söylenir. Fazla tüketildiğinde hazımsızlık veya gaz yapar.

Filiz otu: İlkbaharda taze hali yumurtayla kavularak pişirilir. Halk hekimliğinde filiz otunun kökü kaynatılarak sütle karıştırılır, macunsu hale gelen bu karışım bel ağrılarında ağrıyan bölgeye sürülür.

Gelincik: Çiçek açmadan önce yeşil hali toplanarak börek yapımında ve salata malzemesi olarak kullanılır.

Güve otu: Yabani ortamda yetişen kekikgillerden bir ottur. Güvelenmemesi için kurutulmuş meyvelerin üzerlerine ve gardıroplardaki yünlü eşyaların içine demetlenmiş hali konulur.

Hardal: “Turp otu” da denilen hardalın yeşil hali haşlanarak limon, sarımsak ve zeytinyağı ile birlikte salatası yapılır.

Hindiba: Acı ve tatlı hindiba olarak iki türü bulunur. Kırmızı saplı olanı tatlı, yeşil saplı olanı acıdır. Her ikisinin de karaciğer ve kanser hastalıklarına iyi geldiğine inanılır. Haşlanıp salata veya soğanlı, salçalı kavurma biçiminde tüketilir.

Isırgan: Sonbaharda yeni sürgünleri daha küçükken toplanır. Yıkanmasının ardından kavrulup yemeği veya böreği yapılarak tüketilir. Ayrıca romatizma hastalıklarında ağrılı bölgelere (diz, ayak bilekleri) sarıldığında ağrıları dindirdiğine inanılır.

Kantaron: Kaynatılarak çayı yapılan kantaronun şeker hastalığına ve mide rahatsızlıklarına iyi geldiği düşünülür. Yöre pazarlarında köylüler tarafından kurutulularak demetlenmiş hali satılır. Romatizma hastalıklarında zeytinyağı içerisinde bekletilen kantaron çiçeği ağrılı yerlere sürülür.

Kara ot: Yaprakları küçükbaş hayvanların meme hastalıklarının tedavisinde kullanılır.

Karabaş otu: Kalp hastalıklarına, tansiyona ve damar tıkanıklarına iyi gelir. Kaynatılarak yapılan çayı içilir.

Kazayağı: “Yaban kerevizi” de denilen kazayağı hamur işleri ve salatalarda kullanılır.

Kekik: Birçok alt türü bulunan kekiğin yeşil hali salatalarda, kurutulmuş hali ise hemen tüm yemeklerde baharat olarak kullanılır. Halk hekimliğinde öksürük ve soğuk algınlığı tedavisinde kekik kaynatılarak suyu içilir.

Kokarkalem: Uzun, süpürgeliğe benzer bir kamış türüdür. Sapından çocuk oyuncakları yapılır. Ayrıca halk bayatlığında hayvanları keneden korumak için kokarkalemin yeşilken tohumları ve yaprakları havanda dövülüp macun yapılır ve hayvanın kulaklarına ve ağız aralarına sürülür.

Labada: Halk mutfağında sarması, salatası, yemeği ve böreği yapılarak tüketilir.

Papatya: Kurutularak yapılan çayı hazımsızlığa iyi gelir. Bebeklerin sakinleşmesi için içirilir. Anne sütünü artırdığına inanılır.

Pazı: İspanağa benzeyen bu otun sarması ve böreği yapılır.

Semizotu: Çanakkale yöresinde “semizlik” de denilen bu ot, bahçelerde yetiştirilmesinin yanında “deli semizlik” adıyla doğada da bulunur. Salatası, cacığı ve yemeği yapılır.

Süpürgelik: Uçları püsküllü bir kamış türüdür. Daha çok Biga yöresinde ev süpürgesi yapımında kullanılır.

Şevketibostan: “Kenger” de denilen bu otun büyük köklerinin kuzu etiyle yemeği yapılır. Taze yaprakları salata malzemesi olarak kullanılır.

Tere: Bahçelerde yetiştirilmesinin yanında yabani ortamda da bulunur. Doğadan toplanan tere, çiğ veya salata şeklinde tüketilir.

Üzerlik: Nazara karşı tütsülenen, yakılan bir ottur. Ayrıca evlerin kapılarına, hayvan damlarının önüne asılarak nazardan korunma işleviyle kullanılır.

Yılan cücüğü: Zehirli bir ot olup baş ağrılarında kaynatılıp lapası başa sarılır.

Çiçekler

Çanakkale yöresinde müstakil evlerin önlerinde, balkonlarda, bahçelerde yetiştirilen, mezarların üzerine dikilen çiçekler halk botaniğinin farklı bir bölümünü oluşturmaktadır. Saksılara dikilen çiçeklerin yanında bahçelerdeki sebze arklarının başlarına da çiçekler dikilir. Alan araştırması sırasında belirlediğimiz, bu şekilde yetiştirilen çiçeklerin adları şunlardır: Mavırız, begonya, fesleğen, şebboy, sümbül, aslanagzı, kasımpatı, ezançiçeği, akşamsefası, penceregüzeli, onbiraylık, aşkmerdiveni.

Mantarlar

Geniş orman örtüsü ve elverişli iklim koşullarının etkisiyle bahar yağmurlarının hemen ardından açan güneşin canlandırdığı mantarlar, Çanakkale halk botaniğinin önemli bir ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çanakkale özelinde mantar toplama işi ekonomik bir faaliyet olarak da yapılmaktadır. Her ne kadar il merkezinde belediye yasaklamış olsa da, ilçelerde pazar yerlerinin bir bölümünde, “köylü pazarı” adı verilen yerlerde, köylü kadınların mevsimine göre doğadan topladıkları mantarları sattıkları gözlemlenmiştir. Sütü çıkan, içinde kurt, böcek, karınca dolaşmayan mantarların zehirli olduğu için toplanmadığı; içine kurt giren mantarın yenilebilir olduğu; dayanıksız bir ürün olması nedeniyle toplandıktan en fazla üç dört gün içinde tüketilmesi gerektiği mantar toplama ile ilgili rastlanılan halk bilgisidir. Doğada özellikle ormanlık alanlarda kendiliğinden yetişen mantarların isimlendirilişleri şekillerine, yetişme biçimlerine, yerlerine, renklerine ve boyutlarına göre farklılık göstermektedir. Çanakkale yöresinde mantarların şu çeşitleri toplanıp tüketilmekte veya satılmaktadır:

Melki: Çanakkale yöresinde en çok bilinen ve yaygın şekilde toplanıp tüketilen bir mantardır. Turuncu veya kırmızı renginden dolayı “kanlıca” da denilen melki, çam ormanlarında, çam pürçeklerinin altında ocaklar halinde bulunur. Ekim-kasım ve mart-nisan aylarında toplanan mantarın, sade ve domatesli-biberli kavurması, fırın-ızgarası ve mısır unu ile kızartması yapılarak tüketilir.

Göbek (Kuzugöbeği): Mart-mayıs ayları arasındaki ilkbahar yağmurlarının ardından toplanan göbek mantarı, oldukça nadir bulunduğu için değerli ve lezzetli bir mantardır. Çam ormanlarından toplanan mantar genellikle kavurması yapılarak, kızartılarak ya da yumurta kırılarak tüketilir. Daha sonra tüketilmek üzere ipe dizilerek kurutma biçiminde de muhafaza edilmektedir.

Ayı Mantarı: Sonbahar yağmurlarından sonra çıkan bu mantar, meşe, çam ormanlarında toplanmaktadır. Alt ve üst kabukları iyice soyulduktan sonra orta kısmından kalan beyaz yeri, kavurma veya ızgara yapılarak tüketilir.

Mor Cincile: Gri ve mor arası renkli, şapkalı bir mantar türüdür. Sonbahar aylarında, davulgu çalılı ve çam ağaçlarının altında bulunur. Kavurma, ızgara şeklinde veya soğanlı, domatesli, biberli sotesi yapılarak tüketilir.

Gelin Mantarı (İmparator): Kahverengi-turuncu top şapkalı, beyaz saplı bir mantar türüdür. Sonbahar aylarında meşe-kestane ağaçlarının altında bulunur. Şapkasındaki üst kabuk soyulduktan sonra suda kaynatılır. Kaynatılıp yumuşatılmasının ardından kavrulur ve üzerine yumurta kırılarak tüketilir.

Büberli: Melkinin meşelik yerlerde bulunan beyaz renkli bir başka türüdür. Kızartma, sote, fırınlama ve ızgara usulleriyle pişirilip tüketilir. Melkiye göre daha çok bulunduğu için fiyatı daha düşük olarak ilçelerdeki köy pazarlarında satılmaktadır.

Karakulak (Diken) Mantarı: Sonbaharda yağmurların ardından açan güneş ve yükselen sıcaklıkla, yeşillik ve dikenin bol olduğu çayırlarda çok rastlanan koyu gri renkli şapkalı bir mantardır. Dikenlerin altlarında ve yanlarında bulduklarından “diken mantarı” olarak da adlandırılır. Yıkayıp ince ince doğandıktan sonra soğanlı ve biberli şekilde kavrulup yumurta kırılarak ya da domatesli sotesi yapılarak tüketilir.

Kızıliçi: Genellikle kavurması yapılarak tüketilen kırmızı renkli şapkalı bir mantardır.

Kavak Mantarı: Kavak ağaçlarının gövdesinde, kütüğünde yetişen beyaz renkli bir mantardır. Şekil olarak istiridye mantarına benzer. Tavuk eti ile sote şeklinde tüketilmesinin yanında, soğanlı ve salçalı yahnisi de yapılır.

Tirmit Mantarı: Çamlık alanlarda yetişen sütlü bir mantardır. Sütü cilde bulaştığında çıkmaz. Buzdolabında bir yıl saklanabilen bu mantarın yağı azdır, zayıflamaya yardım eder. Sütü acı olduğu için böceklerin pek yaklaşmadığı bu mantarın üstü fırça ile kolayca temizlenir. Acılığını gidermek için iyice kaynatılması gerekir. Haşlandıktan sonra tavuk, soğan, domates ve biberli sotesi yapılır.

Dede Mantarı: Ormanlık alanlarda bulunur. Rengi kirli beyazdır. Közlenerek yenilebildiği gibi pilavı da yapılmaktadır.

Dilberdudağı (Yumurta Mantarı): Çok bilinen bir tür değildir. Meşelik alanlarda bulunur. Turuncu renkli olup küçük hali yumurtaya benzer, büyüdükçe şapkalı mantar haline gelir. Kavurması tüketilir.

Kulacık Mantarı: Dikenli meralarda bulunur. Kahverengi tonlarında şapkası ve griye yakın sapı bulunur. Soğanlı kavurması yapılır.

Pıynar Melkisi: Pıynar veya davulgu çalılarının içinde yetişir. Krem renkli ters semsiye şeklindedir. Ocaklar halinde bulunan bu mantar, közleme, kavurma gibi tekniklerle pişirilir.

Mantika: Denize yakın yerlerde yetişen mantika bitkisinin altlarında ve yanlarında bulunur. Kulacıktan daha etlidir. Kavurması, sotesi, közlemesi yapılarak tüketilir.

Sonuç

Halk bilimi araştırmalarında hem araştırma kadrolarının tasnif sorunları hem de yöntem arayışları noktasında GEB bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim GEB'in doğa ve insan ilişkileri üzerine inşa edilmiş olması bunu göstermektedir. Klasik folklor sınıflandırmalarında kullanılan "halk hekimliği, halk baytarlığı, halk meteorolojisi, halk takvimi, halk botaniği, halk mimarisi, doğaya bağlı halk ekonomisi" gibi birtakım kadrolar GEB'in kapsamına girmektedir. Birbirinden bağımsız ele alınan bu konuların bütüncül bir tarzda sürdürülebilir kaynak kullanma, ekolojiyle uyumlu kalkınma vb. bakış açılarıyla ilişkilendirilerek ele alınmasının yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Çanakkale halk botaniğiyle ilgili saha çalışmalarından elde ettiğimiz bilgilerden hareketle bitkilerin adlandırılmasında şekil, kullanım amacı, renk, boyut gibi birçok nedenin etkili olduğu söylenebilir. Bitkilerle ilgili bilgiler, küçük yaşlardan itibaren önceki kuşaklardan kişiler tarafından aktarılmakta olup böylece çevredeki bitkilerin tanınması sağlanmaktadır. Ancak köyden kente göç olgusu, kırsal nüfusun erimesi gibi bazı nedenlerden dolayı doğal bitki toplama veya kullanma azalmış olmakla birlikte son yıllarda doğal beslenmeye dönük toplumda oluşan farkındalık ilgiyi bu alana kaydırmış görünmektedir. Ayrıca ilçe merkezlerinde kurulan köy pazarlarına getirilen ya da aktarlarda bulunan bitkilerin satın alınarak kullanılması da söz konusudur.

İnsanlar, dağlarda, ormanlarda ve boş arazilerde kendiliğinden yetişen bitkileri toplayıp tüketmekte veya kullanmaktadırlar. Genellikle kırsal nüfusun yaptığı doğadan bitki toplama işi, kentte yaşayanlar için doğa yürüyüşleri ile birlikte alternatif bir hobi olarak sunulabilir. Ekosistem dengesini bozmadan doğayla uyumlu bir tüketim alışkanlığının varlığı bitkilerin tüketilmesi aşamalarında da görülmektedir. Yine bazı bitkilere dair mitik anlatımlar ve inançlar, bu bitkilerin büyüsel uygulamalarda kullanılmasını beraberinde getirmiştir.

Kaynaklar

- AÇA, Mustafa (2016a). “Halk Bilgisinin Takvim, Mevsim/İklim, Çevre, Sağlıkta ve Hukuka Dönük Temsilleri”, *Halk Bilimi El Kitabı*, (Ed. Mustafa Aça), Konya: Kömen Yayınları, 559-591.
- AÇA, Mustafa (2016b). *Denizin Çocukları: Giresun ve Trabzon Yöresi Balıkçılarının Meslek Folkloru*, Saarbrücken, Deutschland: Türkiye Âlim Kitapları.
- BERKES, Fikret (1993). “Traditional Ecological Knowledge in Perspective”, *Traditional Ecological Knowledge: Concepts and Cases*, (Ed. Julian T. Inglis), Ottawa: International Development Research Centre Press, 1-9.
- FREEMAN, M. M. R. - CARBYN, L.N. (Ed.) (1988). *Traditional Knowledge and Renewable Resource Management in Northern Regions*. Edmonton: University of Alberta.
- LASSERRE, Philippe - RUDDLE Kenneth. (1983). *Traditional Knowledge and Management of Marine Coastal Systems*, Paris: Unesco.
- RUDDLE, Kenneth - JOHANNES R. E. (Ed.) (1989). *Traditional Marine Resource Management in the Pacific Basin: An Anthology*. Jakarta: Unesco/RPSTSEA.

Sözlü Kaynaklar

- KK 1: Ahmet Dinç, 1958, Yüksekokul, Emekli, Çanakkale-Dümrek Köyü.
- KK 2: Ali Beytaş, 1960, İlkokul, Çiftçi, Çan-Derenti Köyü.
- KK 3: Elif Üzel, 1949, İlkokul, Ev Hanımı, Ezine-Çetmi Köyü.
- KK 4: Dilber Çakıl, 1976, İlkokul, Esnaf, Çanakkale-Kepez Beldesi.
- KK 5: Cemile Yavuz, 1953, İlkokul, Ev Hanımı, Çanakkale-Dümrek Köyü.
- KK 6: Hanife Kaya, 1957, İlkokul, Ev Hanımı, Çan-Derenti Köyü.
- KK 7: Mustafa Akar, 1952, İlkokul, Çiftçi, Lapseki-Yenice Köyü.
- KK 8: Müesser Göçgen, 1964, İlkokul, Ev Hanımı, Çanakkale-Merkez.
- KK 9: Nasuh Bıçkıcı, 1925, Eğitim Yok, Çiftçi, Yenice-Akçakoyun Köyü.
- KK 10: Osman Kibar, 1954, Yüksek Lisans, Öğretmen, Biga-Merkez.
- KK 11: Özlem Özel, 1981, İlkokul, Ev Hanımı, Ezine-Çetmi Köyü.
- KK 12: Raife Avcı, 1951, İlkokul, Ev Hanımı, Ezine-Karagömlek Köyü.
- KK 13: Şerife Yıldırım, 1970, İlkokul, Ev Hanımı, Çan-Semedeli Köyü.
- KK 14: Ünzile Sözen, 1962, İlkokul, Ev Hanımı, Ezine-Akpınar Köyü.
- KK 15: Vasfiye Dinç, 1960, İlkokul, Ev Hanımı, Çanakkale-Dümrek Köyü.

Fotoğraflar

1. Doğada yetişen semizotu

2. Beyaz mantar

3. Yabani armut

4. Kekik

5. Deli Zeytin

Çanakkale’de Osmanlı Dönemi Tasavvuf Ortamının İzleri: Tarikat Yapıları

Semiha ALTIER*

Özet

Çanakkale'nin iki kıta arasındaki coğrafi konumu bu şehri askeri, siyasi, ticari olduğu kadar dini-tasavvufi açıdan da özel kılar. 14.-20. yüzyıllarda zengin bir tasavvufi ortamın yaratıldığı Çanakkale’de, günümüze ulaşabilen tarikat yapıları arasında sadece nispeten iyi durumdaki Gelibolu Mevlevîhanesi ve Yazıcızâde Çilehânesi ile harap durumdaki Eceabat Kilitbahir Köyü Tâlib-i İrşâdî Dergâhı bulunur.

Ancak salnâme, seyahatnâme, gravür, mezartaşı, arşiv belgesi ve 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başlarında bu bölgelerde araştırma yapanların çalışmaları gibi ilk el kaynaklarda adları geçmekle birlikte; savaş, deprem ve ilgisizlik sonucu bugüne ulaşmayan tekke, zâviye ve dergâhların sayısı oldukça fazladır. Rumeli ve Balkanlar'ın Türkleşme/İslamlaşma sürecinde önemli görevler üstlenen bu tarikat yapılarının yanı sıra, Çanakkale’de çeşitli tarikat mensupları adına inşa edilen cami ve türbeler; zaman içinde bunların çevresinde oluşan hazirelerindeki mezartaşları dönemin tasavvuf hayatının zenginliğini ortaya koyar. Öte yandan bu tasavvuf ortamında tarikat mensuplarının yazdıkları kitaplar da tasavvuf edebiyatının temel taşlarını oluşturmuştur.

Elimizdeki bilgilerden Çanakkale’deki tasavvufi ortamın daha çok Gelibolu’da yoğunlaştığı, yanı sıra merkez ile Lapseki, Ezine, Eceabat, Bayramiç ve Biga ilçeleriyle, belde ve köylerinde Ahilik, Bektâşilik, Mevlevilik, Rifâilik, Nakşibendilik, Sünbülîyye, Halvetilik, Kâdirilik, Bayrâmîlik, Uşşakîlik, Celvetilik, Sa’dîlik gibi tarikatların etkin olduğu anlaşılır. Arşiv belgelerinde her ne kadar Bektâşiler’e ait tekke sayısı fazla olsa da Mevlevîliğin bu bölgede ayrı bir yere sahip olduğu anlaşılır. Ancak bu tarikatlara ait günümüze ulaşan neredeyse yok denecek sayıdaki yapılar; tarikat mimarisinin Çanakkale’deki gelişimini-değişimini ortaya koyacak sayıda/nitelikte değildir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Mevlevilik, Bayrâmîlik, İrşadîlik, Gelibolu Mevlevîhanesi, Yazıcızâde Çilehânesi, Kilitbahir Tâlib-i İrşâdî Dergâhı, Osmanlı Tarikat Mimarisi

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sa-
nat Tarihi Bölümü 17100 Çanakkale semihaltier@hotmail.com

The Traces of the Sufi Environment in the Ottoman Period in Çanakkale: Buildings of the Tariqa

The geographical position of Çanakkale between the two continents makes this city special not only in terms of commerce, politics, and military but also in terms of religion. Between the 14th and 20th centuries, a rich Sufistic environment takes shape in the vicinity of Çanakkale. Among the Sufistic cult buildings survived today, Tâlib-i Irşâdî lodge in Eceabat Kilitbahir Village is in ruins while Mevlevîhane of Gelibolu and the Çilehâne of Yazıcızade are relatively in good condition. However, archival documents and studies of researchers who traveled the region at the beginning of the 19th century and the 20th century as well as first hand sources such as records in the salnâmes, seyahatnâmes, engravings, and grave stones indicate that the number of tekkes, zâviyes, and dergâhs was much higher. These structures did not survive to today because of the negligence due to wars and earthquakes.

Besides these cult buildings which undertook important tasks during the Turkification / Islamization period of the Rumeli and Balkans, mosques and tombs built for the members of religious orders as well as the grave steles in their nearby cemeteries reveal the richness of the mystic life of the time in Çanakkale. Furthermore, the books written by the members of the Sufistic order in this region form the basic stones of mystic literature.

According to the information in hand, the Sufistic environment in Çanakkale is mostly concentrated in Gallipoli, as well as in the towns and villages of Lapseki, Ezine, Eceabat, Bayramic and Biga. The most popular sects in these regions were Akhism, Bayramiyya, Bektashism, Mawlawiyyah, Rufaiyah, Naqshbandi, Sunbuliyye, Khalwatiyya, Qadiriyya, Uşşakîlik, Jilwatiyya, and Sa'diyya. Although the number of tekke of Bektashis is high in archive documents, it is understood that the Mevlevi religion has a separate place in this region. However, the number of cult buildings reached to today is not enough to reveal the development of the architecture of religious orders in Çanakkale.

Key Words: Çanakkale, Mawlawiyyah, Bayramiyya, Irshadiya, Gelibolu Mevlevîhanesi, Yazıcızade Çilehânesi, Kilitbahir Tâlib-i Irşâdî Dergâhı, Ottoman Sufi architecture

1. Rumeli ve Çanakkale’de Tasavvufi Kültürün Oluşumu

13. yüzyıl başlarında Orta Asya’da başgösteren Moğol istilasının sonuçlarından biri Mâverâünnehr, Harezmi ve İran’daki birçok tarikate mensup şeyh ve dervişlerin bu huzursuz ortamdan kaçarak kendilerine yeni yaşam alanları aramalarıdır. Bu kişilerin bir kısmı Hindistan’a, bir kısmı ise Horasan ve Azerbaycan üzerinden Suriye, Irak, Mısır ve Anadolu’ya gelmişlerdir. Anadolu’ya gelen bu tarikat mensupları Osmanlıların erken dönemlerinden itibaren Rumeli ve Balkanlar’da yeni fethedilen bölgelere doğru ilerleyerek buralara yerleşmişlerdir. Osmanlılar, Orhan Gazi’nin (1281-1362) oğlu Süleyman Paşa (1316 (?)-1360) döneminde 1354’de Rumeli’ye geçerler ve Balkanlar’a doğru ilerlemeye başlarlar.¹ Ancak Anadolu’dan Balkanlar’a doğru ilerleme ve yerleşme Osmanlıların Trakya’yı almasından önce başlamış, ardından bu süreç bilinçli bir şekilde devam ettirilmiştir.² Bu bölgede ilk fethedilen yer olan Gelibolu bir merkez teşkil etmiş;³ bundan sonra Tekfurdağı (bugünkü Tekirdağ), Konrudağı (bugünkü Kuru Dağı) ve Meriç üzerinden Balkanlar’a doğru ilerleme imkânı bulunmuştur.⁴ Ünlü tarihçi Aşık Paşazâde’nin (1392/93-1481) *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eserinde sözünü ettiği, Orta Asya’dan geldiği bilinen Türkmen boylarından *Gâziyan-ı Rum*, *Ahiyân-ı Rum*, *Abdalar-ı Rum* ve *Bacıyan-ı Rum* gibi zümrelerin bu süreçte önemli yerleri olduğu bilinir.⁵ İçlerinde Şeyh, baba, abdal lakaplı bu kişiler Batı’ya doğru ilerlemede ve buralara Türk nüfusun yerleşmesine öncülük etmişler; başka bir deyişle bu bölgelerin İslamlaşma/Türkleşme sürecinde önemli bir etken olmuşlardır.⁶

- 1 Halil İnalıcık, “Rumeli”, *İslam Ansiklopedisi*, 35, 2008, s. 232-233; Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, İstanbul, 1938, s. 37-39; Ahmet Yaşar Ocak, “Bazı Menakıbnamelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü”, *Osmanlı Araştırmaları*, II, 1981, s. 37, 39-40; Sezai Sevim, “Türklerin Rumeli’ye İlk Geçişleri ve İskân Faaliyetleri”, *Balkanlar’daki Türk Kültürü’nün Düni-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum*, 26-28 Ekim 2001 *Bildirir Kitabı* (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 43; İbrahim Sezgin, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçiş ve İlk Fetihler”, *Osmanlı*, I, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 212; Hüdaî Şentürk, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Devrinde Rumeli’de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, LVII, 218, 1993, s. 91; Yaşar Yücel, *Bulgaristan’da Türk Varlığı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 67.
- 2 Münir Aktepe, “XIV. ve XV. Yüzyıllarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 300.
- 3 Rumeli’ye geçiş ve Balkanlar’a yayılma aşamasında ilk fethedilen kalenin Gelibolu’da Çimpe Kalesi olması bu noktada dikkate değerdir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Münir Aktepe, “Osmanlıların Rumelide ilk fetihleri: Çimpe kalesi”, *Tarih Dergisi*, 2, 1950, s. 283-307. İnalıcık Halil, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 84.
- 4 Halil İnalıcık, “Rumeli”, *İslam Ansiklopedisi*, 9, 1964, s. 768-769. Süleyman Paşa’nın Rumeli’deki diğer faaliyetleri için bkz. Feridun Emecen, “Gelibolu”, *İslam Ansiklopedisi*, 14, 1996, s. 1; Salih Pay, “Rumeli Fatih Osmanlı Şehzadesi: Gazi Süleyman Paşa”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 18, sayı 1, 2009, s. 279-297.
- 5 Nihal Atsız, *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 165; Necdet Öztürk, “Rumeli Fetihlerinde Boz Atlılar”, *Avrupa’ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum*, 1 Kasım 1999 Gelibolu (Yay. Haz. Ayşe Yıldız Topuz), İstanbul, 2001, s. 30-35.
- 6 Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Türkler*, (ed. Hasan

Bu süreçte, tekke ve zâviyeler şeyh ve dervişlerin yaşadıkları, toplu ayin yaptıkları ayrıca yolcu ve misafir ağırladıkları yer olmaları nedeniyle bu ihtiyaçların tümüne cevap verecek bir mimari geliştirmiştir.⁷ Dervişlerin ıssız dağ başlarında kurdukları bu zâviyelerin çevresi zamanla köye dönüşmüş; ardından dini merkezler haline gelmeye başlamıştır.⁸ Başka bir deyişle bu yapılar zamanla bölgenin dini, sosyal ve kültürel hayatını büyük ölçüde etkileyen bir çekirdek oluşturmuşlardır. İşte bu yapılar, Rumeli ve Balkanlar'ın tarikat mimarisini şekillendiren eserler olarak ortaya çıkarlar. Bu noktada Anadolu-Rumeli arasındaki konumuyla Çanakkale, tarikatların hem geçişini hem de burada yerleşmesini sağlamasıyla özel bir yere sahiptir. Çanakkale'deki tarikatların, dolayısıyla da yapılarının daha çok Gelibolu'da yoğunlaştığı anlaşılır. Gelibolu, yanı sıra Bolayır, Rumeli ve Balkanlar'ın fetih sürecinde bir uç bölgesi teşkil etmiştir. Batıya doğru ilerleme devam ettikçe, uç bölgesi son fethedilen yer niteliğini kazanmıştır. Gelibolu'nun fethedilmesinden sonra da özellikle Anadolu'dan Rumeli'ye gönderilen orduların karşı tarafa Gelibolu'dan geçmeleri; savaştan dönen gazilerin Gelibolu'da konaklamaları⁹ ve bu gaziler içinde çeşitli tarikatlere üye dervişlerin olması dikkate değerdir.¹⁰

Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 133-153; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 1943, s. 351; Nathalie Clayer -Alexandre Popovic, "Osmanlı Döneminde Balkanlar'daki Tarikatlar", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 248; Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini- İctimaî Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2, 1962-1963, s. 25-30; Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, 9, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 159; Irene Melikoff, "İlk Osmanlı Sultanları ve Bektaşiler", *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), 4, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 384; Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler. Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, s. 256.

- 7 Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemi tekkeleri ile ilgili en kapsamlı çalışma Prof. Dr. Baha Tanman tarafından yapılmıştır. Yazarın tarikat yapılarıyla ilgili monografik çalışmaları dışında tekkeleri topluca değerlendirdiği yayınları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Osmanlı Uygarlığı*, 1, (Yay. Haz. Halil İnalçık-Günsel Renda), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 289-315; Baha Tanman, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), Atatürk Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2005, 305-363; Baha Tanman "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek), XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 149-161.
- 8 Zafer Erginli, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Türk Dervişlerinin İzleri", *Türkler*, 9, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 107-115; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 155; Samir Vildic, *Bosna'da Kâdirilik ve Hacı Sinan Tekkesi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2012, s. 4; Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İstanbul, Gelenek Yayınları, s. 286.
- 9 Fevzi Kurtoğlu, "XVI. Asrın İlk Yarımında Gelibolu", *Türkiyat Mecmuası*, 5, 1936, s. 291.
- 10 Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Alpler ve Gaziler", *Türkler*, 9, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 99-115; Mürüvet Yanar, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Gazilerin Rolü*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Şamanist inançlarını da bu bölgelere birlikte getiren dervişler, bir yandan fetihlere katılmalarının yanında, özellikle yerleşimin olmadığı yerlerde kurdukları zâviyelerde tarım işleriyle meşgul olmuşlar; aynı zamanda dini propagandalarını yapmışlardır.¹¹ Rumeli’de uç bölgelerinde başlayan bu hareket daha sonra Balkanlar’a doğru yayılmıştır. Zâviyelerinde sürekli kalarak yaşamlarını sürdürenlerin yanında bir kısmı “gezici” olarak tanımlanan dervişler ise tarikatlerinin inançlarını tanıtmak ve öğretilerini yaymak için köy, kasaba ve şehirleri dolaşmışlardır. Bu anlayış çerçevesinde yaşamlarını sürdüren tarikat ehli zaman içinde müzik, edebiyat, mimarlık ve güzel sanatlar alanlarında “Tekke ve Tarikat Sanatı” kavramının oluşmasına neden olmuşlardır.¹²

Osmanlıların erken dönemlerinden itibaren yöneticilerle tasavvuf ehli arasında sıkı bir ilişkinin varlığı dönem kaynaklarından öğrenilir.¹³ Bu noktada devletin tarikatları ve tekkeleri resmen tanınması; sonraki yıllarda artan bir şekilde yöneticilerin büyük şeyhlerin müridleri olması, tasavvufi ortamın güçlenmesini sağlamıştır.¹⁴ Ayrıca bu yapıların banilerinin ve sonraki dönemlerde görev alan postnişinlerinin bazı vergilerden muaf tutuldukları bilinmektedir.¹⁵ Öte yandan Osmanlı coğrafyasında inşa edilen tekke ve zâviyelerin yaşaması ve işlerliğinin daha sonraki yıllarda devam etmesi için zengin vakıflarla desteklendikleri bilinir. Çanakkale söz konusu olduğunda günümüze ulaşamayan Abdurrahman Gazi’nin (ö. 1329) Ezine’deki zâviyelerine vakıflar tahsis edilmiştir. Süleyman Paşa’nın Ezine’de yaptırdığı Ahi Yunus Zâviyesi tüm vergilerden muaf tutulmuştur.¹⁶ Ayrıca Gelibolu’da Hacı İzzettin’in çiftliğini Kavak Ahisi’ne, Emir İlyas çiftliğini ise İshak Fakih’e vakfettiğini, Ahî Musa ve

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007, s. 23.

- 11 Zafer Erginli, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Türk Dervişlerinin İzleri”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 109; Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 102; Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü”, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu, Efsaneler ve Gerçekler: Tartışma-Panel Bildirileri* (Ankara, 19 Mart 1999), Ankara, 2000, s.71-72; Fatma Rodoplu, “Türklerin Balkanlardaki Manevî Nüfuzu Olan Şeyh ve Dervişlerin Önemi: Demir Baba Örneği”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2/2, 2013, s. 130.
- 12 Beyhan Karamağaralı, “Anadolu’da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, cilt 21, 1973, s. 247.
- 13 Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (haz. Nihal Adsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 50-51; Reşat Öngören, “Osmanlı Padişahları ve Tasavvuf”, *Osmanlı*, 4, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 486-494; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 76.
- 14 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 198.
- 15 Ömer Lütfi Barkan bu dervişleri “Kolonizatör Türk dervişleri” olarak tanımlar. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 282-284-289.
- 16 Yapı günümüze ulaşamamıştır. Ancak türbe kısmı bugün hala ziyaretgâh niteliğini korumaktadır. Türbe hakkında bilgi için bkz. Ramazan Eren, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale, 1990, s. 126.

Ahî Züle zâviyelerinin inşa ettirilip topraklar vakfedildiğine dair kayıtlar vardır.¹⁷ Bu şekilde tekke ve zâviyelerin uzun yıllar üstlendikleri görevleri devam ettirebilmesi sağlanmıştır.

Çanakkale ve çevresinde inşa edilen tarikat yapıları, ayrıca bu tarikatların önemli kişileri adına inşa edilen cami ve türbeler, buralarda gelişen tasavvufi hayatın görsel yansımaları olarak karşımıza çıkar. İlk el kaynaklar, Osmanlı döneminde Çanakkale'nin tasavvufi ortamı hakkında değerli bilgiler sunmaktadır ve her ne kadar günümüze ulaşmasa da çok sayıda tekke ve zâviyenin inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁸

Çanakkale'de halen kullanılan tepe, mahalle, koy, köy, höyük, sokak, burun, mezarlık, mevki gibi yer isimlerinin buradaki tekkelerle ilişkili oluşu, söz konusu yıllarda tasavvufi çevrenin etkinliğine işaret eder. İşte böyle bir ortamda Türk Tasavvuf edebiyatının ve müziğinin önemli isimlerinden Derviş Bayezid (15. yüzyıl başı), Molla Zaifi (15. yüzyıl başı), Muhammed (Yazıcızâde Ahmed-i Bîcân (ö. 1466'dan sonra), Yazıcızâde Mehmed (ö. 1451), Şeyh Mehmed Dâğî (ö. 1611), Câhidî Ahmed Efendi (ö. 1659), Ağazâde Mehmed Hakîkî Dede (ö. 1652), Hüseyin Azmî Dede (1815- 1892) Mustafa Dâniş Dede (ö. 1896), Gelibolulu el-Hac Şakir Efendi (1829-1859) ve Burhâneddin Dede (ö. 1954) gibi mutasavvıflar yetiştirilmiştir.¹⁹

17 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 293; Ahmet Yaşar Ocak, "Zâviyeler. Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, s. 247-269; Sezgin İbrahim, *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 132.

18 Çanakkale'de tespit edilen günümüze ulaşamayan tarikat yapılarının ayrıca bir çalışmanın konusunu oluşturacak kadar zengin olduğu görülmüştür. Şüphesiz, daha fazla bilgiye ulaşıldığında bu sayı artacaktır.

19 Çanakkale'de yetişen tarikat ehlinde edebiyatçı, musikişinas, hattat isimleri ve bu konuda yapılmış yayınlar bu sayıyla sınırlı değildir. Ancak en temel isimler ve konuya ilişkin yayınlar için bkz. Nuran Altuner, "Câhidî Ahmed Efendi", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 2, sayı 6, 2001, s.159-176; Anonim, *Batı Anadolu ve Rumeli Evliyaları, Çanakkale, Denizli, Edirne, İzmir, Kıbrıs, Kırklareli, Kocaeli, Kosova, Kütahya, Macaristan, Makedonya, Manisa, Muğla, Romanya, Sakarya, Tekirdağ, Ukrayna, Uşak, Yalova, Yunanistan*, cilt 2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, Basım tarihi yok, s. 21-24; Nihat Azamat, "Câhidî Ahmed Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, c.VII, 1993, s.16-17; Halil İbrahim Bulan, "Cahidi Ahmed Efendi (H:1070; M:1659-60)", *Çanakkale Tarihi II*, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 843-855; Âmil Çelebioğlu -Kemal Eraslan, "Yazıcıoğlu veya Yazıcızade", *İslam Ansiklopedisi*, 13, 1986, s. 363-368; Orhan Çamlıca, *Ahmet Cahidi'nin Nasihatname ve Tevhid-i zat Adlı Risalelerinin Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006; Hamit Er, "Ahmed Cahidi Efendi ve Bilinmeyen İki Dinî-Ahlakî Eseri", *Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları Eceabat Değerleri Sempozyumu 27 Ağustos 2008, Çanakkale, 2008*, s. 221-229; Ramazan Eren, *Çanakkale ve Kilit-ül Bahir Köyümüzün Sultanı Ahmet Cahidi Efendi, Nesil Matbaacılık*, İstanbul, 1984; Saygın, Ş., "Ahmet Cahidi Efendi ve Nasihat Kitabı", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2004*; Hamdi Kızılar, *Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004; Hamdi Kızılar, *Câhidî Ahmed Efendi'nin "Abdest, Namaz ve Hac" İbadetlerine Dair Bazı Bâtunî Yorumları*,

Osmanlılar özellikle Rumeli’de güvenliğin az olduğu bölgelerde tarikat yapılarının inşasını teşvik etmiştir.²⁰ Bu çerçevede tasavvufi hareketlerin Rumeli’de ve Balkanlar’daki gelişim aşamaları düşünüldüğünde Çanakkale’de erken Osmanlı dönemine ait çok sayıda tarikat yapılarının bulunması beklenir ki arşiv belgelerinde bu yapıların bazılarının adları geçmektedir. Ancak, bu tarikatlara ait günümüze sadece üç yapı ulaşabilmiştir. Bunlardan biri nispeten iyi durumda olan Gelibolu Mevlevihanesi, diğeri Eceabat-Kilitbahir Köyü’nde Tâlib-i İrşâdî Dergâhı ve Bayrâmî Tarikatına ait Gelibolu Yazıcızâde Çilehânesi’dir. Gelibolu Mevlevihanesi’nin yapım kitabesi olmakla birlikte 1621 yılından önce inşa edildiği anlaşılr.²¹ Eceabat-Kilitbahir Tâlib-i İrşâdî Dergâhı’nda ebced hesabıyla 1895-1896 tarihini veren olasılıkla bir onarım kitabesi yer alır.²² Bunlara ilaveten Bayrâmî Tarikatı’ndan Yazıcızâde Tekkesi günümüze ulaşmasa da çilehânesi, Hamzakoy’da namazgâh mevkindedir. Kitabe içermeyen çilehânenin 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapıldığını düşünülebilir. Dolayısıyla Çanakkale’de günümüze ulaşan örnekler üzerinden en erken tarihli tarikat yapısı 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinden gelmektedir. Gelibolu’nun Süleyman Paşa tarafından 1354 yılında fethedilmesi²³ bu fetihlerle çeşitli tarikat zümrelerinin bu bölgelere yerleşmesi göz önüne alındığında ise, bu yapılardan daha önce inşa edilmiş başka tekke ve zâviyeler olduğu düşünülebilir.²⁴ Ancak depremler, savaşlar, yapılarda olasılıkla

Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, sayı 17, yıl 7, 2006, s. 151-159; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, 2, Zaman Kitaphanesi, İstanbul, 1936, s. 894-895; Haşim Şahin, “XV. Yüzyılda Gelibolu’da Dini Hayat ve Sufiler”, Çanakkale Tarihi II, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 727-747; Selami Şimşek, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 251; Gülgün Yazıcı, “Gelibolu Mevlevihanesi’nde Yetişen Sanatkârlar”, *Uluslararası Mevlâna, Mesnevî, Mevlevîhâneler Sempozyumu, 19-21 Aralık 2005*, Manisa, 2006, s. 489-510; Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevihanesi ve Gelibolu’da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 18-74; Gülgün Yazıcı, “Gelibolu Mevlevihanesi”, Çanakkale Tarihi II, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 751-758; 766-771; Gülgün Yazıcı, “Ahmed Câhidî’nin Mensur Eserlerinde Dil ve Üslûp Özellikleri”, *HİKMET - Akademik Edebiyat Dergisi (Journal of Academic Literature)*, 2016, s. 129-138; Gülgün Yazıcı, “Gelibolu-Kahire-İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları (Hüseyin Azmî Dede, Muhammed Bahaeddin Dede, Ahmed Celaeddin Dede) / *A Mawlawi Derwish and His Sons in the Gelibolu-Kahire-İstanbul Triangle*”, *Dünyada Mevlâna İzleri Sempozyumu/ On the Traces of Mevlâna Jalal Al-Din Rumi in the World Symposium*, Konya, Türkiye, 13-15 Aralık 2007, s.299-319; Gülgün Yazıcı- Beyza Terzi, “Gelibolu Mevlevihanesi’nden Yetişen Bir Değer: Gelibolulu el-Hac Şakir Efendi ve Divançesi”, *Uluslararası Gelibolu Sempozyumu, Çanakkale, Türkiye, 9-10 Mayıs 2013*, s.376-381.

20 Yusuf Halaçoğlu, *XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 144; Hüdayî Şentürk, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Devrinde Rumeli’de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri”, *Belleten*, LVII, 218, 1993, s. 110; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 179.

21 Bu konu Gelibolu Mevlevihanesi’nin inşası ve banisine ilişkin bölümde tartışılmıştır.

22 Ali Osman Uysal, “Kilitbahir (Kilidü’l-Bahr)’de Tarihi Doku ve İki Hamam”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları, *Eceabat Değerleri Sempozyumu (27 Ağustos 2008)*, Çanakkale, 2008, s. 58.

23 Halil İnalçık, “Fatih’e Kadar Çanakkale Gelibolu Osmanlı Üssü ve Osmanlı Venedik Karşılaşması”, Çanakkale Tarihi, I, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24.

24 Arşiv belgelerinde birçok tekke ve zâviyenin adı geçmektedir. Ayrıca Rumeli’ye geçiş aşamasında

kerpiç veya ahşap gibi kolay yok olabilen malzemelerin kullanılması, 1925 yılında tekke ve zâviyelerin kapatılmasıyla yapıların terk edilerek yeni bir işlev kazandırılmaması, tarihi eserlere karşı ilgisizlik, doğa ve insan eli tahribatı gibi nedenlerden ötürü, daha erken tarihlerden günümüze bir tarikat yapısı ulaşamamıştır. Her ne kadar bu yapılar günümüze gelememiş olsalar da hazireleri, tarikat ehli adına yapılmış cami ve türbeler kısmen ulaşabilmiştir.

Bu çalışmada sadece yapıları günümüze ulaşan tarikatlar ve mimarileri hakkında bilgiler verilecektir. Her ne kadar yapıları günümüze ulaşmasa da kaynaklara göre Çanakkale'deki Ahîlik, Bektâşilik, Mevlevîlik, Rifâîlik, Nakşibendilik, Sünbüliyye, Halvetîlik, Kâdirîlik, Bayrâmîlik, Celvetîlik, Sa'dîlik gibi tarikatlere ait yapılar inşa edildiği anlaşılmaktadır.²⁵ Bu tarikatların bir kısmına ait mezartaşları gerek kitabe bilgileri, gerek başlık biçimleri, mezar türleri ve süsleme üsluplarıyla ayrıca bir çalışmanın konusunu oluşturacak kadar geniş bir grubu oluşturur.²⁶

2. Çanakkale'de Etkin Olan Tarikatlar ve Günümüze Ulaşan Yapıları

2.1. Gelibolu Mevlevîhanesi

Çanakkale'de etkilerini günümüzde de sürdüren Mevlevîlik bu bölgenin tasavvufi yaşantısını en iyi vurgulayan tarikat olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷ Osman-

pek çok tarikat mensubunun Çanakkale'ye geldiği bilinmektedir. Selami Şimşek, "Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 254-255'de ve aynı yazar "Gelibolu'da Mevlevîlik Kültürü ve Mevlevî Şairler", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları*, Ankara, 2007, s. 60'da ayrıca Ahmet Tuna, *Gelibolu'nun Gönül Erleri Gelibolu Alperenleri Evliyaları Yatırları ve Tarihi Eserleri*, Yüzüak Matbaacılık, Gelibolu, 2002, s. 14-42'de Gelibolu'yu fetheden Gâzi Süleyman Paşa'nın yanında, âlemdârî Seyyid Efendi (ö. ?), Garib Baba (ö. ?), Viran Dede (ö. ?), Horasan erenlerinden Haremşâh (ö. ?), Âdilhân Baba (ö. ?), Küçek Baba (ö. ?)15, Kum Baba (ö. ?), EceBey (ö. ?), Piri Baba (ö. 787/1384), Hüseyin Bece Gâzi (ö. 787/1384), Kalender Baba (ö. 787/1384), Bayraklı Baba (ö. 813/1410), Yürekli Baba, Emir Ali Baba (ö. 758/1357), Sancakdar Baba (ö. ?), Yeşil Etekli İmam (ö. ?), Arap Hazretleri (ö. ?), İbn-i Bennah (ö. ?), İbn-i Şimşid (ö. ?), Alâeddin Kalfa (ö. ?), Has Ahmed Bey (ö. ?), Uzun İbrahim Dede, Hacı Keçeci Dede (ö. ?), Kul Hızır (ö. ?), Ayşe Hatun (ö. ?), Masterlı Dede (ö. ?), Bahşızâde Sultan (ö. ?), Hakkı Hayran Dede (ö. ?) gibi alperen ve dervişlerin varlığından söz etmektedirler. Çeşitli tarikatlere intisap etmiş olan bu kişilerle ilgili ayrıntılı çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu şekilde sözkonusu baba, dede ve gazi lakaplı bu kişilerin mensup oldukları tarikatlar, günümüze ulaşmasalar da ibadet yapılarının yerleri ortaya çıkarılabilecektir.

25 Yapıları günümüze ulaşmayan tarikatlarla ilgili ayrıca bir çalışma yapma gerekliliği vardır. Bunlar kısmen tarafımızdan tespit edilmiştir.

26 Çanakkale merkez, ilçe ve köyleriyle mezartaşları bakımından oldukça zengindir. Ancak şimdiye kadar doğrudan Çanakkale'deki tarikat ehline ait mezartaşları ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. İleride yapılacak kapsamlı araştırmalarla Çanakkale'nin tasavvufi ortamını şekillendiren kimliklere ait çok sayıda mezartaşı ortaya çıkarılabilecektir. Gelibolu'daki tarikat mensuplarına ait mezartaşları Gülgün Yazıcı ve Mesut Yazıcı tarafından ele alınmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gülgün Yazıcı -Mesut Yazıcı, "Gelibolu'da Sufî Mezartaşları ve Tasavvuf Kültürü", *Gelibolu Değerleri Sempozyumu*, 27-28 Ağustos 2008, Gelibolu, Çanakkale, 2008, s. 141-166.

27 Mevlevîliğin Anadolu'da yayılması, Mevlevîliğin temsilcileri, Mevlevî edebiyatı, sanatı gibi konu-

lı dönemde Anadolu içinde ve dışında birçok mevlevîhanenin inşa edildiği görülmür. Bu Mevlevîhaneler içinde Gelibolu Mevlevîhanesi’nin de özel bir yeri vardır.²⁸ Çanakkale’de tarikat yapıları içinde günümüze iyi durumda ulaşabilen tek örnek de, Hamzakoy’daki Yazıcızade Mahallesi’nde günümüzde kısmen askeri bölge içinde bulunan, Gelibolu Mevlevîhanesi’dir ve tüm örnekler arasında gerek yayıldığı alan, gerek semâhanesinin boyutları bakımından en büyük mevlevîhane özelliği gösterir **(Res. 1)**. Mevlevîhanenin yapım kitabesi bulunmamaktadır ve vakfiyesine ulaşılammıştır. Dolayısıyla yapının inşa tarihi tam olarak bilinemez.²⁹ Ancak meşhur Mevlevî şairlerinden Sâkîb Dede’nin (ö. 1735) *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyye*’sinde Kaptan-ı Derya Ohrili Hüseyin Paşa’nın (ö. 1622) Akdeniz seferinden dönerken Gelibolu’ya gelerek, Ağazâde Hakîkî Mehmed Dede’ye (ö. 1653) intisab ettiği yazılıdır. Sâkîb Dede, Hüseyin Paşa’nın, sadrazam olduktan sonra 1621’de İstanbul’da Beşiktaş Mevlevîhanesi’ni inşa ettirerek Ağazâde Hakîkî Mehmed Dede’yi buraya ilk postnişin olarak atadığını, ancak sadrazamın idamı üzerine Hakîkî Mehmed Dede’nin tekrar Gelibolu Mevlevîhanesi’ne döndüğünü ekler.³⁰ Bu bilgidenden hareketle yapının 1621 yılından önce inşa edildiği anlaşılır. Yapının inşa tarihi tam bilinemese de ilk el kay-

lar pekçok araştırmacının çalışma konusunu oluşturmuş ve zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu yayınların tümünü burada zikretmek imkansız aynı zamanda bu makalenin içeriği dışındadır. Burada makalede de sadece Gelibolu Mevlevîhanesi konusundaki çalışmalara yer verilmiştir.

- 28 Gelibolu Mevlevîhanesi’nin Konya Mevlana Dergâhı’ndan sonra ikinci önemli mevlevîhane olduğu ve “Kab’betü’l-uşşak-ı sani” (aşıkların ikinci Ka’besi) şeklinde tanımlandığı bilinir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu’da Mevlevîlik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 86.
- 29 Erdinç Parla, bir kaynak göstermeksizin Mevlevîhane’nin 1656 yılında Güreci Köyü’nden Mehmet Efendi tarafından, saray mimarı Mustafa Ağa tarafından yapıldığını belirtmektedir. Erdinç Parla, “Gelibolu Mevlevîhanesi Rölövesi”, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Restorasyon Enstitüsü Bülteni, 11-12, Nisan, 1980, s. 51. Bu bilgi Pars Tuğlacı, Mehmet İrdesel ve Ahmet Tuna tarafından da yinelenmiştir. Mehmet İrdesel, *Fotoğraf ve Belgelerle Gelibolu Tarihi*, Çanakkale, basımyeri ve tarihi yok, s. 122; İrdesel Mehmet, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Geltur Ajans Turistik Yayınlar, Gelibolu, 2003, s. 110-111; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet, İstanbul, 1985, s. 135; Ahmet Tuna, *Gelibolu’nun Gönül Erleri Gelibolu Alperenleri Evliyalari Yaturlari ve Tarihi Eserleri*, Yüzüak Matbaacılık, Gelibolu, 2002, s. 141.
- 30 Muzaffer Erdoğan, “Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri”, *Güneşdoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 1976, s. 35-36; Ekrem Işın, İstanbul’da Gündelik Hayat, YKY, İstanbul, 2006, s. 327; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, 5, (Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 185; Nazif Öztürk, “Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 98, 102; Selami Şimşek, “Gelibolu’da Mevlevîlik Kültürü ve Mevlevî Şairler”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 62; Ahmet Tuna, *Gelibolu’nun Gönül Erleri Gelibolu Alperenleri Evliyalari Yaturlari ve Tarihi Eserleri*, Yüzüak Matbaacılık, Gelibolu, 2002, s. 62; Yazıcı Gülgün Erişen, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu’da Mevlevîlik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 20-21.

naklardan mevlevîhânenin hem banisi hem de ilk postnişininin Gelibolu'da doğan Ağazâde Mehmed Hakîkî Dede³¹ olduğu öğrenilir.³²

Muallim Naci, Mehmed Hakîkî Dede'nin babasının yeniçeri olduğunu ve Beşiktaş'taki mevlevîhanenin onun adına inşa edildiğini belirtir.³³ Sakıb Dede'nin *Sefîne-yi Nefîse-yi Mevlevîyan* ve Sahih Ahmed Dede'nin (1742-1813) *Mecmûatu't-Tevârîhi'l-Mevlevîyye* adlı eserlerinde Ağazâde Mehmed Hakîkî Dede hakkında bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Kitaplara göre, Mehmed Hakîkî Dede bir gece gördüğü rüya üzerine tüm malından vazgeçerek Konya Mevlâna Dergâhı'ndaki Bostan Çelebi'ye (ö. 1631) bağlanır.³⁴ Bir süre sonra hilafet alır ve ardından Gelibolu'ya geri döner. Burada kendisini misafir etmek isteyenleri kırmamak için Âhi'ddevle Zâviyesi'ne yerleşir; evinde de mesnevi dersleri verir. Zamanla öğrencilerinin sayısı artar ve zâviye yetersiz kalır. Ardından çevresindekilerin de yardımıyla mevlevîhane yapılır.³⁵ Mevlevîhanenin son postnişini Burhaneddin Dede (1865-1954)³⁶ ise "Ağazâde Mehmed Hakîkî Dede'nin Gelibolu'ya dönmesi üzerine Mehmed Ağa adındaki birinin mescidin bitişiğindeki iki odayı kendisine ayırdığını ve ayinlerin bu mescitte yapılmasını sağladığını" söyler.³⁷ Mehmed Hakîkî Dede ölümüne kadar burada postnişin olarak kalır.³⁸

31 Ağazâde Mehmed Dede ile ilgili geniş bilgi için bkz. Duru Necip Fazıl, "Mevlevî Şeyhi Ağazâde Mehmed Dede ve Mesnevî'nin İlk Onsekiz Beytinin Şerhi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4, 11, Temmuz-Aralık, 2003, s. 150-175; Esrar Dede, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevlevîyye İnceleme-Metin* (haz. İlhan Genç), Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2000, s. 16; Ergun Sadeddin Nüzhet, *Türk Şairleri*, I, Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1936-1945, s. 259; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*, (Yay. Hz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 968; Gülgün Yazıcı, "Gelibolu Mevlevîhânesi", Çanakkale Tarihi II, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 751.

32 Ramazan Eren, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale, 1990, s. 86; Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 98, 101; Yazıcı Gülgün Erişen, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 28-33.

33 Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 303.

34 Seyyid Sahih Ahmed Dede, *Mecmûatu't-Tevârîhi'l-Mevlevîyye*, (Haz. Cem Zorlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 289; Selami Şimşek, "Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 275.

35 Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri I-II-III* Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 322; Bârihüdâ Tanrıkorur, "Gelibolu Mevlevîhânesi", *İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul, 1996, s. 7; Yazıcı Gülgün Erişen, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 19-20.

36 Burhaneddin Dede ile ilgili bilgi için bkz. Ahmet Süheyl Ünver, "Osmanlı İmparatorluğu Mevlevîhâneleri ve Son Şeyhleri", *Mevlânâ Güldestesi*, Konya, 1964, s. 34; Yazıcı Gülgün Erişen, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 69-72

37 Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 20.

38 Sezai Küçük, *XIX. Yüzyılda Mevlevilik ve Mevleviler*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 196.

Bu iki farklı gibi görünen bilgi, Ağazâde Mehmed Hakîki Dede Gelibolu’ya ilk gelişiinde Solakzâde Mehmed Ağa Mescidi odalarında irşada başladığı ancak mekânların yetersiz kalması üzerine Ahi Devle Zaviyesi’ne geçtiği ve zaman içinde zaviyenin de ihtiyacı karşılamaması üzerine Mevlevihane’nin inşa ettirildiği şeklinde yorumlanır.³⁹

Yapıya ait ilk el kaynaklar arasında yer alan ünlü seyyah Evliya Çelebi (1611-1682) *Seyahatname*’sinde mevlevihanenin bu dönemdeki durumuyla ilgili ayrıntılı bilgiler aktarır. Seyyah, “Gelibolu’da pek çok derviş tekkesinin bulunduğunu ama hepsinden mamur ve süslüsünün Celâleddîn-i Rûmî âsitâne tekkesi olduğunu ve Anadolu’da böyle güzelinin olmadığını” söyler. Evliya Çelebi, külliye olarak tasarlanmış yapı topluluğunda “yetmiş seksen derviş hücresi, mutfak, kiler ve semâhane ile düzenlendiğini” ifade eder.⁴⁰

Yapı zaman içinde onarımlar ve genişletmeler görmüştür. 1766’daki Gelibolu’daki büyük depremden bir yıl sonra III. Mustafa döneminde (1717-1774) onarılan yapının⁴¹ keşif raporunda külliyenin bu dönemdeki durumu açık olarak tanımlanmıştır. Buna göre külliyenin en önemli yapısı olan semâhane-türbe küfeki taşından minareli, çatısı kiremit kaplı ve bakırdan alemli ve ahşap tavanlıdır. İki katlı semâhanenin meydanı, mahfil, mahfile çıkılan merdivenler ve kürsü ahşaptan yapılmıştır. Semâhanenin üst katının giriş kapısının saçaklı ve duvarlarının nakışlı olduğu; yapının bir yanında kadınlar mahfili, divanhane, ocaklı köşk, cephesi musluklu, alt kısmı dolma tahtalı derviş hücresiyle şeyhe ait sofalı iki oda ve kütüphanenin olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Külliye ardından III. Selim (1761-1808) döneminde 1805 yılında Kalyoncuzâde Mustafa Ağa tarafından tamir ettirilmiştir.⁴³ Sultan II. Mahmud’un

39 Nazif Öztürk, “Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevihanesi”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 101.

40 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi* (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 163. Evliya Çelebi aynı zamanda Ağazâde Mehmed Hakîki Dede’yi ziyaretini de “Ve ziyaret-i eş-Şeyh Ağazade Efendi” başlığı altında verir. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi* (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 166.

41 Osman Ülkü, Başbakanlık Arşivleri, M.A. Defteri. Numara 65/6 ve 65/8. 19 II Tarih ve 90 Numaralı 1912 Tarihli Arşiv Belgeleri üzerinden bu onarımdan söz eder. Osman Ülkü, “Gelibolu Mevlevihanesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 4, 1998, s.189. Ayrıca Gülgün Erişen Yazıcı ve Bârihüdâ Tanrıkorur tamirata ilişkin olarak BA, MAD, NR. 3160, s. 618-619; Cevdet Evkaf, 461/23342 belgelerini zikreder. Bu belgelerle ilgili bilgi için bkz. Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevihanesi ve Gelibolu’da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 82; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 323.

42 Nazif Öztürk, “Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevihanesi”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 98, 104; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 323.

43 Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 323; Bârihüdâ Tanrıkorur,

(1785-1839) da Gelibolu Mevlevîhânesi'nin tamir masrafları için taâmiyye tahsis ettiği bilinir.⁴⁴ Sultan ayrıca Biga Sancağı'nın Lapseki'ye bağlı Güreci Karyesi'ni; Sultan Abdülmecid (1823-1861) de Çamhas ve Çeltikçi tumarlarını mevlîhane'ye verir.⁴⁵ Sultan Abdülmecid döneminde Hüseyin Azmî Dede'nin şeyhliği sırasında yeniden inşa edilircesine tekrar onarılan yapılar, aynı zamanda genişletilmiştir. Bu onarıma ait 1840-1841 tarihli kitabe doğu kapı üzerinde yer alır.⁴⁶ Bu döneme ait 1850-51 tarihli, Melek Ahmed Paşa'nın torunu ta'lik hat ustalarından Ali Haydar Bey'in (1802-1870)⁴⁷ elinden çıkan diğer bir onarım kitabesi ise batıdaki kapı üzerindedir.⁴⁸ Semâhane-türbe yapısı, günümüzde özellikle cephe tasarımı ve mimari elemanlarıyla bu dönemin özelliklerini taşımaktadır.

"Gelibolu Mevlevîhânesi", İslam Ansiklopedisi, 14, İstanbul, 1996, s. 7; Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevîlik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 82. Yazarlar bu tamiratla ilgili BOA, Cevdet Evkaf, 734 belgesini gösterir.

- 44 Ekrem Özer, *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahâtı (II. Mahmud Dönemi ve Sonrası)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 109. Bu onarım sırasında yapının uğradığı değişiklikler konusunda bilgiye ulaşılammıştır.
- 45 Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 100; Bârihüdâ Tanrıkorur, "Gelibolu Mevlevîhânesi", İslam Ansiklopedisi, 14, İstanbul, 1996, s. 7; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 323.
- 46 Bu kitabe için bkz. Orhan Altuğ, "Mevlevîhanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevîhanesi Yazıları", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s. 546-547; Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 104; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 330; Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevîlik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 82-83. Son yazar, aynı yayınında bu tamiratla ilgili olarak BA, A.MKT, MH, 20-8; VGMA, D. 725, s. 492-493 belgelerini zikreder.
- 47 Hattatla ilgili bilgi için bkz. Ali Alpaslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 178; Alpaslan Ali, "Türk Yazı Sanatı ve Mevlevîlik", *Türk Hattatları XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler*, (Haz. Şevket Rado), Yayın Matbaacılık, İstanbul, 1984, s. 215; Süleyman Berk, İstanbul'un 100 Hattatı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2012, s. 111; Tanju Cantay, "19. Yüzyılın Usta Bir Hattatı Ali Haydar Bey", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 9, Nisan, 52, 1988, s. 206-208; İnal İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, Maarif Vekillliği, İstanbul, 1955, s. 542; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 303
- 48 Kitabe için bkz. Orhan Altuğ, "Mevlevîhanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevîhanesi Yazıları", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s. 548-549; Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 105; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 330-331; Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevîlik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 82-83.

Semâhane-türbe kapısı üzerindeki 1899-1900 yılında II. Abdülhamid döneminde (1842-1918) tamiratının bitirildiğine dair Vasfî isimli şairin yazdığı bir başka onarım kitabesi yer alır.⁴⁹ Bu kitabeden yapıların genişletme işinin Mustafa Dâniş Dede’nin şeyhliğinden son postnişin Burhaneddin Dede’nin dönemine dek sürdüğü, ayrıca kitabenin hattatının ta’lik hatta ustalaşan Hulûsi Efendi (Mehmed Hulûsi Yazgan) (1869-1940) olduğu anlaşılır.⁵⁰ Aynı zamanda mesnevîhan olan Hulûsi Efendi’nin mihrapta da Kur’an’dan alınan bir hattı vardır.⁵¹

49 Kitabe için bkz. Orhan Altuğ, “Mevlevihanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevihanesi Yazıları”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s. 549-551; Nazif Öztürk, “Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevihanesi”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 105; Aydın Seçkin, “Türkiye’deki Önemli Mevlevihâneler ve Mevlevihânelerin Yaşatılmasında Vakıflar Genel Müdürlüğünün Rolü”, *Dünyada Mevlana İzleri Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, SÜMAM Yayınları, Konya, 2010, s. 14. Yapının onarım kitabesi için bkz. Kitabe için bkz. Tanrıkorur Bârihüdâ, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 331-332; Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevihanesi ve Gelibolu’da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 85. II. Abdülhamid döneminde Gelibolu dışında pek çok tekkenin inşa edildiği aynı zamanda tamir edildiği bilinmektedir. Bu faaliyetlerin İstanbul’daki durumu için bkz. Nurcan Yazıcı, “Tebrik-Nâme-i Millî’ye Göre II. Abdülhamid’in İstanbul’daki İmar Faaliyetleri II: Tekkeler”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Kadir Pektaş-Saim Cirtil ve diğ.), Pamukkale Üniversitesi, İstanbul, 2011, s. 707-719.

50 Hattatla ilgili bilgi için bkz. Ali Alpaslan, “Türk Yazı Sanatı ve Mevlevilik”, *Türk Hattatları XV: Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler*, (Haz. Şevket Rado), Yayın Matbaacılık, İstanbul, 1984, s. 252; Süleyman Berk, İstanbul’un 100 Hattatı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2012, s. 153; Derman Uğur, “Mevlevilik ve Hat Sanatı”, *Aşk Ocağında Can Olmak*, (Haz. Ekrem Işın), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 191-193; İnal İbnül Emin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s. 553-554; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 307-310; Ahmet Süheyl Ünver, *Hattat Mehmed Hulûsi, 1869-8/1/1940*, Kemal Matbaası, İstanbul, 1958.

51 Bu hat için bkz. Orhan Altuğ, “Mevlevihanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevihanesi Yazıları”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s. 557.

Yapının son onarımını gösteren kitabe, yine Sultan II. Abdülhamid dönemine aittir⁵² ve batı portalin arkasındadır. Kitabeyi yazan Enver adlı şairin mısralarının sonunda 1908 tarihi okunur.⁵³

Mevlevîhanenin son postnişini Burhaneddin Dede I. Dünya savaşı (1914-1918) sırasında dervişleriyle birlikte IV. Ordunun emrinde bulunan Mevlevî Alayı'na katılmış ve üç yıl Şam'da bulunmuştur.⁵⁴ Bu dönemde Gelibolu Yarımadası askeri alan ilan edilerek seferberlik kurallarına uygun olarak Mevlevîhane ile birlikte başka yapılar da Milli Savunmanın emrine verilmiştir. Bundan sonra yapı cephanelik olarak kullanılmıştır. II. Dünya Savaşı (1942-1945) yıllarında ise Mevlevîhanenin semahane-türbe kısmı yeni kullanım amacına uygun olarak ahşap kirişlerin taşıdığı mahfiller, mahfillere çıkışı sağlayan merdivenler ve semahanenin zeminindeki tahta kaplamaları sökülerek betonla kaplanmıştır. Türbe kısmında Ağazâde Mehmed Dede'nin sandukası kaldırılarak zemin toprak olarak bırakılmış; kuzeydeki semahane kapısı beton briketle örülerek semahanenin mahfillerine çıkan iki merdiven arasındaki alan gözetleme kulesi haline getirilmiştir.⁵⁵

52 Başbakanlık Osmanlı arşivinde Mevlevîhane'nin II. Abdülhamid dönemindeki onarımlarına ilişkin üç belge bulunur. Bunların ilk ikisi 1266 H./ 1849-1850 M. tarihlidir. İlki MKT MHM Dosya no. 20, Gömlek 8'deki Tamir edilecek olan Gelibolu Mevlevîhanesi'nin keşif ve muayenesiyle yapılacak masrafi bildiren bir defterin hazırlanıp gönderilmesi ile ilgilidir. Diğeri İMVL Dosya no 171, gömlek no 5092 ve Gelibolu Mevlevîhanesi'nin tamirine dairdir. Bu döneme ait diğeri bir belge 1267 H./ 1850-1851 M. tarihlidir. MKT. MHM dosya no 20, gömlek no 9'a kayıtlı belge, Gelibolu Mevlevîhaneleri'nin tamiri ve masraflarının tedariki hakkındadır. Bu belgelerde yapının onarımı sırasında mimarisine yönelik veya kullanılan malzeme hakkında bir bilgiye rastlanamamakla birlikte, son belgede yapılan onarım masraflarının keşif bedelinden fazla olarak çıkmasının sebebinin tezyinat ile uğraşılması olduğu yazar. Bu olasılıkla semahanenin kubbe ve eteğinde yer alan kalemişi süslemeler ve hatlardır. Ancak yapılan işin niteliği konusunda bilgi verilmemiştir. Bu belgeleri okuyarak yorumlayan Sayın Prof. Dr. Gülgün Erişen Yazıcı'ya teşekkürlerimi sunarım.

53 Hulusi Efendi'nin, Vasfi ve Enver adlı şairlerin kitabeleri için bkz. Orhan Altuğ, "Mevlevîhanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevîhanesi Yazıları", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s. 552-553; Öztürk Nazif, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 105; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 323-333; Gülgün Erişen Yazıcı, *Gelibolu Mevlevîhanesi ve Gelibolu'da Mevlevîlik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 85-87.

54 Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 106.

55 Ali Bayramoğlu, "Tel Örgüler Arasında Bir Mevlevîhane", *Nokta*, 24 Mart 1991, s. 72-73; Işın Ekrem, "Gelibolu Mevlevîhanesi", *Aşklar Savaşlar Kahramanlar ve Çanakkale*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 340; Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 106; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 327.

Semâhane-türbe yapısının 1980’den önce çatısının tamir edilerek Marsilya kiremidisiyle örtüldüğü ve güney cephesinin kesme taşla yeniden kaplandığı bilinir.⁵⁶ Ayrıca semâhanenin batıdaki alt ve üst mahfel kapıları pencereye dönüştürülerek, pencerelere de petek revzen ve korkuluklar takılmıştır.⁵⁷ 1920’de Yunan işgali sırasında cephanelik olarak kullanılan yapı, haziresiyle birlikte zarar görmüştür.⁵⁸ Mevlevîhânenin mülkiyeti 1994 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğüne geçmiştir; 1994-1996’da ardından 1999-2005 yıllarında restore edilerek ziyarete açılmıştır.⁵⁹ Bugün Evliya Çelebi’nin bahsettiği külliyedeki yapıların çoğu günümüze ulaşamamış; sadece semâhane-türbe ile iki portal ayakta kalabilmiştir. Yapı günümüzde semâ törenlerinin, çeşitli sohbetlerin ve Mesnevî okumaları gibi etkinliklerin yapıldığı bir kültür merkezidir.

Mevlevîhanenin en önemli yapısını oluşturan türbe-semâhane⁶⁰ dikdörtgen planlıdır ve tek bir mekân içinde yanyana tasarlanmalarıyla geleneksel şemayı devam ettirir (**Res. 2**). Türbenin merkezinde, asimetrik yerleştirilmiş altı sütunun taşıdığı bir kubbe yer alır (**Res. 3**). Güneyde ise, bir kapı ve iki yanında simetrik birer dikdörtgen pencere bulunur. Doğuda altı, kuzeyde üç dikdörtgen pencere açıklığı görülür. Günümüzde doğudaki dikdörtgen planlı türbe kısmında, mevlevîhanenin ileri gelenlerine ait mezar taşları sergilenmektedir.

Türbenin batısında semâhane yer alır (**Res. 4**) ve türbe gibi dikdörtgen plan şemasını yansıtır. Semâ töreninin yapıldığı dokuzgen alan, dönemin süsleme karakterine uygun düşen korint başlıklı (**Res. 5**) birbirine yuvarlak kemerlerle bağlı dokuz sütunun taşıdığı bir kubbeyle örtülmüştür (**Res. 6**). Türbe ve semâ alanının kubbeleri dışında, semâhane-türbe yapısının dört köşesinde birer; mihrap önünde, mihrap duvarına paralel yan yana iki kubbe daha örtü sistemini oluşturur. Kubbelere arasındaki alanlar düz tavandır. Yapı dışarıdan ise, kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür.

Semâhaneye giriş, batıdan iki ve kuzeyden bir kapı ile sağlanır. Batıdaki kapılar üst kattaki mahfillere çıkar. Semâhanenin kuzey ve güney duvarında üç, batıda dört dikdörtgen pencere açıklığı bulunur. Semâ töreninin yapıldığı alanın zemini ahşaptır ve alçak bir korkulukla kuşatılmıştır. Asma kattaki ahşap mahfile kuzeyden çıkılır (**Res. 7**).

56 Bârihüdâ Tanrıkorur, “Gelibolu Mevlevîhânesi”, *İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul, 1996, s. 8; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 325

57 Osman Ülkü, “Gelibolu Mevlevîhanesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 4, 1998, s. 190.

58 Bârihüdâ Tanrıkorur, “Gelibolu Mevlevîhânesi”, *İslam Ansiklopedisi*, 14, İstanbul, 1996, s. 8.

59 Aydın Seçkin, “Türkiye’deki Önemli Mevlevîhâneler ve Mevlevîhânelerin Yaşatılmasında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün Rolü”, *Dünyada Mevlana İzleri Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, SÜMAM Yayınları, 2010, s. 14; Ali Osman Uysal, “Gelibolu ve Çevresindeki Türk Eserleri Hakkında Tespitler”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu*, 27-28 Ağustos 2008, Çanakkale, 2008, s. 108.

60 Semâhane, mevlevîhanelerin en önemli birimini oluşturur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bârihüdâ Tanrıkorur, “Mevlevî Tekkesinin Kalbi: Semâhane”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, Konya 1996, s. 207-215.

Semâhanenin kuzey kapısı ekseninde yer alan mermer mihrabın nişi yarım yuvarlaktır (**Res. 8**). Sekiz sıra mukarnaslı kavsara, dışarıdan çeşitli genişlikte altı sıra bitkisel ve geometrik bezemeli silmelerle kuşatılmıştır. Kavsara dışarıdan üç dilimli kemer biçimindedir. Yanlarda ikili sütunce düzenlemesi ile kavsara arasında oluşan köşeliklerde güneş motifi yer alır. Sütuncelerin üst kısmına yerleştirilmiş, dikdörtgen biçimli kitabede Hulusi Efendi'nin hattı vardır. Mihrap dikdörtgen bir tepelikle sonlanır. Mihrap nişinde yer alan perde motifi, Osmanlı süsleme sanatında III. Selim döneminden itibaren görülmeye başlanmış; ardından II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülhamid dönemlerinde de sevilerek sıklıkla kullanılmıştır⁶¹ (**Res. 9**).

Mezârhanenin en çarpıcı cephesi batıdadır ve buradaki iki kapıya ulaşan, ovalerle yakın merdiven düzenlemesi Barok mimaride sıklıkla kullanılan formlardan birine gönderme yapar (**Res. 10**). Yapının tüm cephelerinde Tanzimat döneminin (1860-20. yüzyıl başı) özelliklerini sunan bir tasarım göze çarpar. Cephe, yatay bir silme ile iki bölüme ayrılmıştır. Her iki bölümde de pencere ve kapıları birbirinden ayıran alt kısımda plastr, üst kısımda sütunceler kullanılmıştır. Sütunceler dönem anlayışına uygun düşen korint başlıklar içerir. Her iki kısımdaki pencereler neo-klasik üslubu çağrıştıracak şekilde dikdörtgendir ve üçgen alınlıkları bulunur. Buna ilaveten üst kısımda, pencerelerin üçgen alınlıkları üzerinde üç dilimli dalgalı bir hat oluşturarak, sütunceleri birbirine bağlayan bir düzenleme cepheyi hareketlendirir.

Doğu ve batıdaki portallerin düzenlemeleri de bu dönem mimari süsleme anlayışını ortaya koyar. Batıdaki portalde, tuğla ve mermerden yuvarlak kemerli bir giriş; iki yanda volüt ve kenger yapraklarıyla oluşan korint başlıklı, ince sütuncelerle yapılan düzenleme görülür. Portal, sade fakat anıtsal bir görünüm sunar (**Res. 11**).

Mermer ve kesme taş kullanılan doğu portalde dikdörtgen girişin iki yanda plasterlerle sağlanan sade bir tasarım vardır. Mihrapta da olduğu gibi buradaki kitabenin merkezinde güneş motifi yer alır. II. Mahmud döneminde görülmeye başlanan güneş motifi Ampir üslubun önemli bir süsleme elemanı olarak karşımıza çıkar (**Res. 12**).⁶²

Kuzey ve güney cümle kapıları da benzer anlayışı devam ettirir. Kapılar sütunce ve plastr düzenlemesiyle sade ve ağırbaşlı havadadır. Güney kapıda ayrıca bir süsleme dikkat çeker. Kitabenin iki yanında yer alan vazodan çıkan çiçek buketi de Sultan Abdülmecid Dönemi'nin süsleme üslubunu yansıtır (**Res. 13**).

61 Bu motifin Topkapı sarayında ve diğer yapılarıdaki duvar resmi örnekleri için bkz. Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 94-95, 136, 147, 156.

62 Ampir üslupla ilgili bilgi için bkz. Günkut Akın, "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 123-133; Celal Esad Arseven, "Türk Ampir Üslubu", *Sanat Ansiklopedisi*, 1, MEB Yayınları, İstanbul, 1983, s. 60-62; Ayla Ödekan, "Ampir Üslubu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s.247-249.

Düzgün ve kabayonu kesme taş, tuğla, mermer ve ahşap ile inşa edilen semâhane-türbe yapısında ve portallerde, dönem zevkine uygun süslemeler göze çarpar. Taş ve mermer süsleme cephelerde, portal ve cümle kapılarında; ayrıca iç mekânda mihrap ve sütun-sütuncelerde yoğunlaşır. Yanısıra mihrap, kubbeler ve pencere çerçevelerinde kalemişleri ile semâ alanı örten kubbenin eteğinde mesneviden alınmış beyitleri içeren yatay ovale yakın kartuşlar içindeki hatlar yer alır (**Res. 14**). Bu hatlar son restorasyon sırasında yenilenmiştir.⁶³ Bu restorasyonlarda yapıya ilişkin başka sıkıntılar da olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Semâhane-türbe yapısında çalışan ustalar konusuna dair bir belgeye raslanmamıştır. Ancak inşa sırasında yerli gayrimüslim ustaların çalışmış olduğu görüşü akla yatkındır.⁶⁵

Mevlevîhane gerek mimari kurgusu gerek süslemesiyle Ampir, Neo-Klasik ve Barok düzenlemelere gönderme yaparak Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid döneminde iyice etkinleşen eklektik (seçmeci) süsleme anlayışını ortaya koyar.

Osmanlı Mimarisinde Batılılaşma dönemi olarak tanımlanan dönemden itibaren Batı kökenli üsluplar görülmeye başlamış ve bu etkiler 1920’lerde Ulusal Mimarlık dönemine kadar devam etmiştir. Bunlar içinde Barok, Ampir, Art-Nouveau (Jugendstil), Neo-Klasik, Neo-Gotik gibi üsluplar özellikle mimari süslemede cephe, sütun, sütunce, pencere, alınlık, merdiven gibi mimari elemanlarda kullanılmıştır. Aynı zamanda bu üslupların bir arada tasarlanmasıyla “Eklektik veya seçmeci” olarak tanımlanan bir tarz da gelişmiştir. Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid dönemlerinde Batı kaynaklı üsluplarla doğulu mimari ve süsleme elemanlarının bir arada kullanılması da dikkat çeken bir noktadır.⁶⁶

63 Sözkonusu hatların bu restorasyon sırasında özgün haline uyulmaksızın yenilediği anlaşılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Orhan Altuğ, “Mevlevîhanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevîhanesi Yazıları”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 556; Orhan Altuğ, “Gelibolu Mevlevîhanesi Kubbe Kuşağında Yer Alan Ta’lik Hatların Restorasyon Sonrası Durumu ve Yazıların Yeniden Yazılması İçin Uygulamalı Öneriler”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu 27-28 Ağustos 2008, Boğaz Matbaası, Çanakkale, 2008*, s. 167-190; Metin Erkan Kafkas, “Gelibolu Mevlevîhanesi İç Mimari Tezyinat Programı”, *Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat-Tasarım Dergisi*, cilt 1, sayı 1, 2010, s. 61-70.

64 Yapının özellikle iç tesisatı ile ilgili sıkıntılar konusunda bkz. Deniz Demirarslan, “Mekân Tasarım Özellikleri Açısından Gelibolu Mevlevîhanesi”, *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 72, Ankara, 2014, s. 67.

65 Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 329. Yazar, türbe-semâhane ve portaller ile aynı tarihlerde İstanbul’da inşa edilen Dolmabahçe Camii ve Sarayı yanı sıra Ortaköy Camii ile benzerlikler kurar. Tanrıkorur Gelibolu Mevlevîhanesini de, bu yapıların mimarı Balyan ailesine yakın tarzda çalışan başka mimarlar tarafından Ermeni veya Rum ustalarca yapılmış olabileceğini belirtir.

66 Batılılaşma Dönemi’nden I. Ulusal Mimarlık Dönemi’ne kadar Osmanlı Mimarisinde gelişen üsluplarla ilgili temel yayınlar için bkz. Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma*

Sahip olduğu geniş arazi ve türbe-semâhane yapısıyla anıtsal bir örnek oluşturan mevlevîhane, her ne kadar 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarının Batı kaynaklı üslubunu özellikle cepheelerde mimari eleman ve süsleme programında yansıtırsa da, türbe-semâ töreni alanının dikdörtgen plan şeması, çokgen biçimli semâhane düzenlemesi, kiremit kaplı kırma çatı örtüsü, kalemîşi süslemeleri ve hüsn-ü hatlarıyla, geleneksel mevlevîhane tasarımını devam ettirir. Süslemeler sözkonusu olduğunda kubbe içi, eteği ve pencere çerçevelerindeki kalemîşlerinin gölgeli boyanması, üç boyutlu kabartma görünümü vermesi; özellikle Avrupa kökenli C, S kıvrımlı ve hacimli natüralist bitkisel bezeme kullanımıyla üslup olarak Batı karakterli görünmektedir. Ancak türbenin kubbe eteğindeki palmet dizileri gibi klasik Türk-İslam süsleme sanatlarındaki motiflerin yer alması yapının geleneksel yanını ortaya koymaktadır.

Semâhane-türbe yapısının özellikle semâhane düzenlemesi bakımından en yakın örneği günümüzde İstanbul'da Divan Edebiyatı Müzesi adıyla da bilinen Galata Mevlevîhanesidir Gelibolu Mevlevîhanesi'nde semâ alanında dokuzgen plan uygulanırken, Galata Mevlevîhanesi'nde sekizgen tercih edilmiştir (**Res. 15**). Bu yakınlık başkent-taşra, başka bir deyişle İstanbul-Gelibolu arasındaki sanatsal bağlantılara işaret eder. Her ne kadar yapının banisi Ağazâde Mehmed Hakîki Dede'nin mevlevîhanenin yapım aşamasında tasarıma olan katkısı bilinmiyorsa da, kendisinin İstanbul'da bir süre kaldığı ve buradaki diğer mevlevîhanelerle ilişki içinde olduğu bilinir. Bu noktada Mehmed Hakîki Dede'nin İstanbul'la olan yakınlığının Gelibolu'da kendisi adına inşa edilen yapısına yansdığı düşünülebilir.

Süreci, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975; Betül Bakır, *Mimaride Rönesans ve Barok Osmanlı Başkenti İstanbul'da Etkileri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003; Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul, 1985, s. 1038-1067; Çelik Gözde, İstanbul'da 19. Yüzyıl Abdülmecit Camileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2000; Abdullah Şevki Duymaz, *II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2003, s. 72-81; Semavi Eyice, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler*, c. 15, (ed. Hasan Celal Güzel), Ankara 2002, s. 284-309; Eyice Semavi, "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, 1981, s. 163- 189; İnci Nurcan, "18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", *Vakıflar Dergisi*, XIX, 1985, s. 223-236; Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarisinde Barok ve Rokoko", *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1982, s. 115-122; Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954; Nasır Ayşe, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1991; Zeynep Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975; Necla Arslan Sevin, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel), c. 15, Ankara 2002, s. 374-381; Sözen Metin, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975, s. 249-352; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İnkılâp ve Aka İstanbul, 1981; Neşe Yıldırım, İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1989, s. 49-54; Yıldırım Neşe, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel), c. 15, Ankara 2002, s. 367- 374; Yavuz Yıldırım -Süha Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s. 1078-1085.

Öte yandan yapının kitabelerinin dönemin ünlü hattatları tarafından İstanbul’da yazılması mevlevihaneyi ayrıca değerli kılmaktadır.⁶⁷ Mevlevihanenin haziresinde mevlevîlere ait bazı mezartaşları da tespit edilmiştir.⁶⁸

2. 2. Eceabat-Kilitbahir Tâlib-i İrşâdî Dergâhı

Çanakkale’de etkin olan başka bir tarikat Halvetiliktir. Arapça bir kelime olan halvet, “ıssız yerde yalnız kalma, ıssız ve kapalı yer” anlamlarına gelir. Tasavvuf kültüründe ise “çileye”, yani “erbain çıkarmak” kavramına karşılık gelir. Dervişler çilehâne veya halvethane olarak tanımlanan küçük ve karanlık hücrelerde kırk gün süreyle çok az yemek ve uykuyla dua ederler.⁶⁹ Osmanlı toplumunda oldukça yaygın olan bu tarikatın kurucusu Şeyh Ömer Halvetî’dir (ö. 1351) ve kolları bakımında çok zengin bir tarikatır.⁷⁰ Halvetiliğe bağlı Uşşakîliğin İrşâdiyye (veya Talibîlik) kolu Çanakkale’nin Eceabat İlçesi Kilitbahir Köyü’nde faaliyette bulunmuştur. Uşşakîlik, Buhara’da doğan Hasan Hüsameddin Uşşakî (1475-1594) tarafından kurulmuştur. Hasan Hüsameddin Uşşakî tasavvufa yöneldiğinde mürşid edinmek üzere Anadolu’ya yola çıkmış; Erzincan’da Kübrevî tarikatından Şeyh Ahmed Semerkandî’den hilafet alarak 1523 civarında Uşak’a gelmiştir. Uşşakîlik Kübrevî, Nurbahşî ve Halvetî tarî-

67 Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, I-II-III Cilt, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000, s. 326, 329.

68 Nasuhi Ünal Karaaslan -Gülgün Yazıcı, “Çanakkale Kültür Varlıkları (Gelibolu Kitabeleri) Envanteri 2004”, *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi*, 4, Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul, 2005, s. 205; Yazıcı Gülgün Erişen, *Gelibolu Mevlevihanesi ve Gelibolu’da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı, İstanbul, 2010, s. 216-221.

69 Mustafa Aşkar, “Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye’nin Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIX, 1999, s. 536; Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayramı Velî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 151; Süleyman Uludağ, “Halvet”, *İslam Ansiklopedisi*, 15, 1997, s. 386; Süleyman Uludağ, “Halvet”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı, İstanbul, 2001, s. 156. Halvete girmenin adabı ile ilgili geniş bilgi için bkz. İhsan Soysaldı, “Halvet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl 8, sayı 19, 2007, s. 241-243.

70 Tarikatla ilgili geniş bilgi için bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 388-403; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, İstanbul, Der Yayınları, 1997, s. 187-205; Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1997, s. 204-214; Hans Joachim Kissling, “Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens”, *Zeitschrift der Deutschen Mogenländischen Gesellschaft*, 103, 1953, s. 233-289; Hans Joachim Kissling, “Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrämijje”, *Südstofforschungen*, 15, 1956, s. 237-268; Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Türdav Basım Yayın, İstanbul, 1976, s. 98-102; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 63-64; Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhunu ve Tarikatları*, Yeni Boyut, İstanbul, 1990, s. 334-341; Sadık Vıcdani, *Tarikatlar ve Sissileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)* (Yay. Haz. İrfan Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 163-190; Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, 15, 1997, s. 393-395; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001, s. 53-66; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 179-209.

katlerinin bileşimi olarak kabul edilmektedir. Bu tarikat İstanbul dışında Rumeli ve Batı Anadolu'da faaliyet göstermiştir. Uşşakîliğin Cahidî kolu ve Bektaşî etkilerinin ağır bastığı İrşâdîlik Çanakkale merkezli olarak Batı Anadolu'da etkin olmuştur.⁷¹

İrşâdîliğin kurucusu Tâlib-i İrşâdî (ö. 1881) 1819'da Tire-Bayındır'da dünyaya gelmiştir. İrşâdî, Uşşâkiyye'den Ömer Hulûsî ve Hüseyin Hakkî Efendilerle karşılaşmış ve kendilerinden etkilenmiştir.⁷² Hüseyin Vassaf *Sefîne-i Evliyâ-ı Ebrâr* adlı kitabında Tâlib-i İrşâdî'nin 1854'te yedi sene süreyle dağlarda, sahralarda inzivâ hayatı yaşadığını, saçını sakalını uzattığını, bu süre içerisinde bir hasır parçasına bürünmüş olarak şeyhi Hakkî Efendi'nin huzuruna geldiğini ve 1860'da Uşşâkiyye'nin İrşâdiyye kolunu kurduğunu yazar.⁷³ Yirmibir yıl Çanakkale, Gelibolu, Biga, Karabi-ga, Çardak, Lapseki, Bayramiç, Kumkale, Balıkesir ve Edremit'te dolaşan⁷⁴ Tâlib-i İrşâdî'nin tasavvuf konulu birçok şiiri bulunmaktadır.⁷⁵

Eceabat-Kilitbahir Köyü'ndeki dergâhta faaliyet gösteren Tâlib-i İrşâdî'nin ölümünden sonra, yerine halîfesi Hüseyin Hüsnü Baba geçmiştir. Hüsnü Baba yaklaşık 30-40 yıl kadar burada inzivaya çekilmiş; bu arada dergâhı yeniden inşa edercesine onartmıştır. 1859'da dünyaya gelen Hüseyin Hüsnü Babanın babası Rifâiyye'den Kâtip Musa Efendidir. Annesi Hafize Hanım ve büyük kardeşi Hâfiz Şeyh Nûri ise Uşşâkiyye tarikatındandır. Tâlib-i İrşâdî'ye 1870 yılında intisâb eden ve 1878'de hilâfet alan⁷⁶ Hüseyin Hüsnü Baba, şiirlerinde Tâlib-i İrşâdî'ye olan bağlılığından, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'e olan sevgisinden bahseder. Bu durum şairin hem Bektaşî

71 Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 100-107; Baha Tanman, "Uşşakîlik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul, 1995, s. 329-330; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 209-210.

72 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 227.

73 İnal İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri I-IV*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 1999-2000, s. 708-709; Selami Şimşek, "Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 265; Yücer Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 227

74 Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 227

75 Bu şiirlerden bazı örnekler için bkz. Mümine Çakır, "Kilitbahir'de Medfun İki Şair: Tâlib-i İrşâdî ile Hüseyin Hüsnü Baba ve Şiirleri Üzerine Bazı Tespitler", *Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları*, Eceabat Değerleri Sempozyumu, 27 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 2008, s. 207-213.

76 Sadeddin Nüzhet Ergun, *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Ondokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevi Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul Maarif Kitaphanesi, 1955, s. 277.

hem de Uşşakî olduğunu düşündürmüştür.⁷⁷ 1925’te Kilitbahir’de ölen Hüseyin Hüsnü Baba, Tâlib-i İrşâdî gibi dergâhın hazîresine gömülmüştür.⁷⁸

Kilitbahir Köyü’nde Havuzlar Yolu üzerinde bulunan Tâlib-i İrşâdî Dergâhı’nın inşa tarihi bilinmemektedir (**Res. 16**). Olasılıkla Tâlib-i İrşâdî’nin 1860’ta İrşâdiyye kolunu kurmasından sonra inşa edilmiştir. Dergâhın kapısı üzerinde dikdörtgen biçimli, mermerden, on satırlık bir kitabe yer alır (**Res. 17**). Tarih içermeyen kitabenin ebced hesabıyla H.1313/M. 1895-96 yıllarına tekabül ettiği, metinde geçen Hüsnî isminin Hüseyin Hüsnü Baba’ya ait ve bu kitabenin de onarım kitabesi olduğu düşünülür.⁷⁹ Zaten yapının Hüseyin Hüsnü Baba tarafından yeniden inşa edilmesine onarttığı bilinmektedir. Dergâhın meydan odasında Cuma ve Pazartesi geceleri ayinler yapılmıştır.⁸⁰ Dergâha 18 Mart 1915’den birkaç gün evvel iki düşman güllesi isabet ederek yapıyı tahrip etmiştir.⁸¹ Günümüzde bu tahribatın izlerini büyük ölçüde taşıyan ve örtü sistemi tamamen ortadan kalkmış olan dergâh, tüm doğal ve insan tahribatlarına açıktır ve yok olmaya terk edilmiş durumdadır.

Dergâha, batıdan kareye yakın dikdörtgen bir giriş mekânıyla girilir (**Res. 18**). Kapının üzerinde dikdörtgen bir boşluk başka bir kitabenin varlığını düşündürür (**Res. 19**). Buradan kuzey ve güneyde bulunan dikdörtgen mekânlara geçiş vardır. Kuzeydeki mekânın batı duvarında üç pencere; doğu duvarda yuvarlak kemerli bir nişle dikdörtgen bir pencere bulunur. Bu pencere doğuda temel seviyesinde kalmış, düzgün olmayan dikdörtgen planlı bir mekana açılır. Kuzey duvarda ise bir niş, güneyde bir kapı ve dikdörtgen bir pencere yer alır.

Güneydeki mekânın batı duvarında yarım yuvarlak bir niş; doğu duvarında bir pencere ve kuzey duvarda bir pencere ve kapı açıklığı yer alır. Giriş mekânının doğusundan büyük dikdörtgen bir başka alana girilir. Burada Tâlib-i İrşâdî ve Hüseyin Hüsnü Baba’ya ait mezarların bulunduğu, yakın zamanlarda yapılmış dikdörtgen bir türbe yer alır (**Res. 20**). Türbenin iki yanında kime ait oldukları bilinmeyen kuzeyde bir, güneyde üç olmak üzere dört mezar yer alır.

77 Mümine Çakır, “Kilitbahir’de Medfun İki Şair: Tâlib-i İrşâdî ile Hüseyin Hüsnü Baba ve Şiirleri Üzerine Bazı Tespitler”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları, Eceabat Değerleri Sempozyumu, 27 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 2008, s. 214; Ali Talip Çatalyürek, *Divan-ı Hazreti Ahmet Talip İrşâdî ve Divan-ı Hazreti Hüseyin Hüsnü*, Renk Matbaacılık, İzmir, 1996, s. XX; Dedeaba Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşılık ve Alevilik*, V, Ardıç Yayınları, Ankara, 2002, s. 75; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Ondokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul, 1955, s. 277.

78 Ramazan Eren, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale, 1990, s. 77; Şimşek Selami, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 266-267.

79 Ali Osman Uysal, “Kilitbahir (Kilidü’l-Bahr)’de Tarihî Doku ve İki Hamam”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları, *Eceabat Değerleri Sempozyumu 27 Ağustos 2008*, Çanakkale, 2008, s. 58.

80 Selami Şimşek, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 267.

81 Ramazan Eren, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale, 1990, s. 77.

Yapının örtüsüne dair bir iz günümüze ulaşamamakla birlikte, düz ahşap tavan üzerine çatılı olduğu düşünülür.⁸² Bu örtü biçimi geç Osmanlı dönemi tekke yapılarında sıklıkla tercih edilmiştir. Ayrıca yapının ilk kapısı üzerindeki kalkan duvar, kırma çatının varlığına işaret eder.

Yapının duvarlarında düzensiz bir şekilde, kesme ve kaba yonu taşlar arasında, ayrıca pencere ve kapılarda tuğla kullanılmıştır. Dergâh, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı, yapı ve malzeme özellikleri gösteren, Çanakkale'nin tarikat yapıları arasında kısmen de olsa bilgiye sahip olabildiğimiz, ancak yok olmaya bırakılmış tarihi bir eserdir. Burada kazı çalışmalarının ve çevre düzenlemesinin gerçekleştirilerek yapının özgün durumuna uygun olarak restore edilmesi ve değerlendirilmesi gereklidir.

2. 3. Yazıcızâde Çilehânesi

Çanakkale'de etkin olan tarikatlardan bir diğeri Bayrâmîliktir (veya Bayrâmîye, Bayrâm'îyye) ve bu isim kurucusu Hacı Bayram-ı Velî'den (1352-1430) gelmektedir.⁸³ Hacı Bayram bu adı, müşidi Hamid Aksarayî (1349-1412) ile bir kurban bayramında görüştükleri için almıştır.⁸⁴ Gerçek adı kaynaklarda Numan olarak geçen Hacı Bayram Velî, Ankara'nın Solfasol Köyü'nde doğmuştur.⁸⁵ Halvetî ve Nakşibendi öğretilerinden etkilenen Veli Bursa, Kayseri ve Sivas'ta bazı şeyhlerle görüşmüştür. Zamanla temelleri atılan Bayrâmîliğin merkezi Ankara'daki âsitânedir.⁸⁶ Bayrâmîlik,

82 Ali Osman Uysal, "Kilitbahir (Kilidü'l-Bahr)'de Tarihi Doku ve İki Hamam", Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları, *Eceabat Değerleri Sempozyumu 27 Ağustos 2008*, Çanakkale, 2008, s. 57

83 Fuat Bayramoğlu -Nihat Azamat, "Bayrâmîyye", İslam Ansiklopedisi, 5, 1992, s. 269-273; Abdülbaki Gölpınarlı, "Bayramiye Bayramiye", İslam Ansiklopedisi, 2, MEB Yayınları, 1944, s. 423; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 408-420; Hans Joachim Kissling, "Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrämijje", *Südstudien*, 15, 1956, s. 237-268; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 507; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, (Yay. Haz. M. Doğan Bayın-İsmail Dervişoğlu), Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 2003, s. 145-146; Trimmingham J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford, 1971, s. 99-100; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 311-313.

84 Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti, Büyüklüğü ve Tarikatlar*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 214; Ahmet Necdet, *Tekke Şiiri Dini ve Tasavvufi Şiirler Antolojisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 527.

85 Hacı Bayram-ı Velî'nin soyu, doğumu ve ailesi konusu Ayşe Yıldırım tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde etraflıca tartışılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ayşe Yıldırım, *Hacı Bayram-ı Velî ve Tasavvufi Görüşleri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008, s. 4-13.

86 Bayrâmîlik, Hacı Bayram Velî ve Ankara'daki zâviyesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. bkz. Abdülkerim Abdülkadiröğlü, *Kastamonu'da Bayramîlik ve Şemsizade Ailesi*, Anıl Matbaası, Ankara, 2005, s. 85-86; Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Velî (Yaşamı, Soyu, Vakfı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, I-II, Ankara, 1983; Fuat Bayramoğlu -Nihat Azamat, "Bayrâmîyye", İslam Ansiklopedisi, V, 1992, s. 269-273; Ethem Cebecioğlu, "Osmanlı Kuruluş Dönemi Doğu Ucunda Sosyo-Kültürel Hareket Başlatan Sufî Bir Önder: Hacı Bayram-ı Velî", *Osmanlılar*, 4, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,

Ahmed Yesevî’nin (1093-1166) kurduğu Yesevîlik gibi halka Türkçe seslenen Anadolu kaynaklı bir tasavvuf hareketi olarak kabul edilir.⁸⁷ Ankara’da kendi adıyla anılan caminin yanındaki türbesinde yatan⁸⁸ Hacı Bayram Velî, güçlü şahsiyeti ve öğretisinin kolay anlaşılmasıyla kısa zamanda bir çevre oluşturmuştur.⁸⁹

Bayrâmîlik, Çanakkale-Gelibolu’da Yazıcızâde Ahmed-i Bîcân ve ağabeyi Yazıcızâde Mehmed tarafından temsil edilmiştir.⁹⁰ Bu iki önemli mutasavvıfın babası kâtip Sâlih Efendi’dir.⁹¹ İki kardeşin tarıkata girişi, Hacı Bayram Velî’nin Edirne’ye Sultan II. Murad (1404-1451) ile görüşmek için gelmesi ve dönüşte Gelibolu’ya uğraması üzerine olmuştur.⁹² Yazıcızâde Ahmed-i Bîcân tarikatın gereklerini yerine getirirken, devamlı oruç tutması ve çile çıkarması nedeniyle “Bîcân” lakabını almıştır. Mutasav-

-
- 1999, s. 415; Ethem Cebecioğlu, *Hacı Bayramı Velî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991; İsmet Zeki Eyüboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s. 163; Abdülbaki Gölpınarlı, “Bayrâmîyye”, *İslam Ansiklopedisi*, II, 1944, s. 423-426; Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1997, s. 233-235; Umay Günay, “Hacı Bayram Velî’nin Hayatı ve Eserleri”, *Hacı Bayram Velî Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 72-75; Ekrem Işın, “Bayrâmîlik”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 104-107; Ömer Tuğrul İnançer, “Bayrâmîlik. Zikir Usulü ve Musiki”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 107; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010, s. 219; Karamağaralı, “Hacı Bayram Zâviyesi”, *Hacı Bayram Velî Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 91-101; Küçük Hasan Beyhan, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Türdav Basım Yayın, İstanbul, 1976, s. 102-105; Mehmet Zeki Pakalın, “Bayramiyye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, MEB, İstanbul, 1993, s. 181.
- 87 Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayrâm-ı Velî (Yaşamı, Soyu, Vakfı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, I-II, Ankara, 1983, s. 60.
- 88 Hacı Bayram Veli Camii ve Türbesi hakkında geniş bilgi için bkz. Seyfi Başkan, *Ankara Hacı Bayram Veli Camii ve Türbesi*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998; Karamağaralı Beyhan, “Hacı Bayram Zâviyesi”, *Hacı Bayram Velî Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 91-101.
- 89 Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Din 14.-17. Yüzyıllar”, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 111.
- 90 Erdoğan Aslıyüce, *Türkistan’dan Anadolu’ya Alpler-Erenler*, Yesevi Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 202-208; Amil Çelebioğlu -Kemal Eraslan, “Yazıcıoğlu veya Yazıcızâde”, *İslam Ansiklopedisi*, 13, 1986, s. 363-368; Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 303; Selami Şimşek, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 286-287; Osman Türer, “Osmanlı Anadolu’sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 225.
- 91 Salih Efendi ve eseri Şemsiyye ile ilgili geniş bilgi için bkz. Amil Çelebioğlu, “Yazıcı Salih ve Şemsiyyesi”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1, 1976, s. 171-218.
- 92 İsmet Zeki Eyüboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s. 163; Elias John Wilkinson Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi*, İstanbul, Burhaneddin Matbaası, 1943, s. 248; Selami Şimşek, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 286; Fatma Ahsen Turan, *Ankara ile Bütünleşen Bir Mana Önderi Hacı Bayram Veli*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 40.

vafin en önemli eserleri arasında *Envârül-Âşîkîn*, *Dürr-i Mekkûn*, *Acâibü'l-Mahlûkât*, *Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs*, *Şemsîyye* ve *Cevâhîrnâme* yer alır.⁹³

Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin eserleri arasında ise *Meğâribü'z-Zaman*, *Meğârib*, *Muhammediyye* ve *Envârü'l-Âşîkîn* sayılabilir. Bunlar içinde yazarı üne kavuşturan ve Osmanlı coğrafyasının geniş kesimlerinde okunan eseri *Muhammediyye*'dir.⁹⁴ Yazıcızâde Mehmed Efendi bu eserini iki ile sekiz sene arasında çilehânesinde ka-

93 Mutasavvıf ve eserleri konusunda geniş bilgi için bkz. Ahmed Bican, *Dürr-i Mekkûn (Saklı İnciler)*, (çev. Necdet Sakaoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999; Anonim, "Ahmed Bican", İslam Ansiklopedisi, 1, 1978, s. 181-182; Anonim, *Batı Anadolu ve Rumeli Evliyalari, Çanakkale, Denizli, Edirne, İzmir, Kıbrıs, Kırklareli, Kocaeli, Kosova, Kütahya, Macaristan, Makedonya, Manisa, Muğla, Romanya, Sakarya, Tekirdağ, Ukrayna, Uşak, Yalova, Yunanistan*, cilt 2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, Basım tarihi yok, s. 11-21; Ayşe Beyazıt, *Ahmed Bican'ın "Müntehâ" İsimli Fusûs Tercümesi Işığında Tasavvuf Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008; Amil Çelebioğlu, *Muhammediyye*, I-II, MEB Yayınları, İstanbul, 1996; Amil Çelebioğlu, "Ahmed Bican", İslam Ansiklopedisi, 2, 1989, s. 49-51; Eren Ramazan, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale, 1990, s. 96; Semavi Eyice, "Ahmed Bican Türbesi", İslam Ansiklopedisi, II, 1989 s. 52; İbrahim Alaettin Gövsa, "Ahmet Bican Yazıcıoğlu", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, 1946, s. 19; Fatih Gümüş, "Muhammediyye" Adlı Manzum Eserdeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2011; Mehmet İrdesel, *Fotoğraf ve Belgelerle Gelibolu Tarihi*, Çanakkale, basımyeri ve tarihi yok, s. 69-72; İrdesel Mehmet, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Geltur Ajans Turistik Yayınlar, Gelibolu 2003, s. 94; A. Murat Karavelioğlu, "Ahmed Bican (Yazıcızâde)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 110-111; Zehra Öztürk, "Muhammediyye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I, 1999, s. 333-338; Selami Şimşek, "Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 286; Ahmet Tuna, *Gelibolu'nun Gönül Eerleri Evliyalari Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Yüzüak Matbaacılık, Gelibolu, 2002, s. 53-56; Mustafa Uzun, "Muhammediyye", İslam Ansiklopedisi, 30, 2005; s. 586-587; Mustafa Uzun, "Envârü'l-Âşîkîn", İslam Ansiklopedisi, 11, 1995, s. 258-260; Mustafa Uzun, "Ahmed Bican", *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, VII, Şule Yayınları, İstanbul, 1995, s. 381-394.

94 Yazıcızade Mehmet Efendi ile ilgili bilgi için bkz. Ahmet Akkuş, *Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediyye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2010; Anonim, *Batı Anadolu ve Rumeli Evliyalari, Çanakkale, Denizli, Edirne, İzmir, Kıbrıs, Kırklareli, Kocaeli, Kosova, Kütahya, Macaristan, Makedonya, Manisa, Muğla, Romanya, Sakarya, Tekirdağ, Ukrayna, Uşak, Yalova, Yunanistan*, cilt 2, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, Basım tarihi yok, s. 33-39; Ramazan Eren, Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, Çanakkale, 1990, s. 97-100; Mehmet İrdesel, *Fotoğraf ve Belgelerle Gelibolu Tarihi*, Çanakkale, basımyeri ve tarihi yok, s. 61-69; Mehmet İrdesel, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Geltur Ajans Turistik Yayınlar, Gelibolu, 2003, s. 88-91; Mustafa Kara, "Balkanlar'da Türk Tasavvuf Edebiyatı'na Genel Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 2, 2001, s. 9; Mustafa Kara, "Buhara'dan Bosna'ya Bir Yürüyüş Osmanlılar'ın Tasavvuf Dünyası", *Avrupa'ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum 1 Kasım 1999 Gelibolu*, (Yay. Haz. Ayşe Yıldız Topuz), İstanbul, 2001, s. 161-165; Selami Şimşek, "Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu'da Tarikatlar ve Tekkeler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 289-290; Ahmet Tuna, *Gelibolu'nun Gönül Eerleri Evliyalari Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Yüzüak Matbaacılık, Gelibolu, 2002, s. 43-53; Mustafa Uzun, "Yazıcıoğlu Mehmed", *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları*, VII, Şule Yayınları, İstanbul 1995, s. 384-387. *Muhammediyye* Anadolu'da en fazla okunan kitaplar arasında yer almış ve

arak 1449 tamamladığı bilinir.⁹⁵ Bu noktada Evliya Çelebi’nin bahsettiği Bayrâmî Tekkesi⁹⁶ günümüze ulaşmamakla birlikte çilehânesi bugüne gelebilmiştir.

Halvetiliğin bir uzantısı olan Bayrâmîlik’te halvet kavramı, tarikatın önemli bir parçasıdır. Hacı Bayram Veli’nin de bu geleneği devam ettirdiği, Ankara’daki külliyesinde bulunan çile odalarından (çilehâne veya halvethane) anlaşılır. Çile odaları genellikle yer altında, penceresiz, küçük boyutlu, kare veya dikdörtgen birimlerden oluşmaktadırlar⁹⁷ (Res. 21-22).⁹⁸

Yazıcızâde Mehmed Efendi’nin *Muhammediyye*’sini çilehânesinde kalarak 1449 tamamladığından yukarıda söz edilmişti. Dolayısıyla çilehânenin bu tarihten önce, yani 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde yapılmış olduğu söylenebilir.

Hamzakoy’da, Feneraltı Mevkii’nde bulunan çilehâneye (Res. 23) basık kemerli bir kapıdan girilir. Ardarda dikdörtgen iki küçük hücreden oluşan yapının giriş kısmındaki mekânın batı duvarında dikdörtgen bir niş görülür. Yuvarlak kemerli bir kapıyla ikinci hücreye geçilir. Bu mekânın güney duvarında yarım yuvarlak nişiyle bir mihrap dikkat çeker (Res. 24). Mihrabın batısında ve hücrenin batı duvarında dikdörtgen nişlerle, mihrabın doğusunda küçük kare bir pencere açıklığı görülür. Yapının güneyinde dokuz basamaklı bir merdiven yer alır. Bu merdivenler ikinci bir katın varlığını düşündürse de herhangi bir iz mevcut değildir (Res. 25).⁹⁹

Çilehâne işlevi gereği son derece sade ve bezemesiz tasarlanmıştır. Sadece kitap, kandil gibi eşyaların konulacağı duvar nişleri ve ibadetin yönünü gösteren mihrap

resimli-resimsiz pek çok nüshası kazırlanmıştır. Bu konu ile ilgili bkz. Mürüvet Harman, “Yazıcıoğlu Mehmed’in Muhammediye’sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri”, *Mukaddime*, 5, 1, 2014, s. 89-112

95 Selami Şimşek, İbrahim Hakkı Bursevî’nin *Ferâhu’r-Rûh*, I, adlı eserinin 15. ve 145. sayfalarındaki bilgilerden yola çıkar. Selami Şimşek, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 290.

96 Evliya Çelebi, yapıyı ulu asitane olarak tanımlamakta ve dervişlerinin çok sayıda olduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi* (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 163; Mehmet İrdesel, *Fotoğraf ve Belgelerle Gelibolu Tarihi*, Çanakkale, basımyeri ve tarihi yok, s. 67; Mehmet İrdesel, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Geltur Ajans Turistik Yayınlar, Gelibolu, 2003, s. 88-91.

97 Bu örneklerden biri Ankara Hacı Bayram Veli Külliyesi’ndeki çile odalarıdır. Geniş bilgi için bkz. Seyfi Başkan, *Ankara Hacı Bayram Veli Camii ve Türbesi*, TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 37; Beyhan Karamağaralı, “Hacı Bayram Zâviyesi”, *Hacı Bayram Veli Sempozyumu*, Ankara, 1990, s. 93; Beyhan Karamağaralı, “Ereğli Şeyh Şihabü’l-din Sühreverdi Külliyesi Üzerine Görüşler”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, 19-20 Nisan 2001, (yay. haz. Sema Alpaslan), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2001, s. 307-312.

98 Çilehâneler konusunda şimdiye kadar yapılmış kapsamlı bir çalışma Deniz Demirarslan’a aittir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. “Din ve Tasavvuf Kültüründe Çilehâne Kavramı ve Mekân Özellikleri Açısından Gelibolu Çilehânesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, 77, 2016, s. 181-185.

99 Baha Tanman, çilehânenin üstünde üçüncü bir hücreden söz edilmekteyse de buna dair bir izin tespit edilemediğini belirtir. Baha Tanman, “Halvethane”, *İslam Ansiklopedisi*, 15, 1997, s. 390.

dışında bir özelliği bulunmaz. Yapı sahilde olmasından dolayı nemden son derece etkilenmektedir ve duvarları yosun tutmuştur.

Çilehânenin bahçesinde bulunan Sa'dî tarikatı ehlerinden Hüseyin Efendi'ye ait 1228 H./1813 M. tarihli mezar taşında (**Res. 26**) “mağara şeyhi” ifadesinin geçmesi Sa'dîlerin de çilehâneyi bir irşad mahalli ve bir tekke olarak değerlendirdiklerini düşündürmüştür.¹⁰⁰

Gelibolu'da Bayrâmî tarikatının iki önemli temsilcisi faaliyette bulunsa da şu ana kadar yapılan çalışmalar çerçevesinde kendilerinin mezartaşları dışında (**Res. 27**) bu tarikat ehline ait başka örneğe rastlanmamıştır.¹⁰¹ Ancak ileride yapılacak kapsamlı çalışmalar Bayrâmîler'e ait mezartaşı sayısı artırılabilir.

Şu anki durumuyla Gelibolu ve Eceabad-Kilitbahir Köyü'nde ayakta kalabilen sınırlı sayıdaki bu yapılar, Osmanlı döneminde Çanakkale'denin tasavvufi ortamında gelişen tarikat mimarisinin nadir örnekleri olarak karşımıza çıkarlar.

3. Değerlendirme ve Sonuç

13. yüzyıl başlarında Anadolu'ya Orta Asya ve Horasan'dan gelen çeşitli tarikat mensupları, Rumeli üzerinden Balkanlar'a doğru ilerlemişler ve Osmanlılar'ın yeni fethettileri topraklara yerleşme sürecinin önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. Derişlerin özellikle yerleşimin bulunmadığı yerlerde kurdukları zâviyeler, bu bölgelerin dini ve sosyal hayatının gelişimine büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Tarikatların yaşam biçimleri ve öğretileri zamanla bir tarikat sanatı kavramını doğurmuş özellikle tekke, zâviye, mevlevîhane, dergâh gibi mimari yapıların biçimlenmesini sağlamıştır. Başka bir deyişle bu yapılarda kalınması, misafir ağırlanması, çile çekilmesi, ayin yapılması, yemek hazırlanması, hayvanların bakımınının sağlanması gibi değişik ihtiyaçlara cevap veren bir teşkilât oluşmuştur. Ayrıca tarikatın ileri gelenlerinin gömüldüğü türbe ve zamanla diğer üyelerin defnedilmesi için bir hazire gerekmiştir. Bu çekirdek külliyelerin çevresi zamanla gelişerek, bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Çanakkale'nin yanında Anadolu'nun bir kısmı ve Rumeli'deki diğer yerleşimlerde tekkelere ilişkin yer adları bu durumun en anlamlı örneklerini oluşturur.

Çanakkale ve özellikle Gelibolu bu tarikatların yerleşimi, gelişimi ve geçişini sağlayacak stratejik konumuyla Anadolu tasavvuf ortamına önemli bir katkıda bulunmuştur. Anadolu'nun pek çok bölgesinde faaliyet gösteren Ahîlik, Bektâşîlik, Mevlevîlik, Rifâîlik, Nakşibendîlik, Sünbüliyye, Halvetîlik, Kâdirîlik, Bayrâmîlik, Celvetîlik, Sa'dîlik gibi çeşitli tarikatların Çanakkale'ye kadar taşınması ve Balkanlar'a

100 Gülgün Yazıcı -A. Mesut Yazıcı, “Gelibolu'da Sufi Mezartaşları ve Tasavvuf Kültürü”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu* (27–28 Ağustos 2008), s. 147, 155.

101 Gülgün Yazıcı -A. Mesut Yazıcı, “Gelibolu'da Sufi Mezartaşları ve Tasavvuf Kültürü”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu* 27–28 Ağustos 2008 Gelibolu, Çanakkale, 2008, s. 155.

doğru yayılması dikkate değerdir. Ancak bu tarikatlere ait yapılar çok sınırlı sayıda günümüze ulaşabilmiştir.

Bu tarikatlarda yetişen sanatçılar Türk Kültür Tarihini önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. Ayrıca bu yapılar hem çevre halkı hem de Osmanlı yöneticileri için bir ziyaretgâh niteliğini korumuştur.¹⁰²

Çanakkale’nin özellikle de Gelibolu’nun tasavvufi ortamını biçimlendiren tarikat yapılarının arşiv belgelerindeki sayısının çokluğu dikkat çekerken, günümüze ulaşanlar sözkonusu olduğunda şaşırtıcı bir yokoluş görülür. Bunlar arasında külliyesinin sadece birkaç yapıyla Gelibolu Mevlevîhanesi, örtü sistemi tamamen çökmüş ve mekânları tamamen yıkılmak üzere olan Ahmed Tâlib-i İrşâdî Dergâhı ve nemden büyük ölçüde etkilenen Yazıcızâde Çilehânesi günümüze ulaşabilmiştir.

Dolayısıyla elimizdeki verilerden hareketle Çanakkale’de Osmanlı döneminde gelişen tekke mimarisini anlamlandırmak, tarikatlara göre mimarinin biçimleniş, değişim ve gelişimini ortaya koymak; yanı sıra mimari süsleme, malzeme-teknik gibi özelliklerin geçirdiği evrelerden söz edebilmek imkânsızlaşmaktadır.

Ancak tek yapı ölçeğinde ele alındığında Gelibolu Mevlevîhanesi mimari ve süsleme özellikleri bakımından öne çıkar. Dönemin başkenti İstanbul Galata Mevlevîhanesi’ne plan tasarımı bakımından yakınlığı ile dikkat çeken yapı, süslemeleri açısından Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid döneminin eklektik özelliklerini yansıtır. Semâhane-türbe yapısı bir yandan Batı kökenli Ampir, Barok ve Neo-Klasik elemanlar, bir yandan İslam hat ve kalemişi süslemeleri ile iki farklı kültürü bir arada sergilemektedir. Öte yandan yapının içindeki hatların yazım işinin dönemin ünlü hattatları tarafından yazılması, yapıya verilen önemi başka bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bayrâmîliğin temsilcisi olarak Gelibolu’da Yazıcızade kardeşlerin çilehânesi ise, tarikatın öğretilerine uygun olarak iki hücreden oluşan çok sade bir tasarım gösterir. Dolayısıyla çilehâne, mimarisinden çok tarikatteki anlamı itibarıyla öne çıkar.

Kilitbahir Köyü’ndeki Uşşakiye-İrşadiye’den Tâlib-i İrşâdî Dergâhı ise, şu anki haliyle mekânların kullanım amacını, başka bir deyişle mimari tasarım ilkelerini ortaya koyacak nitelikte değildir.

Çanakkale’deki tarikat yapılarının şu anki durumları -Mevlevîhane’yi biraz ayrı tutarak- iç açıcı değildir. Bu konuda yapılabilecek en acil adım, Çanakkale’deki tarî-

102 Bu yapılar Osmanlı döneminde sultanların ziyaret ettikleri yerlerden olmuştur. Sultan I. Ahmed (1590-1617) IV. Mehmed’in (1642-1693) II. Mahmud (1785-1839), Sultan Abdülmecid (1823-1861) gibi Osmanlı sultanlarının Çanakkale’ye yaptıkları geziler sırasında Yazıcızâde Mehmed Efendi’nin Türbesi ve çilehânesi, Mevlevîhane ve diğer tekkeleri ziyaret ettikleri bilinmektedir. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Feridun Emecen, “Gelibolu”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, 14, 1996, s. 2; Şerif Korkmaz, “Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47, 2012, s. 309-311.

katlara ait her türlü ilk el belgeleri ortaya çıkarmak, eldeki eserleri sağlamlaştırmak, yüzey araştırmaları ve kazılarla kaynaklarda adı geçen örneklerin yerlerini tespit etmek, özellikle de tarikat ehline ait mezartaşları üzerinde çalışmalar başlatmaktır. Bu mezartaşları günümüze ulaşamayan tarikat yapılarında yetişmiş kişileri ortaya koyacak ve bu konularda yapılacak olan çalışmaları da yönlendirecektir.

4. Kaynakça

- ABDÜLKADİROĞLU, Abdülkerim (2005). *Kastamonu’da Bayramilik ve Şemsizade Ailesi*, Ankara: Anıl Matbaası.
- AHMED BÎCAN (1999). *Dürr-i Mecnûn (Saklı İnciler)*, (çev. Necdet Sakaoglu), Tarih Vakfı İstanbul: Yurt Yayınları.
- AKIN, Günkut (1993). “Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 123-133.
- AKKUŞ, Ahmet (2010). *Yazıcıoğlu Muhammed ve Muhammediye Adlı Eserinin Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Rize: Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AKTEPE, Münir (1950). “Osmanlıların Rumelide İlk Fetihleri: Çimpe Kalesi”, *Tarih Dergisi*, 2: 283-307.
- AKTEPE, Münir (1953). “XIV. ve XV. Yüzyıllarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, X: 299-312.
- ALPASLAN, Ali (1999). *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ALPASLAN, Ali (1984). “Türk Yazı Sanatı ve Mevlevilik”, *Türk Hattatları XV. Yüzyıldan Günümüze Kadar Gelmiş Ünlü Hattatların Hayatları ve Yazılarından Örnekler*, (Haz. Şevket Rado), Yayın Matbaacılık, İstanbul: 206-252.
- ALTUĞ, Orhan (2006). “Mevlevihanelerde Hat Sanatı ve Gelibolu Mevlevihanesi Yazıları”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 25-28 Mayıs 2006, İstanbul: 545-560.
- ALTUĞ, Orhan (2008). “Gelibolu Mevlevihanesi Kubbe Kuşağında Yer Alan Ta’lik Hatların Restorasyon Sonrası Durumu ve Yazıların Yeniden Yazılması İçin Uygulamalı Öneriler”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu 27-28 Ağustos 2008*, Çanakkale: Boğaz Matbaası, 167-190.
- ANONİM (1978). “Ahmed Bican”, *İslam Ansiklopedisi*, 1: 181-182.
- ANONİM (Basım tarihi yok). *Batı Anadolu ve Rumeli Evliyaları, Çanakkale, Denizli, Edirne, İzmir, Kıbrıs, Kırklareli, Kocaeli, Kosova, Kütahya, Macaristan, Makedonya, Manisa, Muğla, Romanya, Sakarya, Tekirdağ, Ukrayna, Uşak, Yalova, Yunanistan*, cilt 1-2, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- AREL, Ayda (1975). *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- ARSEVEN, Celal Esad (1983). “Türk Ampir Üslubu”, *Sanat Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: MEB Yayınları, 60-62.
- ASLIYÜCE, Erdoğan (2002). *Türkistan’dan Anadolu’ya Alpler-Erenler*, İstanbul: Yesevi Yayıncılık.
- AŞIKPAŞAOĞLU, (1985). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (haz. Nihal Adsız), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AŞKAR, Mustafa (1999) “Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye’nin Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXIX, 535-563.
- ATSIZ, Nihal (1992) *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları.
- AYÖNÜ, Yusuf (2006). “Osmanlılardan Önce Rumeli’de Türkler (1302-1313)”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI/2, 17-33.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı (1972). *Osmanlı Mimarisi*, II, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü.
- BAKIR, Betül (2003). *Mimaride Rönesans ve Barok Osmanlı Başkenti İstanbul’da Etkileri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara,.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1942). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II, 279-386.

- BARKAN, Ömer Lütfi (1943), “Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 1, (2): 343-356.
- BARKAN, Ömer Lütfi (2002),” Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 133-153.
- BAŞKAN, Seyfi (1998). *Ankara Hacı Bayram Veli Camii ve Türbesi*, Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BATUR, Afife (1985). “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: 4, 1038-1067.
- BAYAT, Ali Haydar (1989). “Hüsni hat sanatında Mevlevilik ve Mevleviler”, *4. Milli Mevlana Kongresi, 12-13 Aralık 1989*, Konya, 85-94.
- BAYRAMOĞLU, Ali (1991). “Tel Örgüler Ardında Bir Mevlevihane”, *Nokta*, 24 Mart 1991: 72-73.
- BAYRAMOĞLU, Fuat (1983). *Hacı Bayrâm-ı Velî (Yaşamı, Soyu, Vakfı) I-II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BAYRAMOĞLU, Fuat -Nihat Azamat (1992). “Bayrâmiye”, *İslam Ansiklopedisi*, V: 269-273.
- BERK, Süleyman (2012). İstanbul’un 100 Hattatı, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- BEYAZİT, Ayşe (2008). *Ahmed Bican’ın “Müntehâ” İsimli Fusûs Tercümesi Işığında Tasavvuf Düşüncesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BULAN, Halil İbrahim (2008). “Cahidi Ahmed Efendi (H.:1070; M.?:1659-60), Çanakkale Tarihi II, (ed. Mustafa Demir), İstanbul: Değişim Yayınları, 843-855
- CAN, Şefik (1995). *Mevlana Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, İstanbul: Ötügen.
- CANTAY, Tanju (1988). “19. Yüzyılın Usta Bir Hattatı Ali Haydar Bey”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 9, Nisan 1988 (52): 206-208.
- CEBECİOĞLU, Ethem (1991). *Hacı Bayramı Velî*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- CEBECİOĞLU, Ethem (1999). “Osmanlı Kuruluş Dönemi Doğu Ucunda Sosyo-Kültürel Hareket Başlatan Sufi Bir Önder: Hacı Bayram-ı Velî”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 410-415.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1976), “Yazıcı Salih ve Şemsiyesi”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1, 171-218.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil-Kemal ERASLAN (1986). “Yazıcıoğlu veya Yazıcızade”, *İslam Ansiklopedisi*, 13, 363-368.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1989). “Ahmed Bican”, *İslam Ansiklopedisi*, 2, 49-51.
- ÇELEBİOĞLU, Amil (1996). *Muhammediye*, I-II, İstanbul: MEB Yayınları.
- ÇELİK, Gözde (2000). İstanbul’da 19. Yüzyıl Abdülmecit Camileri, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- CLAYER, Nathalie - Alexandre POPOVIC (2005). “Osmanlı Döneminde Balkanlar’daki Tarikatlar”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 246-266.
- ÇAKIR, Mümine (2008). “Kilitbahir’de Medfun İki Şair: Tâlib-i İrşadî ile Hüseyin Hüsnü Baba ve Şiirleri Üzerine Bazı Tespitler”, *Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları, Eceabat Değerleri Sempozyumu*, 27 Ağustos 2008, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 205-220.
- ÇATALYÜREK, Ali Talip (1996). *Divan-ı Hazreti Ahmet Talip İrşadî ve Divan-ı Hazreti Hüseyin Hüsnü*, İzmir: Renk Matbaacılık.

- DAYIOĞLU, Server (2000). “Osmanlı Sanatındaki Mevlevi Hattatlar ve Divan Edebiyatı Müzesi Koleksiyonu”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler 28-30 Mayıs 1999*, İstanbul: Eyüp Belediyesi, 320-331.
- DAYIOĞLU, Server (2003). *Galata Mevlevihanesi*, İstanbul: Yeni Avrasya.
- DEDEBABA, Bedri Noyan (2002). *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, V, Ankara: Ardıç Yayınları.
- DEMİRARSLAN Deniz (2014). “Mekân Tasarım Özellikleri Açısından Gelibolu Mevlevihanesi”, *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 72, Ankara, s. 43-67.
- DEMİRARSLAN Deniz (2016). “Din ve Tasavvuf Kültüründe Çilehâne Kavramı ve Mekân Özellikleri Açısından Gelibolu Çilehânesi”, *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 77, Ankara, s. 175-196.
- DERMAN, Uğur (2007). “Mevlevilik ve Hat Sanatı”, *Aşk Ocağında Can Olmak*, (Haz. Ekrem Işın), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 186-197.
- DURU, Muhittin Celal (1952). *Tarihi Simalardan Mevlevi*, İstanbul: Kader Basımevi.
- DURU, Necip Fazıl (2003). “Mevlevî Şeyhi Ağazâde Mehmed Dede ve Mesnevî'nin İlk Onsekiz Beytini Şerhi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4, (11), Temmuz-Aralık, 150-175.
- EMECEN, Feridun (1996). “Gelibolu”, *İslâm Ansiklopedisi*, 14, 1-6.
- ERAYDIN, Selçuk (1994). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ERDOĞAN, Muzaffer (1976). “Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevihaneleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güneyoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 4-5, 6-35.
- EREN, Ramazan (1984). Çanakkale ve Kilitü'l-Bahir Köyümüzün Sultanı Câhidi Efendi, İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- EREN, Ramazan (1990). Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri, İstanbul: Grafik Sanatlar Matbaacılık.
- ERGIN, Nuri (1939). *Türk şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- ERGINLI, Zafer (2002). “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Türk Dervişlerinin İzleri”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 107-115.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet (1955). *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Ondokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul: Maarif Kitaphanesi.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet (1936-1945). *Türk Şairleri*, İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- ESRAR DEDE (2000). *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye İnceleme-Metin* (haz. İlhan Genç), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- EVLİYA ÇELEBİ (2001). *Seyahatnamesi* (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), 5. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EYİCE, Semavi (1962-1963). “İlk Osmanlı Devrinin Dinî- İctimaî Bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23, (1-2): 25-30.
- EYİCE, Semavi (1981). “XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X, 163- 189.
- EYİCE, Semavi (1989). “Ahmed Bican Türbesi”, *İslam Ansiklopedisi*, II, 52.
- EYİCE, Semavi (2002). “Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 15, Ankara: 284-309.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki (1997). *Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
- FÜRÜZANFER, Bediuzzaman (1986). *Mevlana Celeleddin*, İstanbul: MEB Yayınları.
- GENÇ, İlhan (2000). *Esrar Dede Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*, Ankara: AKM Yayınları.

- GIBB, Elias John Wilkinson (1943). *Osmanlı Şiiri Tarihi*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1944). “Bayrâmîye Bayrâmîya”, *İslam Ansiklopedisi*, 2, MEB Yayınları, 423-426.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1997). *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- GÖVSA, İbrahim Alaettin (1946). “Ahmet Bican Yazıcıoğlu”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, 19.
- GÜMÜŞ, Fatih (2011). “Muhammediye” *Adlı Manzum Eserdeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirmesi*, Rize: Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜNAY, Umay (1990). “Hacı Bayram Veli’nin Hayatı ve Eserleri”, *Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri*, 8-9 Mart 1990, Ankara, 72-75.
- HARMAN, Mürüvet (2014). “Yazıcıoğlu Mehmed’in Muhammediye’sinde Yer Alan Cennet ve Cehennem Tasvirleri”, *Mukaddime*, 5, (1), 89-112.
- IŞIN, Ekrem (2006). İstanbul’da Gündelik Hayat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- IŞIN, Ekrem (2013). “Gelibolu Mevlevihanesi”, *Aşklar Savaşlar Kahramanlar ve Çanakkale*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 339-343.
- IŞIN, Ekrem (1994). “Bayrâmîlik”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 104-107.
- İNANÇER, Ömer Tuğrul (1994). “Bayrâmîlik. Zikir Usulü ve Musiki”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, 107.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal (1955). *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Vekilliği.
- İNAL, İbnü’l-Emin Mahmud Kemal (1999-2000). *Son Asır Türk Şairleri I-IV*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- İNALCIK, Halil (1964). “Rumeli”, *İslam Ansiklopedisi*, 9, 766-773.
- İNALCIK, Halil (2008). “Rumeli”, *İslam Ansiklopedisi*, 35, 232-235.
- İNALCIK Halil (2002). “Osmanlı Devletinin Kuruluşu”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek), 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 66-88.
- İNALCIK, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğunda Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2008). “Fatih’e Kadar Çanakkale Gelibolu Osmanlı Üssü ve Osmanlı Venedik Karşılaşması”, *Çanakkale Tarihi*, I, İstanbul: Değişim Yayınları, 15-44.
- İNBAŞI, Mehmet (2002), “Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek), 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 154-164.
- İNCİ, Nurcan (1985). “18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler”, *Vakıflar Dergisi*, XIX, 223-236.
- İRDESEL, Mehmet (basımyeri ve tarihi yok). *Fotoğraf ve Belgelerle Gelibolu Tarihi*, Çanakkale.
- İRDESEL, Mehmet (2003). *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Gelibolu: Geltur Ajans Turistik Yayınlar.
- İZ, Mahir (1990). *Tasavvuf Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İZETİ, Metin (2004). *Balkanlar’da Tasavvuf*, İstanbul: Gelenek Yayınları.
- KAFKAS, Metin Erkan (2010). “Gelibolu Mevlevihanesi İç Mimari Tezyinat Programı”, *Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat-Tasarım Dergisi*, I (1): 61-70.
- KARA, Mustafa (1999). *Din Sanat Hayat Açısından Tekke ve Zâviyeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, Mustafa (2001). “Balkanlar’da Türk Tasavvuf Edebiyatı’na Genel Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, (2): 1-26.

- KARA, Mustafa (2001). “Buhara’dan Bosna’ya Bir Yürüyüş Osmanlılar’ın Tasavvuf Dünyası”, *Avrupa’ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum 1 Kasım 1999 Gelibolu*, (Yay. Haz. Ayşe Yıldız Topuz), İstanbul, 159-176.
- KARA, Mustafa (2010). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARAASLAN, Nasuhi Ünal-Gülgün Yazıcı (2005). “Çanakkale Kültür Varlıkları (Gelibolu Kitabeleri) Envanteri 2004”, *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi*, 4, İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, 203-218.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1973). “Anadolu’da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (21): 247-276.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1990). “Hacı Bayram Zâviyesi”, *Hacı Bayram Veli Sempozyumu*, Bildiriler, 8-9 Mart 1990, Ankara, 91-101.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (2001). “Ereğli Şeyh Şihabü’l-din Sühreverdi Külliyesi Üzerine Görüşler”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, 19-20 Nisan 2001, (Yay. haz. Sema Alpaslan), Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 307-312.
- KARAVELİOĞLU, A. Murat (1999). “Ahmed Bican (Yazıcızâde)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 110-111.
- KARPAT, Kemal, “Balkanlar”, *İslam Ansiklopedisi*, V, İstanbul, 1992, s. 25-32.
- KAYAOĞLU, İsmet, *Mevlana ve Mevlevilik*, Konya Valiliği Kültür Müdürlüğü Yayınları, Konya, 2002.
- KISSLING, Hans Joachim, “Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens”, *Zeitschrift der Deutschen Mogenländischen Gesellschaft*, 103, 1953, s. 233-289.
- KISSLING Hans Joachim, “Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrämijje”, *Südstofforschungen*, 15, 1956, s. 237-268.
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Edebiyat Yayınları, Ankara, 1968.
- KORKMAZ, Şerif, “Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47, 2012, s. 303-318.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.
- KÖPRÜLÜZADE, Mehmet Fuad, “Türk-Moğol Şamanizminin Mistik Müslüman Tarikatlar Üzerindeki Etkisi”, (Çev. Gökhan Türkmen), *Bilig*, 1, Bahar, 1996, s. 1-8.
- KUBAN Doğan, *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954.
- KUBAN, Doğan, “Osmanlı Mimarisinde Barok ve Rokoko”, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1982, s. 115-122.
- KURTOĞLU, Fevzi, “XVI. Asrın İlk Yarımında Gelibolu”, *Türkiyat Mecmuası*, 5, 1936, s. 291-306.
- KURTOĞLU, Kurtoğlu Fevzi, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Resimli Ay Matbaası T.L. Şirketi, İstanbul, 1938.
- KUŞ, Ahmet- İbrahim DIVARCI- Feyzi ŞİMŞEK, *Türkiye Mevlevihaneleri Fotoğraf Albümü*, Konya Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya, 2005.
- KÜÇÜK, Hasan, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, Türdav Basım Yayın, İstanbul, 1976.
- KÜÇÜK, Sezai, *XIX. Yüzyılda Mevlevilik ve Mevleviler*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.
- KÜÇÜK, Sezai, “Yenileşme Dönemi Kültür ve Sanatına Katkıda Bulunan Mevleviler ve Mevlevi Dergâhlarında Güzel Sanatlar”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, XV, 2002, s. 539-552.

- KÜÇÜK, Sezai, “İstanbul Mevlevîhanelerinin Türk Sanat ve Edebiyat Hayatına Katkıları (XIX. Asır)”, *Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sanatında Mevlâna ve Mevlevilik Ulusal Sempozyumu, Bildiriler*, Konya 2007, s. 507-527.
- LANGER, L. William-Robert P. BLAKE, “Osmanlı Türklerinin Doğuşu ve Tarihsel Arkapları”, *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, (Der. Oktay Özel-Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 177-224.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmani Osmanlı Ünlüleri*, (Yay. Hz. Nuri Akbayar), 1-6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- MELIKOFF, Irene, “İlk Osmanlı Sultanları ve Bektaşiler”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), 4, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 384-386.
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDÎN-İ RUMÎ, *Mesnevî ve Şerhi*, (şerheden Abdülbâki Gölpinarlı), 1-6, Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2000.
- MUALLİM NÂCÎ, *Osmanlı Şairleri*, (Haz. Cemal Kurnaz), MEB Yayınları, İstanbul, 1995.
- MUSLU, Ramazan, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- NASIR, Ayşe, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1991.
- NAYIR, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1975.
- NECDET, Ahmet, *Tekke Şiiri Dini ve Tasavvufi Şiirler Antolojisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Zâviyeler. Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, XII, 1978, s. 247-269.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Bazı Menakıbnamelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidarlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü”, *Osmanlı Araştırmaları*, II, 1981, s. 31-42.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler (XIII-XXIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhaneler Kongresi Tebliğler, Konya 1996, s. 17-22.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Din 14.-17. Yüzyıllar”, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 84-146.
- OCAK Ahmet Yaşar, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü”, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Efsaneler ve Gerçekler: Tartışma-Panel Bildirileri (Ankara, 19 Mart 1999)*, Ankara, 2000, s.67-80
- OCAK, Ahmet Yaşar-Süreyya FARUKİ, “Zâviye. Zâviya”, *İslâm Ansiklopedisi*, 13, MEB Basımevi, 1986, s. 468-476.
- ODYAKMAZ, A. Nevzad, *Mevlevilik*, Anka Ofset, İstanbul, 1988.
- OSMANZADE, Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, 5, (Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul, 2006.
- ÖDEKAN, Ayla, “Ampir Üslubu”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 247-249.
- ÖNDER, Mehmet, *Yüzyıllar Boyunca Mevlevilik*, Ankara, 1992.
- ÖNDER, Mehmet, *Mevlana. Hayatı Şahsiyeti Eserleri Türbesi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1952.
- ÖNDER, Mehmet, *Mevlana Celaleddin Rumi*, Aslımlar Matbaası, Ankara, 1986.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Mevlana Celaleddin-i Rumi”, *İslam Ansiklopedisi*, 29, 2004, s. 441-448.

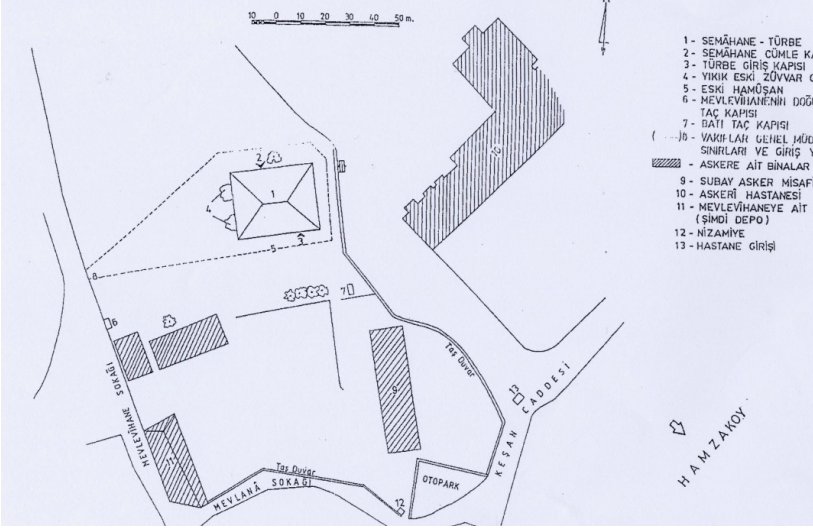
- ÖNGÖREN, Reşat, “Osmanlı Padişahları ve Tasavvuf”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 486-494.
- ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf (Anadolu’da Süfîler, Devlet ve Ulemâ XVI. Yüzyıl)*, İz Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÖNKAŞ, Nilgün Açık, “Mevlevîliğin Güzel Sanatlarla İlişkisi”, *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlana Sempozyum Bildirileri*, 25-28 Mayıs 2006 Çanakkale, İstanbul, 2006, s. 499-501.
- ÖZER, Ekrem, *Osmanlı’da Tekke ve Tarikat İslahatları (II. Mahmud Dönemi ve Sonrası)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007.
- ÖZERGİN, M. Kemal, “Eski Bir Ruznameye göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, 1974, s. 263-290.
- ÖZSAYINER, Z. Cihan, “Mevlevî Hattatlar”, *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, 2-4 Aralık 1991, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992, s. 125-142.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 96-131.
- ÖZTÜRK, Necdet, “Rumeli Fetihlerinde Boz Atlılar”, *Avrupa’ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum 1 Kasım 1999 Gelibolu* (Yay. Haz. Ayşe Yıldız Topuz), İstanbul, 2001, s. 30-44.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Tasavvufun Ruhı ve Tarikatlar*, Yeni Boyut, İstanbul, 1990.
- ÖZTÜRK, Zehra, “Muhammediyye’nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I, 1999, s. 333-338.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, “Hânîkah”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s. 730.
- PAKALIN, M. Zeki, “Bayrâmîye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, MEB, İstanbul, 1993, s. 181.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, “Tekke”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB, İstanbul, 1993, s. 445
- PALA, İskender, “Edebî Çehresiyle Mevlevîhaneler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II. Milletlerarası Osmanlı Devleti’nde Mevlevîhaneler Kongresi, 14-15 Aralık 1993, Tebliğler, Konya, 1996, s. 55-60.
- PARLA, Erdiñç, “Gelibolu Mevlevîhanesi Rölövesi”, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Restorasyon Enstitüsü Bülteni, 11-12, Nisan, 1980, s. 51-54.
- PAY, Salih, “Rumeli Fatih Osmanlı Şehzadesi: Gazi Süleyman Paşa”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 18, sayı 1, 2009, s. 279-297.
- POPOVİĆ, Aleksandre, *Balkanlar’da İslam*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- RENDA, Günsel, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı 1700-1850*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977.
- REVNAKOĞLU, Cemaleddin Server, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, (Yay. Haz. M. Doğan Bayın-İsmail Dervişoğlu), Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 2003, s. 145-146.
- RODOPLU, Fatma, “Türklerin Balkanlardaki Manevî Nüfuzu Olan Şeyh ve Dervişlerin Önemi: Demir Baba Örneği”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2/2., 2013, s. 115-135.
- SADIK VİCDANİ, *Tarikatler ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)* (Yay. Haz. İrfan Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- SAVAŞ, Saim, “Osmanlı Dönemi Zâviyeleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 459-467.
- SAVAŞ, Saim, “Zâviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, *Osmanlı*, (ed. Güler Eren), IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 72-78.

- SEÇKİN, Aydın, “Türkiye’deki Önemli Mevlevîhâneler ve Mevlevîhânelerin Yaşatılmasında Vakıflar Genel Müdürlüğünün Rolü”, *Dünyada Mevlana İzleri Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, SÜMAM Yayınları, Konya, 2010, s. 1-46
- SERGEN, Semih, “Mevlevilikte Sanat ve Sanatkar”, *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1992, s. 143-144.
- SERİN, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 1999.
- SEVİN, Necla Arslan, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 15, Ankara 2002, s. 374-381.
- SEYYİD SAHİH AHMED DEDE, *Mecmûatu’l-Tevârihi’l-Mevlevîyye*, (Haz. Cem Zorlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- SEZGİN, İbrahim, *XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazâsının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- SEZGİN, İbrahim, “Osmanlıların Rumeli’ye Geçışı ve İlk Fetihler”, *Osmanlı*, I, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 212-216.
- SEVİM, Sezai, “Türklerin Rumeli’ye İlk Geçişleri ve İskân Faaliyetleri”, *Balkanlar’daki Türk Kültürü’nün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyum, 26-28 Ekim 2001 Bildiri Kitabı* (Haz. Hasan Basri Öcalan), Bursa, 2002, s. 41-49.
- SOYSALDI, İhsan, “Halvet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8, 19, 2007, s. 235-243.
- SÖZEN, Metin, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975.
- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlılar’ın Balkanlar’ı İskân Politikası”, *Avrupa’ya İlk Adım Uluslararası Sempozyum* 1 Kasım 1999 Gelibolu, (Yay. Haz. Ayşe Yıldız Topuz), İstanbul, 2001, s. 63-75.
- ŞENTÜRK, Hüdaî, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Devrinde Rumeli’de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, LVII, 218, 1993, s. 89-112.
- ŞİMŞEK, Selami, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 2007, s. 251-310.
- ŞİMŞEK, Selami, “Gelibolu’da Mevlevilik Kültürü ve Mevlevî Şairler”, *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, Ankara, 2007, s. 60-74.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Alppler ve Gaziler”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 9, Yeni Türkiye Yayınları, s. 99-115
- TANMAN, Baha, “Uşşakilik”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1995, s. 329-331.
- TANMAN, Baha, “Halvethane”, *İslam Ansiklopedisi*, 15, 1997, s. 388-393.
- TANMAN, Baha “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 149-161.
- TANMAN, Baha, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, *Osmanlı Uygarlığı*, I, (Yay. Haz. Halil İnalçık-Günsel Renda), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 289-315.
- TANMAN, Baha, “Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları/Tekkeler”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), Atatürk Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2005, s. 305-363.
- TANRIKORUR, Bârihüdâ, “Mevlevî Tekkesinin Kalbi: Semâhane”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, Konya 1996, s. 207-215.
- TANRIKORUR, Bârihüdâ, “Gelibolu Mevlevîhânesi”, *İslam Ansiklopedisi*, 14, 1996, s. 6-8.
- TANRIKORUR, Bârihüdâ, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri, I-II-III cilt*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2000.

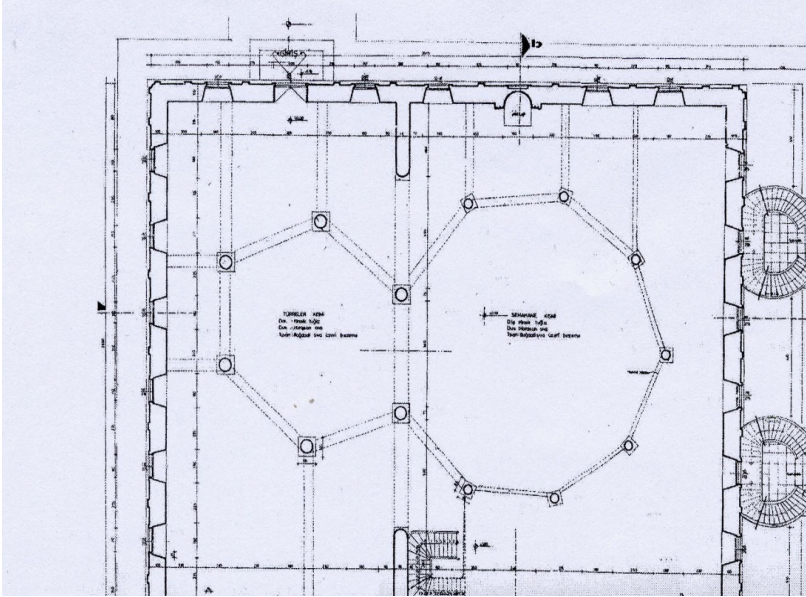
- TANRIKORUR, Bârihüdâ, “Mevleviyye”, *İslam Ansiklopedisi*, 29, 2004, s.468-475.
- TEK Abdurrezzak, “Sa’dîlik ve Sa’diyye Kültürünün Bursa’daki Temsilcileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 1, 2009, s. 225-246
- TRIMINGHAM, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford, 1971.
- TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İnkılâp ve Aka İstanbul, 1981.
- TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet, İstanbul, 1985.
- TUNA, Ahmet, *Gelibolu’nun Gönül Erleri Gelibolu Alperenleri Evliaları Yatırları ve Tarihi Eserleri*, Yüzüak Matbaacılık, Gelibolu, 2002.
- TURAN, Fatma Ahsen, *Ankara ile Bütünleşen Bir Mana Önderi Hacı Bayram Veli*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- TÜRER, Osman, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat –Halvetîlik Örneği- (Hediyetü’l-İhvân)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- TÜRER, Osman, “Osmanlı Anadolu’sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*; (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 207-246.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Halvetiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, 15, 1997, s. 386-387.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Halvet”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı, İstanbul, 2001, s. 156.
- UYSAL, Ali Osman, “Gelibolu ve Çevresindeki Türk Eserleri Hakkında Tespitler”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu*, 27-28 Ağustos 2008, Çanakkale, 2008, s. 101-132.
- UYSAL, Ali Osman, “Kilitbahir (Kilidü’l-Bahr)’de Tarihî Doku ve İki Hamam”, *Eceabat Değerleri Sempozyumu*, 27 Ağustos 2008, Çanakkale, 2008, s. 53-76.
- UYSAL, Ali Osman, “Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2009 Yılı Çalışmaları”, *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 2010 İstanbul, cilt 3, Ankara, 2011, s. 173-186.
- UZUN, Mustafa, “Muhammediye”, *İslam Ansiklopedisi*, 30, 1993, s. 586-587.
- UZUN, Mustafa, “Envârü’l-Âşıkîn”, *İslam Ansiklopedisi*, 11, 1995, s. 258-260.
- UZUN, Mustafa, “Ahmed Bican”, *Sahabe’den Günümüze Allah Dostları*, VII, Şule Yayınları, İstanbul, 1995, s. 381-394.
- UZUN, Mustafa, “Yazıcıoğlu Mehmed”, *Sahabe’den Günümüze Allah Dostları*, VII, Şule Yayınları, İstanbul 1995, s.384-387.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- ÜLKÜ, Osman, “Gelibolu Mevlevihanesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 4, 1998, s. 188-196.
- ÜNAL, Nesligül, *Yenikapı Mevlevihanesi’nin Tarihsel Gelişimi ve Harem Konağı’nın Restitüsyon Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, *Hattat Mehmed Hulûsi, 1869-8/1/1940*, Kemal Matbaası, İstanbul, 1958.
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, *Mevlana’dan Hatıralar*, Organon, İstanbul, 1973.
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, “Osmanlı İmparatorluğu Mevlevihâneleri ve Son Şeyhleri”, *Mevlânâ Güldestesi*, Konya, 1964, s. 30-39.
- VİLDİÇ, Samir, *Bosna’da Kâdirîlik ve Hacı Sinan Tekkesi*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2012.
- YANAR, Mürüvet, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Gazilerin Rolü*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007.

- YAZICI, Gülgün, “Gelibolu Mevlevihanesi’nde Yetişen Sanatkârlar”, *Uluslararası Mevlâna, Mesnevî, Mevlevihâneler Sempozyumu*, 19-21 Aralık 2005, Manisa, 2006, s. 489-510.
- YAZICI, Gülgün, *Gelibolu Mevlevihanesi ve Gelibolu’da Mevlevilik*, Çanakkale Kitaplığı Akademisi, Çanakkale, 2009.
- YAZICI, Gülgün, “Gelibolu Mevlevihânesi”, Çanakkale Tarihi II, (ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 749-778.
- YAZICI, Gülgün- Mesut YAZICI, “Gelibolu’da Sufî Mezartaşları ve Tasavvuf Kültürü”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu*, 27-28 Ağustos 2008, Gelibolu, Çanakkale, 2008, s. 141-166.
- YAZICI, Nurcan, “Tebrik-Nâme-i Millî’ye Göre II. Abdülhamid’in İstanbul’daki İmar Faaliyetleri II: Tekkeler”, *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (ed. Kadir Pektaş-Saim Cirtel ve diğ.), Pamukkale Üniversitesi, İstanbul, 2011, s. 707-719.
- YAZICI, Tahsin, “Derviş”, *İslam Ansiklopedisi*, 9, 1994, s. 188-189.
- YILDIRAN, Neşe, İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarîsi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1989.
- YILDIRAN, Neşe, “II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı”, *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), 15, Ankara, 2002, s. 367- 374.
- YILDIRIM, Ayşe, *Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvufî Görüşleri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2008.
- YILDIRIM, Yavuz-Süha ÖZKAN, “Osmanlı Mimarlığının Son Yılları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul, 1985, s. 1078-1085.
- YILMAZ, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001.
- YÜCEL, Yaşar, *Bulgaristan’da Türk Varlığı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.
- YÜCER, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.

5. Resimler

Resim 1. Gelibolu Mevlevihanesi vaziyet planı (Barihüda Tanrıkorur 2000, Ç. XIX.1)

Resim 2. Gelibolu Mevlevihanesi semâhane-türbe planı (Ali Osman Uysal, 2008, şekil. 1, s. 120)

Resim 3. Gelibolu Mevlevi Hanesi türbeyi örten altı sütunun taşıdığı kubbe

Resim 4. Gelibolu Mevlevi Hanesi semâhane ve semâ töreninin yapıldığı dokuzgen alan

Resim 5. Gelibolu Mevlevîhanesi semâhanede kullanılan korint başlıklı sütunlar

Resim 6. Gelibolu Mevlevihanesi semâ töreninin yapıldığı dokuzgen alanı örten kubbe

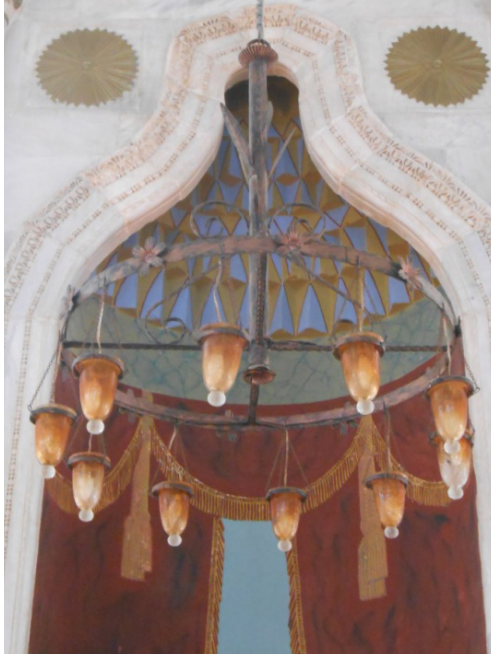
Resim 8. Gelibolu Mevlevihanesi semâhane-türbe yapısının batı cephesi

Resim 7. Gelibolu Mevlevîhanesi semâhane-türbe yapısının üst kat mahfile çıkan merdivenleri

Resim 10. Gelibolu Mevlevîhanesi semâhanenin mihrabı

Resim 9. Gelibolu Mevlevîhanesi semâhanenin mihrabından ayrıntı

Resim 10. Gelibolu Mevlevîhanesi semâhane-türbe yapısının batı cephesindeki merdiven düzenlemesi

Resim 11. Gelibolu Mevlevi Hanesi batı portalı

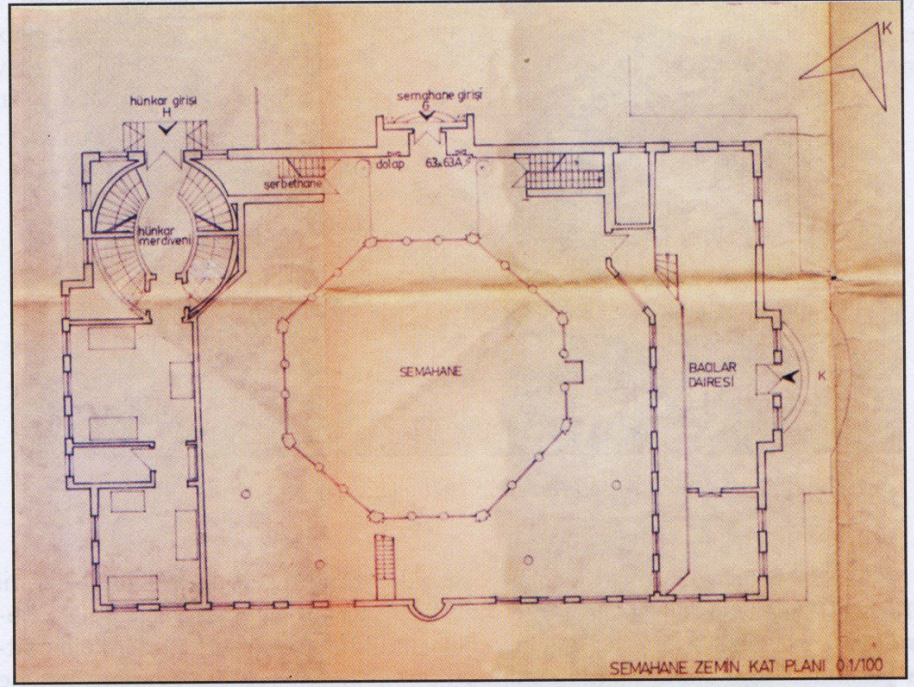
Resim 12. Gelibolu Mevlevi Hanesi doğu portalı

Resim 13. Gelibolu Mevlevîhanesi semâhane-türbe yapısının güney cümle kapısı üzerindeki kitabe ve iki yanda vazodan çıkan çiçek buketi süslemesi

Resim 14. Gelibolu Mevlevihanesi semâ alanını örten kubbe eteğinde mesneviden alınan beyitlerin bulunduğu hatlar

Resim 15. İstanbul Galata Mevlevihanesi alt kat planı (Server Dayıoğlu, 2003, s. 134, plan 4)

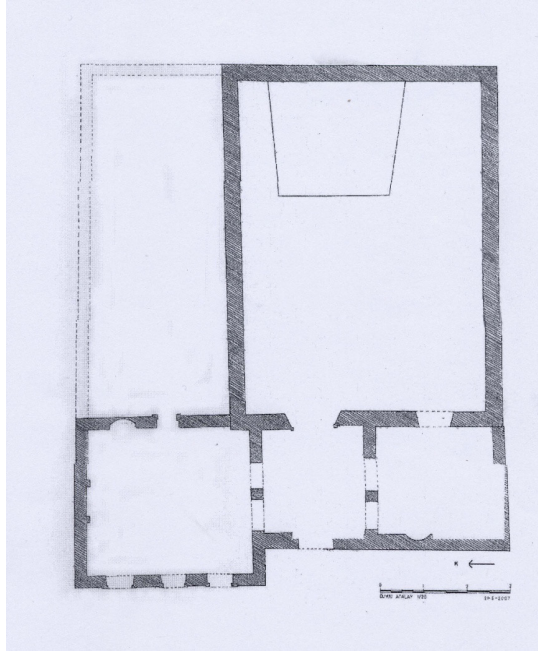

Resim 16. Eceabat-Kilitbahir Köyü Tâlib-i İrşâdî Dergâhı batı cephe

Resim 17. Eceabat-Kilitbahir Köyü Tâlib-i İrşâdî Tekkesi 2. kapı üzerindeki onarım kitabesi

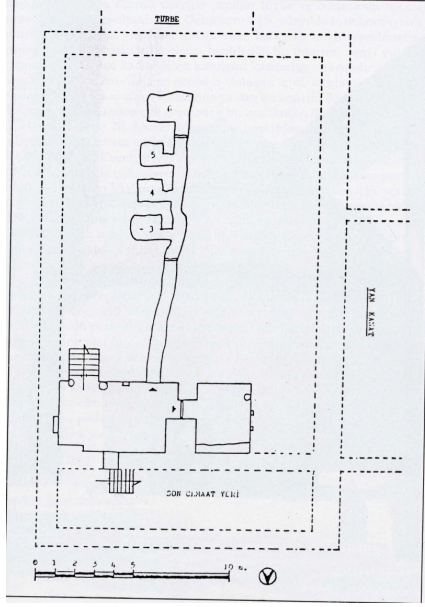
Resim 18. Eceabat-Kilitbahir Köyü Tâlib-i İrşâdî Tekkesi planı (Ali Osman Uysal, 2008, s. 65, çizen Duygu Atalay)

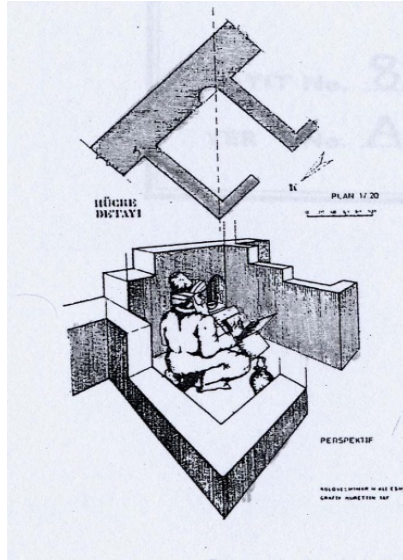
Resim 19. Eceabat-Kilitbahir Köyü Tâlib-i İrşâdî Tekkesi 1. Kapı

Resim 20. Eceabat-Kilitbahir Köyü Tâlib-i İrşâdî Tekkesi, Ahmed Talibi ve Hüseyin Hüsni Baba'nın Türbesi

Resim 21. Ankara Hacı Bayram Veli Camii ve Çilehânesi planı, (Seyfi Başkan, 1998, s. 37, şek. 5)

Resim 22. Konya Ereğli, Şeyh Şahabettin Sühreverdi Zaviyesi Çilehânesi’nde bir derviş tasviri çizimi, (Beyhan Karamağaralı 2001, s. 312, çiz. 3)

Resim 23. Gelibolu Yazıcızâde Çilehânesi doğu cephesi

Resim 24. Gelibolu Yazıcızâde Çilehânesi güneydeki hücre

Resim 25. Gelibolu Yazıcızâde Çilehânesi üst kat merdivenleri

Resim 26. Gelibolu Yazıcızâde Çilehânesi bahçesinde Sa'adi tarikatından Hüseyin Efendi'ye ait 1228 H./1813 M. tarihli mezar taşı

Resim 27. Gelibolu Yazıcızâde Mehmed ve Ahmed Efendilerin mezarları

Çanakkale Cephesi'nde 5'inci Ordu Menzil Teşkilatı*

Yavuz Selim ÇELOĞLU**

Özet

Tarih boyunca kazanılan büyük zaferler; cephe hattında alınan isabetli kararlar; uygulanan mükemmel harekât planlarının yanı sıra harp sahasında orduların her türlü lojistik ihtiyaçlarını eksiksiz ve kesintisiz olarak karşılayan geri hizmet sistemlerinin varlığıyla mümkün olmuştur. Çanakkale zaferinin elde edilmesinde de bu lojistik destek birimlerinin katkısı yadsınmaz.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları öncesinde Alman menzil sistemini örnek olarak oluşturduğu yeni askeri lojistik sistem sayesinde, cephe gerisini zamanın icaplarına göre hazırlamıştır. Menzil teşkilatı olarak adlandırılan bu sistem sayesinde muharip ordunun her türlü lojistik ihtiyaçları eksiksiz olarak karşılanabilmıştır.

Çanakkale Cephesi'nde, muharip ordunun lojistik ihtiyaçlarını sistemli bir şekilde yürütebilmek amacıyla yürürlükte bulunan Menzil Hizmet Yönetmeliğine istinaden 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği ihdas edilmiştir. Bu teşkilat sayesinde ordunun insan kaynaklarını ve muharebe gücünü arttıran her türlü lojistik malzeme, kısa sürede en uçtaki siperlere kadar noksansız olarak ulaştırılabilmıştır. Ülkenin içinde bulunduğu imkânsızlıklara rağmen Türk ordusunun savunma gücü, menzil teşkilatının özverili çalışmaları sayesinde ayakta kalmıştır. Teşkilatın başarılı çalışmaları sayesinde, cephedeki ordunun harp kabiliyeti artmış ve Çanakkale Cephesi'nde büyük başarı elde edilmiştir.

Bu çalışmada Türk ordusunun muharip gücünü teşkil eden 5'inci Ordu'nun lojistik faaliyetlerini yürüten 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği'nin kuruluş amacı, görev ve fonksiyonları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Böylece ordunun lojistik hizmetlerini yürüten menzil teşkilatının, harbin gidişatı ve kazanılması üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Cephesi, Lojistik, Menzil Teşkilatı, 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği

* Bu makale, "Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri; Menzil Teşkilatı" adlı doktora tezin-den üretilmiştir.

** Araştırma Görevlisi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ys_celoglu@hotmail.com.

5th Army Range Organization at the Dardanelles Front***

Abstract

Great victories in the history have been made possible only through right decision-making on frontlines, implementation of excellent operational plans, and availability of back-up systems that provide complete and uninterrupted coverage of all logistical needs of the armed forces. The contribution of these logistical support units cannot be denied in Dardanelles victory.

Thanks to the new military logistics system created imitating the German range system as an example before the Balkan wars, the Ottoman Empire prepared its rear lines according to the necessities of the time. Thanks to this system, which was called range organization, all kinds of logistic needs of the combatant army could be met completely.

The 5th Army Range Inspectorate was established at the Dardanelles Front to carry out the logistic requirements of the combatant army in a systematic manner in accordance with the Range Service Regulation. By means of this organization, any kind of logistic material that would increase the human resources and combat power of the army could be transported to the frontmost trenches in a short time. Despite the impossibilities of the country, the defense forces of the Turkish army survived thanks to the self-sacrificing efforts of the range organization. Thanks to the successful works and efforts of this organization, the army' combat effectiveness and ability had increased, which resulted in gaining a great success on the Dardanelles Front.

This study aims to address the founding purpose, duties and functions of the 5th Army Range Inspectorate, which had carried out logistic activities of the 5th Army that had constituted the combat power of the Turkish army. Thus, this study intends to reveal the impact of this range organization, which had carried out the logistics services of the army, on progress and winning of the war.

Key words: *Dardanelles Front, Logistics, Range Organization, 5th Army Range Inspectorate*

*** This study has been derived from the doctoral dissertation entitled "Military Transportation Services on the Dardanelles Front; Range Organization".

1. Menzil Genel Müfettişliğinin Kuruluşu ve Görevleri

Harp zamanlarında orduların idari ve lojistik hizmetlerin yürütülmesi büyük bir ehemmiyet kazanır. Bu itibarla tarihin her devresinde zaferle sonuçlanan savaşlar; harp sırasında alınan isabetli kararlar ve uygulanan kusursuz harekât planlarının yanında, zamanın icaplarına göre hazırlanmış askeri lojistik sisteminin öz verili çabalarıyla elde edilebilmiştir¹.

Osmanlı Devleti daha kuruluştan itibaren savaş zamanlarında askeri faaliyetlerin başarılı bir şekilde yürütmek için muharip ordunun ihtiyaç duyduğu silah, erzak, sağlık malzemeleri, yem vb. her türlü ihtiyaçlarını yurtiçinden temin ederek muharip orduya ulaştırılmasına büyük önem vermiştir².

Zira Osmanlı ordusunu zaferden zafere taşıyan en büyük amil, barışta ve bilhassa savaşta kusursuz işleyen bir ikmal (*lojistik*) sisteminin tesis edilmiş olmasıyla açıklanabilir. Oluşturulan bu mükemmel sistem sayesinde gerek memleket içinde gerekse düşman arazisinde ordunun ihtiyaçları noksansız karşılanabilmiştir³. Ordunun lojistik bakımdan çağın gereksinimlerine göre donatılması Osmanlı Devleti'ni zaferden zafere taşıyan en büyük etken olmuştur⁴.

Ancak zamanla her alanda olduğu gibi ordu donatım sistemi de gelişmeleri çağın gerisinde kaldı. Bu hakikat Osmanlı ordusunun son dönemlerde giriştiği hemen hemen her savaşta kendini gösterdi. Osmanlı yönetimi Alman geri hizmet sistemi örneği olarak Avrupa tarzı bir askeri lojistik sistemi oluşturdu.

1911 yılında yürürlüğe giren Menzil Hizmet Yönetmeliğine göre seferberliğin ilanından itibaren gerek yurtiçi gerekse ordu bölgelerinde idari ve lojistik hizmetleri sürdüreceği Menzil Müfettişlikleri ihdas edilmeliydi⁵.

Menzil Genel Müfettişliği maiyetindeki bu şubeler ile birlikte aşağıdaki zikredilen hizmetleri gerçekleştirecekti⁶.

- Tüm orduların menzil hizmetlerini düzenlenmek, takip ve teftişi

1 Yusuf Alpmansü, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülme Esasları", *Askeri Tarih Bülteni Dergisi*, C. 10, S. 19, Ağustos 1985, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 1.

2 Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul, 1996, s. 5; Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies*, Volume 7/4, Ankara, 2012, s. 2283.

3 Tahsin Ünal, "Savaşta Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşler- IV. Murad'ın Bağdat Seferi Hazırlıkları", *Türk Kültürü*, S. 58, Ankara, 1967, s. 728.

4 Yusuf Alpmansü, *a.g.m.*, s. 1.

5 Birinci Dünya Savaşı'nda yürürlükte bulunan Menzil Hizmet Yönetmeliği için bkz. *Menzil Hidemâti Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye, 1327.

6 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1144, Dos. 98, Fih. 5-5, 5-5a; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1124, Dos. 5, Fih. 3-3; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 64, Fih. 9-22; *Menzil Hidemâti Nizamnamesi*, s. 6-1.

- yapmak,
- Ülkedeki nakliye araç ve gereçlerinden istifade ederek muharip ordu ile anavatandaki daire ve merkezler arasında kara, deniz ve demiryollarına ait her türlü ikmal ve tahliye işlemlerini gerçekleştirmek,
 - Tüm haberleşme araçlarından istifade ederek (posta, telgraf, telefon vs.) ordu ile yurtiçi arasındaki iletişimi sağlamak ve haberleşme hususlarında gerekli tedbirleri almak,
 - Nakliye hizmetleri gerçekleştirilirken gerekli her türlü güvenlik önlemlerinin alınmasını sağlamak,
 - Gerek nakliye gerek tahliye hizmetleri esnasında askerleri ve ordu hayvanlarının iâşe ve iskânlarını temin etmek,
 - Zapt edilecek topraklar, bir valinin emrine verilen kadar bu bölgenin idaresini üstlenmek,
 - Başkumandan tarafından tayin edilmediği takdirde her ordunun menzil mıntikasının belirlenmesi, menzil hatlarının tespit edilmesi ve nakliye vasıtalarının menzil müfettişlikleri arasında taksimini sağlamak,
 - Askeri hat komiserlikleri vasıtasıyla demiryolu nakliyatını düzenlemek,
 - Ordu karargâhları ile müzakere ederek menzil merkez noktası ile menzil noktalarının belirlenmek,
 - Gönüllü sağlık heyetlerinin orduya yapacakları yardımları kabulü ve bunlara ait hususları düzenlenmek,
 - Menzillere ait tüm hesap işlemlerini düzenlemek,
 - Menzillerin teşkilatlarında yapılması gereken değişikliklere ilişkin hususları belirleyerek Genel karargâha arz etmek,
 - Yeni bir menzilin kurulması kararlaştırıldığında bu menzilin kuruluşu için gerekli her türlü desteği vermek,
 - İskele ve Limanlar Genel kumandanlığı vasıtasıyla tüm deniz nakliyatını düzenlemek
 - Harp cerideleri ve harita hizmetlerinin sağlanması vb. hizmetler Menzil Genel Müfettişliğinin uhdesinde olacaktır.

Yukarıda belirtilen tüm bu hizmetlerin yürütülmesi amacıyla 5 Ağustos 1914 tarihinde Menzil Genel Müfettişliği ihdas edildi⁷. Daha sonra sıra her ordunun menzil hizmetlerini yürütecek ordu menzil müfettişliklerinin teşkil edilmesine geldi.

7 ATASE, BDH, Kls. 1130, Dos. 31, Fih. 17, 28, 35; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 783; *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, s. 227.

2. 5'inci Ordu Menzil Müfettişliğinin Kurulması

Birinci Dünya Harbi'nde yürürlükte olan 1911 tarihli Menzil Hizmet Yönetmeliğine göre seferberliğin ilanıyla birlikte orduların lojistik hizmetlerini karşılamak amacıyla her bir ordu veya müstakil hareket eden bir veya birkaç kolordudan müteşekkil birliklerin için birer menzil müfettişliği ihdas edilmeliydi⁸.

Ordu menzil müfettişlikleri, kendileri için tahsis edilen sınırlar içinde Menzil Genel Müfettişliği tarafından verilecek genel emir ve talimatlar doğrultusunda ve bağlı buldukları ordu komutanlığının emir ve talimatlarına uygun olarak muharip orduların her türlü geri hizmeti yürütecekti⁹.

Dolayısıyla menzil müfettişlikler, bağlı bulunduğu ordunun lojistik ihtiyaçlarını zamanında muharip orduya ulaştırmakla mükellefti. Bunun için de bağlı bulunduğu ordu karargâhı ile sürekli irtibat halinde olması gerekirdi. Hatta icabında her koldu ve müstakil fırka ve alayın karargâhları ile irtibat halinde olması gerekirdi¹⁰.

Ordu menzil müfettişlikleri, ordu harekât bölgesindeki askeri birliklerin yanında sınırları içinde bulunan mülki amirler ile de sürekli iletişim halinde olurlardı. Menzil müfettişleri doğrudan doğruya mahalli idarelere müdahale yetkisine sahip olmasa da menzil müfettişinin her talebi mülki memurlarca titizlikle takip edilerek yerine getirilirdi¹¹.

Menzil müfettişlikleri harp alanındaki askeri otoriteler ile anavatandaki askeri ve idari otoritelerle de irtibat halinde olurdu. Bu hususta Menzil Genel Müfettişliği başta olmak üzere Erkan-ı Harbiye Dairesi, Harbiye Nezareti, diğer ordu müfettişlikleri ve Anavatandaki mülki ve idari otoritelerle irtibat halinde bulunurlardı¹².

Ordu menzil müfettişliklerinin görev ve sorumlulukları genel hatlarıyla şu şekilde izah edilebilir¹³.

8 Yürürlükte olan menzil nizamnamesine göre menzil müfettişlikleri genellikle bağlı buldukları ordunun numaraları ile adlandırılırdı. Menzil müfettişlik karargâhlarının buldukları mevki her an değişebileceğinden müfettişlikler genellikle buldukları mevkiilerin isimleri ile adlandırılmazdı. Ancak Birinci Dünya Savaşında Fırat Menzil Müfettişliği, Yıldırım Menzilleri, Halep Menzil Müfettişliği gibi mevki isimleri ile anılan bazı müfettişliklerinde kurulduğu görülmektedir. Ancak bu müfettişlikler doğrudan bir mevkiinin adından çok bir bölgenin ismi ile adlandırılırdı. Böylece menzillerin buldukları bölge içinde menzil karargâhlarının yeri değiştirilse bile, menzil müfettişliklerin isimlerinin değiştirilmesi zorunluluğu ortadan kalkardı. *Menzil Müessesâtı Hakkında Tarifât*, s. 8; *Menzil Hidemâtı Nizamnamesi*, s. 24.

9 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1130, Dos. 31, Fih. 16.

10 *Menzil Hidemâtı Nizamnamesi*, s. 27-28.

11 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 39.

12 *Menzil Hidemâtı Nizamnamesi*, s. 29-30.

13 *Menzil Hidemâtı Nizamnamesi*, s. 3, 24-28; Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 40-42.

- Menzil ve Anavatan bölgesinde temin edilmiş olan lojistik maddelerin cephe hattındaki orduya ulaştırmak
- Harp mıntıkasında bulunan hasta ve yaralılar başta olmak üzere orduların hareket kabiliyetini engelleyen her türlü âtil durumdaki maddelerin yurtiçine doğru tahliyesini sağlamak
- Menzil bölgesinde gelip geçen ordu birlikleri ve bunlara ait hayvanların iâşe, ikmal ve iskânını sağlamak
- Menzil bölgesinde istirahat da bulunan kıtaların başta olmak üzere menzil mıntıkası içinde bulunan tüm görevli personel ile menzil hizmetlerinde kullanılan hayvanların iâşe, ikmal ve iskânını temin etmek
- Menzil sınırları içinde bulunan hastane, revir, nekahethane vb. sağlık kuruluşları vasıtasıyla muharip orduya her türlü sağlık hizmetlerini sunmak
- Yurt içinde veya menzilde zuhur eden bulaşıcı hastalıkları muharip orduya ulaşmasını engellemek için gerekli tedbirleri almak
- Muharebe kıtalarının gerisinde bulunan arazinin idare ve muhafazasını sağlamak,
- Menzil bölgesinde yürütülen nakliye hizmetlerini yürütülmesi ve bu hizmetlerin güvenli şekilde yürütülmesi için gerekli tedbirleri alarak İkmal ve tahliye faaliyetlerinin sorunsuz işlemesi için gerekli tedbirleri önceden almak
- Menzil Müfettişliği bünyesinde bulunan kıta ve müesseselerin eşgüdümlü olarak çalışmasını sağlamak
- Menzil mıntıkasındaki ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin yürütülebilmesi için gerekli tedbirleri almak
- Menzil mıntıkasında jandarma ve karakol hizmetlerini düzenleyerek bölgedeki güvenlik ve asayişini sağlamak,
- Düşman arazisinin işgal edilmesi halinde buradaki malzeme ve mühimmatın muharip orduya veya yurtiçine sevk edilmesini sağlamak
- Anavatandan orduya gönderilen her türlü ikmal maddelerini muhafaza ve idare ederek bunları en seri şekilde ordu harekât bölgesine ulaştırmak
- Ordu harekât bölgesinden menzil mıntıkasına sevk edilen atıl durumdaki araç ve gerecin süratle ıslah ve tamir ederek muharip ordunun hizmetine sunmak, tamiri mümkün olamayanların ise yurtiçine sevk edilmesini sağlamak
- Menzil Mıntıkada bulunan tüm kıta ve hizmet birimlerinin talim ve terbiyesine ilişkin hizmetleri sunmak
- Menzil bölgesindeki her türlü tamir ve inşaat faaliyetlerini yürütmek
- Menzil sınırları içinde bulunan her türlü kaynaktan istifade edebilmek için gerekli tedbirleri almak Ordu Menzil Müfettişliklerinin görev ve sorumluluğundaydı.

Yukarıda belirtilen tüm bu hizmetleri ifa eden menzil teşkilatının başında bir menzil müfettişi bulunurdu. Menzil mıntıkası içinde menzil müfettişinden daha yüksek bir askeri idare ve makam bulunmazdı. Menzil müfettişi, teşkilat bünyesindeki tüm kıta ve müessesenin amir olduğundan menzil bölgesindeki her türlü faaliyet menzil müfettişinin emir ve talimatları göre düzenlenirdi¹⁴.

5'inci Ordu teşekkül ettirilmeden evvel Gelibolu yarımadası ve Çanakkale boğazının savunulması görevi Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığının uhdesindeydi¹⁵. Dolayısıyla Gelibolu yarımadasında bulunan birliklerin lojistik ihtiyaçları doğrudan Başkomutanlık tarafından karşılanırdı. Bu durum 5'inci Menzil Müfettişliğinin kuruluşuna kadar devam etti¹⁶.

5'inci Ordunun faal hale getirilmesiyle bu orduya bağlı tüm askeri birliklerinin lojistik ihtiyaçları 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği tarafından karşılanmaya başlandı. Yarımada içinde ayrı bir hareket komutanlığı olarak varlığını devam ettiren Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı'na bağlı tüm askeri birliklerin geri hizmetleri de 5'inci Ordu Menzil Müfettişliği tarafından yerine getirilmeye başlandı.

25 Mart 1915 tarihinden itibaren teşkil edilen 5'inci Menzil Müfettişliğinin idari kadrosu ise Başkomutanlığın 27 Mart 1915 (13 Mart 1331) tarihli tebligatı ile Gelibolu'da oluşturulmaya başlandı. Buna göre 5'inci Menzil Müfettişliğine Miralay Ali Bey, Kurmay başkanlığına ise Yüzbaşı Muzaffer Bey atandı¹⁷. Kısa süre sonra menzil müfettişliği görevine Miralay Sadık Sabri Bey getirildiği gibi 5'inci Menzil Müfettişi Sadık Sabri Beyin Muavinliğine ise Mehmet Ali Bey getirildi. Menzilin Kurmay Başkanlık görevi ise yine Muzaffer Bey tarafından yürütüldü¹⁸. Bu idare heyeti görevini harbin sonuna değin devam ettirdi.

14 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hideât Rehberi*, s. 39; Muzaffer, "Geri Hidemât, Menzilcilik", s. 396-404.

15 6 Ağustos 1914 tarihinden 5'inci Ordunun kuruluş tarihine kadar (25 Mart 1915) bu bölgenin savunulması görevi, doğrudan Başkomutanlığa bağlı bulunan askeri birlikler tarafından sağlandı. Bu birliklerin büyük kısmı barış dönemlerinde teşekkül ettirilen ve genelde yer değiştirmeyen birliklerden oluşuyordu. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Çanakkale Cephesi Harekâtı, V'inci Cilt, 1'inci Kitap, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 256.

16 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1144, Dos. 101, Fih. 8, 8-1, 8-3.

17 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3591, Dos. 1, Fih. 1-1.

18 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1181, Dos. 226, Fih. 8-2, 13-5; *ATASE Arşivi*, Kls. 3552, Dos. 129, Fih. 5-4; FERİD (Binbaşı), "Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hidemâti", *Mecmua-i Askeriye*, C. 7, S. 61, s. 128; İzzettin Çalışlar, *On Yıllık Savaş; Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, (Haz: İzzeddin Çalışlar) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 167.

3. 5'inci Ordu Menzil Müfettişliğinin Sınırları

Yürürlükte bulunan menzil hizmet yönetmeliğine göre sefere çıkan ordunun lojistik hizmetleri ordu harekât bölgesi, ordu harekât bölgesinin hemen gerisinde kurulan menzil mıntıkası ve menzil mıntıkasının gerisinde bulunan Anavatan bölgesi olmak üzere üç ayrı bölgede yürütülürdü. Bu bölgelerde sırasıyla ordu otoriteleri, menzil otoriteleri ve yurtiçindeki otoriteler olmak üzere üç ayrı idari otorite vazife görürlerdi¹⁹. Dolayısıyla her idari otorite için bir mıntika belirlenmiş ve bu otoriteler kendilerine taalluk eden hizmetlerini kendileri için belirlenmiş sınırlar içinde yürütürlerdi.

Netice itibarıyla harp sahasının hemen gerisinden başlayarak Anavatan mıntıkasına kadar devam eden bölge menzil mıntıkası olarak belirlenirdi. Ordu harekât mıntıkasının hemen gerisinde kesintisiz olarak devam eden bu bölge, Anavatan mıntıkasına kadar devam ederdi. Harp sahasının düşman topraklarında yer alması durumunda ise menzil mıntıkasının düşman topraklarını içinde oluşturuldu. Ancak ordunun düşman toprakları içinde ilerlemesi durumunda orduların menzil sınırları gereğinden fazla genişleyeceğinden menzil sınırlarının gerisinde kalan bölgenin mülki idarisi düzenlenerek bir valinin emrine verilir²⁰.

Harbin gidişatına göre harp alanında yapılacak herhangi bir değişiklik doğrudan orduların menzil sınırlarına da yansırı. Bu bakımdan orduların menzil sınırları, muharip orduların harekâtına göre her an değişebilirdi. Orduların menzil sınırları, Menzil Genel Müfettişliğinin emir ve talimatlarına uygun olarak düzenlenirdi. Ancak harbin başlamasıyla birlikte ordu harekât alanının sınırları ordu kumandanının alacağı kararlara göre şekillenirdi. Dolayısıyla menzil mıntıkasının ön hattı da ordu kumandanı tarafından belirlenmiş olurdu. Menzil mıntıkasının geri hattı ise Menzil Genel Müfettişliğinin emir ve talimatlarına istinaden Ordu Menzil Müfettişliklerince tespit edilirdi²¹.

3.1. 5'inci Menzil Müfettişliğinin Mıntika Sınırları

5'inci Ordunun kuruluşunda evvel Trakya ve Boğazlar çevresinin güvenliğini sağlamak 1'inci ve 2'inci orduların uhdesinde olduğundan bu bölgeler 1'inci ve 2'inci menzil sınırları içerisinde yer alırdı. Daha sonra 5'inci Menzil Müfettişliğinin teşekkül etmesiyle Sazlıman-Galata köyü hattı²² 2'inci Menzil ile 5'inci Menzil ara hattı

19 *Menzil Müessesâtı Hakkında Tarifat*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1332, s. 2; Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 7; Yusuf Alpmansü, *a.g.m.*, s. 2.

20 *Menzil Hidemâtu Nizamnamesi*, s. 3; *Menzil Müessesâtı Hakkında Tarifat*, s. 2; *Seferiye Nizamnamesi*, Matbaat-i Askeriye, Süleymaniye-Dersaadet, 1332, s. 378; *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", s. 681.

21 *Menzil Hidemâtu Nizamnamesi*, s. 30.

22 Bugünkü adı Sütluçe köyüdür.

olarak belirlendi²³. Daha sonra Başkomutanlık Vekâleti 17 Nisan 1915 tarihli emri ile 1'inci ve 2'inci menzil sınırlarında değişikliğe gidildi²⁴.

Yapılan bu yeni düzenleme ile 5'inci Menzil mıntikasının sınırlarında da değişikliğe gidildi. Böylece Tekirdağ-Hoca Aydın Çiftliği (Aydıncöy)-Hapgirler, Okkalı-Ergene Nehri-Uzunköprü-Kiremitçiköy ile Meriç Nehrine uzanan sınır hattı 5'inci ve 2'inci Menzil ara hattı olarak belirlendi. Böylece Rumeli cihetinde Tekirdağ-Uzunköprü hattının güneyi 5'inci Menzile dâhil edildi²⁵.

26 Mart 1915 tarihinde Anadolu yakasındaki Biga Sancağı sınırları içindeki tüm menzil hizmet kıta ve birimleri 5'inci Menzil Müfettişliğine devredildi. Dolayısıyla 5'inci Menzilin Anadolu yakasındaki sınırı Biga Sancağının idari sınırları içinde bulunan Karabiga, Biga, Lapseki, Kala-i Sultaniye (Çanakkale), Ezine, Bayramiç ve Ayvacık kazalarını kapsayacak şekilde genişletildi²⁶.

5'inci Menzil Müfettişliğine bağlı kıta ve müesseselerin artması üzerine 5'inci Menzil Mıntikasının sınırı daha da genişletildi. Dolayısıyla Çatalca'nın batısındaki Malatraburnu-Çerkez Köy-Eski Ereğli Çiftliği hattı 5'inci menzil ile 1'inci Menzil Müfettişliği ara hattı olarak tayin edildi²⁷. Böylece 5'inci menzil mıntikası sınırları, bu hattın batısında kalan tüm Rumeli topraklarını kapsayacak şekilde genişletildi. Anadolu yakasında ise yine Biga Sancağının o günkü idari sınırı 5'inci Menzil Müfettişliğinin mıntika sınırı olarak belirlendi²⁸.

23 *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", s. 221.

24 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2416, Dos. 117, Fih. 1-5, 25-7; *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", s. 220.

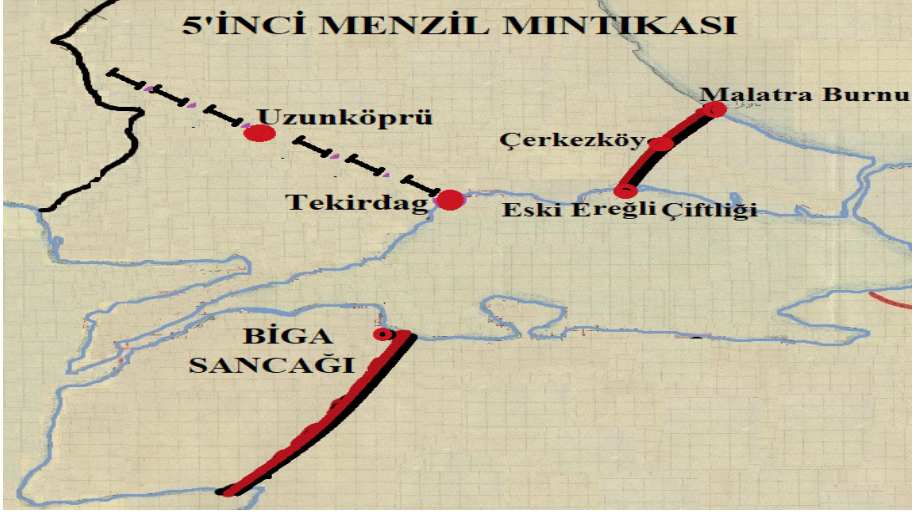
25 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2416, Dos. 117, Fih. 1-5, 25-7.

26 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2416, Dos. 117, Fih. 1-5, 25-7; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 11.

27 5'inci Menzil mıntika sınırları belgelerde bazen Podima-Silivri (hariç) hattının batısı ile Anadolu yakasında ise Biga Sancağı idari sınırları menzil mıntikasının sınırları olarak ifade edilmiştir. Bazı belgelerde ise menzil mıntikasının sınırları Malatraburnu-Çerkezköy-Eski Ereğli Çiftliği hattı şeklinde geçmektedir. Her iki ifade de aynı güzergâhı ifade etmekle birlikte Malatraburnu-Çerkezköy-Eski Ereğli Çiftliği hattı ile daha net bir sınır çizgisi ortaya koyulmuştur. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-42; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2522, Dos. 2, Fih. 14; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1128, Dos. 25, Fih. 11; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1130, Dos. 31, Fih. 30.

28 Biga Sancağının idari sınırları içinde Ezine, Kala-i Sultaniye, Ayvacık, Biga ve Bayramiç kazaları yer alırdı. Dolayısıyla bu kazaların o günkü idari sınırları 5'inci Menzil mıntikasına dâhildi. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 11.

Harita 1. 5'inci Menzil Mıntkasının Sınırları

3.2. 5'inci Menzil Müfettişliğinin Hududu

Birinci Dünya Savaşında uygulanan mevcut menzil yönetmeliğine göre orduların lojistik ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için menzil mıntkasını da kapsayan bir bölge orduların menzil hududu olarak belirlenirdi²⁹. Her ordu yerinden tedarik sistemi ile ihtiyaçlarını öncelikle kendilerine ayrılan bu bölgelerden karşılamak durumundaydı. Bunun mümkün olmadığı durumlarda ise ordular ihtiyaçlarını yetkili mercilerce anavatan bölgesinden temin edilerek öncelikle menzil mıntkasına buradan da ordu harekâta alanına ulaştırılırdı³⁰.

Muharip ordunun her türlü lojistik gereksinimlerini karşılandığı bu bölgenin sınırları, askeri harekâtın seyrine göre değişirdi. Nitekim menzil bölgesi, ordu birliklerinin bulunduğu mevkilere ve askeri harekâtın icra edildiği savaş alanları göz önünde bulundurularak belirlendiğinden, ordunun ileri veya geri hareket etmesiyle ordunun harp alanında değişmesine bağlı olarak orduların menzil sınırlarında da değiştirilebilirdi. Ancak orduların harekât alanında herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen menzil bölgesindeki kaynakların, ulaşım vb. imkânların kısıtlı olması halinde de orduların menzil hududunda değişiklik yapılabilirdi. Orduların menzil hududunun tes-

29 Menzil Hidemâtu Nizamnamesi, s. 3, 30; Menzil Müessesâtı Hakkında Tarifat, s. 2, Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemat Rehberi*, s. 38.

30 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemat Rehberi*, s. 7-8; Yusuf Alpmansü, a.g.m., s. 2; *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)*, s. 229.

piti ve menzil hatlarının belirlenmesi gibi hususlar Başkumandanlıkça tespit edilirdi. Başkumandanlıkça belirlenmemesi halinde ise bu sınırlar Menzil Genel Müfettişliği tarafından belirlenirdi³¹.

Başlangıçta 5'inci Ordu Menzil Müfettişliğinin hududu; başlangıçta Malatra Burnu-Çerkez Köy- Eski Ereğli Çiftliği hattının batısındaki Edirne vilayeti³² sınırlarını içinde kalan tüm Rumeli toprakları ile ve Anadolu yakasında kalan Biga Sancağının idari sınırları menzil hududu olarak belirlenmişti³³. Ancak 5'inci Ordunun her geçen gün artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek üzere 5'inci menzil hududu daha da genişletildi. Rumeli cihetinde yine Malatra Burnu- Çerkez Köy- Eski Ereğli Çiftliği hattının batısında kalan ülke toprakları ile Anadolu topraklarında ise Yalova-Gemlik idari sınır hattı boyunca uzanarak Beyşehir, Bilecik, Söğüt, İnegöl, Orhaneli, Simav, Gediz, Uşak, Sandıklı, Uluborlu, Yalvaç, Şarkikaraağaç, Eğirdir, Akseki, ve Alanya'nın o günkü idari sınırlarını içine alarak Akdeniz'e ulaşan hattın batısında kalan tüm Batı Anadolu toprakları 5'inci Menzil hududuna dâhil edildi³⁴.

31 *Menzil Hidemâti Nizamnamesi*, s. 4; *Seferiye Nizamnamesi*, s. 378; Bülent Durgun, *a.g.m.*, s. 59-60.

32 Bu dönemde Edirne vilayeti Edirne Vilayetine sınırları içinde bulunan bağlı Kavaklı, Lalapaşa, Havsa, Uzunköprü, Kırkkilise (Kırklareli), Lüleburgaz, Baba-i Atik, Vize, Demirköy, Pınarhisar, Mustafa Paşa, Tekfurdağı (Tekirdağ), Çorlu, Malkara, Hayrabolu, Saray, Gelibolu, Keşan, İpsala, Şarköy, Mürefte, İnoz, Eceabad, gibi kazaları içine alan oldukça geniş bir bölgeyi içine almaktadır. Yavuz Haykır-Yavuz Selim Çeloğlu, *1916 Nüfus İstatistik Cetveli*, Hiper yayın, İstanbul, 2017, s. 145-149.

33 *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", s. 221; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2522, Dos. 2, Fih. 14.

34 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1139, Dos.74, Fih. 11; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-41, 1-42; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-42; *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik* s. 221; Mustafa Şahin, "Çanakkale Cephesi'nde Türk Ordusunun Menzil Teşkilatı ve Askeri Ulaştırma Hizmetleri", Çanakkale Araştırmaları Dergisi, (100. Yıl Özel Sayısı), S. 18, s. 279.

Harita 2. 5'inci Ordu Menzil Hududunun Sınırları

Görüldüğü üzere Trakya, Marmara ve Ege bölgesi gibi ülkenin tarım bakımından en verimli, toprakları 5'inci Menzil bölgesi içinde yer aldığı gibi ulaşırma, ticaret, sanayi ve iktisadi bakımdan ülkenin en gelişmiş bölgeleri yine 5'inci Ordu Menzil Müfettişliğinin sınırları içerisinde yer alırdı³⁵. Ayrıca Çanakkale boğazı ve Marmara Denizinin bu müfettişliğin sınırları içerisinde olması, muharip ordunun lojistik ihtiyaçlarının temini kadar bu ihtiyaçların orduya ulaştırılmasında büyük kolaylık sağladı³⁶.

35 Marmara, Ege ve Akdeniz öteden beri ülkenin en gelişmiş bölgelerindendi. Rumeli bölgesi ise Osmanlı ülkesindeki diğer yerlere nazaran ortalamamın üstünde bir gelişmişliğe sahipti. Bu hususla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara, 1994; Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Biyüme*, (Seçme Esasları -II) İstanbul, Aralık 2009; Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul, Nisan 2014; Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, 1997.

36 Menzil sınırları kararları kapsadığı gibi deniz, göl ve nehirleri de kapsardı. *Menzil Müessesesi Hakkında Tarifât*, s. 2; Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 279; Muhammed Erat, "Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun İlaş Problemi?" Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, S. 1, Çanakkale, Mart 2003, s. 126-127; Mehmet Arslan, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin

Çanakkale Muharebelerinin cereyan ettiği ordu harekât alanında harbin sonuna kadar harp sahasında herhangi bir değişikliğin olmaması ve menzil sınırları içindeki kaynakların yeterli olması vb. nedenlerden dolayı menzil hududunda herhangi bir değişiklik yapılmadı.

4. 5'inci Menzil Müfettişlik Karargâhının Teşekkülü

Menzil Müfettişliğinin kuruluşuna karar verildikten sonra ilk olarak Menzil müfettişliği karargâhının yer alacağı mevki ve Menzil Müfettişliğinin kurmay heyeti oluşturuldu³⁷. Menzil karargâhı, ordu karargâhı ve Anavatandaki idari ve askeri birimlerle kolayca irtibata geçebileceği bir mevkide olmasına özen gösterilirdi³⁸. Dolayısıyla ulaşım bakımından en avantajlı mevki olarak görülen Gelibolu kazası 5'inci Menzil Müfettişliğinin merkez karargâhı olarak belirlendi³⁹. Ancak 5'inci Ordu karargâhının Bigalı Yalova arasındaki mevkie nakledilmesiyle Menzil Müfettişlik karargâhının ileri kademesi de Akbaş İskelesine yakın bir mevkie nakledildi⁴⁰.

Gelibolu kazası menzil karargâhı olarak belirlendikten sonra ilk olarak menzil hizmetlerini yürütecek idare heyeti yani menzilin kurmay heyeti (Erkân-ı harbiyesi) oluşturuldu⁴¹. Başında bir kurmay başkanın bulunduğu bu heyette yüzbaşı rütbesinde bir harp zabiti⁴² ile mülazım (teğmen) rütbesinde bir yaver, bir topçu yüzbaşı, bir istikâm yüzbaşı, bir tabur kâtibi, bir serbaytar, yeteri kadar baytar muavini ve dört yazıcıdan teşekkül ettirilirdi⁴³.

Cepheye İntikalleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, (Çanakkale Muharebeleri 100. Yıl Özel Sayısı), Yıl 13, S.18, Çanakkale, Bahar 2015, s . 233-234.

37 Muzaffer, "Harbi Umumide Menzilsizlik", s. 412.

38 Yusuf Alpmansü, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülme Esasları", *Askeri Tarih Bülteni Dergisi*, C. 10, S. 19, Ağustos 1985, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, s. 10.

39 Bir ordu menzil müfettişliğinin karargâhı, ordusu karargâhı ve yurtiçi ile irtibatı kolayca sağlayabilecek bir mevkide bulunurdu. Bu amaçla menzil müfettişliği karargâhını, mümkün mertebe ordu karargâhına yakınında tesis edilirdi. *Menzil Hidemâti Nizamnamesi*, s. 26-27; Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemat Rehberi*, s. 42; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6-20; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3591, Dos. 1, Fih. 1-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3400, Dos. 4, Fih. 9-1.

40 Muharebelerin sona ermesiyle 5'inci Menzil karargâhı önce Uzunköprü, Lüleburgaz ve Tekirdağ'a daha sonra da Bandırma'ya nakledildi. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6-20; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3591, Dos. 1, Fih. 1-1.

41 Başlangıçta 5'inci Menzilin İdare heyeti için Bahr-ı Sefid Boğazı kıtaları ile yarımada içinde görev yapan idare heyetlerinden faydalanıldı. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2028, Dos. 5, Fih. 5.

42 27 Mart 1915 tarihli tebligat ile Menzil Kurmay başkanlığına da Yüzbaşı Muzaffer Bey atandı. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3591, Dos. 1, Fih. 1-1.

43 *Menzil Hidemâti Nizamnamesi*, s. 25; Bülent Durgun, *a.g.m.*, s. 60

Menzil karargâhındaki hizmet verecek kurmay heyeti oluşturulurken bir yandan da karargâhta menzil faaliyetlerin yürütülmesini sağlayacak şubeler ihdas edildi. Menzil kurmay başkanı, karargâh bünyesinde bulunan tüm şubelerin amiri konumundaydı⁴⁴.

Menzil karargâhında bulunan şubeler ve görevleri şu şekildedir⁴⁵.

Muamelat-ı Zatiye ve Adli İşler Şubesi: Bünyesinde bulunan Malumat-ı Zatiye kısmı ile personelin özlük işlerine ilişkin faaliyetler yürütürken Adli işler kısmı da askeri adalete ilişkin hizmetleri yürütürdü.

Harekât Şubesi: Ordunun harekâtına uygun olarak menzil için genel karar ve emirleri hazırlardı. Ayrıca harita ve harp ceridelerini hazırlamak, savunma ve disiplin işlerini yürütmek, demiryollarının faaliyetlerini kontrol etmek, erat ikmalinin sağlanabilmesi için gerekli planlamalar yapmak ve bunları uygulamak gibi hizmetler bu şube tarafından yürütülürdü. Ayrıca menzil bölgesinin güvenliğini sağlanması, menzil bölgesindeki muharip birliklerin eğitimlerini gözetilmesi ve menzil bölgesindeki harp düzenin planlanması gibi hizmetler bu şube tarafından yürütülürdü. Menzil sınırları içinde nehir, göl ve deniz bulunursa bu şubeye yaklaşık 52 bahriye subayından oluşan bir Bahriye bölümü eklenirdi.

Esliha ve Mühimmat Şubesi: Menzil ve anavatandaki silah ve cephanenin durumu hakkında bilgi edinerek harp müddetince orduya yapılacak silah ve cephane sevkiyatına ilişkin düzenlemeler yaparak bu hususta gerekli tedbirleri alırdı. Ayrıca silah ve cephane imalathaneleri veya tamirhanelerinin işleyişine ilişkin gerekli düzenlemeler yapmak ve tedbirler almak yine bu şubenin vazifesiydi.

Posta ve Telgraf Şubesi: Ordu ve menzil bölgeleri veya menzil ile anavatan arasındaki tüm posta ve haberleşme hizmetlerin sorunsuz işletilebilmesi için düzenlemeler yapmak ve bu hususta gerekli tedbirleri almak Posta ve Telgraf Şubesinin sorumluluğundaydı. Ayrıca bu şube haberleşmeye ait teçhizat ve malzemenin temini hususunda gerekli tedbirleri alırdı.

Tayyare ve Otomobil Şubesi: Menzil mıntkasındaki otomobil kolları ve tayyare hizmetlerinin yürütülebilmesi için gerekli tedbirler bu şube tarafından alınırdı. Ayrıca menzil mıntkasının düşman hava taarruzuna karşı savunulması için gerekli önlemler yine bu şube tarafından alınırdı.

Nakliye Şubesi: Menzil nakliye kollarının harekâtını idare edilmesi ve ordunun ihtiyaç duyduğu her türlü nakliye hayvanı ile nakliye araç-gereçlerinin temini sağlamak gibi hizmetler bu şube tarafından yürütülürdü. Ayrıca menzil bölgesinde yürütülen nakliye hizmetlerinin düzenlemek, nakliyeye ait eksikliklerin giderilerek nakliye

44 Kurmaybaşkanı doğrudan Menzil Müfettişine bağlıydı. Yusuf Alpmansü, *a.g.m.*, s. 11.

45 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 42-45; Yusuf Alpmansü, *a.g.m.*, s. 11.

hizmetlerinin yürütülebilmesini sağlamak için gerekli tedbirleri almak ve uygulamak yine bu şubenin görevleri arasındaydı.

Levazım Şubesi: Ordu harekât bölgesi, menzil ve yurtiçi ambarlarında bulunan erzakın cins ve miktarlarına ilişkin malumatın edinilmesi, muharip ordunun beslenmesine ilişkin gerekli tedbirleri almak ve bu hususta düzenlemeler yapmak Levazım Şubesinin görev ve yükümlülükleri arasındaydı. Menzil mıntikasındaki muharip ordunun iâşe ve levazımına ilişkin teçhizat ve malzemeyi tedarik ederek bunların sevk ve nakledilmesiyle iştilgal ederdi. Ayrıca menzil bölgesinde yürütülen tekâlif-i harbiye hizmetleri de bu şube tarafından düzenlenirdi.

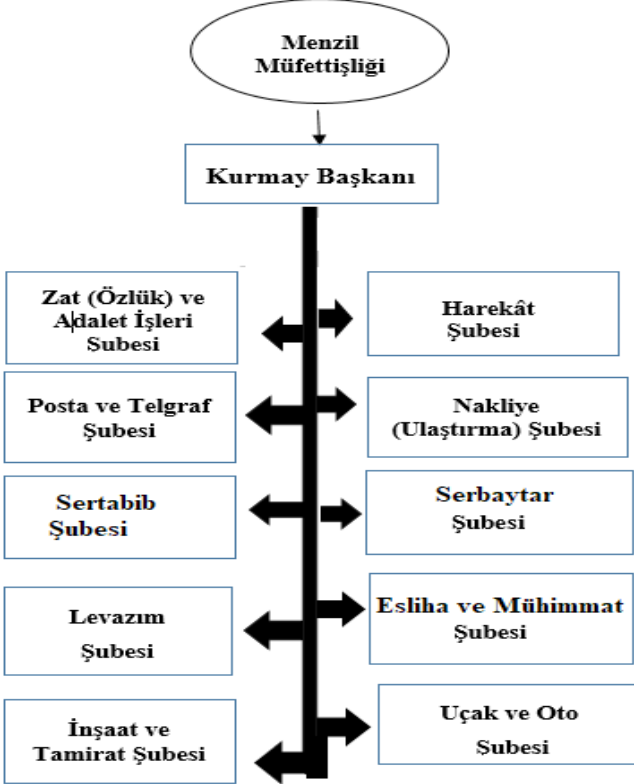
İnşaat ve Tamirat Şubesi: Bina ve yollar başta olmak üzere menzil bölgesindeki her türlü inşa ve tamir hizmetleri bu şube tarafından yürütülürdü. Ayrıca tamir ve inşa hizmetlerinde kullanılmak üzere gerekli malzeme ve teçhizatın teminini sağlamak ve bu hususla ilgili gerekli önlemleri almak yine bu şubenin vazifesiydi.

Tebabet Şubesi: Menzil mıntikasında insan sağlığına ilişkin hizmetler bu şube tarafından yürütülürdü. Ayrıca sağlık hizmetlerinde kullanılacak sıhhi teçhizat ve malzemenin temin ve ikmal ile de yine bu şube iştilgal ederdi.

Serbaytarlık Şubesi: Menzil mıntikasındaki hayvan sağlığı ve veterinerlik hizmetleri bu şubenin uhdesinde yürütülürdü. Orduya ait hayvanlarının sağlık hizmetlerini yürütmekle birlikte hayvan sağlığına ilişkin teçhizat ve malzemenin temin ve tedariki ile de iştilgal ederdi.

Bir menzil karargâhında yukarıda zikredilen şubeler yer alırdı. Ancak her menzil karargâhında bu şubelerin tümü yer almayabilirdi. Yalnızca ihtiyaç duyulan şubeler ihdas edilirdi. Hatta bir şubenin vazifesi az ise münasip bir şube, bu şubenin vazifesini devralarak yürütebilirdi. Zira şubelerin çoğalması beraberinde kargaşa ve keşmekeş getireceğinden bunun önüne geçebilmek için mecbur kalınmadıkça şubelerin sayısı arttırılmazdı.

Şekil 1. Menzil Karargâhının Bulunan Şubelerin Kuruluş Şeması

5. 5'inci Menzil Müfettişliğine Bağlı Kıta ve Müesseseler

Bir askeri birlik harp edebilmek için nasıl ki bünyesinde piyade ve topçu alaylarına, süvari, istihkâm, muhabere, sıhhiye vb. kıtalara ihtiyaç duyuyor ise menzil müfettişlikleri de görev alanları içinde hizmetlerini yürütecek kıta ve müesseselere ihtiyaç duyar. Dolayısıyla her menzil müfettişliği, bir askeri birliğin tabur ve alayları gibi hizmetlerini icra edecek kıta ve müesseseler vasıtasıyla hizmetlerini yürütürdü⁴⁶.

Bu bakımdan Ordu Menzil Müfettişliklerine bağli olarak; Menzil hat komutanlıkları, menzil nokta komutanlıkları, menzil istasyon komutanlıkları, menzil iskele ve limanlar kumandanlığı, konaklama komutanlıkları Menzil Mıntika Müfettişlikleri gibi menzil hizmetlerini yürüten idari kıta ve hizmet birimleri bulunurdu. Bununla birlikte ambarlar (erzak silah ve cephaneye, teçhizat vb.) hastaneler, hayvan hastaneleri,

46 Muzaffer, "Harbi Umumide Menzilcilik", s. 413.

nekahethaneler, revirler, çayhaneler, fırınlar, imalathaneler vb. ordunun lojistik hizmetlerini karşılayabilecek birçok müessese de yer alırdı⁴⁷.

5.1. Menzil Nokta Kumandanlıkları

Menzil müfettişlikleri kendilerine verilen mıntıklarda emir ve yetkilerini çeşitli mevkilerde ihdas ettikleri nokta kumandanlıkları vasıtasıyla icra ederlerdi⁴⁸. Bu bakımdan her nokta üzerinde menzil hizmetlerini ifa edecek birçok müessese teşkil edilirdi⁴⁹. Bu müesseselerin öncelikli amacı nokta üzerinde bulunan askerler ile nakliye kollarının beslenme ve istirahat vb. ihtiyaçlarını sağlamaktı. Bu amaçla Nokta komutanlıkları tarafından yol güzergâhında aşhaneler, çayhaneler, ambarlar, sağlık merkezleri, ecza depoları, misafirhaneler, esir parkları, mezbahalar ve imalathaneler vb. müesseseler oluşturuldu.

Nokta kumandanlıkları emrine verilen amele taburları, hamal bölükleri, inşaat kıtaları, nakliye kolları, menzil sahra müfrezeleri, ekmeççi takımları vb. birçok hizmet kıtası bulunduruldu. Böylece noktalar üzerinde seyahat eden askeri birlikler ve nakliye kolları başta olmak üzere menzil hizmetlerini ifa eden diğer tüm personelin ihtiyaçları karşılanırdı⁵⁰.

Nokta kumandanlıkları vasıtasıyla yalnızca yol güzergâhında seyahate eden askeri birliklerin, nakliye personeli ve bunlara ait hayvanların iâşe ve iskânı temin edilemezdi. Nokta kumandanlıklarının asıl vazifesi bünyesinde buldurduğu kıta ve müesseseler vasıtasıyla cephe hattındaki muharip ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bu bakımdan Menzil Nokta kumandanlarının öncelikli vazifesi muharip ordunun ihtiyacını eksiksiz temin etmektir. Dolayısıyla menzil noktaları birinci derecede muharip ordunun ihtiyaçlarını karşılamakla ikinci derecede ise menzil mıntıkası içinde yer alan ordunun ihtiyaçlarını karşılamakla ve en nihayetinde menzil hizmetlerini ifa eden personelin ihtiyaçlarını karşılamaktı⁵¹.

Nokta kumandanlıkları ulaşım açısından kolayca erişilebilen demiryolu istasyonları, iskele ve ulaşım hizmetlerinin yoğun olarak yaşandığı yolları üzerinde tesis

47 Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 272; *I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekâtı*, C. V, I. Kitap, s. 255.

48 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 45; Yusuf Alp mansü, *a.g.m.*, s. 10.

49 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 45.

50 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 45; *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Harekâtı* (04 Haziran 1915- 09 Ocak 1916), V. Cilt, III. Kitap, s. 497-498; Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 282.

51 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 45-46.

edilirlerdi. Her nokta kumandanlığının sorumluluğu altında bir hat bulunurdu. Bu hattın sınırları belirlenirken umumiyetle mülki taksimat göz önünde bulundurulurdu⁵².

Bir menzil bölgesi içinde yer alan noktalar 1'den itibaren sıra ile numaralandırılırlardı⁵³. Menzil teşkilatına ait diğer tüm müesseselerde olduğu gibi nokta kumandanlıkları da ihtiyaca binaen peyderpey oluşturuldu. İhtiyaç halinde noktaların yerleri değiştirilebildiği gibi vazifesi sona eren noktalar da lağvedilirdi.

5'inci Menzil Müfettişliği oluşturulurken diğer menzil hizmetlerinde olduğu gibi Nokta Kumandanlıkları oluşturulurken de büyük oranda 1'inci ve 2'inci Menzilden faydalanıldı⁵⁴. Nitekim ilk olarak tesis edilen altı Nokta Kumandanlıklarının üçü 1'inci Menzil tarafından 5'inci Menzile devredilirken, iki nokta kumandanlığı da 2'inci Menzil tarafından devredildi. Ayrıca bir nokta kumandanlığı da maiyetiyle birlikte Biga'da ihdas edilerek vazifelerine başladılar⁵⁵.

Başlangıçta menzil bünyesinde 7 Nokta Kumandanlığı teşkil edilirken İhtiyaca binaen sayıları kısa sürede arttırıldı. Böylece Rumeli cihetinde Edirne, Tekirdağ, Alpullu, Hayrabolu, Seyidler Babaeski, Lüleburgaz, Uzunköprü, Keşan, Eksamil, Malkara, Gelibolu, Akbaş gibi mevkilerde menzil noktaları teşkil edildi⁵⁶. Anadolu yakasında ise Bandırma, Biga, Karabiga, Pazarköy, Birgos, Lapseki, Eşelik, Balcılar, Çanakkale'de nokta kumandanlıkları ihdas edildi⁵⁷.

Nokta kumandanlıkları yalnızca menzil mıntıkası sınırları içinde teşkil edilmezlerdi. Bununla birlikte menzil hududu içinde de birçok Menzil noktası ihdas edilirdi. Nitekim Manisa, Soma, İzmir, Alaşehir ve Uşak Burdur, Antalya, Elmalı, Eğirdir, Aydın, Denizli, Muğla, Eğirdir, Fethiye, Bursa, Denizli, Aydın, Burdur, Antalya,

52 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 45.

53 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi* s. 45.

54 Nitekim Haziran 1915 tarihinde menzil bölgesindeki ordunun sayısının had safhaya ulaşmasıyla büyük oranda 1'inci ve 2'inci menzile ait kıta ve müesseselerden istifade edildi. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1180, Dos. 225, Fih. 102-1.

55 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1144, Dos. 101, Fih. 8, 8-1, 9, 9-1, 9-2, 9-3; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 2089, Dos. 5, Fih. 2, 2-1.

56 Uzunköprü Nokta kumandanlığına Yüzbaşı Nuri Bey, Çanakkale Nokta kumandanlığına Yüzbaşı Refik Bey, Karabiga Nokta kumandanlığına Binbaşı Abullah Bey, Pazarköy Nokta kumandanlığına Binbaşı Hamdi Bey, Biga Nokta kumandanlığına Yüzbaşı Kazım Bey ve Akbaş Nokta kumandanlığına ise Binbaşı Hüseyin Azmi Bey tayin edildi. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3591, Dos. 1, Fih. 1a; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3568, Dos. 208, Fih. 18.

57 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3528, Dos. 25, Fih. 2; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18, 18-1, 18-2, 18-3, 18-4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1155, Dos. 124, Fih. 1-124; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3527, Dos. 21, Fih. 29, 29-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3400, Dos. 4, Fih. 9-1.

İzmir, Manisa, Balıkesir, Bilecik gibi önemli yerleşim yerlerinde de Menzil Nokta Kumandanlıkları ihdas edildi⁵⁸.

Ayrıca özellikle menzil hududu içinde yer alan askere alma şubeleri (Ahz-ı Asker Şubeleri) de menzil noktaları gibi vazife görerek hat üzerinde intikal eden ordu birliklerinin beslenme ve barınma ihtiyaçları karşılanırdı. Dolayısıyla 5'inci Menzil hududu içinde yer alan tüm Askere Alma Şubeleri de Nokta kumandanlıkları olarak değerlendirilebilir⁵⁹.

Menzil noktalarından tasarruf etmek için menzil noktalarının küçük bir numunesi şeklinde teşkil edilen Menzil Konakları tesis edilirdi. Konaklardaki hizmetler de Konak Kumandanlıkları tarafından yürütülürdü. Menzil Konakları sayesinde hat üzerinde seyahat eden askeri birlikler ile ikmal vazifesini gören nakliye kollarına beslenme ve barınma hizmeti verilirdi. Bu kumandanlıklar kendilerine en yakın olan nokta kumandanlıkları emrine tabi olurlardı⁶⁰.

5'inci Menzil mıntkası sınırları içinde yer alan Karapeykâr, Eşelik, Buyurlar, Baraur ve Saray, Malkara, Balcılar, Işıklar gibi mevkilerde menzil konakları ihdas edildi⁶¹.

5.2. Menzil Hat Kumandanlıkları

Ordu harekât mıntkası ile yurtiçini birbirine bağlayabilmek için ordu harekât mıntkasının geri hattından başlayarak menzil mıntkası boyunca devam edip yurtiçindeki kaynaklara ulaşan yol güzergâhları, menzil hatları olarak nitelendirilirdi. Ordu ile anavatandaki kaynakları birbirine bağlayan bu hatlar sayesinde yurtiçinden temin edilen ikmal maddeleri muharip orduya ulaştırıldığı gibi ordu harekât bölgesinden yurtiçine yapılacak tahliye işlemleri de bu hatlar üzerinden gerçekleştirilirdi⁶².

Menzil hatları çoğu zaman oldukça uzun hatlardan oluşurdu. Umumi menzil hatları olarak da tabir edilen bu hatlar üzerinde hizmetlerin kolayca idare edilebilmesi için bu umumi hatlar çeşitli kısımlara ayrılırdı. Böylece bu bölümlerin her biri bir menzil hat kumandanlığının emrine verilirdi. Bu hatlar üzerindeki hizmetler, bağlı bulunduğu menzil hat kumandanlıkları bünyesindeki personel tarafından yürütülürdü⁶³.

58 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3528, Dos. 25, Fih. 2; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18, 18-1, 18-2, 18-3, 18-4; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1155, Dos. 124, Fih. 1-124; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3527, Dos. 21, Fih. 29, 29-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3400, Dos. 4, Fih. 9-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3544, Dos. 95, Fih. 1-3.

59 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi* s. 48-49.

60 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 48.

61 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6-25; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-39.

62 *eferiye Nizamnamesi*, s. 378; *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", s. 681.

63 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde*

Çanakkale Cephesi'nde ordunun muharip birlikleri, Rumeli ve Anadolu yakalarında tertiplendiğinden ikmal yolları üzerinde yer alan menzil hat kumandanlıkları, hem Rumeli hem de Anadolu yakasında oluşturulmuştu.

Rumeli cihetinde Uzunköprü'den itibaren başlayarak Gelibolu üzerinden Ilgardere'ye ulaşan karayolu hattı üzerinde 3 menzil hattı oluşturulmuştu. Uzunköprü-Keşan, Keşan-Gelibolu, Gelibolu-Ilgardere olmak üzere 3 hata ayrılmış ve bu hatların her biri bir menzil hat kumandanlığının emrine verilmişti⁶⁴.

15 Kasım 1915 tarihinden itibaren Gelibolu-Ilgardere menzil hattı da ikiye ayrıldı. Cumalidere'nin kuzeyi Yerlisu'ya kadar olan hat, Binbaşı Refet Beyin uhdesine verildi. Cumalidere (dâhil) güneyi ile Ilgardere'ye kadar olan hat kumandanlığı ise Binbaşı Mustafa Beyin emrine tevdi edildi. Böylece İskele ve Limanlar Kumandanlığı dışında kalan tüm müessese ve kollar bu hat kumandanlıklarının emrine verildi. Dolayısıyla bu hatlar dâhilinde bulunan tüm kıta ve müesseseler menzil hizmetlerini Refet ve Mustafa Beyler tarafından yürütüldü⁶⁵.

Anadolu yakasında bulunan Karabiga veya Bandırma yolu ile Biga üzerinden üç kol halinde Çanakkale'ye uzanan nakliye güzergâhları üzerinde de birçok menzil hat kumandanlığı oluşturulmuştu. Nitekim kuzey hattı olarak bilinen Biga, Çınardere, Güreci, Çardak, Lapseki ve Birgos üzerinden Çanakkale'ye uzanan karayolu güzergâhı Biga-Gürece, Gürece-Lapseki ve Lapseki-Çanakkale hattı olmak üzere üç hata ayrılmış ve her bir hat bir hat kumandanlığının emrine verilmişti.

Biga, Kahvetepe, Bakacık, Eşelik, Balcılar, Beybaşı, Yapıldak üzerinden Çanakkale'ye ulaşan menzil hattı üzerinde de Biga-Balcılar, Balcılar-Işıklar ve Işıklar-Çanakkale olmak üzere üç hata ayrılmış ve bu hatlar üzerinde hat kumandanlıkları oluşturulmuştu. Yine Biga, Pazarköy, Bayramiç, Ezine, Demrek ve Erenköy üzerinden Çanakkale'ye uzanan menzil hattı üzerinde de Biga-Pazarköy, Pazarköy-Bayramiç ve Bayramiç-Çanakkale hattı olmak üzere üç hat üzerinde üç ayrı hat kumandanlığı tesis edilmişti⁶⁶.

Geri Hıdemât Rehberi, s. 46; *Seferiye Nizamnamesi*, s. 378; *Menzil Müessesâtı Hakkında Tarifât*, s. 2, 6-7; *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 3-4; *Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, "X ncu Cilt", s. 681.

64 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 4.

65 Yerlisu-Gelibolu hat kumandanı Binbaşı Refet Bey'in mntıkasında bulunan 2'inci 4'üncü Nakliye Katarları ile Yerlisu ve Gelibolu Araba İmalathaneleri ve Gelibolu, Şarköy, Eriklice, Mürefte Menzil hastaneleri bu hat kumandanlığının emrine verildi. Ayrıca Şarköy ve Gelibolu Menzil Ambarları, Nesip Bey Hayvan Hastanesi, Gelibolu ve Eksamil Nokta Kumandanlıkları da bu hat kumandanlığına bağlandı. Binbaşı Mustafa Bey'in İdaresindeki hat kumandanlığına ise Ilgardere Hayvan Hastanesi, Pazarlı Hayvan Deposu, Akbaş Nokta Kumandanlığı, 18.ci Müstakil Nakliye Kolu, 4'üncü katarın 8. Hafif Erzak Kolu ile Anadolu'ya geçmekte olan tüm nakliye kolları bu kumandanlığının emrine verildi. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3528, Dos. 30, Fih. 41; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6-2.

66 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 4-1.

Menzil hatları yalnızca menzil mıntıkasında ihdas edilmezlerdi. Bunun yanında menzil hudut bölgelerinde de menzil hat kumandanlıkları oluşturulurdu. Dolayısıyla 5'inci Ordu için belirlenmiş menzil hududu içinde yer alan karayolu güzergâhları üzerinde birçok menzil hat kumandanlıkları teşkil edildi. Bu hatlar, genellikle demiryollarının ulaşmadığı bölgeler arasında ve daha çok taşra ile ana ikmal merkezlerini birbirine bağlardı. 5'inci menzil sınırları içinde bulunan umumi menzil hatlar üzerinde iâşe maddeleri başta olmak üzere ordu için gerekli her türlü ikmal maddeleri bu hatlar üzerinden menzil mıntıkasına ulaştırılırdı.

5'inci Ordu Menzil bölgesinde beş umumi menzil hattı oluşturulmuştu. Bu umumi menzil hatları şunlardır⁶⁷.

1. Konya-Afyonkarahisar Menzil Hattı
2. Afyonkarahisar-Manisa Menzil Hattı
3. Manisa-Bandırma Menzil Hattı
4. Bilecik-Bandırma Menzil Hattı
5. Ankara- Eskişehir Menzil Hattı

Yukarıda zikredilen hatlar üzerinde hatların uzunlukları ve hizmetlerin durumu göz önünde bulundurulurken bir veya birden fazla hat kumandanlıkları teşkil edildi.

5.3. Menzil İskele ve Liman Kumandanlıkları

Bir menzil mıntıkası sınırları içerisinde su yolunu kullanımına uygun nehir, göl veya deniz bulunuyor ise bunlar üzerinde ikmal faaliyetlerine imkân veren mevkiilerde iskele kumandanlıkları oluşturulurdu. İskele kumandanlıkları vazifesi bir nokta kumandanlığı ile aynı olmakla beraber⁶⁸ bu kumandanlıkları ayrıca deniz yolu nakliyatını tanzim ve idaresi ile de iştigal ederdi. Dolayısıyla orduya ait her türlü deniz nakliye aracının tamiri, güvenliklerinin sağlanması ve yakacak ihtiyaçlarının temini de bu kumandanlık tarafından temin edilirdi⁶⁹.

Çanakkale Muharebelerinin cereyan ettiği mevki deniz yolu nakliyatı için oldukça uygun olduğundan Türk tarafı bu avantajı oldukça iyi kullanmış ve Gelibolu sahilinde birçok iskele ve liman inşa ederek ordunun ikmal faaliyetlerini büyük oranda bu iskele ve limanlar üzerinden gerçekleştirdi. 5'inci Menzil Müfettişliği bünyesinde bulunan Bandırma, Karabiga, Çardak, Birgos, Çanakkale, Tekirdağ, Ereğli (Marmara

67 BOA, DH.ŞFR, Dos. No: 55, Göm. No: 111.

68 Menzil İskeleleri de Menzil Noktaları gibi bünyesinde birçok kıta ve müessese yer alırdı. Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 45.

69 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 49-50.

Ereğlisi), Şarköy, Gelibolu, Akbaş, Maydos, Burgaz, Kilya ve Lapseki gibi iskele ve limanlar üzerinde iskele kumandanlıkları oluşturuldu⁷⁰.

5.4. Menzil Bünyesinde Görev Yapan Hizmet Kıtaları

Menzil Müfettişlikleri bünyelerinde bulunan Menzil Mıntıka Müfettişlikleri, Menzil Hat Kumandanlıkları, Menzil Nokta Kumandanlıkları ve Menzil Liman ve İskele Kumandanlıkları sayesinde menzil hizmetlerini yürüttü. Bu idari yapılar vazifelerini ifa ederken bünyelerinde ihdas edilen ambar ve depolar, hastane ve revirler, misafirhaneler, aşhaneler, çayhaneler, esir ve cephaner parkları, mezbahalar, tamirhaneler, imalathaneler vb. müesseseler sayesinde hizmet verirdi. Ayrıca yine bu idari yapılara bağlı olarak amele ve inşaat kıtaları, ekmeççi takımları, nakliye kolları, menzil sahra kıtaları vb. hizmet kıtaları da bulunurdu. Menzil Müfettişleri bünyesinde yer alan tüm bu kıta ve müesseseler sayesinde ordunun lojistik ihtiyaçları karşılanırdı⁷¹.

5'inci Menzil Müfettişliğinin kuruluşuna ilişkin 27 Mart 1915 tarihli ve 94 numaralı kuruluş emrinde, menzil bünyesinde oluşturulacak kıta ve birimler ve bunun için alınması gereken tedbirler şu şekilde belirlenmişti⁷².

- Menzil Müfettişliği karargâhı oluşturulacaktır. Bu karargâhın idaresi için Bahr-ı Sefid Boğazı ve Çanakkale'deki mevcut idareden faydalanılacaktır.
- Menzil sıhhiye heyeti, menzil baytar heyeti menzil cephaner kumandanlık karargâhı, inşaat şubesi, menzil divan-ı harbi, menzil telgraf müdüriyeti, evrak kalemi, Menzil Müfettişlik Karargâh Kumandanlığı, muhasebe ve işe zabitan heyeti oluşturulacaktır.
- Menzil Posta heyeti, Posta ve Telgraf Nezareti tarafından karşılanacaktır.
- Öncelikle 6 menzil kumandanlığı teşkil edilecektir. Bunları üçü 1'inci Ordu Menzili, ikisi 2'inci Ordu menzili tarafından verilecektir. Biri de maiyetiyle birlikte Biga'da yeniden ihdas edilecektir.
- Dört ambar heyeti oluşturulacaktır. Bunların ikisi 1'inci Menzil ve ikisi de 2'inci Menzil tarafından verilecektir.
- Her biri 500 yataklı üç menzil hastanesi 1'inci Menzil tarafından verilecektir. Ayrıca Sıhhiye Müfettişliği tarafından 3.000 yataklı bir sıhhiye merkez deposu oluşturulacaktır.
- Genelkurmay Karargâhı dördüncü şube tarafından 50 hasta nakliye arabası ve 100 hayvandan oluşan bir hasta nakliye müfrezesi

70 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3527, Dos. 21, Fih. 21, 29, 29-1;

71 Muzaffer, "Harbi Umumide Menzilsilik", s. 413-415.

72 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1144, Dos. 101, Fih. 8, 8-1, 9, 9-1, 9-2, 9-3. ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2089, Dos. 5, Fih. 2, 2-1; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2416, Dos. 117, Fih. 8-2.

verilecektir.

- İki hayvan hastanesi teşkil edilecekti. Bunların birini 2'nci Menzil diğeri ise Genelkurmay Karargâhı Baytar Şubesi temin edecektir. Ayrıca hayvanlar için bir ilaç deposu (Eczayı Baytariye Müddehîri) yine bu şube tarafından temin edilecektir.
- Üç cephane kolu oluşturulacaktır. Bunların ikisi 1'ci Menzil tarafından, biri de 2'inci menzil tarafından teşkil edilecektir.
- Posta ve Telgraf Nezareti tarafından bir posta telgraf deposu teşkil edilecektir.
- Bir hastane gemisi 5'inci Menzil emrine verilecektir.
- 7 menzil iaşe kolu teşkil edilecektir. Ayrıca 1'inci Menzil Müfettişliğine ait 19 ve 25'inci kollar ile Biga'da bulunan kollar 5'inci Menzile devredilecektir. Ayrıca Menzil Genel Müfettişliği dördüncü şubesi ile birlikte 16 merkep kolu, 5 deve kolu ve 1 mekkâri kolu teşkil edilecektir.
- 1'inci Menzil her biri 150 yataklı beş seyyar hastane verecektir.
- İki hayvan hastanesinin biri 1'inci Menzil diğeri de Genelkarargâh Baytar şubesi tarafından teşkil edilecektir.
- 6 hamal kolu, İkmal şubesince temin edilecek.

5'inci Menzilin bu ilk oluşum talimatnamesinden de anlaşılacağı üzere 5'inci Menzil Müfettişliğinin oluşumunda büyük oranda 1'inci ve 2'inci Menzil Müfettişliğine ait hizmet kıtaları ve birimlerden faydalanıldı. Bununla birlikte Genelkurmay karargâhı ve diğeri bazı idari birimlerden de istifade edildi.

Menzil Müfettişlikleri bünyesinde bulunan kıta müesseselerin tümü bir anda teşekkül ettirilmezdi. İhtiyaç duyuldukça menzil bünyesinde yeni kıta ve müesseseler oluşturulurdu⁷³. Dolayısıyla 5'inci Menzil bünyesindeki menzil hizmet kıta ve müesseselerinin sayıları hızla arttırıldı.

5'inci Menzil bünyesinde bulunan kıta ve müesseseler ile buldukları mevki-ler tabloda verilmiştir⁷⁴.

73 Muzaffer, *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, s. 48;

74 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3527, Dos. 21, Fih. 29, 29-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3528, Dos. 25, Fih. 2; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 10-1; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-37; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6-19.

Tablo 1. 5'inci Menzil Bünyesinde Bulunan Kıta ve Müesseseler ile Buldukları Mevkiler

Menzil Müesseseleri	Buldukları Mevkiler
<i>Menzil Karargâhı</i>	Gelibolu
<i>Menzil Noktaları</i>	Edirne, Gelibolu, Çanakkale, Birgos, Biga, Akbaş, Ilgardere, Uzunköprü, Lüleburgaz, Alpullu, Babaeski, Seyidler, Hayrabolu, Keşan, Eksamil,
<i>Menzil İskele Komutanlıklar</i>	Çardak, Ilgaradere, Çanakkale, Kilye, Akbaş, Birgos, Lapseki, Gelibolu, Karabiga, Şarköy, Tekirdağ, Lapseki
<i>Menzil İaşe Ambarları</i>	Edirne, Alpullu, Hayrabolu, Lüleburgaz, Babaeski, Karapeykar, Uzunköprü, Keşan, Şarköy, Birgos, Biga,
<i>Menzil Teçhizat Ambarları</i>	Lüleburgaz
<i>Mevaşi Depoları</i>	Bandırma, Bursa ve Alaşehir
<i>Menzil Ekmekçi Takımları</i>	Gelibolu, Uzunköprü, Karapeykar, Lüleburgaz, Bandırma
<i>Menzil Çayhaneleri</i>	Gürecik, Bayırköy, Karapeykar, Yerlisu, Eksamil (Ortaköy)
<i>Menzil Cephane Depoları</i>	Seyidler, Akbaş, Çanakkale, Gelibolu, Soğanlıdere, Ilgardere, Burgaz, Uzunköprü
<i>Menzil Hastaneleri</i>	Uzunköprü, Biga, Lapseki, Keşan, Lüleburgaz
<i>Harp Hastaneleri</i>	Biga'da 1 No'lu Harp Hastanesi, Çardak'ta 2 No'lu Harp Hastanesi, Lapseki'de 3 No'lu Harp Hastanesi, Babaeski'de 4 No'lu Harp Hastanesi, Şarköy'de 5 No'lu Harp Hastanesi
<i>Hasta Nakliye Müfrezesi</i>	25'inci öküz ve 19'uncu at arabalı kol Biga'da
<i>Hayvan Hastaneleri</i>	Nesipbey Çiftliği, Edirne, Beğendik, Satıköy
<i>Araba ve Hayvan Depoları</i>	Beğendik, Büyük Karakarlı

<i>Ecza-i Baytariye Müddehiri</i>	Lüleburgaz
<i>Amele Taburları</i>	2'inci Hadımdöy Taburu Burunsuz'da, 5'inci Menzil Taburu Uzunköprü'de
<i>Hizmet Bölükleri (Hamal Taburları)</i>	Edirne'de 1 No'lu , Alpullu'da 2 No'lu, Hayrabolu'da 3 No'lu, Lüleburgaz'da 4 No'lu, Babaeski'de 5 No'lu, Seyidler'de 6 No'lu, Uzunköprü'de 7 No'lu, Keşan'da 8 No'lu, Gelibolu'da 9 No'lu, Akbaş'ta 10 No'lu, Kilya'da 11 No'lu, Çanakkale'de 12 No'lu, Birgos'da 13 No'lu Hizmet Bölüğü bulunurdu.
<i>Tathir Merkezleri</i>	Hayrabolu, Muradlı, Seyidler, Malkara, Lüleburgaz
İstihkâm Deposu	Akbaş
<i>Mevki Hastaneleri</i>	Bandırma, Erdek, Gelibolu, Tekirdağ
<i>Tahtelbahir Takımları</i>	Ilgardere, Tekirdağ, Şarköy, Karabiga
<i>Hastane Gemileri</i>	Gülihal, Akdeniz ve 60, 61, 63 ve 70 No'lu Şirket Vapurları

Menzile ait birimler elbette yalnızca bu müesseselerden ibaret değildi. Zira bu müesseseler ordunun ihtiyaçlarına paralel olarak menzil teşkilatına ait hizmet kıtaları ve müesseselerin sayısı da arttırılırdı. Nitekim menzil teşkilatının asli vazifesi muharip ordunun her türlü geri hizmetlerini sorunsuz şekilde yürütmek olduğundan ordunun ihtiyaçları göz önünde bulundurularak üzere yeni birimler teşkil edileceği gibi mevcut kıta ve birimlerin yerleri değiştirilebilirdi. Ayrıca ihtiyaç kalmayan birimler kısa süre içinde lağvedilirdi.

25 Şubat-1 Mart 1916 tarihleri arasında 5'inci Menzil Müfettişliği bünyesinde bulunan kıta ve müesseseler ile buldukları mevkiiler tabloda verilmiştir⁷⁵.

75 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3527, Dos. 21, Fih. 29, 29-1.

Tablo 2. 5'inci Menzil Müfettişliği Binyesinde Bulunan Kıta ve Müesseseler ile Buldukları Mevkiler

Müesseseler	Bulduğu Mevki
<i>Menzil Karargâhı</i>	Akbaş
<i>Menzil Noktaları</i>	Edirne (1 Nolu), Alpullu (2 Nolu), Hayrabolu (3 Nolu), Seyyidler (4 Nolu), Babaeski (5 Nolu), Lüleburgaz (6 Nolu), Uzunköprü (7 Nolu), Keşan (8 Nolu), Eksamil (9 Nolu), Gelibolu (10 Nolu), Akbaşta (11 Nolu), Biga (12 Nolu),
<i>Menzil İskeleleri</i>	Çanakkale, Kilye, Akbaş, Birgos, Lapseki, Gelibolu, Karabiga, Şarköy, Tekirdağ
<i>Menzil İaşe Ambarları</i>	Edirne (1 Nolu), Alpullu (2 Nolu), Hayrabolu (3 Nolu), Lüleburgaz (4 Nolu), Babaeski (5 Nolu), Karapeykar (6 Nolu), Çanakkale (7 Nolu), Uzunköprü (8 Nolu), Keşan (9 Nolu), Şarköy (10 Nolu), Lüleburgaz (11 Nolu), Birgos (12 Nolu), Biga (13 Nolu)
<i>Menzil Ekmekçi Takımları</i>	Uzunköprü ve Karapeykar (1 Nolu Ekmekçi takımının yarısı Uzunköprü'de yarısı da Karapeykar'da), Lüleburgaz (2 Nolu)
<i>Menzil Çayhaneleri</i>	Karapeykar (1 Nolu), Yerlisu (2 Nolu), Eksamil (9 Nolu)
<i>Menzil Cephane Depoları</i>	Seyyidler (1Nolu), Akbaş (2 Nolu), Akbaş (3 Nolu), Çanakkale (4 Nolu), Gelibolu (5 Nolu), Soğanlıdere (6 Nolu), Uzunköprü (7 Nolu),
<i>Menzil Hastaneleri</i>	Uzunköprü (1 Nolu), Biga (2 Nolu), Uzunköprü (3 Nolu), Lapseki (4 Nolu), Keşan (5 Nolu),
<i>Harp Hastaneleri</i>	Biga (1 Nolu), Çardak (2 Nolu), Lapseki (3Nolu), Babaeski (4 Nolu), Şarköy (5 Nolu)
<i>Mevki Hastaneleri</i>	Erdek, Gelibolu
<i>Stihhiye Depoları</i>	Lüleburgaz
<i>Hasta Nakliye Müfrezesi</i>	Biga (25 öküz ve 19 at arabasından oluşuyor.)
<i>Hayvan Hastaneleri</i>	Beğendik (1 Nolu), Edirne (2 Nolu), Satıköy (3 Nolu),
<i>Araba ve Hayvan Depoları</i>	Beğendik (1 Nolu), Büyükkarakarlı (2 Nolu),

<i>Veteriner Deposu</i>	Lüleburgaz
<i>Amele Taburları</i>	Burunsuz (2. Hadımköy Tabur) Uzunköprü (5'inci Menzil Taburu)
<i>İnşaat Bölüğü</i>	Türkkemze
<i>Hizmet Bölükleri</i>	Edirne, (1 Nolu), Alpullu (2 Nolu), Hayrabolu (3 Nolu), Lüleburgaz (4 Nolu), Babaeski (5 Nolu), Seyyidler (6 Nolu), Uzunköprü (7 Nolu), Keşan (8 Nolu), Gelibolu (9 Nolu), Akbaş (10 Nolu), Kilya (11 Nolu), Çanakkale (12 Nolu), Birgos (13 Nolu)
<i>Arabalı Hizmet Kıtası</i>	Lüleburgaz (30 araba)
<i>Araba İmalathanesi</i>	Susuzselim
<i>Tathir Merkezleri</i>	Hayrabolu, Seyidler, Malkara
<i>Hastane Gemileri</i>	Gülnihal, Akdeniz, 70 Nolu, 60 Nolu ve 63 Nolu Menzil Gemiler

6. 5'inci Menzil Müfettişliğinin Mıntıka Müfettişliklerine Ayrılması

Menzil mıntıka müfettişlikleri, menzil bölgesinin genişlemesi ve menzile ait hizmetlerin çoğalmasından dolayı teşkil edilirdi. Böyle menzil hizmetlerinin daha hızlı ve kolay şekilde yürütülmesi mümkün olurdu. Kuruluş ve teşkilatı bakımından Menzil Müfettişliklerinin küçük bir numunesini şeklinde teşkil edilen mıntıka müfettişlikleri kendileri için tahsis edilen bölgede menzil hizmetlerine ilişkin her türlü faaliyetleri yürütürdü⁷⁶.

Mıntıka Müfettişlikleri emrinde büyüklüklerine göre birkaç Nokta ve konak kumandanlığı bulunurdu. Ayrıca Menzil Hat Komutanlıkları, Muhafız Komutanlıkları, Hizmet ve Amele Kıtaları, Tamir Onarım Kolları, Yol İnşaa Kıtaları, İaşe Merkezleri, Misafirhaneleri, Depo ve Ambarlar, Sevk Memurluğu ve sağlık hizmetleri yönelik müesseseler vb. kıta ve müesseseler mıntıka müfettişlikleri emrine verilir⁷⁷. Bu bakımdan menzil mıntıka müfettişlikleri, kuruluş ve teşkilat bakımından Ordu Menzil Müfettişliklerinin personel ve müessese sayısı bakımından azaltılmış halde ibaretti.

76 *Menzil Müessesâtı Hakkında Târifat*, s. 7.

77 Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 272-273; Cezmi Tezcan, *Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 75-76.

Dolayısıyla menzil mıntika müfettişlikleri Ordu Menzil Müfettişliklerinin adeta küçük bir numunesiydi⁷⁸.

Başlangıçta menzil mıntikasındaki hizmetler, 5'inci Ordu Menzil Müfettişi tarafından tek elden idare edilirdi. Ancak 5'inci Ordunun asker sayısının sürekli artmasına paralel olarak her geçen gün menzil bölgesindeki kıta ve müesseselerin çoğaldı. Böylece menzil bölgesinin tek elden idare edilmesi güçleşti. Dolayısıyla menzil bölgesindeki hizmetlerin daha kolay yürütülebilmesi için Menzil Mıntika Müfettişlikleri ihdas edildi⁷⁹.

Her mıntıkaya bir menzil mıntika müfettişi atanırdı. Bu müfettiş, mıntikasındaki tüm menzil personelin amiri konumunda olduğundan mıntikası içindeki her türlü hizmetin işleyişinden sorumluydu. Menzil mıntika müfettişleri, hizmetlere ilişkin emir ve talimatları doğrudan Menzil Müfettişinden alırdı.

5'inci Menzil bölgesinde menzil teşkilatına bağlı müesseselerin çoğalmasına bağlı olarak 5'inci Menzil bölgesinde Rumeli, Anadolu, Aydın ve Antalya Menzil Mıntika Müfettişlikleri oluşturuldu. Bu mıntika müfettişliklerinin sınırları için aşağıdaki haritayı inceleyiniz⁸⁰.

78 *Menzil Müessesâtı Hakkında Târifat*, s. 7.

79 Çanakkale Cephesinde özellikle muharebelerin mevzi harbine dönüşmesiyle Menzil Teşkilatı bünyesindeki hizmet kıtaları ve müesseselerde büyük artış yaşandı.5'inci Ordu menzil teşkilatı Eylül 1915 başlarından itibaren bünyesinde bulunan müessese sayısı bakımından en geniş ve en ileri seviyeye ulaşmıştı. Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 284; Gürsel Göncü & Şahin Aldoğan, *Çanakkale Savaşı*, Siperin Ardı Vatan, MEB. Yay., İstanbul, 2006, s. 136.

80 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 11.

Harita 3. 5'inci Menzil Mıntika Müfettişliklerinin Sınırları

Anadolu yakasında bulunan müesseselerin büyük bir kısmı doğrudan 5'inci Menzil Müfettişliğinin emrine verildi. Bu müfettişliğin karargâh merkezi ise Bandırma kazasıydı. 5'inci Menzil Müfettişliğinin bünyesinde şu müesseseler yer alırdı⁸¹.

81 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18, 18-4; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3544, Dos. 95, Fih. 1-4; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-39; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1155, Dos. 124, Fih. 1-124.

Tablo 3. 5'inci Menzil Müfettişliğine Bağlı Kıta ve Müesseseler ile Buldukları Mevkiler

Menzile Ait Müesese	Bulunduğu Mevki
<i>Menzil Karargâhu</i>	Bandırma
<i>Menzil Noktaları</i>	Manisa, Bandırma, Balıkesir, Bilecik, İzmir, Bursa, Uşak
<i>Menzil Konağı</i>	Soma
<i>Menzil İskeleleri</i>	Bandırma, Erdek
<i>Menzil Erzak Ambarı</i>	Bandırma, Uşak, Mudanya, Mudanya, Bilecik, Balıkesir
<i>Teçhizat Ambarı ve İstihkâm Deposu</i>	Bandırma
<i>Menzil Cephane Depoları</i>	Bursa, İzmir, Manisa, Soma, Alaşehir
<i>Mevaşi Depoları</i>	Bursa, Bandırma, İzmir, Alaşehir, Göksun, Aksakal
<i>Menzil Ekmekçi Takımı</i>	Bandırma
<i>Menzil Cephane Deposu</i>	Bandırma
<i>Menzil Mevki-i Müstahkem Hastaneleri</i>	Bandırma, Soma, Manisa, Uşak
<i>Sıhhi Müesseseler</i>	Mevki Hastanesi: Bandırma, Erdek, Karacabey Hasta Nakliye Müfrezesi: Erdek Ecza Deposu: Bandırma Harp Hastanesi: Balıkesir Nekahethaneler: Bursa, Eğinlik, Kasaba
<i>Menzil Hayvan Hastanesi</i>	Aydıncık
<i>Menzil Hayvan Sıhhiye Deposu</i>	Bandırma
<i>Nal İmalathanesi</i>	Aydıncık
<i>Menzil Amele Taburları</i>	Manisa, Bandırma, İzmir, Uşak, İzmir, Balıkesir, İzmir ve Bandırma Hizmet Taburu
<i>Hamal Bölükleri</i>	Bandırma, Bursa, Bilecik, Balıkesir

<i>Menzil İnşaat Bölüğü</i>	Bandırma
<i>Büyük Sevkiyat Merkezleri</i>	İzmir, Manisa, Bandırma
<i>Menzil Jandarma Kıtaları</i>	Bandırma, Biga, Manisa, Aydın, Mudanya, Balıkesir, Karacabey, Bursa, Bandırma Takip Müfrezesi
<i>Tahtelbahir Topçu Takımlar</i>	Ilgardere (2 Adet)

5'inci Menzil Müfettişliğinin Rumeli cihetindeki tüm kıta ve müesseseleri ise Rumeli Mıntıka Müfettişliğinin emrine verildi. Uzunköprü kazası bu mıntıka müfettişliğinin karargâhı olarak belirlendi. 5'inci Menzil Rumeli Mıntıka Müfettişliğinin uhdesinde şu müesseseler bulunurdu⁸².

Tablo 4. Rumeli Mıntıka Müfettişliğinin Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulduğu Mevki
<i>Mıntıka Karargâhı</i>	Uzunköprü
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Uzunköprü, Tekirdağ, Akbaş, Keşan
<i>Menzil İskeleleri</i>	Tekirdağ, Şarköy, Gelibolu, Karabiga, Akbaş, Kilya, Çanakkale, Burgaz, Lapseki
<i>Ambarlı Konak Noktaları</i>	Karapeykar, Baravur, Saray
İaşe Ambarları	Muradlı, Şarköy, Uzunköprü, Keşan, Tekirdağ
<i>Cephene Depoları</i>	Şarköy, Akbaş, Uzunköprü, Keşan, Tekirdağ
<i>Sihhi Müesseseler</i>	Menzil Hastaneleri: Uzunköprü, Keşan, Karabiga, Akbaş Ecza Depoları: Lapseki, Akbaş Harp hastaneleri: Kırklareli, Gaziköy ve Ilgardere Menzil Nekâhethaneleri: Kırklareli, Tekirdağ, Eriklice, Mürefte
<i>Hayvan Hastaneleri ve Depoları</i>	Hayvan Hastanesi: Nesipbey Çiftliği, Edirne, Satıköy Hayvan ve Araba Deposu: Beğendik, Büyükkarakarlı Veteriner Deposu: Uzunköprü, Lüleburgaz Hayvan Nekâhethane: Uzunköprü ve Keşan
<i>Hamal Taburları</i>	Muradlı, Uzunköprü, Keşan, Gelibolu, Akbaş, Kilya, Burgaz, Tekirdağ

82 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3544, Dos. 95, Fih. 1-2; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-39; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3528, Dos. 25, Fih. 2.

<i>Tahtelbahir Takımları</i>	Tekirdağ, Şarköy
Çayhaneler	Karapeykâr, Yerlisu, Bolayır

5'inci Menzile bağlı bir diğer mıntika müfettişliği de merkezi Denizli vilayeti olan Aydın Menzil Mıntika Müfettişliğiydi. Bu mıntika müfettişliği idari sınırları içinde Aydın, Söke, Nazilli, Buldan, Çal, Saraycık, Karacasu, Tavas, Denizli, Çeşme, Milas, Bodrum, Muğla, Çeşme, Bozdoğan, Köyceğiz, Fethiye, Garbikaraağaç ve Çal gibi kazalar yer alıyordu⁸³.

5'inci Menzil Aydın Mıntika Müfettişliğine bağlı müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir⁸⁴.

Tablo 5. 5'inci Menzil Aydın Menzil Mıntika Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulduğu Mevki
<i>Karargâhı</i>	Denizli
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Aydın, Denizli, Muğla, Fethiye
İşe Ambarları	Muğla, Ahurköy, Aydın
İşe Merkezi	Aydın
<i>Sahra Jandarması</i>	Muğla
<i>Hayvan Hastaneleri ve Depoları</i>	Hayvan Depoları: Aydın Hayvan Nekahethanesi: Muğla, Denizli
<i>Hamal Bölükleri</i>	Aydın, Muğla
<i>Sıhhiye Merkezleri</i>	Mevki Hastaneleri: Aydın, Muğla, Denizli Harp Hastanesi: Nazilli Nekahethane: Muğla Sıhhiye Deposu: Söke

5'inci Menzilin Anadolu hudutları içinde teşkil edilen bir diğer mıntika müfettişliği de Antalya Menzil Mıntika Müfettişliğidir. Merkezi Burdur olan bu mıntika müfettişliğinin idari sınırları içerisinde Antalya, Manavgat, Alanya, Akseki, Korkute-li, Eğirdir, Şarkikaraağaç, Yalvaç, Uluborlu, Sandıklı, Dinar, Isparta, Tefenni, Elmalı, Andifli ve Fenike gibi kazalar yer alıyordu⁸⁵.

83 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1155, Dos. 124, Fih. 1-123; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos.62, Fih. 1-42.

84 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-38; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3544, Dos. 95, Fih. 1-3.

85 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1155, Dos. 124, Fih. 1-123; *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1136, Dos.62, Fih. 1-42.

5'inci Menzil Antalya Mıntika Müfettişliğine bağlı müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir⁸⁶.

Tablo 6. 5'inci Menzil Antalya Menzil Mıntika Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulunduğu Mevki
<i>Karargâhı</i>	Burdur
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Burdur, Elmalı, Eğirdir, Antalya
İşe Ambarları	Balazir, Dinar, İstanos, İstanvos
İşe Merkezi	Dinar
<i>Hayvan Hastaneleri ve Depoları</i>	<i>Hayvan Depoları:</i> Dinar, Elmalı <i>Hayvan Nekahethanesi:</i> Burdur, Isparta, Antalya
<i>Sıhhi Merkezler</i>	Antalya, Kaş, Burdur, Dinar

Daha sonra 5'inci Menzilin Anadolu hududu içinde ihdas edilen bu mıntika müfettişliklerinin sayıları arttırdığı gibi idari sınır ve yapılarında da değişikliğe gidildi. Böylece doğrudan 5'inci Menzil Müfettişliği bağlı kıta ve müesseselerin yanında Rumenli, Denizli, İzmir ve Burdur Mıntika Müfettişlikleri oluşturuldu⁸⁷.

Tablo 7. 5'inci Menzil Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Menzile Ait Müesseseler	Bulunduğu Mevki
<i>Menzil Karargâhı</i>	Bandırma
<i>Menzil Noktaları</i>	Bandırma, Bursa, Bilecik, Balıkesir
<i>Menzil İskeleleri</i>	Bandırma, Erdek, Mudanya, Isparta, Birgos, Karabiga
<i>Menzil Erzak Ambarı</i>	Bandırma, Mudanya, Bilecik, Bursa, Balıkesir
<i>Menzil Cephane Depoları</i>	Bandırma

86 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1-38; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3544, Dos. 95, Fih. 1-3.

87 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3549, Dos. 117, Fih. 21; ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 16.

<i>Teçhizat Ambarı</i>	Bandırma,
<i>Amele Taburları</i>	Bandırma, Balıkesir, Bursa, Bilecik, Birgos
<i>Menzil Mevaşi Depoları</i>	Bandırma, Bursa, Aksakallı, Bursa
<i>Menzil Ekmekçi Takımı</i>	Bandırma
<i>Stihi Müesseseler</i>	Menzil Hastanesi: Karabiğa, Mevki ve Merkez Hastanesi: Bandırma, Eğinlik, Bilecik, Mihaylıç Ecza Deposu: Bandırma, Lapseki Harp Hastanesi: Balıkesir Nekahethane: Eğinlik, Bursa
<i>Nal İmalathanesi</i>	Bandırma
<i>Menzil Hayvan Hastanesi</i>	Bandırma, Aydıncık
<i>Menzil Araba ve Hayvan Deposu</i>	Balıkesir
<i>Menzil İnşaat Bölüğü</i>	Bandırma, Balıkesir
<i>Menzil Jandarmanın Kıtaları</i>	Biga, Mudanya, Bandırma
<i>Menzil Tahtelbahir Topçu Takımlar</i>	Karabiğa, Bandırma

5'inci Menzil Rumeli Mıntıka Müfettişliğine bağlı müesseseler ve buldukları mevkiler de tabloda verilmiştir⁸⁸.

Tablo 8. 5'inci Rumeli Menzil Mıntıka Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulduğu Mevki
<i>Mıntıka Karargâhı</i>	Tekirdağ
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Tekirdağ, Keşan, Uzunköprü, Akbaş
<i>Konak Kumandanlığı</i>	Karapeykâr, Baraur

88 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3549, Dos. 117, Fih. 21.

<i>Menzil İskeleleri</i>	Tekirdağ, Gelibolu, Kilye, Şarköy
<i>Erzak Ambarları</i>	Tekirdağ, Keşan Eriklice, Uzunköprü, Gelibolu
<i>Cephane Depoları</i>	Tekirdağ, Şarköy, Uzunköprü, Şarköy, Gelibolu, Akbaş
<i>Hamal Bölükleri</i>	Tekirdağ, Muradlı, Keşan, Gelibolu, Akbaş, Kilye
<i>Sıhhi Merkezler</i>	Mevki ve Merkez Hastaneler: Tekirdağ, Gelibolu Harp Hastaneleri: Akbaş, Şarköy, Menzil Hastaneleri: Uzunköprü, Keşan, Akbaş Ecza Deposu: Tekirdağ Nekahethane: Tekirdağ, Mürefte, Eriklice,
<i>Menzil Araba ve Hayvan Deposu</i>	Beğendik
<i>Hayvan Hastanesi ve Ecza Deposu</i>	Uzunköprü, Keşan, Beğendik
<i>Mevaşi Deposu</i>	Beğendik,
<i>İnşaat Taburları</i>	Keşan
<i>Jandarma Taburları</i>	Muradlı

5'inci Menzil Denizli Mıntıka Müfettişliğine bağlı müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir⁸⁹.

Tablo 9. 5'inci Menzil Denizli Mıntıka Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulduğu Mevki
<i>Mıntıka Karargâhı</i>	Denizli
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Aydın, Denizli, Muğla, Fethiye

89 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18-1.

<i>Ambarlı Konak</i>	Çine, Garbi Karaağaç, Ahiköy
İşe Ambarları	Muğla, Ahiköy, Aydın
<i>Mevaşi Deposu</i>	Bursa, Göksun, Aksakal
<i>Sihhi Müesseseler</i>	Harp Hastanesi: Nazilli Ecza Deposu: Söke Menzil Hastanesi: Aydın-Muğla Nekahethane: Muğla
<i>Hayvan Hastaneleri ve Depoları</i>	Hayvan Nekahethanesi: Muğla Denizli Hayvan Deposu: Aydın
<i>Hamal Bölükleri</i>	Aydın
<i>Sahra Jandarma Bölükleri</i>	Muğla

5'inci Menzil Burdur Mıntıka Müfettişliğine bağlı müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir⁹⁰.

Tablo 10. 5'inci Menzil Burdur Mıntıka Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulunduğu Mevki
<i>Mıntıka Karargâhı</i>	Burdur
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Burdur, Antalya, Elmalı, Eğirdir
<i>Ambarlı Konak</i>	Bucak, Hafızbey Çiftliği, Korkuteli, Kileveki, Muğla,
İşe Ambarları	Balazir, Aşanoy, Dinar
<i>Cephane Deposu</i>	Burdur
<i>Hayvan Hastaneleri ve Depoları</i>	Hayvan Depoları: Dinar, Elmalı Hayvan Nekahethanesi: Burdur
<i>Hamal Bölükleri</i>	Balazir
<i>Sihhi Merkezleri</i>	Mevki Hastaneleri: Elmalı, Burdur, Antalya, Dinar

90 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18-2.

5'inci Menzil İzmir Mıntıka Müfettişliğine bağlı müesseseler ve buldukları mevkiler tabloda verilmiştir⁹¹.

Tablo 11. 5'inci Menzil İzmir Mıntıka Müfettişliğine Bağlı Müesseseler ve Buldukları Mevkiler

Müessesenin Adı	Bulduğu Mevki
<i>Mıntıka Karargâhu</i>	İzmir
<i>Nokta Kumandanlıkları</i>	Manisa, Soma, İzmir, Alaşehir, Uşak
İaşe Ambarları	Uşak
<i>Erzak Ambarları</i>	İzmir, Manisa, Soma, Alaşehir
İstihkâm Deposu	Manisa
<i>Hayvan Depoları</i>	Manisa, Menemen
İaşe Merkezi	Uşak
<i>Hamal Bölükleri</i>	Manisa, İzmir, Uşak, İzmir, Alaşehir
<i>Sıhhi Merkezleri</i>	<i>Mevki Hastaneleri:</i> Soma, Manisa, Uşak, İzmir <i>Nekahethane:</i> Buca, Kasaba
<i>Sevkiyat Merkezleri</i>	İzmir, Manisa
<i>Cephane Deposu</i>	Ödemiş

Yukarıda verilen tablolar incelendiğinde görüleceği gibi menzil müfettişliği ve mıntıka müfettişliklerinin merkez karargâhları başta olmak üzere menzile ait diğer kıta ve müesseseler ile bunların buldukları mevkiler de ihtiyaca binaen değişirdi. Bununla birlikte menzil bünyesinde bulunan kıta ve müesseselerde görev alan personelin sayıları da ihtiyaca binaen her an değişirdi. 1918 yılında doğrudan 5'inci Menzil Müfettişliği ile Rumeli, Denizli, Antalya ve İzmir Mıntıka Müfettişlikleri bünyesinde görev yapan personel ve menzil hizmetinde kullanılan hayvanların sayısı tabloda verilmiştir⁹².

91 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 18-3.

92 ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1157, Dos. 134, Fih. 1-1.

Tablo 12. 5'inci Menzil Müfettişliği İle Rumeli, Denizli, Antalya ve İzmir Mıntıka Müfettişlikleri Bünyesinde Görevli Personel ve Hayvan Sayısı

Müesseseler	Zabit Sayısı	Asker Sayısı	Hayvan Sayısı
5'inci Menzil Müfettişliği	550	16.122	1.562
Denizli Mıntıka Müfettişliği	16	698	108
Antalya Mıntıka Müfettişliği	33	506	128
İzmir Mıntıka Müfettişliği	58	1.701	360
Rumeli Mıntıka Müfettişliği	78	3.984	178
Nakliye Kıtası	87	6.035	10.503
Toplam	822	29.046	12.839

7. 5'inci Menzil Müfettişliğinin Lağvedilmesi

5'inci Menzil Müfettişliği, 27 Mart 1915 tarihinden itibaren Gelibolu yarımadasındaki tüm ordu birliklerinin lojistik ihtiyaçlarının karşılamak üzere faaliyetlerine başladı. 5'inci Ordudaki asker sayısının gün geçtikçe artmasına paralel olarak menzil müfettişliği bünyesindeki müesseselerin sayısı da her geçen gün arttırıldı. Dolayısıyla Eylül 1915'te gelindiğinde 5'inci Menzil Müfettişliği bünyesindeki müesseseler sayı ve hizmet alanı bakımından en geniş seviyeye ulaştı⁹³. Ancak kasım ayından itibaren İtilaf Devletleri kuvvetlerinin büyük bölümünü tahliye etmesi üzerine menzil emrinde bulunan bazı kıta ve müesseseler 1'inci ve 2'inci Ordu Menzil Müfettişliğine devredilmeye başlandı⁹⁴.

Cephenin kapanması ardında 5'inci Ordu emrindeki birliklerin büyük kısmı diğer cephelere kaydırıldığından menzil emrinde bulunan kıta ve müesseselerin de büyük bölümü diğer menzil müfettişliklerine devredildi. Fakat Gelibolu yarımadasının güvenliği için bölgede bulunan az sayıdaki askeri birliklerin lojistik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ihtiyaç duyulan kıta ve müesseseler harbin nihayetine kadar faaliyetlerine devam etti.

Ancak özellikle 1 Ocak 1918 tarihinden Rumeli Menzil Mıntıka Müfettişliği bünyesinde bulunan müesseselerin tamamı lağvedilmiş ve Anadolu yakasında ise

93 Eylül 1915 tarihi itibarıyla 5'inci da Menzil Müfettişliği bünyesindeki kıta ve müesseselerin sayısı en geniş seviyeye ulaştı. *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914 – Ocak 1916)*, Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 238.

94 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6, 6-1.

yalnızca menzile ait birkaç müessesese kalmıştı. Kısa süre sonra bu müesseselerin de vazifeleri de sona erdi⁹⁵. Böylece 5'inci Menzil Müfettişliği kendinden beklenen hizmetleri başarılı bir şekilde ifa ederek görevini tamamlamış oldu⁹⁶.

Sonuç

Türk ordusunun Çanakkale Muharebelerinde elde ettiği büyük zaferde, gerek cephe hattında gerekse cephe gerisinde alınan isabetli kararlar ve kusursuz işleyen planların yanında, zamanın icaplarına göre hazırlanmış lojistik sistemin büyük katkısı oldu.

Çanakkale Cephesi'nde muharip ordunun iâşe, cephane, sağlık başta olmak üzere her türlü ikmal ve tahliye hizmetleri, diğer bir ifadeyle bütünleme hizmetleri 5'inci Menzil Müfettişliği sayesinde gerçekleştirildi.

Ordu harekât alanını hemen gerisinde oluşturulan bu teşkilat sayesinde yurtiçindeki kaynaklar ivedilikle muharip orduya ulaştırıldığı gibi ordu harekât alanından anavatana yapılacak tahliye işlemleri yine bu teşkilat sayesinde sistemli şekilde yürütülebildi.

Netice itibariyle Çanakkale Cephesi'nde Türk ordusu bu teşkilatın öz verili çalışmalarını sayesinde, kısa süreli kriz anları dışında cephenin en sıkışık ve bunalımlı dönemlerinde bile ordunun lojistik gereksinimleri menzil müfettişliği bünyesinde var edilen askeri kıta ve müesseseler sayesinde karşılandı. Geri hizmetlerdeki bu başarı, 5'inci Ordunun mücadele azim ve direncini arttırdı.

95 *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 1280, Dos. 612, Fih. 24.

96 Yürürlükte olan yönetmeliklere göre bir ordunun lojistik nedenlerden dolayı harekâtı ertelenmez veya harp başarısızlıkla sonuçlanmaz ise menzil müfettişlikler, “vazifesini yeterince yapmış” kabul edilirdi. *Menzil Hidemâtu Nizamnamesi*, s. 57. Ayrıca muharebelerin sonuna doğru Genelkurmay Başkanı Enver Paşanın 5'inci Menzil Müfettişliğine bir tebrik telgrafı göndermesi, 5'inci Menzil Müfettişliğinin başarılı hizmetlerinin devlet yönetimi tarafından da teyit edildiğini göstermektedir. *ATASE Arşivi*, BDH, Kls. 3542, Dos. 83, Fih. 49.

Kaynakça

- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1124, Dos. 5, Fih. 3-3;
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1126, Dos. 11, Fih. 6, 7-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1128, Dos. 25, Fih. 3-1, 11, 11-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1129, Dos. 28, Fih. 2, 4, 4-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1130, Dos. 31, Fih. 16, 30.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1136, Dos. 62, Fih. 1, 1-37, 1-38, 1-39, 1-42.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1136, Dos. 64, Fih. 9-22.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1138, Dos. 69, Fih. 1-41, 1-42.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1139, Dos. 74, Fih. 10-1, 11.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1141, Dos. 85, Fih. 4, 4-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1144, Dos. 101, Fih. 8, 8-1, 8-3, 9, 9-1, 9-2, 9-3.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1144, Dos. 98, Fih. 5-5, 5-5a.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1150, Dos. 107, Fih. 6, 6-1, 6-2, 6-19, 6-20, 6-25.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1155, Dos. 124, Fih. 1-123, 1-124.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1157, Dos. 134, Fih. 1-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1167, Dos. 169, Fih. 6-54.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1180, Dos. 225, Fih. 102-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1181, Dos. 226, Fih. 8-2, 13-5.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 1280, Dos. 612, Fih. 24.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2028, Dos. 5, Fih. 2, 2-1, 5.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2416, Dos. 117, Fih. 1-5, 8-2, 16, 25-7.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 2522, Dos. 2, Fih. 14.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3400, Dos. 4, Fih. 9-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3421, Dos. 97, Fih. 4, 16, 18, 18-1, 18-2, 18-3, 18-4.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3527, Dos. 21, Fih. 21, 29, 29-1.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3528, Dos. 25, Fih. 2.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3528, Dos. 30, Fih. 41.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3542, Dos. 83, Fih. 49.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3544, Dos. 95, Fih. 1-2, 1-3, 1-4.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3549, Dos. 117, Fih. 21.
- ATASE Arşivi, Kls. 3552, Dos. 129, Fih. 5-4.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3568, Dos. 208, Fih. 18.
- ATASE Arşivi, BDH, Kls. 3591, Dos. 1, Fih. 1a, 1-1.
- BOA, DH.ŞFR, Dos. No: 55, Göm. No: 111.
- ALPMANSÜ, Yusuf, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülme Esasları", *Askerî Tarih Bülteni Dergisi*, C. 10, S. 19, Ağustos 1985, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1985, ss. 1-11.
- ARSLAN, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Çanakkale Cephesine Asker Alım İşlemleri ve Askerlerin Cepheye İntikalleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, (Çanakkale Muharebeleri 100. Yıl Özel Sayısı), Yıl 13, S.18, Çanakkale, Bahar 2015, ss. 219-247.

- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı, V'inci Cilt, 1'inci Kitap, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1993.
- Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914 – Ocak 1916), Gnkur. ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.
- ÇALIŞLAR, İzzettin, On Yıllık Savaş; Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları, (Haz: İzzeddin Çalışlar) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.
- DURGUN, Bülent, “Sefer Planlarında ve Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, Çağdaş Türkiye Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XIV, S. 29, İzmir, 2014, ss. 57-96.
- ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara, 1994.
- ERAT, Muhammed, “Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun İaşe Problemi” Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yay., S. 1, Çanakkale, Mart 2003, ss. 114-133.
- ERICKSON, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, (Çev. Tanju Akad), 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, Aralık 2003.
- FERİD (Binbaşı: Ferit/Ferid), “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hidemâtı”, *Mecmua-i Askeriye*, C. 7, S. 61, ss. 128-148.
- GÖNCÜ, Gürsel & Aldoğan, Şahin, Çanakkale Savaşı, Siperin Ardı Vatan, MEB. Yay., İstanbul, 2006.
- GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara, 1997.
- HAYKIR, Yavuz- Çeloğlu, Yavuz Selim, *1916 Nüfus İstatistik Cetveli*, Hiperyayın, İstanbul, 2017.
- Menzil Hidemâtı Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye, 1327.
- Menzil Müessesâtı Hakkında Tarifat*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1332.
- Muzaffer (Erkân-ı Harbiye Kaymakamı), *Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecarübden Seferber Ordularda ve Menzillerde Geri Hidemât Rehberi*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1339.
- MUZAFFER, (Erkan-ı Harb Binbaşı), “Harb-i Umumide Menzillcilik”, *Mecmua-i Askeriye*, c. 1, S. 11, 1 Şubat 1336, (1 Şubat 1920) ss. 411-421.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (Seçme Eserleri -II) İstanbul, Aralık 2009.
- PAMUK, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul, Nisan 2014.
- Seferiye Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye-Dersaadet, 1332.
- ŞAHİN, Mustafa, “Çanakkale Cephesi'nde Türk Ordusunun Menzil Teşkilatı ve Askeri Ulaştırma Hizmetleri”, Çanakkale Araştırmaları Dergisi, 100. Yıl Özel Sayısı, Yıl 13, S. 18, Çanakkale, Bahar 2015, ss. 271-298.
- TEZCAN, Cezmi, *Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mâli Politikaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, “X ncu Cilt”, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1985.

Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'eege) Vapur Kumpanyası, 1883-1911

Metin Ünver*

Öz

Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası Osmanlı Devleti'nin son döneminde sivrilmiş bir yerli sermaye ürünü olarak 1883-1911 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Kurucusunun milliyeti, yabancı kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin içinde geliştiği ekonomik ve siyasî ortamdan ziyade 19. yüzyılın sonlarına doğru gelişen Yunan deniz taşımacılığı ve ticaret filosu tarihinin bir parçası olarak değerlendirilmeye çalışılmasına sebebiyet vermiştir. Söz konusu yaklaşım, tarihi gerçeklik açısından gözden geçirilmelidir. Bu çalışmada Courtgi Vapur Kumpanyası Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonunda deniz taşımacılığı konusundaki ihtiyaçları ve Osmanlı tebaası bir sermaye sahibinin bu ihtiyaçları iyi görerek, değerlendirmesi düzleminde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: *Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası, Osmanlı Devleti, Vapur Şirketleri, Midilli Bankası, II. Abdülhamid.*

Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'eege) Steamship Company, 1883-1911

Abstract

Courtgi Steamship Company (Navigation A Vapeur "Égée") functioned between 1883 and 1911 as a distinguished example of the late 19th century Ottoman local capital. Since the national origins of its founder, the company has been subject in the studies conducted by foreigners to the evaluations that historically it was part of Greek navigation companies and merchant marine flourished towards the end of 19th century rather than something emerged in the economic and political circumstances of the Ottoman Empire. Such approaches are problematic in terms of historical facts. In this study, Courtgi Steamship Company has been treated from a point of view in which needs of Ottoman Empire in the domestic navigation and an Ottoman subject with capital took advantage of those needs by perfectly discerning them were decisive components.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; munver@istanbul.edu.tr

Keywords: *Courtgi Steamship Company, Otoman Empire, Navigation Companies, Bank of Mytilene, Istanbul, II. Abdülhamid.*

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısına girerken yabancı ülkelere ait vapur şirketlerinin Osmanlı karasularında etkinliklerini artırarak daha görünür hale gelmiş olmaları, uluslararası boyutta bir ticaret filosundan zaten yoksun olan devleti, en azından karasularının kontrolünü kendi elinde tutmaya yönelik çareler aramaya sevk etmiştir. Bu süreçte öncelikle Boğaziçi'ndeki taşımacılık konusu üzerinde durulmuştur. Kamu ve özel vapur şirketleri kurulmuş ve Boğaz'ın Anadolu ile Rumeli iskeleleri arasındaki taşımacılık imtiyazı bu şirketlere verilmiştir. 1853'te yabancı işletmelerin boğaz içinde taşımacılık yapmasını yasaklayan bir düzenleme yapılmış, ancak uygulama noktasında karşılaşılan direnç nedeniyle tam bir başarı elde edilememiş, bu durum sonraki yıllarda benzer düzenlemelere gidilmesine neden olmuştur. Devamında, başta Marmara Denizi olmak üzere, Osmanlı iç limanları arasında gerçekleşen vapur taşımacılığının yerli şirketler tarafından yapılması için çalışmalar yürütülmüştür¹.

Osmanlı Devleti'nin bu niyet ve çabaları, birçoğu herhangi bir izne sahip olmadan deniz taşımacılığı yapan yabancı şirketleri ve mensup oldukları devletlerin diplomatlarını rahatsız etmiştir. Zira söz konusu şirketlerden kaçak olarak yürüttükleri faaliyetlerine son vermeleri isteniyordu. İngiltere ile Osmanlı makamları arasında, "küçük kabotaj" olarak adlandırılan Osmanlı limanları arasındaki deniz taşımacılığı konusunda yıllarca devam eden müzakere ve mücadele incelendiğinde konu hakkında taraflar arasındaki görüş ayrılığı ve yorum farkının çok belirgin olduğu açıkça görülecektir. Osmanlı Devleti kendi içsularında taşımacılık yapma hakkının mevcut uluslararası hukuka göre Osmanlı bandırası taşıyan gemilere ait olduğundan hareketle, hükümlerini haklarını korumaya çalışmış, İngiltere ise kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmalarına dayanarak tersi istikamette itirazlar ortaya koymuştur².

Yabancı girişimcilerin deniz taşımacılığına yönelik imtiyaz talepleri, bir yönüyle Osmanlı Devleti'nin ekonomik, askeri dolayısıyla siyasi gücüyle oldukça eşgüdümlü şekilde gelişirken diğer bir yönüyle boyutları giderek artan emperyalist rekabetten oldukça etkilenmiştir. Dolayısıyla vapur işletilmesine yönelik taleplerde Osmanlı Devleti'nin gücüyle ters orantılı bir dış talep söz konusu olmuştur, denilebilir. Devletin kendi kaynakları ile söz konusu deniz taşımacılığı faaliyetlerini sunmakta yetersiz kalması da bir çıkmaz oluşturmuştur³. Bu nedenle, bazı araştırmacılar Osmanlı Dev-

1 İlhan Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Marmara'da Kabotaj Tartışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, Afyonkarahisar 2006, s.106.

2 Kaori Komatsu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz Deniz Ticareti Münasebetlerinde "Kabotaj" Meselesi", *Osmanlı*, III, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 371-379.

3 Esasında 1830'lardan itibaren Osmanlı tebaası girişimciler ve biraz sonra Tersane-i Âmire tarafından işletilen vapurlar Marmara, Karadeniz, Ege, Akdeniz'deki Osmanlı limanları ile Adriyatik'te Brindizi ve Trieste limanlarına kadar seferler düzenlemeye başlamış, bu hatlarda çalışan yabancı şirketlerin vapurlarıyla rekabete girişmişlerdir: Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağın Yakalayan Osmanlı. Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayınları 1995, s. 166-172.

leti'nin bir ikilem içerisine düştüğünü; bir taraftan kendi karasularındaki taşımacılığı yabancı şirketlere kapamaya çalışırken diğer taraftan yerli taşımacılık şirketlerinin kapasite ve ağ bakımından yetersiz olması nedeniyle posta ve asker nakli gibi zaruri işlerde yabancı şirketlerle iş yapmaya mecbur kaldığına dikkat çekmişlerdir⁴.

19. yüzyılın sonlarında deniz taşımacılığı yapan Osmanlı şirketlerinden, 1851 yılında kurulan Şirket-i Hayriye Boğaziçi'nde, 1843 yılında Fevâid-i Osmaniye adıyla kurulan ve çeşitli isim değişikliklerinin ardından bu dönemde İdare-i Mahsusa adını alan şirket başta Marmara olmak üzere çeşitli Osmanlı sahillerinde ve 1856'da faaliyetlerine başlayan Halic-i Dersaadet Şirketi adına uygun olarak Halic Körfezi içinde Galata köprüsüne kadar olan iskeleler arasında işlemekteydi⁵.

Osmanlı sancağı taşıyan yukarıdaki şirketlerin tamamına yakını kendi bölgelerinde faaliyet gösteren yabancı vapur şirketleriyle rekabeti, en önemli amaçlarından biri olarak belirlemişlerdir. Daha doğru bir ifadeyle bu şirketlerin çoğunun uzun vadede başarılı olarak ayakta kalabilmeleri rakipleri olan Avrupalı şirketler karşısında tutunabilmeleriyle doğrudan ilgiliydi.

Böyle bir ortamda Panayot Courtgi (Gürcü) tarafından *Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası* (Navigation A Vapeur "Égée") adı ile faaliyete başlayan şirket hakkında Türkçe literatürde müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Dahası Osmanlı deniz ticareti ve taşımacılığı hakkında yapılan çalışmaların bazılarında Osmanlı tebaası gayrimüslim girişimcilere yönelik, yabancı sermaye ile birleşme eğiliminde oldukları nitelemesi, devlet tarafından muteber tutulmadıkları yönünde bir algının oluşmasına yol açmaktadır. Diğer taraftan, Courtgi vapur kumpanyasını konu alan yabancı literatürdeki bazı çalışmalarda şirketin kurucusunun milliyetinden hareketle "Rum-Osmanlı şirketi" şeklinde bir tasnifte kendini gösteren bir çeşit milliyetçi söylem ile karşılaşılmaktadır⁶. Vapur kumpanyasının başarısında P. M. Courtgi'nin son dönem Osmanlı bürokrasisinde görevli Rum bürokratlar ile olan yakın ilişkisinin önemli bir payı olduğu şeklindeki değerlendirme bu milliyetçi söylemin bir çeşit tamamlayıcısıdır⁷. Bu çalışma bir taraftan Courtgi Vapur Kumpanyası'nın faaliyetlerini ele alırken bir taraftan da bu tür iddiaların tarihi gerçeklerle örtüşüp örtüşmediğine ışık tutacaktır.

4 Özlem Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908-1914)*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2014, s. 15.

5 Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008³; Ali Akyıldız, *Halic'te Seyrüsefer. Halic Vapurları Şirketi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009. Bunların dışında geniş Osmanlı coğrafyası içinde taşımacılığa uygun çeşitli nehir ve göllerde vapur işleten şirketler de söz konusuydu. Tuna Nehri üzerinde taşımacılık için 1863'te İdare-i Nehriye, Fırat ve Dicle Nehri üzerinde Bağdat-Basra arasında taşımacılık yapmak üzere 1870'te İdare-i Umman-ı Osmani şirketleri kurulmuştu. Osmanlı Devleti'nin Fırat ve Dicle Nehirlerinde vapur taşımacılığında etkin olmak üzere yürüttüğü çalışmalar için bkz. İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007.

6 Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, London-New York: Routledge 2005, s. xx.

7 Evridiki Sifneos, "P. M. Courtgi and the Birth of A Greek-Ottoman Liner Company, The Aegean Steamship Company" *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th Centuries*, eds:

1) Panos Michail Courtgi* (Panayot Mihal Gürcü)

Büyük dedesi 1790'da Gürcistan'ın Tiflis şehrinde göç ettiği için ailesi *Gürcü* ismiyle anılan Panayot Mihal 1850 yılında Midilli Adası'nda doğmuştur. Babası Mihal Efendi ticaretle uğraşmaktaydı. P. M. Courtgi'nin İstanbul'a gelişi ve buradaki ilk iş deneyimleri, 1913-1914 yılları arasında kaleme aldığı hatıralarından öğrenilebilmektedir. Nitekim söz konusu hatıralar vapur şirketi hakkında kaleme alınan çeşitli çalışmalarda etraflıca kullanılmıştır⁹. Buna göre Panayot M. Courtgi, akrabalarının birtakım asılsız suçlamaları aleyhlerine açtıkları davayı kaybedince, hak aramak üzere babası ile birlikte 1867 yılında İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da, Midillili olup toptancılık ile uğraşan Panagiotis Chlimitzas'ın yanında 1870 yılından itibaren ücretsiz çalışmıştır. Akabinde çocukluk arkadaşı Vasiliios Manavis ve Chlimitzas ile birlikte 1872'de bir şirket kurmuşlardır. 1873'te ünlü tüccar ve banker George Zarifi ile tanışması Courtgi'nin hayatının önemli bir dönüm noktası olmuştur. Babası, Zarifi'nin yardımları neticesinde, yöneltilen tüm suçlamalardan beraat etmiştir. 1874 yılında Michael Coumpas ile birlikte İstanbul'da *P. M. Courtgis ve ortakları*, 1876'da ise Midilli'de *Courtgis-Coumpas ve ortakları* adlı şirketleri kurarak zeytinyağı ve sabun ticareti yapmıştır¹⁰.

P. M. Courtgi'nin iş hayatında yükselmesinde Osmanlı başkentinin zengin tüccarlarından Rum banker George Zarifi'den gördüğü destek önemli bir yere sahiptir¹¹. İki isim, başta Bahriye olmak üzere çeşitli nezaretlerin zeytinyağı, sabun, hububat, tuz gibi ihtiyaçlarını karşılamış, birlikte iltizam ihaleleri almıştır. Bilindiği gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, George Zarifi'nin Osmanlı hükümeti nezdinde önemli bir finansör olarak ön plana çıktığı bir dönem olmuştur¹².

P. M. Courtgi, sahip olduğu imtiyaz dairesinde Halic'te vapur işletmekte olan Mahmud Celeleddin Paşa'dan 5.000 lira bedel ile bu işletmeyi Şubat 1880'de altı seneliğine kiralamıştır. Şirket-i Hayriye'nin imtiyaz sahasının dışında kalan Halic Körfezi'nde vapur işletilmesi imtiyazı, 1856 yılında Rodoslu Ahmed Fethi Paşa'ya geçmiş onun bir sene sonra ölümü ile oğlu Mahmud Celeleddin Paşa tarafından dev-

Maria Christina Chatziioannou and Gelina Harlaftis, Athens 2006, s. 123.

8 * P. M. Courtgi'den bahseden Osmanlı belgelerinde genellikle Gürcü (یجروک) ama bazen de Kurci (یجروق) imlası kullanılmışken, çağdaş çalışmalarda Giurgi, Courtgis ve Kourtgi gibi farklı yazımlar söz konusudur. Kendisi Fransızca imzalarını *Courtgi* şeklinde atmasının yanında kumpanyaya ait Fransızca evrakın antetlerinde de aynı yazım söz konusu olduğunda bu çalışmada Courtgi kullanımı benimsenmiştir.

9 Evridiki Sifneos, a.g.m., s. 122-135; Michael Ant. Kaitatzidis, *Atmoploia Aigaiou P.M. Kourtzēs & Sia, 1883-1911/Aegean Steam Navigation P. M. Courtgis & Co. 1883-1911*, Patra: Ekdoseis To Donti, 2009.

10 Evridiki Sifneos, a.g.m., s. 123-124; Michael Ant. Kaitatzidis, a.e., s. 77-79.

11 Stratis Anagnaustu, *Η Οικιστική Εξέλιξη της Λεσβου (1462-1912) Η Μεταβαση Απο Την Αγροτική Συγκροτηση του Χωρου Στην Αστική Διαρθρωση Του*, University of the Aegean, Department of Geography Yayınlanmamış Doktora Tezi, Midilli 2004, s. 364.

12 Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806 - 1884*, İstanbul: Osmanlı Bankası ve Araştırma Merkezi Yayınları 2003, s. 94-116.

ralınmıştır. Söz konusu imtiyaz, Ocak 1877'de vapur gelirlerinden büyük bir bölümü Mahmud Celaleddin Paşa'nın eşi Cemile Sultan ve çocuklarına verilmek şartıyla on yıl daha uzatılmıştır¹³.

P. M. Courtgi'nin Köprü içi vapurlarının işletmesini kiralamasından kısa bir süre sonra Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sürecindeki rolü nedeniyle yargılanarak Temmuz 1881'de Taif'e sürgüne gönderilmiştir. Birkaç ay sonra da Mahmud Celaleddin Paşa'nın Haliç'te vapur işletme imtiyazı feshedilerek, 15 Kasım 1881'den itibaren Cemile Sultan'a verildiğine dair yeni bir ferman yayımlanmıştır¹⁴. Haliç'te vapur işletilmesi imtiyazı Cemile Sultan'a geçmesiyle birlikte P. M. Courtgi'nin daha önce Mahmud Celaleddin Paşa ile yaptığı sözleşme de feshedilmiştir¹⁵.

Sözleşmenin süresinden önce sonlandırılması üzerine Cemile Sultan ile P. M. Courtgi arasında uzun süreli bir alacak-verecek anlaşmazlığı yaşanmıştır. Zira P. M. Courtgi altı yıllığına kiraladığı Haliç Körfezi'nde, vapur işletmesini yürütmek maksadıyla *Derûn-ı Köprü Vapurları İdaresi* adlı bir şirket kurmuş, Londra'dan da dört yeni vapur satın almıştır. Sözleşmenin neredeyse ilk yılın sonunda feshedilmesi ile birlikte P. M. Courtgi başta Londra'dan satın almış olduğu dört vapurun taksitleri olmak üzere işletme için yaptığı çeşitli masrafları ileri sürerek, yüklü bir alacak talebinde bulunmuştur.

Cemile Sultan alacak talebini aşırı bulmuş ve konuyu intikal ettirdiği Sultan II. Abdülhamid'den yardım istemiştir¹⁶. Talepte yer alan ifadelerden anlaşıldığına göre P. M. Courtgi Haliç vapurlarındaki kiracılık süresini devam ettirmek, bu mümkün olmazsa sözleşmesinin süresi dolmadan feshedilmesinin onda yarattığı maddi zararı tazmin etmek amacındaydı¹⁷. Tarafların tutumları meselenin çözümünün uzun sürmesine neden olmuştur. Bu süreçte konu *Hazine-i Hassa Nezareti* tarafından takip edilmiştir. P. M. Courtgi tarafından vekil tayin edilen Yenidünya Dimitraki, meselenin çözümünün havale edildiği Hazine-i Hassa Nazırı Agop Efendi ve Mabeyn

13 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 27.

14 BOA, İ. DH. 840/67543; Y. PRK. BŞK. 7/70, Lef 1.

15 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 29.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. AZJ. 5/1. Cemile Sultan'ın 13 Muharrem 1299 (5 Aralık 1881) tarihli mektubu. Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 30-31.

17 Cemile Sultan'ın hesabına göre P. M. Gürcü'nün faiz hariç 9.720 Osmanlı lirası alacağı olmasına rağmen, Gürcü Efendi bunun çok ötesinde farklı iki seçenek sunmuştur. Birincisi, imtiyaz Cemile Sultan'a devredilirken eklenen beş senelik sürenin de dâhil edilmesiyle yapılacak yeni bir sözleşme ile kiracılık durumunun imtiyaz süresinin sonuna kadar devam etmesiydi. Bu seçenek kabul olunursa alacağından vaz geçerek Cemile Sultan'a aylık dört yüz lira kira ödeyecekti. İkincisi, Haliç vapurları imtiyazının el değiştirmesi nedeniyle sahip olduğu sözleşmenin hükümsüz kaldığını kabul etmek için Cemile Sultan'dan kendisine on sene boyunca aylık dört yüz elli lira ödemesini talep etmekteydi. Bu seçenek kabul olduğunda Cemile Sultan on senenin sonunda P. M. Gürcü'ye toplam elli dört bin lira ödemiş olacaktı. Cemile Sultan'a göre 9.720 lira dışında bir alacağı olmayan Gürcü Efendi'nin bu yaklaşımı, vapurların kontrolünü *ilanihaye* elinde tutmaya yönelikti: Y. PRK. AZJ. 5/1.

Müşiri Gazi Osman Paşa'dan müteşekkil komisyon ile yaptığı görüşmede 39.117 lira olarak bildirdiği alacak talebinin yanında ayrıca bir de tazminat ödenmesini istemiştir. Tazminat talebi gerçekçi bulunmayarak reddedilmiş, iddia edilen alacaklara ait hesapların incelenmesi için başka bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Dimitraki Efendi ise ilk komisyonun vapurların hemen teslim edilerek, talep ettikleri alacakların gerekli incelemeler tamamlandıktan sonra işletme kârından ödenmesi teklifini reddetmişti¹⁸.

Hazine-i Hassa Nezareti sonraki süreçte sorunu çözmek için Dimitraki Efendi ile görüşmeye devam etmiştir. Bu görüşmelerden birinde Dimitraki Efendi konunun aslında imtiyazın ilk sahibi ile müvekkili arasında olduğunu, bu nedenle o dönemde gerçekleştirilen işlem ve muamelelerin kontrolüne kanunen yetkili bir kişinin tayin edilmesi gerektiğini gündeme getirmiştir¹⁹. Bu talebi, esasında konuyu Cemile Sultan'dan uzaklaştırarak, II. Abdülhamid'in baskısından bir nebze kurtulma denemesi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Söz konusu talebi olumlu karşılayan Hazine-i Hassa Nazırı'nın padişah tarafından uygun bulunan teklifine göre, Cemile Sultan imtiyazın ilk sahibi makamına konulacak; bu şekilde istediği kişiyi vekil tayin edebilecek, Hazine-i Hassa nazırına da danışarak önceki dönemin hesapları üzerinde gerekli inceleme ve görüşmeleri yürütebilecekti²⁰.

Görüşmeler devam ederken, P. M. Courtgi ve kefilisi Leonida Zarifi'nin Cemile Sultan'dan talep ettikleri tüm alacaklarından vaz geçtikleri ve kendilerinden talep edilen birikmiş kira bedelini ödemeyi kabul ettikleri görülüyor. Uzun süredir çıkmazda olan meselenin bu şekilde çözümünün arka planındaki müzakereler hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in konuyu yakından takip etmesinin çözümde önemli bir etken olduğunu da kabul etmek gerekir. Nitekim Hazine-i Hassa Nazarı süreçte önemli bir rol oynamıştır²¹. Diğer taraftan P. M. Courtgi'nin ikna edilmesinde Leonida Zarifi'nin önemli katkısının olduğu anlaşılmaktadır²².

Cemile Sultan, vekilleri tarafından hazırlanmış olan detaylı bir hesap pusulasına göre, vapurlardan dolayı Courtgi Efendi'ye 21.880 Osmanlı lirası borçlu olduğu kabul edilmiştir²³. Buna mukabil, Leonida Zarifi'nin sunduğu *ibranamedeki* hesaba göre, vapurları kiracı olarak işleten Courtgi Efendi 26.511 lira 39,5 kuruş alacaktıydı. Bu miktar, Rumi 1 Kanunievvel 1880-30 Nisan 1883 arasındaki otuz üç ayın kira bedeli olup, henüz Cemile Sultan'a ödenmemiş 11.600 lira çıkartılarak, 14.911 lira 39,5 kuruşa düşürülmüştür. Leonida Zarifi *ibranamede* talepleri olan 14.911 lira

18 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 31.

19 BOA, İ. DH. 882/70334, Lef 1.

20 Teklifin uygun bulunduğuna dair 15 C 1300 (23 Nisan 1883) tarihli irade: BOA, İ. DH. 882/70334, Lef 2.

21 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 33.

22 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK) 7/70, Lef 2.

23 BOA, Y. PRK. BŞK, Lef 4. "Vapurlardan dolayı teb'a-i Devlet-i Aliyye'den mültezim Gürcü Panotaki'ye esâsen deynimiz ber-vech-i ati beyân olunur" başlıklı ve 16 Receb 1300 tarihli hesap pusulası.

39,5 kuruştan feragat ettiklerini, ayrıca Cemile Sultan'a nakden 10.500 kuruş takdim edeceklerini bildirmiştir. Nakit olarak verilecek bu son miktar, biraz yukarıda Cemile Sultan vekillerince hazırlandığından bahsedilen hesap pusulasında gösterilen, 1 Kanunievvel 1296- 30 Mayıs 1299 arasındaki döneme ait ödenmemiş otuz aylık kira bedeli olmalıdır. Nitekim nakit ödenecek 10.500 lira ile birlikte P. M. Courtgi ve keffili Leonida Zarifi toplam 25.411 lira 39,5 kuruş gibi önemli bir miktardan Cemile Sultan lehine vazgeçmişlerdir²⁴.

Leonida Zarifi vapurların muhasebesine dair II. Abdülhamid'e sunduğu arzualde, şahsen Courtgi Efendi'ye *tazyik* ederek, mevzubahis uzlaşmanın sağlanmasında oynadığı kritik rolü belirtmiştir. Böyle davranarak aslında babası George Zarifi'nin karakteri ve tavrına uygun şekilde, padişaha olan bağlılığının gereğini yerine getirdiğini; bu davranışının kendisi için en değerli şey olan padişahın teveccühünü kazanmaya yönelik olduğunu da açıkça ifade etmiştir²⁵.

Sonuç itibarıyla, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Yemiş İskelesi'nde zeytinyağı satışı yapan *Gürcü ve Ortakları* (P. M. Courtgi et Cie) şirketiyle ön plana çıkan²⁶ P. M. Courtgi, vapur taşımacılığı alanındaki ilk deneyimini 1880'de Haliç Vapurlarını kiralayarak gerçekleştirmiş, ancak süreli olmayan bu deneyimi, çekişmeli bir şekilde sona ermiştir. Bununla birlikte, 19. yüzyıl sona ererken Osmanlı Devleti'nin en faal özel vapur şirketleri arasında yer alacak olan Courtgi Vapur Kumpanyası'nın kuruluşunda, Haliç vapurları anlaşmazlığı konusunda P. M. Courtgi'nin gösterdiği uzlaşmacı tavrın kolaylaştırıcı bir etki yaptığı düşünülebilir.

24 L. Zarifi imzalı ve 10 Mayıs 1883 tarihli ibraname: BOA, Y. PRK. BŞK, Lef 3.

25 BOA, Y. PRK. BŞK, Lef 2. “Şevketlü mehâbetlü kudretlü kemâl-i merhâmetlü padişah-ı teb'a-perver ve adâlet-küster veli-ni'met bi-minnetimiz efendimiz hazretlerinin ömr ü ikbâl-i şâhânelerini Cenâb-ı Hakk ve feyyazz-i mutlak ebed-i makrûn buyursun, amin. Emel-i şâhânelerine imtisâlen hak-ı pâ-yi kimya-sây-i hümayûnlarına Derûn-ı Köprü Vapurları müste'ciri P M Gürcü tarafından bi't-tanzîm gönderilmiş muhâsebeyi takdime cür'et eylerim İşbu muhasebeye yek lahza atf-ı nazar-ı hümayûnları olduğu takdîrde işbu muhasebeye binâen hâsıl olan sulh müste'cir-i merkûmun tazyik olunmasından çâkerlerinin bi'z-zât fedakârlığımdan neş'et etmiş olduğu ve bu ise hadâset-i sinn-mendileri pederimin ahlâk ve mişvârına iktidâ' padişâh-ı adâlet-nişân ve şehinşâh-ı İskender-tüvân efendimiz hazretlerine olan ubûdiyet-i çâkerânem eseri olduğu tebyyün eder. Ve vâki' olan sulhün husulü için def' olunan müşkilâta kesb-i ittîlâ' buyurdıkları halde bu husûsuda dahi peder-i âcizânemin mişvâr ve ahlâk[ın]a ittîbâ' eylediğim zâhir olacağından hakk-ı kemterânemde en değerli ve kıymetli olan teveccühât-ı mehâsin-âyât-ı şehinşâhîlerine mazhar olacağım ümid-i kavisinde bulunduğumun arz u beyânı zımında takdim-i arz-ı hâl-i derâat-meal-i abidâneme ictisâr kılındı. Ol-bâbda ve kâtube-i ahvâlde emr ü fermân ve lütf u ihsân hazret-i menlehü'l-emrindir. 15 Receb sene [1]300 ve fi 10 Mayıs sene [1]299 Leonida Zarifi Kulları”

26 *Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach Du Commerce, de L'administration et De La Magistrature, 1881*, Constantinople: Cervati Frères & D. Fatzea, 1881, s. 170; *Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach Du Commerce, de L'administration et De La Magistrature, 1883*, Constantinople: Cervati Frères & D. Fatzea, 1883, s. 226; *Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach Du Commerce, de L'administration et De La Magistrature, 1885*, Constantinople: Cervati Frères & D. Fatzea, 1885, s. 154.

2) Osmanlı Devleti'nde Kabotaj Tartışmaları ve Courtgi Vapur Şirketinin Faaliyete Başlaması

Courtgi Vapur Kumpanyası'nın faaliyetleri 1884 ilkbaharı itibarıyla arşiv belgelerine yansımaktadır. Panayot M. Courtgi yeni kurduğu, Osmanlı sancağı altında çalışmakta olan şirketin vapurlarında kullanılacak kömürlerden gümrük vergisi alınmaması için harekete geçmiştir. Konu hakkında Rüsûmât Emaneti ile Şûrâ-yı Devlet arasındaki yazışmalarda geçen “bu kere teşkil eylediği kumpanyanın Osmanlı sancağını hamil olarak işlemekte olan vapurları” ifadesi şirketin tabi olduğu çalışma usulüne işaret etmektedir²⁷.

Panayot M. Courtgi'nin kumpanyası faaliyete başladığı dönemde yerli ve yabancı birçok girişimci vapur taşımacılığı yapmak için Osmanlı hükümetinden imtiyaz talebinde bulunmaktaydı. Çalışmanın girişinde açıklandığı üzere, devlete ait vapur şirketleri, üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı limanlarının tamamına yönelik yeterli seferler düzenlemekten uzaktı. Söz konusu açık, birçoğu kaçak veya herhangi bir izne tabi olmadan çalışan yabancı vapur şirketleri tarafından doldurulmaktaydı²⁸. Yukarıda bahsedildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askeri gücü ile ters orantılı bir şekilde gelişen yabancılardan imtiyaz talepleri deniz taşımacılığı konusunda da kendini göstermiştir. 19. yüzyılın son çeyreğine bakıldığında birçok yabancı girişimci ya doğrudan ya da mensup oldukları ülkelerin elçileri aracılığıyla, Osmanlı karasularında taşımacılık imtiyazı için başvuruda bulunmuştur²⁹.

II. Abdülhamid saltanatının başlarında, deniz ticaretinin geliştirilmesi konusu kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Devlet adamları Osmanlı deniz ticaret filosu ve vapur şirketlerinin yetersizliklerinin farkında olarak, durumun iyileştirilmesine yönelik

27 BOA, ŞD 574/24, Lef 2. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nin 3 Ramazan 1301 (27 Haziran 1884) tarihli tezkiresi.

28 Osmanlı karasularına vapur işletmekte olan Yunan kumpanyası ve kabotaj tartışmaları: BOA, HR. TO. 335/122 (16 Kanunısani 1300/28 Ocak 1885); HR. TO. 368/51; HR. TO. 335/122 (16 Kanunısani 1300/28 Ocak 1885). Marmara sahilinde izinsiz yolcu taşıyan birisi Rus ve ikisi Yunan bandıralı üç römorkörün engellenmesi için bölgeye İdare-i Mahsusa'nın vapur seferi düzenlemesi teklif edilmiş ancak İdare'nin vapur sayısının yetersizliğinden dolayı mümkün olmamıştır: BOA, DH. MKT. 1363/48 (24 L 1303/26 Temmuz 1886); Osmanlı karasularına vapur işletmekte olan Yunan kumpanyası: BOA, HR. TO. 335/122 (16 Kanunısani 1300/28 Ocak 1885); HR. TO. 368/51; HR. TO. 335/122 (16 Kanunısani 1300/28 Ocak 1885). Bu dönemde Osmanlı karasularında izinsiz çalışan yabancı vapur kumpanyalarıyla en büyük çekişme İzmir Körfezi'nde yaşanmıştır: Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi”, s. 189-196. Şüphesiz yabancı vapur kumpanyaları sefer yaptıkları Osmanlı liman bölgelerinde ülkelerinin sermayesinin yayılmasına güçlü bir destek sağlamaktaydılar. Bu konuda bir örnek için bkz: Süleyman Uygun, “Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon: Serander Yayınları 2016, s. 137-172. Osmanlı sularında izinsiz olarak taşımacılık yapan yabancı vapurlar ve devletin kabotaj hakkına dair tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir: İlhan Ekinci, “Son Dönem Osmanlı Deniz Ticaretini Kurtarma Çareleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, 10, 2006, s. 25-54.

29 Osmanlı sancağı altında çalışacak, Fransız Messageries ve Avusturya'nın Lloyd kumpanyasına benzer bir vapur şirketi kurmak için İngiliz Hanson'un 1879 yılındaki girişimi: BOA, HR. TO. 465/24.

birtakım yeni idarî, hukukî ve malî düzenlemeler yapmaya çalışmışlardır³⁰. Osmanlı deniz ticareti ve yolcu taşımacılığındaki düşük kapasitenin geliştirilmesi konusunda, 1885'te çıkarılan yirmi iki maddelik nizamname önemli bir yasal düzenleme olup Osmanlı tebaasının deniz ticareti alanında teşvik edilmesine yönelik çalışmaların somut ürünüdür³¹.

İdare-i Mahsusa bu dönemde gemi sayısı ve çalıştığı güzergâh bakımından Osmanlı Devleti'nin en etkin vapur şirketidir. Ancak kötü işletme performansı ciddi şikâyetlere yol açmaktaydı. İdare-i Mahsusa'nın yeniden yapılandırılarak verimli bir şekilde çalıştırılması konusundaki arayış uzun yıllar devam etmiştir. Bu süreçte müstakil bir şirkete dönüştürülmesi veya Şirket-i Hayriye ile birleştirilme gibi çeşitli öneriler gündeme gelmiştir³². 1881'den itibaren bu hususta yürütülen müzakere ve değerlendirmelerde Osmanlı sahillerinde işleyecek büyük bir vapur kumpanyasının kurulmasına olan şiddetli ihtiyaca yapılan vurgu, konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir³³.

Bu şartlar altındaki vapur taşımacılığı hususunda ortaya konulan çeşitli yaklaşımlar II. Abdülhamid yönetiminin deniz taşımacılığı konusundaki politikasına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu politikanın en belirgin tarafını yabancı girişimcilere yeni imtiyazlar verilmemesi, önceki dönemlerde elde ederek sürdürdükleri vapur işletmelerinin faaliyetlerinin sonlandırılması, bu mümkün olmazsa denetim altına alınarak resmîyet kazandırılması ve aynı bölgede yerli sermaye tarafından gerçekleştirilen deniz taşımacılığı girişimlerinin desteklenmesi oluşturmaktaydı³⁴. Bu yaklaşım dairesinde nehirler ve göllerde yabancılar tarafından yapılan taşımacılık da mümkün olduğunca kontrol altına alınmaya çalışılmış, böylece ülke içinde yabancı nüfuz bölgelerinin gelişmesinin önü alınmak istemiştir³⁵.

Bu süreçte öncelikle, Osmanlı sularında deniz taşımacılığı yapan yabancı şirketlerin yasal dayanak ve statüleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bâbîâlî Hukuk Müşavirliği konuya yönelik değerlendirmelerinde *sevâhil-i bâide* ve *sevâhil-i müteçavire* şeklinde iki kavram üzerinde durmuştur. Fransız Mesajeri (Messageries), İtalyan Florio, Rus ve İngiliz kumpanyaları gibi büyük denizcilik şirketleri mevcut ikili anlaşmalardan

30 Bayındırlık, ticaret, ziraat ve sanayinin geliştirilmesi ve ıslahı konusunda çalışmalarda bulunmak için Nafia Nezareti'nde kurulan Komisyonun, deniz ticareti konusunda aldığı kararları Bahriye Nezaretine bildiren 22 Haziran 1300 (4 Temmuz 1884) tarihli tezkire: BOA, BEOAYN.d 1217/90, s. 86-87.

31 "Sevâhil-i Şahane Ticareti Bahriyesinin Tevsi ve Terakkisi Hakkında Nizamname", *Düstur* (Birinci Tertip), V, Ankara: Başvekâlet Matbaası 1937, s. 341-345.

32 Sema Küçükalioğlu, *İdare-i Mahsusa, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 83-97.

33 BOA, Y. Mtv. 10/65, Lef 3; Sema Küçükalioğlu, a.g.t., s. 85.

34 BOA, DH. İD. 895/32 Lef 3.

35 İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, s.293-297; İlhan Ekinci, "Osmanlı Devleti'nin Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 156, İstanbul 2005, s. 187.

doğan hukuka dayanarak taşımacılık yapmaktaydılar. Bir ecnebi limanından hareket edip Osmanlı Devleti'nin çeşitli limanlarına uğrayan bu tür vapurların yaptığı seferler *sevâhil-i baide* başlığında değerlendirilerek, bunun Osmanlı gemilerine hasredilemeyeceği ifade edilmiştir. Yabancı ülke limanlarına uğramayarak sadece iki veya daha fazla Osmanlı limanı ve iskeleleri arasında yapılan vapur seferleri ise *sevâhil-i mütecâvire* sınıfı altında değerlendirilmiştir. Yürürlükte olan serbest ticaret uygulaması gereğince tüm yabancı vapurlar Osmanlı limanları arasında gayr-ı muntazam olarak taşımacılık yapma hakkına sahiptirler. Buna mukabil, Osmanlı limanları arasında düzenli ve genel olarak vapur işletilmesi hakkının Osmanlı gemileriyle sınırlandırılmasının mümkün olabileceği ifade edilmiştir³⁶. Böylece uzun süreden beri gündemde olan, kendi karasularında vapur taşımacılığının Osmanlı bandırası taşıyan gemilere hasredilmesine yönelik çalışmalar, II. Abdülhamid'in saltanatının başlarında yeni bir ivme kazanmıştır³⁷.

Deniz ticareti ve taşımacılığının yerleştirilmesine yönelik atacağı adımlar dönemin büyük devletlerinin hukukî, ticarî ve siyasî gerekçelerle sürekli itirazlarına maruz kalan Osmanlı Devleti, olumlu bir sonuç alınamayacağı gündeme gelse de ilgili devletlerin büyükelçileriyle konu hakkında diplomatik müzakereleri yürütmeye devam etmiştir. Diğer taraftan halkın bu gemilere teveccüh etmesini önlemenin “mükemmel ve muntazam bir nakliyat-ı bahriye hey'eti teşkili”nden geçtiği değerlendirilmiştir³⁸. Dolayısıyla Osmanlı tebaası tarafından deniz taşımacılığı alanında gerçekleştirilecek girişimler olumlu karşılanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı tebaası tarafından kurulacak vapur şirketlerinde yabancı sermayenin yer almaması konusunda da dikkatli davranılmıştır³⁹.

Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki deniz taşımacılığı politikası uyarınca verdiği izinlerde tek tip bir yaklaşım içinde olmadığı anlaşılıyor. Yahya Hayati Efendi tarafından İzmir Körfezi'nde taşımacılık yapmak üzere kurulan vapur şirketi, devletten üst düzey destek gördüğü gibi bir süre sonra bölgedeki taşımacılık tekeli de imtiyaz olarak kendisine verilerek, yabancı bilhassa İngiliz vapur şirketlerinin buradaki faali-

36 BOA, HR. TO. 365/91. Bâbiâli Hukuk Müşavirlerinin fi 17 Mart sene [18]81 tarihli mütalaa-nameleri tercümesi.

37 BOA, DH. İD. 895/32 Lef 1; DH. İD. 895/34 Lef 8; DH. İD. 895/40 Lef 2; DH. İD. 895/43 Lef 2; DH. İD. 895/50 Lef 2. Yapılan hukuki değerlendirmelerde, yabancı ülkelerle imzalanmış ticaret anlaşmalarındaki bazı maddelerin Osmanlı sularında taşımacılık yapan yabancı vapurların engellemesini zorlaştırdığı bilhassa vurgulanmıştır: BOA, HR. TO. 365/135. Parnis Efendi'nin fi 26 Teşrinisani sene [18]81 tarihli mütalaa-namesinin tercümesi. HR. TO. 366/56. Bâbiâli Hukuk Müşaviri Keşer Efendi'nin 5 Kanunievvel [18]82 tarihli mütalaa-namesi.

38 BOA, DH. İD. 895/34 Lef 15.

39 BOA, İ. DH. 797/64613. Şirket-i Bahriye adıyla Osmanlı tebaası kimseler tarafından 1880 yılında kurulmak istenen vapur kumpanyası hakkındaki değerlendirmede bu durum açıkça ifade edilmiştir: “(...) devleti hakikaten temin ederek yed-i ecâneb karışmaksızın böyle bir kumpanya vücüd-pezir olur ise elbette devletçe pek nâfi ve hayırlı olacağı aşikâr (...)”.

yetleri önlenmeye çalışılmıştır⁴⁰. Devlet, İzmir Körfezi'nde Yahya Hayati Efendi'ye verdiği *imtiyaz* ile yabancıların bölgeye girmesini engellemek üzere bazı *hukukî* yollar bulmaya çalışırken, Osmanlı tebaasının başka bölgelerdeki taşımacılık talepleri karşısında farkı bir yaklaşım göstermiştir. Buna göre, Osmanlı tebaasından olanlar bir *imtiyaz* verilmeksizin, mevcut kanunlar dairesinde vapur çalıştırabilirlerdi. Bu tür imtiyazların bir çeşit tekel, inhisar anlamında değerlendirildiğinin farkında olan devletin tutumu, Osmanlı tebaasınca alınan imtiyazların Avrupalı sermaye sahiplerine devredilme ihtimaline karşı bir tedbir olarak yorumlanabilir⁴¹. Örneğin Fırat ve Dicle nehirlerinde vapur ve duba işletmek üzere imtiyaz ya da Osmanlı Devleti sancağı altında vapur işletilmesi için yalnızca ruhsat verilmesi seçeneklerinden biriyle Bağdatlı tüccarlardan Yusuf ve Salih efendiler tarafından yapılan müracaat üzerine, imtiyaz ve inhisar sağlanmaksızın Osmanlı Devleti kanunları dairesinde vapur işletmelerinin uygun olacağına karar verilmiştir⁴². Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da yapılan değerlendirmede adı geçen tüccarların Osmanlı tebaası olarak sahip olduğu hukuk ve kanunların verdiği haklardan yararlanarak *Osmanlı sıfatıyla ve Osmanlı sancağı altında* seyrüseferde bulunmaya yetkili oldukları özellikle ifade edilmiştir⁴³.

P. M. Courtgi'nin 1884'ten itibaren faal olarak çalıştırmaya başladığı vapurların sahip olduğu statünün devletin yukarıda açıklanan tutumuyla örtüştüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri arasında Gürcü Vapur Kumpanyası'na verilmiş bir imtiyaza ulaşılamamış olması bu düşünceyi desteklemektedir. Arşiv belgelerinde şirketin Osmanlı sancağı altında çalışmakta olduğu hususu her zaman öne çıkarılmıştır. 1888 yılında Tuna Komisyonu tarafından, Courtgi Kumpanyası hakkında bazı açıklama ve bilgiler istenmesi üzerine devletin ilgili birimlerinin yaptığı çalışma vapurların statüsüne açıklık getirmesi bakımından önemlidir. Buna göre Panayot Courtgi *sened-i bah-rî* ile altı adet vapur tasarruf ediyordu. Bu vapurlar *Gürcü Kumpanyası* adıyla Osmanlı limanları arasında seferler yapıyordu. *Bandırma, Sakız, Girit, Trabzon, İzmir, Midilli* adlarındaki bu vapurlar, ilgili kanuna göre Osmanlı sancağı altında çalışmaktaydılar. Gürcü şirketinin kuruluşu ve yapısına dair ise herhangi bir kayda rastlanmamıştı. *Bandırma* hariç adı geçen beş vapur Tuna'ya düzenli seferler yapmakta olup 1888 yılı içinde toplam otuz sekiz sefer gerçekleştirilmişti⁴⁴.

40 BOA, ŞD. 1380/33.

41 Benzer bir durum İzmir Körfezi'nde vapur işletme imtiyazı Yahya Hayati Efendi'ye verildikten sonra yaşanmıştır. İzmirli Sadık Bey çalıştırdığı vapurları bir İngiliz tüccara satmış ve bu tüccar İngiliz bandırası çektiği vapurları Körfezde çalıştırmaya devam etmiştir: BOA, Y. PRK. KOM 31/2.

42 BOA, Y. A. Res. 11/41, Lef 3; İ. MMS. 73/3340, Lef 5.

43 BOA, İ. MMS. 73/3340, Lef 1 (16 Safer 1300 (27 Aralık 1882) tarihli Meclis-i Mahsus mazbatası). Birkaç sene önce İzmir Körfezi'nde vapur taşımacılığı imtiyazı talep eden Osmanlı tebaasında Demosthenes Baltazzi'ye herhangi bir imtiyaz ve inhisar sağlanmaksızın, Osmanlı Devleti kanunlarına tam olarak uymak kaydıyla taşımacılık için ruhsat verilebileceği değerlendirilmiştir. İdare-i Mahsusa vapurlarının sayısı artırılarak bölgeye seferler düzenlenmesi planlandığında verilecek ruhsatın geçici olması uygun bulunmuştu: BOA, İ. MMS. 54/2421, Lef 10.

44 BOA, HR. İD. 902/16, Lef 4. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden 22 Teşrinisani 1304 (4 Aralık 188) tarihinde gelen cevap tezkiresinin sureti.

Courtgi Vapur Kumpanyası'nın bir imtiyazdan ziyade Osmanlı sancağı altında çalışma izni almış olduğu yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır. Kuruluş tarihi olarak ambleminde yer verilmiş 1883 yılı, Cemile Sultan ile Haliç vapurları konusunda yaşanan anlaşmazlığın sonuçlandığı tarihe denk gelmektedir. Buradan P. M. Courtgi'nin hemen aynı sene içerisinde Osmanlı limanlarında vapur taşımacılığı yapmak üzere faaliyetlere başladığı anlaşılmaktadır. Kumpanya önceleri Türkçesi ve Fransızcası birlikte *Gürcü Bahr-i Sefid Vapur İdaresi* (Navigation a Vapuer "Égée" P. M. Courtgi & Cie) adını kullanmıştır. Sonraki tarihli bazı şirket yazışmalarında Osmanlı Türkçesi ile *Gürcü Vapurlarının İdaresi* ve Rumca olarak P. M. KOYPTZHΣ κ Σ^A / ΑΤΜΟΠΛΟΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ (P. M. Kourtzis ve Ortakları. Ege Vapurları) ifadelerinin bir arada yer aldığı antetlere rastlanmaktadır⁴⁵. Buradan hareketle şirketin Bahr-i Sefid (ve onun bir karşılığı olarak Ege) Vapurları adıyla faaliyete başladığı, daha sonra kısaca Gürcü/Courtgi Vapurları kullanımının yaygın kabul gördüğü düşünülebilir⁴⁶.

Courtgi Vapur Kumpanyası esasında P. M. Courtgi tarafından kurulmuşsa da meşhur banker ve tüccar George Zarifi'nin 1881'den itibaren işleri yürüten oğlu Leonida Zarifi şirketin ortakları arasında yer almıştır. Yunanistan kaynaklı çalışmalarda Gürcü Vapur Şirketi'nin kuruluşunda George Zarifi'nin % 30 ortaklığı bahsedilen bir husustur⁴⁷. Zarifilerin bankerlik dışında hatta finans piyasasına girmeden önce deniz taşımacılığı ve acentecilik işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir⁴⁸. Dolayısıyla, Courtgi ve ona kefil olan George Zarifi Haliç Vapur işletmesini Mahmud Celeddin Paşa'dan kiraladıklarında vapur işletmeciliğine aşına bulunmaktaydılar. Başka bir bilgiye göre Zarifi ve ortağı ve kayınpederi Zafiropulo 1875 yılında deniz taşımacılığı şirketine sahiptiler. Leonidas Zarifi ailenin işlerini devralmasından sonra şirket armatörlük ile de uğraşmaya başlamıştır⁴⁹. L. Zarifi, en azından Courtgi Vapur Kumpanyası Midilli Bankası'na devredilene kadar şirket idaresinde görünür olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde deniz ticaretinin geliştirilmesine yönelik yukarıda bahsedilen yaklaşımı hatırlanacak olursa, bu yaklaşımın aslen Yunan tebaasından olan Zarifilerin⁵⁰ değil de Osmanlı tebaasından P. M. Gürcü'nün işlerin kontrolünü elinde tutmasını anlamlı kıldığı açık bir şekilde görülecektir.

Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası'nın merkez ofisi Galata'da Mehmed Ali Paşa Han'da olup 1891'de Midilli Bankası'na devrolunduktan sonra da faaliyetle-

45 Bkz: Ek-2'deki antetler.

46 Bu arada 1883 yılına ait Indicateur Ottoman'da P. M. Courtgi & Cie şirketi, henüz vapur taşımacılığı yapmamakla birlikte, zeytinyağı tüccarları olarak yer almaktadır. Vapurlar idaresi söz konusu şirkete bağlı olarak kurulmuş da olabilir.

47 Michael Ant. Kaitatzidis, *a.g.e.*, s.13.

48 Gelina Harlaftis, Vassilis Kardasis, "International shipping in the eastern Mediterranean and the Black Sea Istanbul as a maritime centre, 1870-1910" *Mediterranean Response to Globalization before 1950*, eds. Şevket Pamuk, Jeffery G. Williamson, London: Routledge 2000, s. 258-259.

49 Osman Öndeş, *Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi*, İstanbul: İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, s. 72-74.

50 Murat Hulkiender, George Zarifi, s. 1-2.

rine burada devam edecektir. Ayrıca kumpanyanın gemilerinin bakım ve tamirlerinin yapıldığı Fener’de Balat caddesinde bir tersane ve fabrika bulunuyordu⁵¹.

3) Courtgi Vapur Kumpanyasının Osmanlı Makamlarıyla İlişkisi

Osmanlı sancağı altında çalışma izni verilen Courtgi vapurları 1884 yılından itibaren görünür hale gelmiş ve aynı tarihten itibaren yabancı şirketlerle rekabet etmeyi kolaylaştıracak çeşitli istekler P. M. Courtgi tarafından Osmanlı makamlarına iletilmiştir. Bunlardan ilki ecnebi kumpanyalarına sağlanan, kullandıkları maden kömürünün gümrük vergisinden muaf tutulması uygulamasından yararlanma talebidir⁵². P. M. Courtgi vapur kumpanyasının açılmasıyla aynı tarihlerde Zonguldak Kozlu’da birkaç kömür ocağı işletmeye başlamıştır. Courtgi şirketinin ocaklarında çıkarılmakta olan maden kömüründen alınan vergilerde indirim yapılması için de harekete geçilmiştir⁵³. Bu ocaklarda yeni tekniklerle daha fazla kömür çıkarmak için Avrupa’dan bir takım alet ve makine de getirmiştir. Çıkardığı kömürün % 60’ını, kantarı 3,5 kuruşa Tersane-i Âmire’ye vermek şartıyla Bahriye Nezareti tarafından ruhsat verilen P. M. Gürcü kömürün kendisine kalan % 40 kısmı için ödemekte olduğu çeşitli vergilerin miktarının % 28’e ulaştığını, bu durumun İstanbul’da satılan ithal İngiliz kömürü karşısında rekabet etmesini zorlaştırdığından şikâyet etmiştir. Zira kendi çıkardığı kömürün vergi ve sair masraflarla birlikte 20 şilinden aşağı satamazken, İngiliz kömürü İstanbul’da 15 ile 17 şilin arasında satılmaktadır. P. M. Courtgi getirdiği alet ve makineler vasıtasıyla oaktan yıllık 150 ton kömür çıkarılmasını öngörüyordu. Kendi ifadesine göre, 15 bin ton kömür sahibi olduğu *Bahr-i Sefid Kumpanyası vapurlarının* ihtiyacını karşılamaya yetecek olup, kalan miktar satışa sunulacaktı⁵⁴. Maden kömürünün yüksek fiyata yabancılardan temini bu dönemde faaliyet gösteren Osmanlı vapur kumpanyalarının genel problemi olup şüphesiz söz konusu şirketlerin yabancı vapur şirketleriyle rekabet etmesini zorlaştıran bir unsurdu⁵⁵. P. M. Courtgi bu anlamda stratejik bir adım atarak Ereğli’de maden kömürü çıkarmaya başlamış, böylece sahip olduğu vapur kumpanyasının kömür ihtiyacında bir nevi dışa bağımlılıktan kurtulmuştur. Nitekim Ereğli’deki kömür ocakları 1912 yılına kadar işletilmiştir⁵⁶.

51 BOA, BEO. 512/38390; Y. PRK. ASK 53/42; Michael Ant Kaitatzidis, a.g.e., s.77-78.

52 BOA, ŞD. 5746. Söz konusu talep Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi’nde emsaline bakılarak olumlu kar-şılanmış ancak Sadaret bu uygulamanın geçmişine dair Rüşumat Emaneti’nden bilgi talep etmiştir. Adı geçen emanetin sunduğu uzunca mütalaada, geçmişte bilhassa ticaret anlaşmalarına dayanan sefaretlerin talepleri neticesinde Osmanlı limanlarına yolcu taşıyan yabancı vapur kumpanyalarının bu tür bir muafiyet elde ettiği kronolojik olarak açıklanmıştır. Bununla birlikte Rüşumat Emaneti’nin yabancı vapurlara tanınmış bu muafiyetten memnun olmadığı ve biran önce kaldırılmasını istediği anlaşılıyor: BOA, ŞD. 574/24, Lef 1. Rüşumat Emaneti’nin 3 Zilhicce 1301 (24 Eylül 1884) tarihli mütalaası.

53 BOA, ŞD. 1177/26.

54 BOA, İ. ŞD. 72/4269, Lef 1.

55 Sema Küçükalioglu, a.g.t., s. 85.

56 Ocaklar bu tarihte Ereğli Şirket-i Osmaniyesi’ne devredilmiştir: BOA, BEO 4102/307594; Hamdi Genç, a.g.t. s. 252-253.

Courtgi'nin kömürden alınan çeşitli vergilerde indirim yapılması yönündeki talebi değerlendirilerek, Ereğli'den çıkarılacak kömürlerin sadece dâhili gümrük vergisinden muaf tutulması 12 Şubat 1885 tarihli irade ile kabul edilmiştir⁵⁷. Courtgi çıkarmakta olduğu maden kömürüne uygulanan vergi miktarında daha fazla indirim elde etmek için girişimlerde bulunmaya devam etmiştir⁵⁸.

P. M. Courtgi, Mart 1888'de Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek yaklaşmakta olan yaz ayından itibaren var olan Burgaz, Varna, Köstence hattına ilaveten Sulina, Tulça, Kalas ve İbrail iskelelerine seferler düzenlemeye başlayacağını haber vermiş ve buradaki şebhenderliklere gerektiğinde yardımda bulunmalarını bildiren bir *tavsiye-name* talep etmiştir⁵⁹. Ayrıca İbrail ve Kalas'ta Rusya, Avusturya ve Fransa vapur şirketlerine tanınan müsaadeye benzer şekilde kendi kumpanyasına ait vapurlara da hususî bir yer tayin edilmesinin Romanya şebhenderliğine iletilerek, Romanya hükümeti nezdinde gerekli işlemlerin yürütülmesine aracılık etmelerinin sağlanması isteği üzerine Hariciye Nezareti gereği için Bükreş Sefaretine talimat vermiştir⁶⁰.

Osmanlı makamlarınca Courtgi vapurlarına sağlanan kolaylıklar kimi zaman bazı küçük diplomatik sorunlara da yol açmıştır. Dersaadet Limanı'nda Lloyd Şirketi vapurlarının kullandığı iki şamandıra Liman Riyaseti tarafından 1890 yılı başında Courtgi vapurlarına tahsis edilmiştir. Bu durumun Courtgi Kumpanyanın vapur sayısının zaman içinde artmasıyla alakası olmalıdır. Dersaadet Liman İdaresi'nin bu tasarrufu Avusturya sefaretinin hoşuna gitmemiş ve sefaret baştercümanı bizzat Mabeyn Başkitabetine giderek duyulan rahatsızlığı iletmıştır⁶¹. Doğrudan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya yapılan, Şebhenderlik tarafından Malta'ya çıkarılan yolcu başına alınmakta olan 10 kuruş verginin, özellikle İngiliz vapur şirketleriyle rekabeti zorlaştırdığı gerekçesiyle kaldırılmasına dair talep de uygun bulunmuş, söz konusu verginin bundan sonra sadece yelkenli gemilerden alınması karara bağlanmıştır⁶².

Osmanlı Devleti, başta resmî evrak, posta, asker ve askerî malzemenin ülke çapında taşınması konusunda, kamu imkânlarının ve İdare-i Mahsusa'nın sefer ağları-

57 BOA, İ. ŞD. 72/4269, Lef 2; "Ereğli maden kömürlerinin yalnız dâhili resm-i gümrükten istisnası hakkında irade-i seniye", *Düstur*, Birinci Tertip, V, Ankara: Başvekalet Matbaası 1934, s. 167-168. İleriki tarihlerde, çıkardığı kömürler için ödediği çeşitli vergilerin yerine sadece yüzde beş nisbî vergi uygulanması için gerçekleştirdiği diğer bir girişim, Bahriye Nezareti tarafından uygun bulunmadığından olumlu sonuçlanmamıştır: BOA, MV 19/65. Meclis-i Vükelâ'nın 3 Şaban 1304 (27 Nisan 1887) tarihli kararı.

58 Bu kapsamda çıkardığı maden kömüründen ton başına alınan on kuruş altı para kantar resminin altı kuruşa indirilmesi için uzun süre girişimlerde bulunmuş ancak bir sonuç alamamıştır: BOA, Y. A. Res. 38/4; Y. A. Res. 39/28; MV. 8/91. Hamdi Genç Gürcü'nün kabul edilen 1885 yılındaki gümrük muafiyeti talebi ile kantar resminde indirimle gidilmesine dair bu ikinci talebini karıştırarak yanlışlıkla ilk talebinin de kabul edilmediğini yazmıştır (Hamdi Genç, a.g.t. s. 252).

59 BOA, HR. İD. 902/15, Lef 2.

60 BOA, HR. TH. 79/25. P. M. Gürcü'nün 8 Mart 1304 (20 Mart 1888) tarihli arzuhalı.

61 BOA, Y. PRK. BŞK. 17/17.

62 Karar 30 Kanunvevvel 1312 (11 Ocak 1897) tarihinde tüm şebhenderlere bildirilmiştir: BOA, HD. İD. 902/20.

nın yetersiz kalması nedeniyle ciddi güçlük çekmekteydi⁶³. Osmanlı coğrafyasının tamamına seferler düzenleyecek ölçekte bir vapur şirketinin kurulmasının gündeme geldiği dönemlerde, söz konusu posta, asker ve askerî nakliyat sorunun çözümüne yönelik beklentiler de önemli bir gerekçe olarak sıralanmıştır. Osmanlı sancağı altında çalışmaya başlayan Courtgi Vapur Kumpanyası kuruluşundan itibaren devletin bu konulardaki ihtiyacını kapasitesi dairesinde karşılamıştır⁶⁴. Aynı şekilde, faaliyete başladıktan hemen sonra imzalanan bir mukavelename ile kumpanya tarafından gönderilecek telgraflardan ücret alınmaması karşılığında Osmanlı hükümetinin postaları ücretsiz taşınmaya başlanmıştır⁶⁵.

Courtgi Kumpanyası idaresi Osmanlı limanlarına sefer yapan şirketlerin vapurlarına sağlanan kolaylık ve ayrıcalıkların kendi vapurları için de gösterilmesi konusunda gerekli adımları atmakta tereddüt etmemiştir. Örneğin Sakız'a yanan vapurlar posta ve nakit para çantalarını kendi belirledikleri sandallarla karaya taşıyabilmekteyken Courtgi vapurları esnaf sandallarını kullanmaya zorlanınca duruma itiraz etmekte gecikmemişlerdir. Mutasarrıflık, posta ve nakit emanet çantalarının taşındığı sandallara müdahalede bulunulmadığını ancak Sakız'daki kayıkçı esnafını korumak adına yük ve eşyanın bunlara taşıttırmak istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Kumpanya müdürü ikinci bir arzuhal vererek, Fransız, Avusturya, Rusya ve Yunan kumpanyalarına ait vapurların yolcu ve sair eşyalarını kendi sandallarıyla karaya naklettiklerini, Osmanlı tâbiyeti ve sancağı altında çalışan Courtgi vapurlarının bundan mahrum edilmelerinin uygun olmayacağını ileri sürmüştür. Bunun üzerine Courtgi vapurlarının da aynı haktan yararlandırılması için Sakız mutasarrıflığına emir verilmiştir⁶⁶.

Diğer yandan vapurlarının Osmanlı sancağı taşınmasından dolayı hükümet Gürcü Kumpanyasının faaliyetlerini yakından takip etmiş, şirkete müdahale etme hakkını kendinde görmüştür. Örneğin 1899 yılı sonunda Gürcü Kumpanyası tarafından Korfu'da açılan acenteliğe *Etniki Eteryay Cemiyeti*'ne mensup bir kişinin tayin edildiği Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş ve bölge sahilinin güvenliği açısından özellikle mühimmat ve benzeri maddelerin gizlice karaya çıkarılabileceği gerekçesiyle söz konusu kişinin yerine güvenilir birinin tayinin sağlanması istenmiştir⁶⁷. Yapılan değerlendirmelerden sonra, daha önce tayin olunan Anderya Kopolos yerine Yanya Vilayeti tarafından "hayırhâhân-ı saltanat-ı seniyyeden" Yorgi Kazancı önerilmiştir⁶⁸.

63 BOA, İ. DH. 817/65936.

64 BOA, Y. PRK. ASK. 59/56; Y. PRK. ASK. 72/72; Y. PRK. ASK. 73/112; DH. MKT. 1540/119; 2481/110.

65 Courtgi Kumpanyası ile ücretsiz posta taşınmasına dair mukavelename 1902 yılında yenilenmiştir: BOA, BEO. 1856/139155, Lef 2; Sifneos P. M. Courtgi'nin ücretsiz posta nakliyatı karşılığında rıhtım vergisinde indirim elde ettiğinin yazmaktadır: Evridiki Sifneos, a.g.m., s. 130.

66 BOA, DH. MKT. 1997/104. Sakız Sancağı Mutasarrıflığına gönderilen 14 Safer 1310 (7 Eylül 1892) tarihli emir.

67 BOA, DH. MKT. 2251/113. Yanya Vilayeti'nin söz konusu talebi üzerine Dâhiliye Nezareti'nin gereği için Hariciye ve Bahriye nezaretlerine gönderdiği 21 Ca. 1317 (27 Eylül 1899) tarihli tezkire.

68 BOA, DH. MKT. 2264/85. Dâhiliye Nezareti'nden, gereği için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne 27 C. 1317 (2 Kasım 1889) tarihinde gönderilen tezkire.

P. M. Courtgi sahip olduğu vapur kumpanyasına Osmanlı Devleti'nin sağladığı kolaylık ve ayrıcalıkların önemini, kumpanya aleyhinde özellikle zaman zaman ortaya atılan iddialara verdiği cevaplarda açık bir şekilde göstermiştir. Kumpanya hakkında Osmanlı başkentine iletilen ve devlete olan sadâkati tartışmaya açmaya dönük bazı şikâyetler özellikle Yunanistan sınırlarındaki acentelerinin ve faaliyetlerinin Osmanlı hariciyesi tarafından dikkatle izlendiğine işaret etmektedir. Aleyhlerindeki şikâyetlere verilen cevaplarda Osmanlı Devleti'ne ve kanunlarına olan bağlılıkları Kumpanya idarecilerinin en önemli savunma argümanlarından birini oluşturmuştur.

1887 yazında Atina Sefareti, Courtgi kumpanyasının “Devlet-i Aliye bandırasını küşâd için hâiz olduğu imtiyaza gayr-ı muvafık bir meslek-i hareket ittihâz etmekte ve şehbender nizâmâtına mugayir harkâta bulunmakta” olduğunu Hariciye Nezaretine bildirerek şirketin sert bir şekilde uyarılmasını istemiştir⁶⁹. Şirket iddialara karşı yaptığı savunmada, her zaman Osmanlı kanun ve nizamlarına riayet etme politikası takip ederek Devletin tüm emirlerini yerine getirmeye gayretinde olduğunun altını en başta çizmiştir⁷⁰. Bu kapsamda Bahriye Nezareti'nin kendilerinden talep ettiği nakliyat işlerini kolaylaştırıp yerine getirmeye ve devletin şanına ve menfaatlerine zarar getirecek hiçbir davranışta bulunmamaya dikkat ve itina edilmekteydi. Vapurlarının devlet yararına olan faaliyetlerini takdir eden resmi makamlar memnuniyetlerini ifade eden yazılar göndermekteydiler. Dolayısıyla Atina Sefaretinin şirket vapurları hakkındaki şikâyetleri tümü ağır bir iftira olarak nitelenmiştir. Şirket yetkililerine göre, sefaret tarafından devlet menfaatleri ile kanun ve nizamlara aykırı olduğu ileri sürülen iki olayda vapur mürettebatı iddia olunanın tam aksine takdir edilecek ve beğenilecek türden davranışlar sergilemişlerdi. Savunmada aleyhlerine kullanılan iki olayın nasıl geliştiği detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Dolayısıyla şirketin gün geçtikçe büyümesini çekemeyen birtakım garazkârların teşvik ve tahriklerinin ürünü olarak nitelenen söz konusu asılsız *iftiralar* tamamen reddedilmiştir⁷¹.

69 BOA, HR. İD. 902/11, Lef 1. Atina Sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1887 tarihli rapor.

70 BOA, HR. İD. 902/12, Lef 3; HR. TH. 74/35, Lef 2.

71 İddiaya göre, Galos'ta Ali Nihad Bey'in Selanik zabıtasına teslim olunmak üzere şirkete ait Midilli vapuru süvarisine teslim etmiş olduğu bir *serseri* güzergâh üzerinde karaya çıkarılarak kaçırılmıştır. Şirket ile ilgili nizamname gereği bir *serseri* vapura bindirilirken öncelikle vapurun acentesine bilgi verilmesi, daha sonra bir zabıta veya kavas refakatinde vapura bindirilip süvariye *resmen* teslim edilmesi, süvariden de ilmühaber alınması ve gideceği yere kadar zabıta veya kavas eşlik etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ali Nihad Bey bu kuralların hiçbirine uymamıştır. Selanik Limanı'na yanaşan vapur kaptanı konuyu ilk defa burada bekleyen polis memurunun ilgili *serserinin* kendisine teslimini istemesi üzerine öğrenmiştir. Vapur Selanik Limanı'ndaki beklerken gerekli arama yapılamadığından İstanbul'a hareket edilince yolda vapur mürettebatı konuyu merak ederek yolcular arasında bir arama yapmış ve tedirgin davranışlarından şüphe duyulan bir kişinin, Galos'tan *son dakikada* vapura bindiği ve mevzubahis *serseri* olduğu anlaşılacak güzergâh üzerindeki Kal'a-i Sultaniye'de yerel makamlara teslim edilmiştir. Dolayısıyla şirket savunmasında, nizamnameye uyulmayarak bir *serserinin* alelade biri gibi bindirilerek vapurda diğer yolcuların arasında seyahat etmesine yol açtığı için Ali Nihad Bey'den şikâyetçi olmaları gerekirken onun kendileri aleyhine şikâyetle bulunmasını *acibü'l-acâyib* bir durum olarak nitelenmiştir. Atina Sefareti'nin şikâyetinde ileri sürdüğü ikinci suçlama, İşkodara'da bulunan askerler için gönderilen

Gürcü Kumpanyası ile Şıra (Syra) Adası'nda bulunan Osmanlı şebbenderliği arasında uzun süreli bir sürtüşme yaşandığı ve bunun ilgili şebbenderlik tarafından değişik şekillerde Hariciye Nezareti'ne aksettirildiği anlaşılıyor. Şıra şebbenderi Pr-zenny Efendi kendisine karşı resmî sıfatını hiçe sayan tutum ve davranış içinde buldukları gerekçesiyle Gürcü Kumpanyanın Şıra'daki acentesi Mavrocordato'yu ve İzmir vapurunun kaptanı Combanis'i şikâyet etmiştir.

Kendilerine karşı haksız davranışlar içinde bulunduğu gerekçesiyle Courtgi Kumpanyası idaresi de harekete geçerek, şebbenderi şikâyet etmiştir. Şebbenderliğin İzmir vapuru hakkındaki *iftiralarına* dayanak olarak gösterdiği olay detaylı bir şekilde açıklanarak, Osmanlı sancağı altında çalışan vapurlara yardım etmesi beklenen bir görevlinin tam tersi davranışlar içinde bulunmasının anlaşılacağından yakınılmıştır⁷². Aleyhlerinde devletin üst makamlarına kasıtlı bir şekilde iletilen iftira dolu şikâyetlere rağmen söz konusu makamların kendilerine karşı gösterdiği iyi ve ihtiyatlı tutumun farkında olduklarının altını çizerek, bundan dolayı duydukları memnuniyet ve minnettarlık dile getirilmiştir. Yapılanların sebebini tam olarak anlayamamış ancak Osmanlı sancağı altında çalışmakta olan vapurlarını yabancı bir ülkede kötülemenin ve sıkıştırmanın *ecnebi* bandıralı gemilerin yararına bir gayret olarak değerlendirmişlerdir. Kumpanya olarak, başka ülkelerdeki vapur şirketlerinin kendi devletlerine ödediğinden çok daha fazla vergi verdiklerini buna karşılık asker ile diğer resmi sevkiyatı ise emsalinden çok daha düşük fiyata ve uzun ödeme vadeleri ile gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca ikisi Kara Deniz ve ikisi Akdeniz olmak üzere dört hatta posta çantası sevkiyatını düzenli bir şekilde yaptıklarını vurgulamışlardır. Devletten hiçbir maddi destek almadan, tamamen kendi gayretleri ile faaliyette bulunarak, kendi devletlerinden nakdi destek gören *ecnebi* kumpanyaların rekabeti karşısında Osmanlı sancağını ve hukukunu korumaya çalıştıklarına da dikkat çekmişlerdir. Mevcut şartlar altında maruz kaldıkları rekabet nedeniyle gün geçtikçe zarara uğrasalar da en üst seviyede özen ve samimiyetle hareket etmekten asla geri durmadıkları halde yabancı bir ülkede himaye bekledikleri bir şebbenderden tersi bir muamele görmelerine rıza gösterilemeyeceği beklentisiyle, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesine aykırı olarak gerçekleştirilen davranışların tekrar etmemesi için şebbenderliğe gerekli uyarıda bulunulmasını talep etmişlerdir.

unun Pire'de başka bir vapura aktarılması gerekirken, söz konusu vapura Şıra'da denk gelince aktarmanın erken yapılmasının gecikmeye sebep vermiş olduğuydu. Şirket buna dair açıklamasında mürettebatın tutumunun hiçbir gecikmeye yol açmadığı zira onun Şıra'da aktarıldığı vapurun önceden kararlaştırılan vapur olduğunu ileri sürmüştür. Yine de mürettebatın kusurlu olduğu kabul edilse dahi kendileri aleyhine ileri sürülen nitelermelerin oldukça ağır olduğunun altı çizilmiştir: BOA, HR. İD. 902/12, Lef 2. Gürcü Kumpanyası'ndan fi 12 Ağustos sene [1]303 tarihiyle vârid olan tezkire sureti.

72 “Şıra şebbenderliği tabiat-ı maslahat ve şî'âr-ı insâniyet icabınca dâima himayet ve muavenet-i hakiye intizâr olunan *ecnebi* bir mahalde vapurlarımızın ticâret ve terakkiyâtına muzır olabilecek garîb bir suretle muamele ve ilkâ-yı müşkilât etmekte (...)” BOA, HR. İD. 902/17, Lef 5. Gürcü Vapur Kumpanyası'ndan Hariciye Nezareti'ne takdim olunan 29 Teşrinievvel 1304 (10 Kasım 1888) tarihli istida.

Hariciye Nezareti doğrudan Kumpanya müdürlüğüne durumu bildirmiş ve müdür kaptanın davranışı nedeniyle şebendere kaptan ve acente tarafından *tarziye* verileceğini ifade etmiştir. Bir süre geçip hiçbir adım atılmaması üzerine bu sefer kumpanya müdürü doğrudan görüşmeye çağırılmıştır. Kumpanya müdürünün, şebenderin Şıra'ya uğrayan Osmanlı posta vapurlarına müdahalede bulunmasının vazifesi harici bir davranış olduğu yönündeki değerlendirmesi, Gürcü Kumpanyasının bir Osmanlı şirketi olması bakımından yabancı ülke sahillerindeki Osmanlı şebenderlerine resmi sıfatlarına uygun şekilde davranılması ve hürmet gösterilmesi gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Kaptanın sergilemiş olduğu uygunsuz davranışın tamiri için ise gerekli *tarziyenin* verilmesi istenmiştir. Nitekim kumpanya müdürü şirketin sahip olduğu vapurların kaptanları her yerde Osmanlı şebenderleri ile iyi ilişkiler içinde iken ilk defa Şıra'da böyle bir olayın yaşandığını söyleyerek, bunun aynı zamanda şirketin menfaatlerinin gereği olduğunu dolayısıyla talep olunan özür için acenteye gerekli emri vermeyi taahhüt etmiştir⁷³. Gerçekten de birkaç gün sonra şirketin kaptanlarından Igoudeo Şıra'daki konsolosluğa gitmiş, şikâyetinde haklı olduğunu, olayların bir yanlış anlamadan kaynaklandığını ve bir daha tekrar etmeyeceğini söyleyerek Przeny'den özür dilemiştir⁷⁴.

Bununla birlikte Şıra'daki Osmanlı Şebenderliği tarafından Gürcü kumpanyası aleyhine daha sonra başka iddialar ileri sürülecektir. İlk olarak Gürcü Kumpanyasının Şıra merkezli Yunan Vapur Kumpanyası (Hellenic Steam Navigation Company) ile birleşeceği iddia edilmiştir. Gürcü Kumpanyasının Şıra acentesi Mavrocordato'nun, finansal bakımdan zor günler geçirmekte olan Yunan Vapur Kumpanyası'nın yerine büyük bir Yunan vapur şirketi kurulması için M. P. Gürcü, L. Zarifi ve Stephanovich'ten oluşan bir grup sermaye sahibi adına Yunan vapur kumpanyasının hissedarlarına teklif götürdüğü rapor edilmiştir. Buna göre kurulacak şirket beş milyon Frank sermayeye sahip olacak ve Gürcü kumpanyasının tüm vapurları yeni şirket ile birleşerek Yunan bayrağı altında çalışacaktı. Mavrocordato, pozisyon itibarıyla konuyu neticelendirmekte yetersiz kaldığı için hissedarlar teklif sahipleriyle doğrudan görüşmek üzere İstanbul'a bir temsilciler heyeti göndermeye karar vermişlerdir⁷⁵.

Söz konusu iddianın kendilerine iletilmesi üzerine kumpanya idaresi verdiği cevapta, yaşadıkları şaşkınlığı dile getirerek, hatır ve hayallerinden bile geçmeyen bu durumu, Şıra şebenderliğinin epey zamandır şirketleri hakkındaki *saçma* ve esassız bildirimlerinin bir yenisi olarak değerlendirmiştir. Tam aksine, yakın zamanda kurulan Midilli Bankası devraldığı vapur kumpanyasının seferlerini Osmanlı sınırları dı-

73 BOA, HR. İD. 902/18, Lef 2. Umûr-ı Hukûkiye-i Muhtelite Müdiriyyetinin fî 27 Mart sene [1]305 târihli Müzekkeresi Sûreti.

74 BOA, HR. İD. 902/18, Lef 3. Przeny Efendi'den Hariciye Nazırı Said Paşa'ya gönderilen 14 Mayıs 1889 tarihli cevap.

75 BOA, HR. İD. 902/19, Lef 1; HR. TH. 101/22, Lef 2. Przeny Efendi'den Hariciye Nazırı Said Paşa'ya gönderilen 30 Haziran 1890 tarihli rapor.

şına taşıyarak Osmanlı bayrağını yabancı sularda da dalgalandırma hazırlığındaydı⁷⁶. Nitekim Midilli Bankası tarafından Ticaret ve Nafia Nezareti'ne birkaç gün sonra sunulan diğer bir tezkirede vapur kumpanyasını devralan bankanın yeni bir sefer hattı tesis etmek için üç büyük vapur satın almak üzere görüşmeler yürüttüğü bilgisi paylaşılmıştır⁷⁷.

Hariciye Nezareti bütün bu incelemeler neticesinde iddia edildiği gibi bir birleşme planının var olmadığı, Courtgi Vapur Kumpanyası'nı o tarihte idaresi altında bulunduran Midilli Bankası'nın kumpanyayı büyütme amacında olduğu sonucuna ulaşarak, durumu ilgili konsolosluga bildirmiştir⁷⁸.

Osmanlı makamları her defasında yapılan şikâyetleri etraflıca araştırmış, olayların arka planını anlamaya çalışmıştır. Kumpanya da hakkındaki şikâyetlerden haklı olanlara karşı makul bir tutum içerisinde olarak, devlete bağlılığını göstermiştir. Şüphesiz, çalışmanın giriş bölümünde üzerinde durulan Osmanlı Devleti'ndeki yerli taşımacılık kapasitesinin yetersizliğinden kaynaklanan ortam devlet adamlarının Courtgi Kumpanyasına verdikleri önemin ve biçtikleri rolün şekillenmesinde etkili olmuştur. Devletin kumpanyaya yönelik söz konusu bakış açısını en bariz örneği, kumpanyanın vapurlarını elden çıkarma girişimi karşısında, konuya bizzat II. Abdülhamid'in müdahil olarak buna engel olmasında görülmektedir.

4) Courtgi Vapur Kumpanyası'nın Midilli Bankası'na Devri

Midilli Bankası 1891 yılında, Panos Michail Courtgi, Michail Antoine Coumpa ve Kulaksızzade Halim Bey tarafından Midilli merkezli olarak kurulmuştur. Banka altı milyon Frank (264.000 Osmanlı Lirası) kuruluş sermayesine sahip olup bu her biri 250 Frank değerinde yirmi dört bin hisseye bölünmüştür. Nizamnamesinde Bankanın faaliyet göstereceği alanlar deniz ticareti ve taşımacılığı da dâhil olmak üzere oldukça geniş tutulmuştur⁷⁹. İstanbul'da bulunan P. M. Courtgi Kumpanyası ile Midilli'de Courtgi-Coumpa Kumpanyası imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne sunulan 27 Temmuz 1892 tarihli bir arizada adı geçen iki şirketin ortaklığında yürütülen ticari işletmenin lağvedilerek hesaplarının tasfiyesine başlandığı; Midilli'deki idare merkezinin hesaplarının Midilli Bankası'na, İstanbul'daki idare merkezinin hesaplarının ise aynı bankanın "Adalar Denizinde Seyrisefain Şirketi" isimli şubesine havale olunduğu haber verilmiştir⁸⁰.

Courtgi Vapur Kumpanyası Midilli Bankası'na devredildiği sırada sekiz vapura sahipti. Bu vapurların yanında kumpanyaya ait tüm alet edevat, İstanbul Fener'de

76 BOA, HR. TH. 101/22, Lef 3. Gürcü Vapur Kumpanyası'nın 6 Haziran 1307 (18 Haziran 1891) tarihli tezkiresi.

77 BOA, HR. TH. 101/22, Lef 4.

78 BOA, HR. İD. 902/19, Lef 2.

79 BOA, ŞD. 1191/23, Lef 9.

80 BOA, HR. TO. 537/51.

bulunan vapur fabrikası ile P. M. Courtgi adına kayıtlı dokuz kömür madeni ocağı da Midilli Bankası tarafından devralınmıştır⁸¹.

Midilli Bankası'nın Aralık 1892 sonunda tamamlanan ilk yirmi aylık dönemine ati bütçe hesaplarına göre *Bahr-i Sefid Vapurları* Bankanın mevcutları arasında 98.341 Lira 22 Kuruş 50 Santim değerle ilk sırada yer almaktaydı. Banka yönetimi bu tarihte, vapur kumpanyası ve kömür madenleri kârından ihtiyat sermayesi olarak 18.200 lira ihtiyat sermayesi ayrılmasına karar vermişti. Bu iki işletmenin ana sermayesinin artırılmasının bankanın büyüklüğü ile doğru orantılı olduğu düşüncesiyle böyle bir karar alınmıştır. Midilli Bankası altındaki ilk yirmi ay içinde Ereğli'de çıkarılan kömürlerin taşınmasında kullanılmak üzere *Kardif* satın alınarak vapur sayısı dokuza ulaşmıştır⁸².

Bahr-i Sefid Vapurlarının da sahibi olan Midilli Bankası'nın bu tarihte yönetim kurulu başkanı Leonida Zarifi olup P. M. Courtgi başkan yardımcısıydı. Yönetim kurulu D. Yenidünya, M. A. Coumpas, D. M. Courtgi, S. Caramanos, B. Sgoutas, Th. M. Courtgi, Ph. Simonides ve Em. A. Lucas'tan müteşekkildi. Müfettiş olarak Kulaksızzade Halim Bey ve İlya Efendi Malyeka görev yapmaktaydı. Nitekim yukarıda bahsedilen Leonida Zarifi'nin Courtgi Vapur Kumpanyası ile olan alakası Midilli Bankası'nın kurulmasından ve kumpanyanın bankaya devrinden sonra Bankanın yönetim kurulu başkanı olarak yer almasıyla da somut olarak görülebilmektedir. Bankanın yönetim kurulunda P. M. Courtgi dışında kardeşleri Dimitrios ve Theodoros Courtgi de yer almaktaydı. Bunlardan Dimitrios veya Osmanlı belgelerine göre Dimitraki Efendi kumpanyanın bir süre müdürlüğünü de yürütecektir⁸³. Dimitraki'nin 1893-94'te ise İstanbul Ticaret Odası yönetim kurulu üyesi olduğu anlaşılıyor⁸⁴.

Courtgi kumpanyası Midilli Bankası tarafından devralındığı sırada sahip olduğu sekiz vapur ile Girit, Volos, Trabzon ve Tuna hatlarına seferler düzenlemekteydi. Girit ve Volos hattı faaliyete başlanan ilk iki hat olmalıdır⁸⁵. Kumpanyanın Trabzon hattının 1888'de faaliyette olduğu biliniyor⁸⁶. İstanbul ile İbrail arasında seferler düzenleyecek olan Tuna hattı ise 7 Nisan 1888'den itibaren yolcu taşımacılığına başlamış-

81 BOA, HR. TH. 101/22, Lef 4.

82 Bütçe tablosunda Ereğli Kömür Madenleri'nin değerli 71.718 Lira 75 Kuruş olarak belirtilmişti: *Midilli Bankası Hissedârânının fi 8 Mayıs sene 1309 tarihinde Mösyö Leonida Zarifi'nin Riyaseti Tahtında Münakid İkinci Meclis-i Umûmîsinde Kıraat Olunan İdâre Meclisinin Layihası*, Neologos Matbaası 1309, s. 4.

83 Vapur kumpanyası müdürü olarak askerî nakliyatın sağlanması hususundaki hizmetleri nedeniyle Dimitraki Efendi'nin sahip olduğu dördüncü rütbeden nişân-ı Osmânî verilmiştir: BOA, İ. DH. 1253/98364, Lef 2. 13 Ca. 1309 (15 Aralık 1891) tarihli irade.

84 *Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature 1893-94*, Constantinople: Cervati Frères & Cie 1894, s. 263.

85 Nitekim Panos M. Courtgi 1913-14 yılları arasında kaleme aldığı otobiyografisinde kumpanyanın ilk vapuru olarak 1883 yılında *Fener* adlı 280 tonluk gemiyi satın alarak Haziran ayından Girit hattında hizmete soktuğunu yazmaktadır: Michael Ant. Kaitatzidis, a.g.e., s. 43.

86 Süleyman Uygun, "Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)", s. 164.

tır⁸⁷. Kumpanya bankaya devrolunduktan sonra beşinci bir hattın açılması çalışmaları başlamıştır. İstanbul ile Trieste, İtalya ve Marsilya arasındaki bu hat için *Osmanlı sancağının Batı Avrupa limanlarında dalgalandırılacak* üç büyük vapur satın alınması görüşmelerine başlanmıştır⁸⁸. Diğer taraftan Kumpanyanın Batı Anadolu sahillerine uğrayarak Midilli’de son bulunduğu körfez ve onun iskelesinden ismini alan Gera (Yera) hattı Haziran 1894’te hizmete girmiştir⁸⁹. Bu son hat ile birlikte Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası toplam altı hatta yolcu ve yük taşımacılığı yapmaya başlamış oluyordu.

Mayıs 1893’teki rakamlara göre Courtgi Bahr-i Sefid Vapurları 119.123 Osmanlı Lirası 48 Kuruş 50 Santim değere ulaşmıştır. Vapurlar Ereğli kömür madenleri ile birlikte bankanın en önemli iki işletmesiydi. Bu tarihte her iki işletme için ayrılan toplan ihtiyat akçesi 21.223 Lira 31 Kuruşa ulaşmıştır⁹⁰. Kumpanya idarecileri deniz taşımacılığında yaşanan ve navlun oranlarının büyük ölçüde düşmesine sebep olan devasa rekabetten şikâyet etmekteydiler. Kumpanya bölgede faaliyet gösteren diğer şirketler gibi bu rekabetten ciddi zarar görmüştür. Kumpanyanın merkezi olan İstanbul’daki karantina uygulamaları da kumpanyanın gelirlerinin önemli ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Kumpanya vapurları İstanbul’dan hareket etmek üzereyken karantina uygulamasına takılıyor, günlerce süren bu uygulama vapurların hareket saatlerinin ertelenmesine ve gereksiz bir masrafa yol açıyordu. Kumpanyanın *Trapezous* vapuru ile İngiliz *Cambria* buharlısının çarpışması nedeniyle Londra’da açılan tazminat davasında, Courtgi Kumpanyası yetkilileri haklılıklarına inanmalarına rağmen, Londra’daki mahkemenin Boğazlarda taşımacılığı düzenleyen nizamnameyi dikkate almak istememesi nedeniyle *Trapezous* gemisinin kaptanını suçlu bulmuştur⁹¹. Bu durum Courtgi Kumpanyası’nın bir tazminat ödemesini gerektirmiş olabilir. Sonuç olarak Kumpanya, beklenen ekonomik gelişmeyi çeşitli sebeplerle gösterememekteydi. Osmanlı deniz taşımacılığında yabancı şirketlerden kaynaklanan yoğun rekabet Kumpanya yetkililerince çeşitli vesilelerle, öncelikli sebep olarak öne çıkarılmaktaydı.

87 Söz konusu hattın açılması için Tuna Komisyonu’ndan izin alınmış ve hattın programı karma Komisyona sunulmuş olmasına rağmen Tuna’da taşımacılık yapan diğer vapurların yararlandığı tarife indirimi Courtgi vapurlarına uygulanmamıştır. Courtgi Kumpanyası müdürü Dimitraki Efendi Ticaret ve Nafia Nezareti’ne verdiği bilgide vapurlarının Tuna’da uğradığı her iskelede *vize resmi* ödemek zorunda bırakıldığını söyleyerek, diğer *ecnebi vapurlarına* tanınan muafiyetin kendilerine de sağlanmasını ve söz konusu verginin sadece bir iskelede alınması konusunda yardım talep etmiştir. Bunun üzerine uygulamanın nedeninin araştırılması için Kalos Başşehbenderliği’ne talimat verilmiştir: BOA, HR. İD. 902/14, Lef 3. Ticaret ve Nafia Nezareti’nin 28 Haziran 1304 (10 Temmuz 1888) tarihli tezkiresi.

88 BOA, HR. TH. 101/22, Lef 4. Midilli Bankası İdare-i Umumiyesi’nden Ticaret ve Nafia Nezareti’ne gönderilen 11 Haziran 1307 (23 Haziran 1891) tarihli tezkire.

89 Michael Ant. Kaitatzidis, *Atmoploia Aigaiou P.M. Kourtzēs & Sia, 1883-1911/Aegean Steam Navigation P. M. Courtgis & Co. 1883-1911*, s. 49.

90 Banque de Mételin Rapport du Conseil D’Administration A La Quatrième. Tenue a Mételin le 12/24 Mai 1893. Constantinople: Imprimerie du Journal Néologos 1895.

91 Banque de Mételin Rapport du Conseil D’Administration A La Quatrième. Tenue a Mételin le 12/24 Mai 1893, s. 6.

P. M. Courtgi 1896'da Almanya'nın Midilli fahrî muavin konsolosu görevine getirilmiştir⁹². Bundan birkaç sene sonra dönemin Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa tarafından Osmanlı hükümetine iletilen bir teklif P. M. Courtgi'nin Osmanlı Devleti'nde varlığını artırmakta olan Alman sermayesi ile ortaklık kurmaya çalıştığı yönünde bazı değerlendirmeler yapma imkânı sağlamaktadır.

3 Mayıs 1899 tarihinde Midilli'ye uğrayan Hidiviye Kumpanyası'na ait bir vapurun İngiliz bandırası çektiğini⁹³ gören ve Hidiviye vapurlarının bundan sonra İngiliz bandırası altında çalışacağını anlayan Abidin Paşa aynı gün gönderdiği şifreli telgrafta, Osmanlı ülkesi iskeleleri arasında ve uygun görülürse Romanya, Avusturya ve İskenderiye'ye kadar düzenli faaliyette bulunmak üzere otuz, yeni, büyük ve seri vapura sahip *Büyük Hamidiye* adı ile bir "Osmanlı bahriye kumpanyası" kurulmak üzere Midilli Bankası İdaresi ve Midilli'de sermaye sahibi tüccarların imtiyaz istediğini haber vermektedir. Abidin Paşa, Hidiviye Kumpanyası'nın İngiliz bandırası altında çalışmakta olmasının bölge tüccarı tarafından kaldırılmadığını bu yüzden yeni bir Osmanlı kumpanyası kurularak Hidiviye Kumpanyası'nı "köreltmeyi" teklif ediyordu⁹⁴.

Teklifte ait detaylar Abidin Paşa'nın sunduğu bir layihada açıklanmıştır⁹⁵. Buna göre; Midilli Bankası Direktörü ve Almanya Konsolosu Pano Courtgi ile yapılan görüşmede yalnızca Hidiviye Kumpanyası ile rekabete odaklanmayan, aynı zamanda onu geçecek seviyede bir "Osmanlı bahriye kumpanyası" kurulmak istendiği anlaşılmıştır. Kurulacak şirketin sermayesi Midilli Bankası, yerli tüccar ve Alman sermayedarları tarafından ortaklaşa sağlanacaktı. Kumpanya bir Osmanlı şirketi olacak ve ilgili tüm kanun ve nizamlara tamamen uyacaktır.

Otuzdan fazla vapura sahip olması düşünülen şirketin, merkezi İstanbul'da bulunacaktı. Vapurlar Osmanlı sularının tamamına, ayrıca Romanya ve Avusturya sahillerine muntazam seferler yapacaktı. Gerek Hidiviye gerekse Osmanlı karasularında o tarihte faaliyette bulunmakta olan ve bundan sonra faaliyete geçecek İngiliz, Fransız, Avusturya, Rusya ve Yunan şirketlerine üstünlük sağlayabilmek için en yeni vapurlardan satın alınarak; en küçükleri 1200 tonilatodan büyük, en büyükleri ise 3000 ile 8000 tonilato arasında olacaktır. İçlerinde saatte 20 mil sürat yapacak vapurlar bulu-

92 İleri tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere, P. M. Courtgi fahrî konsolos seçilmesi üzerine görevinin tasdik edilmesi için Osmanlı makamlarına müracaat etmiştir. Kendisinin Osmanlı tebaasından olup Midilli Bankası'nın kurucusu ayrıca bazı iltizam işlerinde kefaleti bulunması gerekçeleriyle; şahsî işlerine resmî sıfatını karıştırmayarak, kendisine havale olunan sırf Alman menfaatine ait işler haricinde Osmanlı tebaası gibi muamele görmeye devam edeceğine dair istenen teminatı Alman hükümeti 16 Haziran 1896 tarihinde vermiştir: BOA, HR. HMŞ.İŞO. 192/9.

93 Gerçekten de Mısır'ın Hidiviye Vapur Kumpanyası 8 Aralık 1894 tarihi itibarıyla İngiliz yönetimine girmiş ve İngiliz bandırası altında faaliyette bulunmaya başlamıştı: BOA, Y.PRK.SRN. 4/9, Lef 1. Kumpanya hakkında geniş bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Mısır'da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, İstanbul 2003, s. 17-36.

94 BOA, Y.PRK.UM 45-106, Lef 2.

95 BOA, Y.PRK.UM 45-106, Lef 3. 26 Z 1316 (7 Mayıs 1899).

nacaktı. Şirketin sahip olacağı hiçbir vapur hız bakımından saatte 10 milden yavaş olmayacaktı. Bu tür yerli bahriye kumpanyalarının hükümetlerinden “sübvansiyon” adıyla yardım aldıkları bilinmekteydi. Mesela Avusturya devleti Lloyd Kumpanyası’na yıllık 4 milyon florin sübvansiyon veriyordu. Bununla beraber kurulmak istenilen “Osmanlı kumpanyası” Osmanlı Devleti’nden asla destek istemeyeceği gibi yıllık net hasılatından % 10’unu Hazine-i Hassa’ya “teberrükten” verecekti. Hazine-i Hassa ayrıca sermaye vererek şirkete ortak olmak isterse koyacağı sermaye oranında, bahsi geçen % 10 haricinde hissedar olacaktı. Kumpanya vapurları Osmanlı askeri ve savaş malzemesinin naklini gerçekleştirerek, İdare-i Mahsusa’nın şu an almakta olduğu ücretten % 5 daha az ücret talep edecekti. Hazineden nakit yardım talep etmeyecek olan kumpanya sadece İdare-i Mahsusa’nın sahip olduğu mevcut imtiyazların aynısını istemektedir. Bunlar fener ve liman ücreti verilmemesi, Ereğli madeninden kendi masrafiyle kömür çıkarırsa şirketin vapurlarının yakacağı, hükümet tarafından tahmin olunacak miktarda kömürün “resm-i mahsusdan” muaf tutulması ve son olarak Avrupa’dan vapurlar için getirilmesi muhtemel alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulmasıydı. Nitekim söz konusu kömür vergisinin senelik beş bin lirayı aşmayacağı tahmin olunmaktaydı. Büyük Hamidiye Navigasyon Seyr-i Bahrî Kumpanyası adıyla kurulması teklif olunan şirket, Osmanlı hükümetinin denetimine açık olacaktı.

Abidin Paşa aracılığı ile Osmanlı hükümetine iletilen teklife verilen herhangi bir cevaba rastlanamadı. Osmanlı sınırları içindeki deniz taşımacılığında yirminci yüzyıla girilirken ciddi bir uluslararası rekabetin söz konusu olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti’ndeki yatırımlarını büyüten Almanya bu tarihlerde rakipleri karşısında deniz ticaretindeki payını artırma arayışı içindedir⁹⁶. Diğer taraftan, Courtgi Vapur Kumpanyası’nın 1903 yılında Deutsche Levante Linie’ye satılması girişimi⁹⁷ P. M. Courtgi’nin Alman sermayesiyle olan irtibatını ayrıca teyit etmektedir. Vapur işletmesi yoğun bir uluslararası rekabetle karşı karşıya kalan P. M. Courtgi’nin bölgedeki etkinliğini artırmaya çalışan Alman sermayesi ile işbirliğine giderek pozisyonunu güçlendirmeyi amaçlamış olması muhtemeldir. Nitekim bu girişimler olumlu sonuç vermeyince, vapur kumpanyasını tasfiye etmeyi deneyecek ancak II. Abdülhamid’in doğrudan müdahalesi buna engel olacaktır.

5) Courtgi Vapur Kumpanyası’nın Tasfiye Girişimine II. Abdülhamid’in Müdahalesi

Midilli Bankası hissedarları aldıkları bir karar ile bankanın iştiraki olan vapur kumpanyasını tasfiye etmek üzere harekete geçmişlerdir. Söz konusu tasfiye kararı

96 Gelina Harlaftis, Vassilis Kardasis, “International shipping in the eastern Mediterranean and the Black Sea Istanbul as a maritime centre, 1870–1910” s. 247-248.

97 Kaitatzidis (Michael Ant. Kaitatzidis, a.g.e., s. S. 85) söz konusu satış için 1903 tarihli taslak sözleşmeyi kaynakları arasında göstermekte ve şirketin o tarihte sahip olduğu *Alexandria* gemisi hariç 10 geminin satışına yönelik olduğunu yazmaktadır.

gerek şirket içinde gerekse Osmanlı makamlarında birtakım tartışmaları ve müdahaleleri doğurmuştur.

Courtgi Vapur Kumpanyası'nın gemilerini elden çıkarmak istemesinin sebepleri hakkında Midilli Bankası'nın 1904 yılındaki bir memorandumuna dayandırılarak yapılan değerlendirmelerde, Bankanın kumpanyanın gemilerini daha büyükleriyle değiştirerek modernize edecek durumda olmaması öncelikli sebep olarak gösterilmektedir. Bu modernizasyon giderek artan rekabet karşısında tutunabilmek için gerekli bir adım olarak görülmekteydi. İkinci sebep olarak da şirketin Osmanlı bayrağı altında çalışmaya zorlanması ileri sürülmüştür. Bu zorlama olmasa kumpanyanın daha büyük yararlar ve gelirler elde edebileceği düşünülüyordu⁹⁸. Buna rağmen Bankanın hissedarlarının ve yönetim kurulu üyelerinin tamamının vapur kumpanyasının durumu ve geleceği hakkında yukarıdaki görüşü paylaştıkları söylenemez. Osmanlı belgelerine de yansıdığı üzere, genel kurulda kumpanyanın Bankadan ayrılarak tasfiye edilmesi kararı alınınca yönetim kurulu üyeleri arasında alınan tasfiye kararının uygulanması konusunda ihtilaf yaşanmış, konu bu şekilde Bâbîâlî'ye intikal ettirilmiştir⁹⁹.

Bunun üzerine satılmak istenilen Courtgi Kumpanyası vapurlarının kurulacak bir komisyon aracılığı ile incelenmesi ve uygun görülürse İdare-i Mahsusa için satın alınması 18 Temmuz 1904'te çıkan bir irade ile emredilmiştir¹⁰⁰. İdare-i Mahsusa Meclis reisi vekili Yaver Mehmed Paşa başkanlığında oluşturulan komisyon raporunu 15 Ağustos'ta tamamlamıştır¹⁰¹.

98 Michael Ant. Kaitatzidis, a.g.e., s. 85.

99 BOA, BEO. 2493/186961, Lef 2.

100 BOA, Y. Mtv. 263/68, Lef 1.

101 Üye olarak Komisyonda İmalat-ı Bahriye Müfettişi Mirliva Abdullatif, Tersane-i Amire başkazançısı Osman Hadi, Fabrika-i Hümayunlar Müdür muavini Hüseyin ile İdare-i Mahsusa başmühendisi Dalmas görev yapmıştır: BOA, Y. Mtv. 263/68, Lef 2.

COURTĞI KUMPANYASININ VAPURLARI VE YOLCU KAPASİTELERİ (1904)*									
Sıra No	Adı	Yaşı	İnşa yılı	Cinsi	Yolcu Kapasitesi			Ton Gros (ton)	Hız (Kts)
					Birinci Kamara	İkinci Kamara	Güverte		
1	Odesa	24	1880	Demir	16	-	1200	1895	11
2	Braila (İbrail)	25	1879	Demir	18	24	1200	1724	9
3	Masalya	25	1879	Demir	32	22	1000	1367	11
4	Aleksandrya	27	1877	Demir	27	-	1000	1354	11
5	Mitalini (Midilli)	24	1880	Demir	22	18	900	1074	10
6	Herakliya (Kandiye)	40	1864	Demir	22	18	700	774	10
7	Smirni (İzmir)	25	1879	Demir	16	18	550	660	9
8	Kriti (Girit)	23	1881	Demir	22	20	400	411	12
9	Şiyos (Sakız)	23	1881	Demir	22	20	400	411	12
10	Panormos (Fener)	22	1882	Çelik	16	12	200	255	10

Kaynak: BOA, Y. Mtv. 263/68, Lef 2.

*Belgedeki vapur isimlerinin imlasına sadık kalınmış olup (parantez) içindeki ifadeler tarafımdan eklenmiştir.

Yukarıdaki tablo Komisyon tarafından incelenen Courtgi Kumpanyası vapurlarının kapasitelerine dair hazırlanan çizelgeden yararlanılarak oluşturulmuştur. Bununla birlikte, Komisyon raporunun ekinde sunulan söz konusu çizelge oldukça teferruatlıdır. Yukarıda verilen bilgilerin dışında, her bir vapurun ebadı, tekne, makine ve kazanlarının durumu ile kuvveti, sentine tulumba tertibatları, günlük kömür tüketimi, vinç ve filika sayılarına kadar detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Komisyon, incelemelerini Kumpanyanın İstanbul'daki tersanesinde yapmıştır. Her bir vapur detaylı bir biçimde incelenmiş ve problemleri raporda açık bir şekilde gösterilmiştir. Raporun genelinde yukarıdaki on vapurun inşa yılı bakımından "eski" oldukları, hâlihazırda hizmet verecek durumdaysalar da kısa bir zaman sonra tamir ve yenileme isteyecekleri kanaati hâkimdir. Diğer taraftan, asker sevkiyata uygun olma durumu İdare-i Mahsusa için satın alınacak vapurlarda aranan en önemli özellik olarak ifade edildikten sonra bazı vapurlar yolcu taşımacılığı için büyük kapasitede olsalar da askerlerin sevki için öngörülen rahatlığa sahip değillerdi. Birçok vapurun saclarının da sorun çıkarması muhtemel bulunmuştu. Komisyon satın alınmaları durumunda söz konusu on vapurun, kısa süreliğine birtakım fayda sağlanacaksa da bir

süre sonra ciddi masraflara yol açacakları için yarardan çok daha fazla külfete sebep olacağı sonucuna ulaşmıştır¹⁰².

Osmanlı makamları Courtgi kumpanyasına ait vapurları incelerken Midilli, Girit, Marsilya, Sakız ve Bandırma adlı beş vapurun 1904 yılının Eylül-Ekim ayları içinde Yunan ve Bulgar kumpanyalarına satıldığı ortaya çıkmıştır¹⁰³. Şirketin geriye kalan beş vapurundan Aleksandrya, İbrail ve Odessa ise işletilerek gelir sağlamak üzere İzmir'de bulunan Hamidiye Sanayi Mektebi tarafından satın alınmak istenmekteydi.

Kumpanyaya ait vapurların bu şekilde elden çıkarılmakta olduğu Osmanlı başkentinde öğrenilince konuya hemen müdahale edilmiştir. Courtgi Kumpanyası vapurlarının başkalarının eline (yed-i ahare) geçmesini doğru bulmayan II. Abdülhamid'in müdahalesiyle sanayi mektebine satılmış üç vapura geçici olarak el konulmuştur.

Geçici olarak İdare-i Mahsusa'nın emanetine alınan Aleksandrya, İbrail ve Odessa vapurlarının İdare-i Mahsusa için satın alınması görüşmelerinin kısa bir sürede sonlandırılarak Midilli Bankası'nın resmi temsilcisi ile İzmir'de 21 Eylül'de bir mukavele imzalandığı anlaşılıyor. Anlaşmaya göre üç vapur yirmi dört liraya satın alınıp bunun on bin lirası da ödenmişti. Geri kalan on dört bin lira da üç ay sonra ödenecek, vapurlar da mukavelenin imza tarihinden yirmi bir gün sonra teslim alınacaktı¹⁰⁴. Bahriye Nezareti'nin konu hakkında hazırladığı tezkire Meclis-i Mahsus'ta etraflıca değerlendirilerek, gerçek değerleri on iki bin lira olan vapurların oldukça fahiş bir fiyatla satın alınmasının devletin zararına olacağı, Odessa vapurunun 24, Aleksandrya'nın 27 ve İbrail'in 25 sene önce inşa edildikleri göz önüne alınarak bunların yakın zamanda ciddi tamir masrafları çıkaracakları, ayrıca askerî nakliyatta kullanılmaya elverişli olmadıkları gerekçeleriyle anlaşmadan vazgeçilerek ödenmiş olan on bin liranın geri alınması teklif edilmiştir. Söz konusu değerlendirme üzerine yayınlanan iradede öncelikle ödenen on bin liranın geri alınarak söz konusu üç vapurun satın alınmasından vaz geçilmesi uygun bulunmuştur¹⁰⁵.

Vapurların satın alınmasından vazgeçilmesinden hemen sonra çıkan iki irade ile vapurların incelenerek uygunsa İdare-i Mahsusa için satın alınabileceği, bu konuda kumpanyanın vapurlarının durumu ve gerçek kıymeti hakkında kurulacak bir komisyon tarafından rapor hazırlanması yeniden talep edilmiştir¹⁰⁶. Bu gelişme vapurların farklı kişilere satılmasını istemeyen II. Abdülhamid'in bunları gerçek değerlerine uygun bir bedelle satın alabilmek için yeni bir teşebbüsü olmalıdır.

102 BOA, Y. Mtv. 263/68, Lef 2.

103 BOA, BEO. 2473/18544, Lef 1; BEO. 2522/189118, Lef 5.

104 BOA, İ. Hus. 122/76, Lef 4. Bahriye Nazırı'nın 10 Şaban 1322 (20 Ekim 1904) tarihli tezkiresi.

105 BOA, İ. Hus. 122/76, Lef 5. 26 Şaban 1322 (5 Kasım 1904) tarihli irade.

106 BOA, İ. Hus. 124/46, Lef 1 ve 2. Ser-katip Tahsin imzalı 15 ve 22 Şevval 1322 (23 ve 30 Aralık 1904) tarihli iradeler. İ. Hus. 124/74.

Çıkan son iradelerden Sadaret tarafından haberdar edilen Bahriye Nezareti P. M. Courtgi'nin vapurları Midilli Bankası'ndan satın aldığı bilgisini paylaşmıştır¹⁰⁷. Courtgi vapurlarının başkasına satılmayarak Osmanlı sancağı altında çalışmaya devam edeceğine, posta ve askerî malzemenin naklini de gerçekleştireceğine dair Midilli Bankası teminat vermiş ve kefil olmuştur. Doğrudan Banka müdürü tarafından sunulan teminat mektubunda P. M. Courtgi'nin, bankaya ait iken padişahın rızasına aykırı şekilde (hilâf-ı rızâ-yı âli) İzmir'deki sanayi mektebine satılan üç vapurun bedelini bankaya ödeyerek 15 Eylül 1904'te resmen satın aldığı böylece bankanın ve Zarifi'nin vapurlarla ilişkisinin kesildiği bildirilmekteydi. P. M. Courtgi'ye geçen vapurların idaresi baş-acenteliğe getirilen Mihalaki Tiryande Filidi ve Avropidi verilmiştir. Midilli Bankası müdürü söz konusu yazısında II. Abdülhamid'in konu hakkındaki sahip olduğu hassasiyetin kendileri tarafından da anlaşıldığını gösterecek açıklıkla ifadeler kullanmıştır:

“Artık bunların [vapurların] hârice satılma imkânı kalmamıştır. Sâye-i ihsânâyeye-i mülûkânelerinde Osmanlı sancağını her tarafta temevvüc ettirmek ve ticâret-i bahriye-i Osmâniyeyi tevsî ve teshîl ile ecânibe rekabet eylemek maksadıyla muma-ileyh Gürcü Efendi kulları bu kere iki vapur iştirâ etmiş olması ve başkaca birkaç vapur daha sipâriş eylemiş bulunması Osmânî şirketinin devamına ve vapurların hârice satılmayacağına delil-i alenî ve kat'idir.”

Böylece Midilli Bankası vapurların satılmayacağını ve eskisi gibi çalışmakta bulunduğuna dair teminat vermiş, bahsi geçen üç vapurun P. M. Courtgi'ye iadesine izin verilmesini istemiştir¹⁰⁸. Adliye İstinaf Mahkemesi azasından İsmail Hakkı Efendi de söz konusu üç vapurun iadesi için P. M. Courtgi lehine girişimde bulunmuştur¹⁰⁹. Bu gelişmeler üzerine, geçici olarak İdare-i Mahsusa'nın hizmetine verilen söz konusu üç vapurun 22 Ocak 1905 tarihinde Bahriye Nezareti'ne iletilen bir padişah iradesiyle Courtgi Kumpanyasına iade olunması uygun bulunmuştur¹¹⁰.

Netice itibarıyla Courtgi Vapur Kumpanyası Midilli Bankası'ndan ayrılarak doğrudan P. M. Courtgi tarafından satın alınmış ve seferlerini sürdürmüştür. Mayıs ayı itibarıyla Courtgi Kumpanyası İzmir, Ereğli, İbrail, Aleksander ev Odessa olmak üzere toplam beş gemiye sahip olarak cumartesi günleri Karadeniz'de İnebolu Sam-sun Giresun ve Trabzon ve her Salı Bahr-i Sefid'de Gelibolu, Biga Bozcaada Molova Kemer Ayvalık Midilli, Pilmar iskelelerine sefer gerçekleştirmekteydi¹¹¹.

107 BEO. 2473/185455, Lef 2. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e 22 Şevval (30 Aralık 1904) tarihli tezkire.

108 BOA, Y. PRK. AZN. 24/15, Lef 2.

109 BOA, Y. PRK. AZN. 24/15, Lef 1. Sultan II. Abdülhamid'e sunulan arzuhal.

110 BOA, Y. MTV. 270/94; BEO. 2582/193587, Lef 1. Vapurların kumpanyaya iade edilmesine karar verilince, Aydın Vilayeti Hamidiye Sanayi Mektebi tarafından üç vapurun peşinatı olarak ödenmiş olan 7.000 Osmanlı Lirasının Midilli Bankası tarafından Mektebe iadesi için 5 Ağustos 1905'te Sadaret'e müracaat etmiştir: BEO, 2664/199731; Y. EE. KP. 23/2226, Lef 1.

111 BOA, BEO. 2522/189118, Lef 5. Bahriye Nezareti'nden Sadaret'e 27 Safer 1323 (3 Mayıs 1905) tarihli cevabî tezkire.

Courtgi Vapur Kumpanyası'nın tasfiye girişimi ve faaliyetlerinin sona erdiğine dair haberler, kumpanya ile iş ilişkisi içinde olan bazı Osmanlı nezaretlerinde kısa süre için karışıklığa sebep olmuştur. Sadaret, biri hariç elindeki tüm vapurları sattığını ifade ettiği Courtgi Vapur Kumpanyası ile olan ücretsiz posta taşınmasına dair anlaşmanın önemi kalmayarak, devletin maddi kaybına yol açtığı konusunu Posta Nezareti'ne iletilmiş, şirkete bu anlaşma gereği sağlanan bazı kolaylıkların daha fazla devam ettirilmemesini istemiştir¹¹². Bunun üzerine Posta ve Telgraf Nezareti ile Bahriye ve Ticaret ve Nafia nezaretleri arasında kumpanyanın yasal ve gerçek durumunu tespit için bir yazışma trafiği yaşanmıştır. Kumpanya ise Posta ve Telgraf Nezareti'ne müracaat ederek, haklarındaki tasfiye haberlerinin asılsız olduğunu iletmiştir. Adı geçen Nezaret konu hakkında Ticaret ve Nafia Nezareti üzerinden yaptığı tahkikat neticesinde kumpanya ile daha önce imzalanmış olan posta taşımacılığına dair mukavelenamenin yürürlüğünün devamına karar vermiştir. Kumpanyanın kurucusu olan Pano Courtgi Efendi ve ortaklarının idareyi şahsen devraldıkları, önceden olduğu gibi hükümete ait tüm evrakın naklinin yerine getirileceği anlaşılmıştır. Bu arada İstanbul Posta Müdüriyeti Kumpanyanın İzmir, Ereğli, Odesa, İbrail, Marsilya ve Aleksander isimlerindeki 6 kıta vapur ile sürdürdüğü seferlerin nakliyat için yetersiz kalması üzerine Yunan bandıralı Ermis ve Kotine vapurlarını kiralarak seferlerine devam ettiği bilgisini iletmiştir. Dolayısıyla mevcut mukavele gereği *tatar ve seyyar postalarıyla posta çantaları meccanen* taşıtılmaya devam edilecektir¹¹³.

Midilli Bankası'nın 1904 yılında giriştiği Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası'nı tasfiye operasyonunun en önemli gerekçesi, oldukça eskiyen kumpanya filosundaki vapurların yakın zamanda ihtiyaç duyacağı modernizasyonun getireceği yüksek maliyetti. Yukarıda bahsedilen birçok arşiv belgesi ve bilhassa İdare-i Mahsusa için satın alınmaya uygun olup olmadığını inceleyen Komisyon tarafından hazırlanan rapor bu gerekçeyi teyit etmektedir¹¹⁴. Söz konusu tasfiye girişimi kısmen gerçekleşmiştir. II. Abdülhamid'in konuya müdahalesi, bu süreçte bazı vapurları satılsa da Osmanlı Devleti bandırası altında faaliyet gösteren Kumpanyanın tamamen kapanmasını engellemiştir. P. M. Courtgi kumpanyanın faaliyetlerini sürdürmüş ve II. Meşrutiyet'in ilanının getirdiği ortamda deniz taşımacılığı alanında daha etkin bir konum elde etmeyi denemiştir.

112 BOA, BEO. 2493/186961, Lef 1; BEO. 2517/188750.

113 BOA, BEO. 2522/189118, Lef 2; BEO. 2493/186961, Lef 2.

114 Kumpanya teknolojik olarak kendini yenilemesi konusunda yaşadığı sıkıntıya rağmen, Osmanlı idaresinin son döneminde Midilli'de yaşanan zeytinyağı temelli ekonomik büyümenin getirdiği ticarî hareketlilikten, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'ı içine alan geniş bir havza dahilinde önemli derecede istifade etmiştir: Stratis Anagnostu, a.g.t., s. 367.

6) Courtgi Vapur Kumpanyası'nın Faaliyetlerinin Sona Ermesi

Meşrutiyet 1908'de yeniden ilan olunduğu sırada Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası İstanbul Galata'daki Mehmed Ali Paşa Hanı'nda bulunan idare merkezinde faaliyetlerini devam ettirmekteydi.

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İdare-i Mahsusa'nın bir anonim şirkete dönüştürülmesine karar verilmiştir. İdare'nin içinde bulunduğu maddi sıkıntılar ve yönetim yetersizliği söz konusu kararın en önemli gerekçesini oluşturmaktaydı¹¹⁵. İdare'nin şirkete dönüştürülmesi konusunda gerekli çalışmaların yürütülmesi Ticaret ve Nafia Nezareti'nde kurulan bir komisyona bırakılmıştır. Kurulması planlanan şirkete dair Komisyon tarafından hazırlanan mukavele ve şartnameler gazetelerde ilan edilmiş, ilgililer tekliflerini Ticaret ve Nafia Nezareti'ne iletmışlerdir¹¹⁶. Şehzade Seyfeddin Efendi ile P. M. Courtgi'nin de İdare-i Mahsusa'nın yerini almak üzere kurulacak şirket için teklif vermişler ve gazetelerde ilan olunan mukavele ve şartnamedeki hükümleri tamamen kabul ettiklerini bildirmişlerdir¹¹⁷. Meclis-i Vükela kurulacak anonim şirket için verilen tüm teklifleri değerlendirerek içlerinden Aydın mebusu Stefan Efendi tarafından, Londra'daki iki deniz şirketi adına yapılanın en uygun teklif olduğuna karar vermiştir¹¹⁸. Dolayısıyla P. M. Courtgi'nin girişimi bir neticeye ulaşmamıştır.

Courtgi Kumpanyası, Meşrutiyetin ilanından sonra Hükümetin ekonomi ve ticarete yönelik yeni uygulamalarından etkilenmiştir. Bahriye Nezareti Osmanlı sancağı altında faaliyet gösteren gemi kaptanlarını sınava alarak bunlara birinci ve ikinci sınıf diploma vermeye başlamıştır. Courtgi Bahr-i Sefid Kumpanyası'nın altı kaptanından sadece bir tanesi birinci sınıf yani uzak denizlere sefer yapmaya izin veren diplomayı alabilmiştir. Diğerleri için ise ikinci sınıf yani Marmara Denizi ve civar yerlerde çalışabilecek diploma uygun bulunmuştur. M. Courtgi tamamının yabancı diplomaya sahip ve bazılarının yirmi beş yıldan fazla süredir kumpanya vapurlarında çalıştıklarından bahsettiği kaptanların komisyon huzurunda yapılan sınavdaki bu başarısızlığını Türkçe bilmemelerine bağlamıştır. Eğer kaptanlar nezaretin sınav sonucu verdiği diplomaları alamıyorlarsa, kumpanyanın faaliyetlerine bir hafta içinde son verilmesi istenmişti. P. M. Courtgi ise otuz senedir Osmanlı ticaretinin genişlemesi için ciddi katkılarda bulunan, Osmanlı sularında ticaret yapan ecnebi kumpanyalarla rekabet ve onlar tarafından icraya konulan *bin türlü* imha tedbirine karşı mücadele eden bir kumpanya olarak böyle bir muameleden ziyade himaye beklediklerini doğrudan Sadaret'e

115 Eser Tutel, *Seyr-i Sefain. Öncesi ve Sonrası*, İstanbul: İletişim Yayınları 2006³, s. 116-117.

116 Sema Küçükalioğlu, a.g.t., s. 117-118.

117 BOA, BEO. 3578/268321.

118 Stefan Efendi ile Ticaret ve Nafia Nezareti arasında yapılan mukavele ile 75 yıllık bir imtiyaz verilmiş olmasına rağmen, çeşitli nedenlerle şirket zamanında kurulamadığından verilen imtiyaz feshedilmiş, akabinde Bahriye Nezareti'ne bağlı bir genel müdür ve komisyon tarafından idare edilecek Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi kurulmuştur (Eylül 1910): BOA, BEO. 3803/285224, Lef 5; Eser Tutel, *Seyr-i Sefain*, s. 117-118; Sema Küçükalioğlu, a.g.t., s. 123.

bildirmekten geri durmamıştır. Bunu yaparken daha önce birçok durumda ileri sürdüğü bir argüman olan Osmanlı sancağının kumpanya tarafından yakın ve uzak memleketlerin sahillerinde dalgalandırılmakta olduğuna güçlü bir vurguda bulunmuştur¹¹⁹.

Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası, bir süre sonra “Bahr-i Sefid Seyr-i Sefain Osmanlı Anonim Şirketi” unvanıyla bir anonim şirkete dönüştürülmüştür¹²⁰. Hazırlanan Nizamnamenin birinci maddesinde şirketin Midilli Bankası’nın teşebbüs ve iştirakiyle, ileride hissedar olabilecek kişiler tarafından kurulmakta olduğu ifade edilmiştir¹²¹. Esasında şirket deniz sigortası alanında da faaliyet göstermek istemiş ancak sigorta işi başlı başına bir alan olarak değerlendirilerek bu kısım Meclis-i Vükelâ tarafından nizamnameden çıkarılmıştır¹²². Meşrutiyet sonrasında sayıları giderek artan anonim şirketler arasında yerini alan, 75 sene imtiyaz süresine ve elli beş bin Osmanlı Lirası sermayeye sahip P. M. Courtgi’nin Bahr-i Sefid Seyr-i Sefain Osmanlı Anonim Şirketi 1911 yılının sonlarında Midilli Bankası’nın iflas etmesiyle faaliyetlerine son vermiştir¹²³.

Sonuç

Kurucusu P. M. Courtgi’nin Osmanlı tebaası olması bakımından kanun ve nizamların sağladığı haklar çerçevesinde 1883’te faaliyete başlayan Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası’na verilmiş özel bir imtiyaz olmayıp, Osmanlı sancağı altında çalışmasına müsaade edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak imparatorluğun sonuna kadar gündemden düşmeyen kabotaj ve güçlü bir yerli deniz ticaret filosu kurulmasının önünde yabancı kumpanyaların haksız rekabeti ve bunu sürdürmek için ait oldukları ülkelerin diplomatik temsilciliklerinin müdahaleleri, ciddi bir engel oluşturmuştur. Deniz taşımacılığı gibi stratejik ve emperyalist Avrupa devletlerinin Osmanlı sınırları içinde ekonomik ve siyasî nüfuz sahaları elde edebilmesini kolaylaştıracak ortam oluşturma potansiyeline sahip olması bakımından son derece önemli olan konuya yönelik, II. Abdülhamid döneminde yeni bir politik tavır geliştirilmiştir. Yeni kurulan bir devlet olarak Yunanistan dahi kıyı taşımacılığını millileştirmiş ve kabotaj uygulamasını başarmış olmasına rağmen, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti’nin uluslararası hukuktan kaynaklanan bu hakkı kullanmasına çeşitli gerekçelerle itiraz edip engellemeleri karşısında Osmanlı Devleti yeni politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Buna göre yabancı kumpanyalara deniz taşımacılığı alanında imtiyaz verilmemesi, yabancı sermaye bağlantılı yerli kumpanyalara karşı dikkatli olunması, Osmanlı tebaasından sermaye sahiplerinin deniz taşımacılığı alanındaki girişimlerinde teşvik edilmeleri bu politikanın önemli bazı unsurlarıdır. Bu bakımdan Courtgi Vapur Kum-

119 BOA, BEO. 3816/286197, Lef 4. Bahr-i Sefid P. M. Courtgi Vapur Kumpanyası Müdürü Courtgi imzalı 9 Teşrinievvel 1326 (22 Ekim 1910) tarihli arzuhal.

120 BOA, İ. MMS. 137/4, Lef 5. 15 Safer 1329 (15 Şubat 1911) tarihli irade.

121 BOA, İ. MMS. 137/4, Lef 1.

122 BOA, İ. MMS. 137/4, Lef 2.

123 Evridiki Sifneos, a.g.m., s. 132.

panyası Osmanlı Devleti'nin deniz taşımacılığındaki, yetersizlikleri gidermek ve yabancı kumpanyalara karşı bir denge unsuru oluşturmak için yerli sermayeye sağladığı imkân ve kolaylıklardan yaklaşık kırk yıl boyunca istifade etmiştir. Kumpanya ile Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkilerde karşılıklı çıkarlar belirleyici olmuş, Osmanlı resmi makamları, en üst seviyede sultan II. Abdülhamid kumpanyanın Osmanlı bayrağı altında faaliyet göstermesine verdikleri önemi çeşitli vesilelerle ortaya koymuşlardır. Bu bakımdan P. M. Courtgi'nin vapur kumpanyasının ekonomik başarısında milliyetinden ziyade dönemin ekonomik ve politik şartları belirleyici olmuştur. Kumpanya ve işletmecileri, Osmanlı hükümeti ile arasında güven esasına dayalı olarak gelişen ticarî ilişki çerçevesinde devletten birçok konuda esneklik ve kolaylık görmüşlerdir. Osmanlı belgelerine yansıdığı üzere Kumpanya yöneticileri kendilerine sağlanan imkanları önemsediklerini her fırsatta ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, Courtgi Vapur Kumpanyası yabancı vapurların Osmanlı sularında giderek artan varlıkları ve çetin rekabetleri karşısında kendisini teknolojik olarak yenileyemeyerek, büyümek yerine 1904 sonrası küçülmüş ancak Osmanlı idaresinin özel ilgisi sayesinde tamamen kapanmayarak birkaç sene daha faaliyetlerini sürdürebilmiştir. Sonuç itibarıyla, Courtgi Bahr-i Sefid Vapur Kumpanyası Osmanlı deniz taşımacılığı ve ticaretinde kısa ve orta vadede görünür bir yer elde ederek, kapasitesi oranında etki oluşturabilmiştir. Ancak dönemin deniz taşımacılığında sürdürülebilirliğin en önemli belirleyicileri olan teknolojik yenilenmeyi gerçekleştirememiş ve ekonomik olarak devlet desteği görmemiş olduğundan, uluslararası rekabetin baskısı altında uzun vadede kalıcı olamamıştır.

KAYNAKÇA

- AKYILDIZ, Ali, *Haliç'te Seyrüsefer. Haliç Vapurları Şirketi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- ANAGNAUSTU, Stratis, *H Οικιστική Εξελίξη της Λεσβου (1462-1912) Η Μεταβαση Απο Την Αγροτική Συγκροτηση του Χωρου Στην Αστική Διαρθρωση Του*, University of the Aegean, Department of Geography Yayınlanmamış Doktora Tezi, Midilli 2004.
- Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l'industrie, de l'administration et de la magistrature 1893-94, Constantinople: Cervati Frères & Cie 1894.
- Banque de Métélin Rapport du Conseil D'Administration A La Quatrième. Tenue a Métélin le 12/24 Mai 1893. Constantinople: Imprimerie du Journal Néologos 1895.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
- Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK) 7/70; 17/17.
- Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirati (Y.PRK.UM) 45-106.
- Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN) 4/9
- Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM) 31/2.
- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y. PRK. AZN) 24/15
- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ) 5/1.
- Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı (Y. PRK. ASK) 73/112; 72/72; 59/56; 53/42
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV) 270/94; 263/68; 10/65
- Yıldız Esas Evrak Kamil Paşa Evrakı (Y. EE. KP) 23/2226.
- Yıldız Tasnifî Sadaret Resmi Maruzat (Y. A. RES) 39/28; 38/4; 11/41
- Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD) 574/6; 574/24; 1380/33; 1191/23; 1177/26.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 8/91; 19/65
- İrade-Şura-yı Devlet (İ. ŞD) 72/4269
- İrade-Meclis-i Mahsus (İ. MMS) 73/3340; 54/2421; 137/4
- İrade-Hususî (İ. HUS) 124/74; 124/46; 122/76
- İrade-Dahiliye (İ. DH) 882/70334; 840/67543; 817/65936; 797/64613; 1253/98364
- Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO) 537/51; 465/24; 368/51; 366/56; 365/91; 365/135; 335/122
- Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Evrakı (HR. TH) 79/25; 74/35; 101/22
- Hariciye Nezareti İdare (HR. İD) 902/20; 902/19; 902/18; 902/17; 902/16; 902/15; 902/14; 902/12; 902/11
- Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMs.İŞO) 192/9.
- Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT) 2264/85; 2251/113; 1997/104; 1540/119; 2481/110; 1363/48
- Dâhiliye Nezareti İdare (DH. İD) 895/50; 895/43; 895/40; 895/34; 895/32.
- Bâbîâlî Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d) 1217/90, s. 86-87.
- Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı (BEO) 512/38390; 3816/286197; 3803/285224; 3578/268321; 2582/193587; 2522/189118; 2517/188750; 2493/186961; 2473/185455; 2473/18544; 1856/139155; 4102/307594
- EKİNCİ, İlhan, "Osmanlı Devleti'nde Marmara'da Kabotaj Tartışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, Afyonkarahisar 2006, s. 99-121.
- EKİNCİ, İlhan, "Osmanlı Devleti'nin Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 156, İstanbul 2005, s. 185-205.

- EKİNCİ, İlhan, “Son Dönem Osmanlı Deniz Ticaretini Kurtarma Çareleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, 10, 2006, s. 25-54.
- EKİNCİ, İlhan, *Fırat ve Dicle’de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007.
- “Ereğli Maden Kömürlerinin Yalnız Dahili Resm-i Gümrükten İstisnası Hakkında İrade-i Seniye”, *Düstur*, Birinci Tertip, V, Ankara: Başvekalet Matbaası 1934, s. 167-168.
- HARLAFTİS, Gelina, KARDASİS, Vassilis, “International shipping in the eastern Mediterranean and the Black Sea Istanbul as a maritime centre, 1870–1910” *Mediterranean Response to Globalization before 1950*, eds. Şevket Pamuk, Jeffery G. Williamson, London: Routledge 2000, s. 233-265.
- HARLAFTİS, Gelina, *A History of Greek-Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, London-New York: Routledge 2005.
- HULKİENDER, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806 - 1884*, İstanbul: Osmanlı Bankası ve Araştırma Merkezi Yayınları 2003.
- Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach Du Commerce, de L’administration et De La Magistrature, 1881*, Constantinople: Cervati Frères & D. Fatzea, 1881
- Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach Du Commerce, de L’administration et De La Magistrature, 1883*, Constantinople: Cervati Frères & D. Fatzea, 1883
- Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach Du Commerce, de L’administration et De La Magistrature, 1885*, Constantinople: Cervati Frères & D. Fatzea, 1885.
- KAİTATZİDİS, Michael Ant., *Atmoploia Aigaiou P.M. Kourtzēs & Sia, 1883-1911/Aegean Steam Navigation P. M. Courtgis & Co. 1883-1911*, Patra: Ekdoseis To Donti, 2009.
- KOMATSU, Kaori, “XIX. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz Deniz Ticareti Münasebetlerinde “Kabotaj” Meselesi”, *Osmanlı*, III, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 371-379.
- KÜÇÜKALİOĞLU, Sema, *İdare-i Mahsusa, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1999.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi”, *Çağın Yakalayan Osmanlı. Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayınları 1995, s. 165-206.
- Midilli Bankası Hissedarınının 8 Mayıs sene 1309 tarihinde Mösyö Leonida Zarifi’nin Riyaseti Tahtında Münakid İkinci Meclis-i Umûmîsinde Kıraat Olunan İdare Meclisinin Layihası*, Neologos Matbaası.
- ÖNDEŞ, Osman, *Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi*, İstanbul: İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları 2013.
- SARIYILDIZ, Gülden, “Mısır’da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 9, İstanbul 2003, s. 17-36.
- “Sevahl-i Şahane Ticareti Bahriyesinin Tevsi ve Terakkisi Hakkında Nizamname”, *Düstur* (Birinci Tertip), V, Ankara: Başvekalet Matbaası 1937, s. 341-345.
- SİFNEOS, Evridiki, “P. M. Courtgi and the Birth of A Greek-Ottoman Liner Company, The Aegean Steamship Company” *Following the Nereids. Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th Centuries*, eds: Maria Christina Chatziioannou and Gelina Harlaftis, Athens 2006, s. 122-135.
- TUTEL, Eser, *Seyr-i Sefain. Öncesi ve Sonrası*, İstanbul: İletişim Yayınları 2006³.
- TUTEL, Eser, *Şirket-i Hayriye*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008³
- UYGUN, Süleyman, “Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, Trabzon: Serander Yayınları 2016, s. 137-172.
- YILDIZ, Özlem, *Osmanlı Devleti’nde Deniz Ticareti (1908-1914)*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2014.

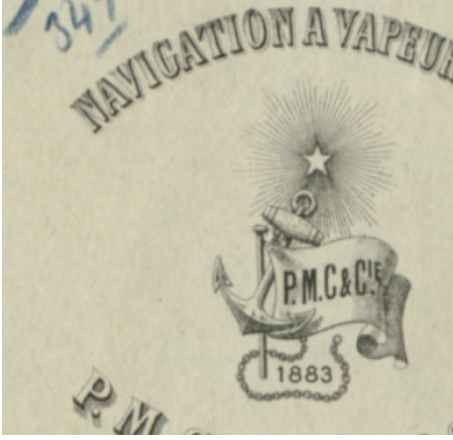
EKLER

-EK 1-

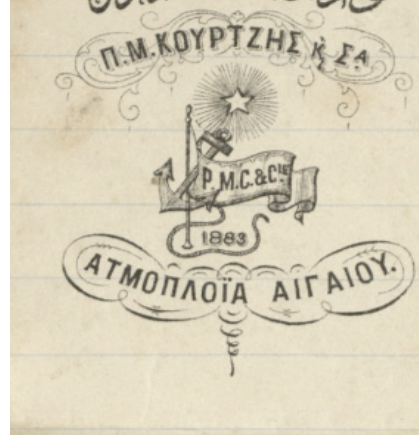
COURTGİ BAHR-İ SEFİD (L'EGÉE) VAPUR ŞİRKETİ'NİN SEFER YAPTIĞI HATLAR VE GÜZERGÂHLARI	
Girit Hattı	İstanbul, Gelibolu, Çanakkale, Midilli, İzmir, Sakız, Andros, Tinos, Siros, Pire, Hanya, Resmo, Kandiye
Volos Hattı	İstanbul, Gelibolu, Çanakkale, Athos, Selanik, Volos
Trabzon Hattı	İstanbul, İnebolu, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon
Tuna Hattı	İstanbul, Varna, Sulina, Tulça, Galatz, Brail
Gera (Yera) Hattı	İstanbul, Gelibolu, Çanakkale, Bozcaada, Molova, Akçay, Kemer, Ayvalık, Yunda, Midilli, Pilmar, Yera
Trieste Hattı	İstanbul, Midilli, İzmir, Çeşme, Sakız, Pire, Gytheion, Kalamata, Patras, Korfu, Ag. Sarande, Avlonya, Trieste
Kaynak: Evridiki Sifneos "P. M. Courtgi and the Birth of A Greek-Ottoman Liner Company, The Aegean Steamship Company", s. 126; Michael Ant. Kaitatzidis, <i>Atmoploia Aigaiou P.M. Kourtzēs & Sia, 1883-1911/Aegean Steam Navigation P. M. Courtgis & Co. 1883-1911</i> , s.50-59.	

-EK 2-

COURTGI VAPUR KUMPANYASINA AIT ÇEŞİTLİ ANTET VE MÜHÜRLER

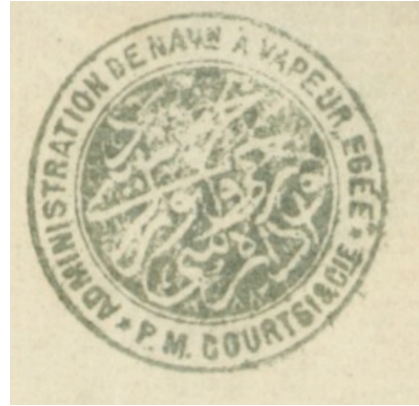
HR. TH. 79/25

HR. İD. 902/20

Y.A. RES. 39/28, Lef 3

ŞD. 117/26, Lef 3

Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi

Kübra Ekiz Barış*

Özet

Bozcaada'nın yüzyıllardır süregelen tarihi geçmişi, ada genelinde birçok tarihi yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Adanın kendine özgü değerlerini anlamak, bir bakıma onun tarihi yapılarının özelliklerini anlamaktan geçmektedir. Bu çalışmanın amacı, Bozcaada tarihi yapılarından birisi olan Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'nin özelliklerini tarihsel süreç içerisinde ve mimarlık bağlamında araştırmak, elde edilen bulguları aynı dönemde yapılmış diğer kiliselerin özellikleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Bu bağlamda, kilise yapısı mekânsal, mimari, liturjik öğeleri ve ek yapıları incelenmiş ve İstanbul'da ve Ege Bölgesinde bulunan, dönemin Rum Ortodoks Kiliseleriyle karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozcaada, Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi.

Bozcaada Kimisis Teodoku Greek Orthodox Church

Abstract

The Bozcaada's past, laden with centuries of human history, has led to the emergence of numerous historic structures scattered across the island. Consequently, a thorough understanding of the unique values of this island cannot be possible without comprehending the specific features of its historical structures. The objective of this research, is to study the features of Bozcaada Kimisis Teodoku Greek Orthodox Church, one of the historical buildings of the island, with an architectural and historical perspective and to evaluate this structure by comparing and contrasting the findings with features of other churches that belong to the same historical period. In order to fulfil this objective, the structure of the church has been studied with respect to its spatial and architectural properties, its liturgical components and annexes, and compared with other coetaneous Greek Orthodox churches located in the Aegean Region and Istanbul.

Key Words: Bozcaada, Kimisis Teodoku Greek Orthodox Church, Church of the Virgin Mary.

* Araş. Gör. Kübra Ekiz Barış İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü ekizk@itu.edu.tr

1.Giriş

Türkiye'nin üçüncü büyük adası olan Bozcaada (Tenedos), Ege Denizi'nin kuzey doğusunda, Çanakkale Boğazı'nın 22 km güneyinde yer almaktadır. 39°52'30"-39°45'00" Kuzey Enlemleri ile 25°52'30"-26°07'30" Doğu Boyamları arasında konumlanmıştır¹. Çanakkale İli'ne bağlı bir ilçe olup kıyı uzunluğu 34.5 km ve yüz ölçümü 36.03 km² dir².

Bozcaada'nın M.Ö. 2500 yılından itibaren günümüze kadar iskan alanı olduğu arkeolojik olarak bilinmektedir. Antik Çağ ve sonrasında adanın yaşam biçimlerinde ekonomik anlamda bir süreklilik olduğu tespit edilmiştir³. Çanakkale Boğazı girişinde önemli bir coğrafik noktada yer alması ve Troya antik kentine yakın bir konumda bulunması nedeniyle Bozcaada, çağlar boyunca devlet adamlarının, tarihçilerin ve seyahatlerin dikkatini çekmiştir. Gemilerin Marmara Denizi'ne girmeden ve Karadeniz'e çıkmadan önce uygun hava koşulları ve rüzgârları beklemek için sığındıkları doğal bir liman olması, adayı stratejik öneme sahip bir alan haline getirmiştir. Troya Savaşı'ndan sonra Yunanlıların ülkelerine dönüşünü anlatan Odysseia Destanı'nda Akha donanmasının Tenedos'a uğradıkları, sığındıkları, burayı üs olarak kullandıkları ve savaş boyunca gızlendikleri yazmaktadır⁴. Şair Vergilius, Troya Savaşı'ndan sağ olarak kurtulan Aeneas'ın İtalya'ya ulaşarak Roma'yı kurma serüvenini anlattığı eseri Aeneid'de, Tenedos'un jeopolitik öneminden söz etmektedir⁵.

Papaz Daniil, XII. Yüzyılda Kudüs'e yaptığı yolculuğu anlatan seyahatnamesinde Bozcaada'yı; "İda (Kazdağı)'ndan Tenedos'a 30 verst vardır ki Büyük Deniz'deki (Ege) ilk adadır. İsa'nın şehidi Avpudimos burada yatmaktadır. Bu adanın karşısında Troid (Truva) isminde büyük olan kent vardır." sözleriyle anlatmıştır⁶.

Pîrî Reis, Kitâb-ı Bahriye adlı eserinde Bozcaada'yı; "Adanın çevresi on sekiz mildir. Alçak ve kıraç yerdir. En yüksek yeri kuzey tarafında birkaç boz tepe vardır. Bu tepelerden bakınca kırk mil uzaklıktaki gemiler görünür. Denizden bakanlar da otuz

- 1 Çiğdem Kaptan Ayhan, Özgün Peyzaj Karakteristiklerine Sahip Mekanlara Yönelik Bir Peyzaj Planlama Yönteminin Ortaya Konulması; Bozcaada Örneği, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2007, s.46.
- 2 Metin Tuncel, "Observation on the Islands of Turkey in the Aegean Sea", *II National Symposium On The Aegean Islands*, 2-3 Temmuz 2004, Gökçeada 2004, s.22.
- 3 Turan Takaoğlu, Bozcaada/Tenedos Etnoarkeoloji Araştırması, <http://cdn.comu.edu.tr/cms/fef.arkeoloji/files/8-bozcaada-tenedos-etnoarkeoloji-arastirmasi.pdf>, (23.10.2017).
- 4 Abdulvahap Onur Bamyacı, Antik Dönem Denizciliğinde Tenedos/Bozcaada: Kıyısız Kullanım ve Ticaret, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006, s.59.
- 5 Virgil, The Aeneid 2: The Story of the Sack of Troy, <http://www.online-literature.com/virgil/aeneid/2/>, (28.11.2017).
- 6 Altay Tayfun Özcan, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XXIV (2), 2009, s.77.

milden bu tepeyi bir çadır şeklinde görürler. Adanın denizden alâmeti bu boz tepedir” sözleriyle tanımlamaktadır⁷.

Yadsınamayacak bir stratejik öneme sahip olan Bozcaada’da, uzun yıllar boyunca farklı etnik gruplar ve dinlerden insanlar birlikte barış içerisinde yaşamıştır. Bozcaada’nın kendine özgü kimliğini, Türk-Yunan halklarının birlikteliği, sosyal yaşamı ve kültürü oluşturmuştur. Bu çok kültürlü birliktelik, ada genelinde birçok tarihi yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Adanın kendine özgü değerlerini anlamak, bir bakıma, onun tarihi yapılarının özelliklerini anlamaktan geçmektedir. Bu çalışmanın amacı, Bozcaada tarihi yapılarından birisi olan Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nin özelliklerini tarihsel süreç içerisinde ve mimarlık bağlamında araştırmak, bu özellikleri dönemin Rum Ortodoks Kiliselerinin özellikleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Bu bağlamda, Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nin tarihini araştırmaya yönelik kaynak taraması yapılmış ve kilisenin yer aldığı Cumhuriyet Mahallesi’nde alan analizleri gerçekleştirilmiştir. Kilisenin yapısal özellikleri, mekânsal, mimari, liturjik öğeler ve ek yapılar olmak üzere dört grupta incelenmiş, incelemelerden elde edilen bulgular aynı dönemde İstanbul’da ve Ege Bölgesinde yapılmış, benzer plan türüne sahip olan Rum Ortodoks Kiliselerinin ortak özellikleriyle karşılaştırılmış ve diğer kiliseler arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

2. Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi

‘Rum’ sözcüğü, ‘Romaios’ kelimesinden bozularak günümüze ulaşmış bir terim olup Hristiyan Ortodoks mezhebinden olan ve kaynağını bu dinden alan Yunanca konuşan insanları betimlemektedir⁸.

Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nin diğer ismi Meryem Ana Kilisesi’dir. ‘Kimisis’ (Koimesis) kelimesi Tanrı doğuran ve ebediyen bakire olan Meryem’in uyuması, yani ebediyete geçmesi anlamında kullanılmaktadır⁹. Bizans’ta, Meryem’in ruhunu vermesi, Meryem’in Ölümü ya da Meryem’in Göğe Alınışı (analipsis) isimleriyle anılmaktadır. Theodoros Studitos’un Şam’lı Yahya’ya yazdığı mektuplar en önemli ikonografik kaynaklardır ve bu mektuplarda Meryem’in ölümü için “Metastasis” kelimesi kullanılmıştır. Başlangıçta tarihi sabit olmayan yortulardan biriyken, İmparator Mavrikios (582-602) döneminde, 15 Ağustos’ta kutlanmaya başlayarak, kalıcı yortulardan biri olmuştur¹⁰. ‘Kimisis Iperaiyas Theotoku’ (Meryem Ana’nın Uykuya Geçişi) yortusu gereği olarak her yıl 15 Ağustos’ta Meryem Ana’nın bedeninin göğe kaldırılması anılmaktadır¹¹ (Tablo 1). Bu yortuya göre, Elçi Tomas

7 Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, İstanbul (tarihsiz), s.116.

8 M. Hakan Gürüney, *Tenedos’dan Bozcaada’ya Unutulmuş bir Ada Hikayesi*, İstanbul 2009a, s.13.

9 Mehmet Alparslan Küçük, “İkonografiden İnanca ‘İsa Mesih’in Dirilişi/Paskalya’ Süreci”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, Aralık 2016, s.232.

10 F. Robert Taft, Annemarie Weyl Carr, *Dormition, The Oxford Dictionary of Byzantium, I*, New York 1991, s.652.

11 Nurdan Türker, İstanbul Rum Ortodoks Dini Ritüellerde Aidiyet Algısı – Temsili, (Yayımlanmamış doktora tezi), Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.214-215.

dışındaki tüm elçiler ölümü anında Meryem Ana'yı görebilmek için Yeruşalim'e gelmişlerdir. Meryem Ana son nefesini verirken Rab Mesih gökten inmiş ve onun ruhunu gökyüzüne taşımıştır. Meryem Ana'nın bedeni Getsemani Bahçesine yakın bir mezara gömülmüştür. Bu olaydan üç gün sonra Elçi Tomas gelip Meryem Ana'nın bedenini görmek istediğinde mezarın boş olduğu anlaşılmış, bedeninin göğe kaldırılması bir meleğin mesajı ve Meryem Ana'nın elçilere görünmesiyle ilan edilmiştir¹².

Tablo 1. Sabit tarihli yortu takvimi (Türker, 2013, sf. 214-215).

Tarih	Yortu İsmi	Tanımlama
8 Eylül	Ton Yenethlion tis İperaiyas Theotoku	Meryem Ana'nın doğduğu gün
14 Eylül	Ipsosis Timiu Stavru	Kutsal Haç'ın yükselmesi
21 Kasım	Ta İsodia Tis Theotoku	Meryem Ana'nın Solomon'un Kilisesi'ne kabul edilişi
25 Aralık	İ Kata Sarka Yennisis Tu İsu Hristu	İsa Peygamber'in doğduğu gün
6 Ocak	Ta Aya Theofania	İsa Peygamber'in Vaftizci Yahya tarafından vaftiz edilişi
2 Şubat	İpapandi İsu Hristu	İsa Peygamber'in Tapınak'taki teslimi
25 Mart	Evangelismos Tis Theotoku	Cebrail'in Meryem Ana'ya doğum yapacağını müjdelemesi
6 Ağustos	İ Metamorfosis Tu Sotiros Hristu	İsa Peygamber'in öğrencileriyle Thavor Dağı'na çıktığında, öğrencilerin uyandıklarında, beyaz giysiler içinde İsa Peygamber'in yüzünü güneşin içinde parlarken görmeleri
15 Ağustos	Kimisis İperaiyas Theotoku	Meryem Ana'nın Uykuya Geçişi

Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi, Cumhuriyet Mahallesi, 220. ada, 1. parselde, Hakimiyeti Milliye ve Atatürk Caddeleri üzerinde yer almaktadır. Kitabesinde 1867-1869 yılları arasında yapıldığı yazılmıştır¹³. Ancak kaynak incelemesi yapıldığında 1819'dan daha önceki dönemde var olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuya açıklık getirmek üzere, eski haritalar ve seyahatnamelerden elde edilen bilgiler, tarihsel süreç içerisinde kronolojik olarak derlenmiştir.

1.1.Tarihsel süreç içerisinde Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi

1485 yılında Dalli Sonetti tarafından hazırlanan 'Ile de Tenedos' isimli Bozcaada haritasında liman, çeşme, adanın ortalarında yer alan bağlık alanlar ve adanın batı ucuna doğru kilise belirtilmiştir¹⁴ (Şekil 1a). 1598-1610 yılları arasında Rosac-

12 Theofilos, 15 Ağustos: Tanrı-Doğuran Bakire Meryem'in Uyuması, <http://www.ortodokslartop-lulugu.org/bayramlar-yortularkutlamalar/15-agustos-tanri-doguran-bakire-meryemin-uyumasi/>, (30.10.2017).

13 Hüseyin Durmuş, Bozcaada'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kültürü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s.140.

14 M. Hakan Gürüney, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*, İstanbul 2006, s.77.

cio tarafından çizilmiş ‘Tenedo’ isimli Bozcaada haritasında ise, ana limanın sağında yerleşim alanı ve kilise, doğu yönünde yer alan dağın eteklerinde ve üzerinde yapılar resmedilmiştir¹⁵ (Şekil 1b). Her iki haritada belirtilen kilisenin yeri, araştırma konusu olan kilisenin bulunduğu alana yakın olmasına rağmen, haritaların çizildiği yıllarda kesin olarak Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’dir şeklinde yorum yapmak doğru değildir. Ancak geçmişten günümüze, kutsal mekanların daha çok bir öncekinin alanında inşa edilmesi¹⁶ ve dinsel alanın sürekliliği göz önüne alındığında, kilisenin aynı bölgede varlığını sürdürmesi olasıdır.

(a)

1: Liman 2: Kilise 3: Çeşme

(b)

1: Liman 2: Kilise 3: Kale

Şekil 1. (a) ‘Ile de Tenedos’ isimli Bozcaada haritası (Gürüney, 2006, sf. 77); (b) ‘Tenedo’ isimli Bozcaada haritası (Gürüney, 2006, sf. 79).

15 Gürüney, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*, s.79.

16 Gürdal Aksoy, *Dersim Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, İstanbul 2016.

Bozcaada'nın merkezi, adanın kuzeydoğusunda kurulmuş olup, 17. yüzyıldan günümüze kadar hemen hemen aynı yeri işgal etmiştir¹⁷. 16. yüzyıl sonlarında yazılmış bir nüfus tahrir defterinde adada 242 Hristiyan, 55 Müslüman aile olduğu belirtilmiştir¹⁸. Richard Pococke'nin 1745 tarihli eserinde adada 200 Rum, 300 Türk aile olduğu ve Rumların bir kilisesi olduğu belirtilmiştir¹⁹. İngiliz gezgin Richard Chandler, 1764 yılında Bozcaada Kilisesi'ne; "Adada 600 Türk, 300 Rum ailesinin yaşadığı sanılmakta. Rumların güzel bir kilisesi var." sözleriyle değinmiştir²⁰

Durmuş'a göre Şemsettin Sami, Kamusül-Alam isimli eserinde Bozcaada Kilisesi'ne; "Ahalisi 3667 kişiden ibaret olup, 1214 Müslim Türk ve küsürü Rum'dur. Adada 3 cami-i Şerif, 1 Tekye, 1 Medrese, 1 Kilise, 1 Rüştîye Mektebi ve Rumlara mahsus zükûr ve ünşa için mektebi rüstiye ve idadiye vardır." sözleriyle yer vermiştir²¹.

İstanbul'un fethinden hemen sonra, başkentte yaşayan Rum Ortodoks ve Katolik tebaya dini açıdan, bazı kısıtlamalarla birlikte geniş bir özgürlük tanınmıştır. Mevcut olan kiliseler korunmuş, yeni kilise yapımı ve çan çalınması ise yasaklanmıştır. Anadolu'da yapılan çalışmalarda 1453 tarihinden 18. yüzyıl sonlarına kadar dini yapı inşasına rastlanmamış olması, yeni kilise inşa etme yaşağının Anadolu için de geçerli olduğunu düşündürmektedir²². Ancak, yangın ya da deprem sonucu tahrip olan bir kilisenin yerine yenisi inşa edilebilmektedir. Eski kiliselerin onarımı verilecek izine bağlı olup²³, onarımda kilisenin mevcut biçimine uyulmalı ve yeni eklentiler yapılmamalıdır. Onarımlar, daha önce kullanılmış malzemelerle yapılabilmektedir²⁴. Onarım için kilise cemaati divana başvurmakta, Babiali'deki kişiler kadımlarla birlikte yapıyı tespit etmektedir. Onarım bittikten sonra, onarım kurallarına uyup uyulmadığı belirlenmektedir²⁵.

Abdülhamit döneminde, Rusya ile yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Rusya'nın, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar üzerindeki etkinliği kabul edilmiştir. Antlaşma maddeleri Fatih döneminden beri yasak olan yeni kilise inşa-

17 Cengiz Orhonlu, "Bozcaada'da Türk Eserleri ve Kitabeleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S.86, 1969, s.139.

18 Başbakanlık Arşivi, Tapu-Tahrir Defteri, Rapor No.702, s.98-101.

19 Richard Pococke, *Description of the East, and Some Other Countries- C.II*, London 1745, s.21-22.

20 Haluk Şahin, *Haluk Şahin'in Bozcaada Kitabı*, Muğla 2005, s.107-109.

21 Durmuş, Bozcaada'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kültürü, s.187.

22 M. Sacit Pekak, "Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler", *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture*, S. 26:2, 2009, s. 251.

23 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s.22.

24 Zafer Karaca, İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s.25.

25 Evangelia Aleksandru, 19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s.12.

sı hükmünü ortadan kaldırır niteliktedir²⁶. Aynalı Kavak Antlaşması'nda (1779) ise Hristiyanların eski kiliseleri onarabilmeleri ve yeni kiliseler yapabilmelerine olanak veren maddeler bulunmaktadır²⁷. II. Mahmut dönemiyle birlikte padişah fermanı, sadece yeniden inşa edilecek kiliseler için zorun hale getirilmiştir²⁸. Tanzimat Fermanı (1839) ile Müslüman olmayan cemaatin hukuksal eşitliği kabul edilmiştir. Sadrazam Rıza Paşa'nın;

“Müslüman, Hıristiyan, Musevi hepiniz bir hükümdarın uyruğu, bir babanın çocuklarıdır. Padişah efendimiz bütün uyruklarının ırz, namus, can ve malını güvence altına alan yasalarına, Osmanlı ülkesinin her tarafında eksiksiz uyulmasına kesin kararlı buldukları için, içinizden haksızlığa uğrayan ve zulüm gören kimseler varsa, hemen meydana çıksınlar; adaletin gereklerinin yerine getirilmesini istesinler. Müslüman ve Hıristiyan, zengin veya fakir askeri ve sivil memurlar veya din adamları, sözün kısıtı bütün Osmanlı uyrukları, adaleti herkes için eşit olarak kullanan padişahın iyi niyetlerinden tamamen emin olmalıdırlar.”

sözleriyle Gayrimüslimlere tanınan hakların korunması dile getirilmiştir²⁹. İslahat Fermanı (1856) ile herkes ibadet ve inanç açısından serbest bırakılmıştır. Bu dönemle birlikte, Hıristiyanlara kiliselerini onarma ya da hükümete başvurduktan sonra yenilerinin inşa etme hakkı verilmiştir³⁰.

Osmanlı İmparatorluğu için 19. yüzyıl büyük değişimlerin yaşandığı bir süreç olmuştur. Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaanın bu yüzyıla kadar görülmedik bir şekilde yoğun imar faaliyetine girdiği gözlenmektedir³¹. Gayrimüslim tebaa, Anadolu'nun her bölgesinde ve İstanbul'da çok sayıda yeni kilise inşa etmiştir. Pekak'a göre yeni inşa edilen veya kitabelerinde yazıldığı üzere temelden itibaren onarılan bu kiliselerin çok büyük boyutlara sahip olması, orada yaşayan gayrimüslim vatandaşın gereksinmesinin çok ötesinde bina inşa etmek, zenginliğin yanısıra sosyo-psikolojik nedenlerle açıklanabilecek bir durumdur³². Bu dönemde farklı plan türleri denenmiş, anıtsal yapılar inşa edilmiştir³³.

26 Pekak, “Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler”, s.251.

27 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt:1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara 1953, s.156.

28 Karaca, İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler, s.27.

29 M. Sacit Pekak, “18-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri”, *Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyumu*, 23-25 Ağustos 1996, Ankara 1997, s.75-90.

30 Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Emisite*, (çev. Devrim Evcı), Ankara 1997, s.90.

31 M. Sacit Pekak, Suavi Aydın, “Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.2, s.126.

32 Pekak, “Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler”, s.253.

33 Aleksandru, 19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri, s.21.

Lozan Antlaşması'ndan (24 Temmuz 1923) sonra Yunanistan ile imzalanan 19 maddelik 'Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol' ile Türkiye'deki Rumlar'la Yunanistan'daki Müslümanlar yer değiştirmiştir³⁴. Bu dönemde yeni inşa edilen kiliseler, bazıları tamamlanamadan terkedilmek zorunda kalınmıştır. Lozan Antlaşması'nın 42. Maddesi'nde:

“...Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemeyecektir.”

ibaresi yer almaktadır. Bu madde, Yunanistan'a gitmek zorunda kalan Hıristiyan vatandaşların, gitmeden önce inşa ettikleri dini yapıların korunmasını zorunlu kılmaktadır³⁵.

Durmuş'a göre Osmanlı İmparatorluğu kaynaklarında, Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'nin Hicri 1234 (Miladi 1819) tarihinden önce meydana gelen bir savaşta yıkıldığı ve yeniden yapılması için Gayr-i Müslimlerin İstanbul hükümetinden izin istediği şu sözlerle belirtilmiştir:

“...Efendimiz hazretlerinin havas-ı celilesi olan Biga sancağına mülhak cezîre-i Bozcaada'sında mütemekkinün Rûm milletinin karabas vekili ve kocabasileri ve bâ-cem'ihim reâyâ fukarâları meclis-i ser'a gelüp söyle takrîr-i kelâm ve istirhâm itdiler ki bundan akdem cezîre-i merkümenin iki yüz yirmi iki Muharrem'inin on dördüncü günü tarihinde vuku' bulan muharebe ve istilâda bazı İslâm ve reâyâ menzilleri ve dükkanları ol hynda ibadethânemiz dahi ihrak ve hedm ve harab olub bi-inâyeti'llâhi Teâlâ ba'dehu sâye-i hazret-i pâdisâhiden cümlesi...”³⁶.

Bu istek, Padişah tarafından olumlu karşılanmış ve şu sözlerle yanıtlanmıştır: “Reâya olan cezîrede kenîsa bulunmak zarûridir. Fetâvâ-yı serifeye mürâcaat olunan ser'-i şerîf cevaz virür ise tamire ruhsat virülür”. Böylece Rum Ortodoks Cemaati, kendi olanaklarıyla kiliseyi yeniden inşa ettirmiştir. Kilise içerisinde narteks bölümünde bulunan bir fotoğraftaki Yunanca metinde:

“Tenedos Şehrindeki büyük kilise Assumption'a adanmış (Assumption, Meryem Ana'nın göğe kabul edilişi) Türklerin emriyle, arkadaki camiyi kapatmaması için yolun en aşağı seviyesine inşa edilmiştir. 1819 yılında yeniden inşa edilmiş, 1860'da onarım geçirmiştir. Şehrın Rum Mahallesini mahveden 1874 yılındaki büyük yangından sağlam kalan tek yapıdır. Kuzey tarafında giriş, batı tarafında çan kulesinin bulunduğu duvarla çevrilidir. Doğu tarafındaki mermer

34 Ali Cengizkan, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, Ankara 2004, s.18.

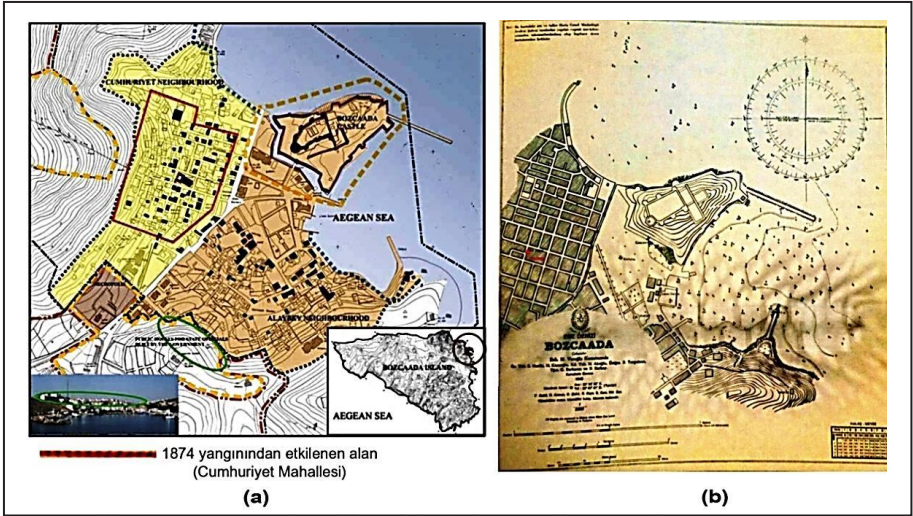
35 Pekak, “Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler”, s.253.

36 Durmuş, Bozcaada'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kültürü, s.140-141.

plakada; bu çan kulesinin 1890 yılında Kavouni çiftinin anısına onların finansmanıyla inşa edildiği”

yazılmıştır. Bu yazıda söz edilen “1819 yılında yeniden inşa edilmiş” cümlesi, kilisenin padişahın izniyle büyük bir onarımdan geçirildiğini teyit etmektedir.

Rum mahallesinde 1874 yılında çıkan yangın ciddi bir tahribata neden olmuştur (Şekil 2a). Günümüzde en eski binanın 1876 tarihinde inşa edilmiş olması bu tarihi desteklemektedir. Kilisenin yangından hasar görmediği, yukarıda bahsedildiği üzere, nartekste bulunan yazıdan anlaşılmaktadır. Yangın sonrası yeniden düzenlenen Rum Mahallesi, ızgara şeklinde tasarlanarak rüzgarın bütün bölgelere dağılması ve deniz manzarasının sürekliliği sağlanmıştır³⁷ (Şekil 2b).

Şekil 2. (a) 1874 yangınından etkilenen bölge (Akpınar ve diğ., 2011, sf. 333); (b) 1949 yılı Bozcaada Haritası (Gürüney, 2006, sf. 133).

Kilisenin 1890 yılında yeni bir onarım geçirdiği narteksten naosa ulaşılan kapının üstündeki dikdörtgen kitabeden anlaşılmaktadır (Şekil 3). Kitabeler Prof. Dr. Evangelia Aleksandru Şarlak tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Kitabede; “Bu Kutsal Aziz Theotokou Kimiseos Kilisesinin onarımı Saygıdeğer Midilli Despotu Sayın Kallinikos ve Başrahip Sayın Samouil ve Saygın Mütevellisi Sayın Hacipanagiotoy Riga ve Hristiyan Ortodoks cemaati tarafından gerçekleştirilmiştir. 8 Temmuz 1890” yazmaktadır. Kapının solundaki levhada; “Bağcılara minnetiyle ve (Tanrı’nın kutsamasıyla) 1890 Temmuz ayında onarıldı.” ve sağındaki levhada;

37 Gürüney, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*, s.133.

“Saygın Metropolit ve Başrahip Meliton 1950-1963 Tenedos minnetiyle onarıldı.” yazmaktadır.

Şekil 3. Kilisenin naosa açılan kapısı üzerindeki kitabe ve her iki yandaki levhalar.

7 Kasım 1912’de, Balkan Savaşı sırasında, Bozcaada, Amiral P. Koundouriotis komutasındaki Yunan donanması tarafından işgal edilmiştir. Bu tarihte yayımlanan Şark Ticaret Yıllıklarına göre adada 1500 Türk ve 3500 Rum vardır. İşgalin başlamasıyla Türk nüfusun yarıdan fazlası Anadolu’ya göç etmiştir³⁸. Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan Nüfus Mübadelesi’ne ilişkin Sözleşme’ye göre, İstanbul, Bozcaada ve Gökçeada’da yaşayan Rumlar mübadele dışında tutulmuştur. Lozan Antlaşması’yla Bozcaada Türkiye’ye bırakıldığında, Yunanistan Başbakanı Venizelos Bozcaada halkına orijinali Atina Müzesinde bulunan telgrafı şu sözlerle çekmiştir (Şekil 4):

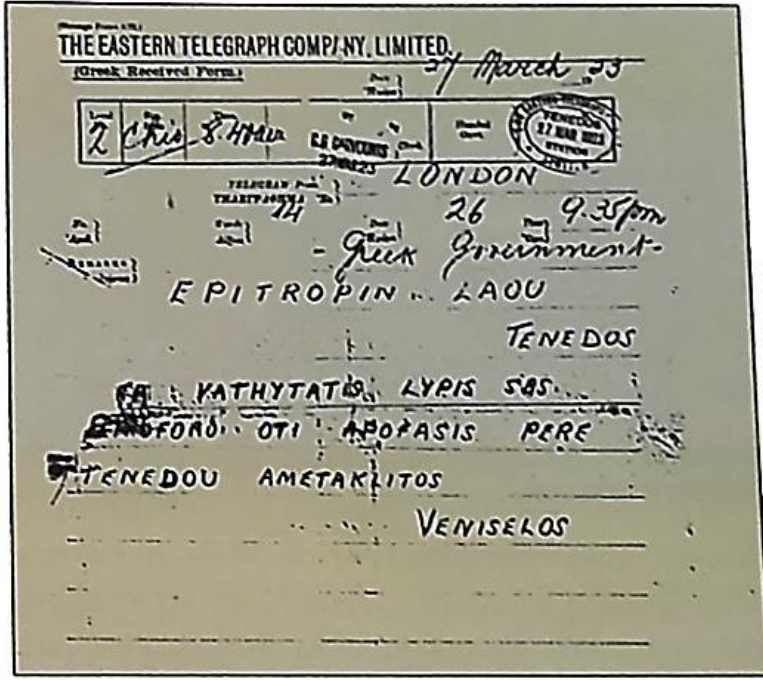
“Tarih: 27 Mart 1923

Gönderen: Elefterios Venizelos

Derin üzüntülerimle size bildirim ki, Bozcaada ile ilgili karar olumsuzdur.”³⁹.

38 Gürüney, *Tenedos’dan Bozcaada’ya Unutulmuş bir Ada Hikayesi*, s.13.

39 Gürüney, *Tenedos’dan Bozcaada’ya Unutulmuş bir Ada Hikayesi*, s.13.

Λονδίνο, 27 Μαρτίου 1923. Το ιστορικό τηλεγράφημα του Βενιζέλου.

Şekil 4. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Bozcaada halkına çektiği telgraf.

Telgrafi alan Rum halkın çoğunluğu Atina, Pire, Selanik ve Midilli'ye göç etmiş, Türkler ise Bozcaada'ya geri dönmeye başlamıştır. Daha sonraki yıllarda yaşanan çeşitli olaylar Bozcaada Rumlarının yaşamlarını olumsuz yönde etkilemiş ve Rumların Bozcaada'yı terk etmelerine neden olmuştur. Trakya olayları (1934), daha önceden askerlik yapsa dahi azınlık erkeklerin askere alınmaları (1941), Varlık Vergisi (1942), İstanbul merkezli 6-7 Eylül olayları (1955), Kıbrıs Krizi (1963), Bozcaada Karma Rum Okulunun kapatılması (1964) ve Kıbrıs Savaşı (1974) sözü edilen olumsuz olaylara örnek gösterilebilir⁴⁰.

7 Eylül 1986 tarihinde Osman Balcıgil, Cumhuriyet gazetesinde Bozcaada ile ilgili bir yazı yayınlamıştır. Adada bulunan Türk ve Rumlarla yapılan röportajdan oluşan yazıda, 6-7 Eylül olaylarının ve Kıbrıs Harekatının (1974) Bozcaada Rumlarının dini hayatı üzerindeki etkisine değinilmiştir⁴¹:

40 Gürüney, *Tenedos'dan Bozcaada'ya Unutulmuş bir Ada Hikayesi*, s.14.

41 Osman Balcıgil, "Bozcaada", *Cumhuriyet Gazetesi*, 1986.

“Madam Babuliyö, kadehlerdeki mandalina likörlerini tazelerken anlatıyor:

‘İki bin Rum nüfus vardı o zaman adada. Çanlar bir çalardı ki durulmazdı sesinden. Heyecanlanırdı insan. İster istemez kalkar giderdi ayine.

Sonra 6-7 Eylül hadiseleri, yirmi yıla kalmadan Kıbrıs Harekatı...

Bozcaada Kilisesi’nin çanı, pazar sabahı, sesi soluğu kesilmiş bir ihtiyarın son sözleriymişçesine tıngırdıyor.

Onu geçmeyen kadın, beşi geçmeyen erkek ve bir de papazla karısı.

Emekli matematik öğretmeni, zangoç da sayılacak olursa Bozcaada Kilisesi’nin çatısı altında toplam 17 kişi var.

Cemaat, tek başına koro gibi davranan papazın karısıyla, yüzlerce kişiye vaaz vermeyeli yıllar olmuş İmrozlu (yeni adıyla Gökçeada) papazı hüzünle izliyor.

Rumlar, Bozcaada’da şimdilerde çocuklar ve yaşlılar da dahil olmak üzere sadece 120 kişiler. Bir zamanlar, 1950’li yılların başlarında, sayıları iki bini aşkınmış. Ama sonra olanlar olmuş.”

Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi taşınmazları, 1991 yılındaki kadastro çalışmaları sırasında, hazine ve belediyenin üzerine geçirilmiştir. Bunun üzerine kilise vakfı yerlerini geri almak için Bozcaada Kadastro Mahkemesi’ne başvurmuştur. Açılan davanın kaybedilmesi üzerine kilise vakfı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) başvurmuştur. AİHM, 6 Ocak 2010’da verdiği kararla, Türkiye’den mülkleri üç ay içerisinde iade etmesini istemiştir⁴². Böylece Bozcaada Kadastro Mahkemesi İkinci bir dava açılmış, ancak, bu mahkemenin sonucu beklenmeden Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi, kiliseye ait manastır ve mezarlık belediye ve mal müdürlüğüne iade edilmiştir⁴³.

2009 yılında Bozcaada’da yaklaşık 20 Rum vatandaş yaşamaktaydı. Gürüney’e göre Rum cemaatin nüfus azalış hızının yüksek olması, yakın zamanda Bozcaadalı Rumların anılarda kalacağını düşündürmektedir. Ona göre, eski bir Rum kasap havasının sözleri, yıllarca sürmüş olan bu süreci özetler gibidir⁴⁴:

“Hoşça kal Meryem Ana,

Bu bir sohbeti,

Bir rüya idi,

Unuttuk gitti...”

42 Mimdaporg, Rum Teodoku Kilisesi İstisnayı Bozacak Mı, <http://www.mimdap.org/?p=49964>, (26.10.2017).

43 Eyüp Serbest, Mahkemeyi Beklemeden Rum Kilisesini Geri Verdik, <http://www.hurriyet.com.tr/mahkemeyi-beklemeden-rum-kilisesini-geri-verdik-18221385>, (30.10.2017).

44 Gürüney, *Tenedos’dan Bozcaada’ya Unutulmuş bir Ada Hikayesi*, s.14.

Bozcaada Kilisesi günümüzde, Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı'na bağlı olup Vakıf başkanı Pelagia Pişirici'dir. Pazar günleri ve diğer özel dini günlerde ibadete açıktır.

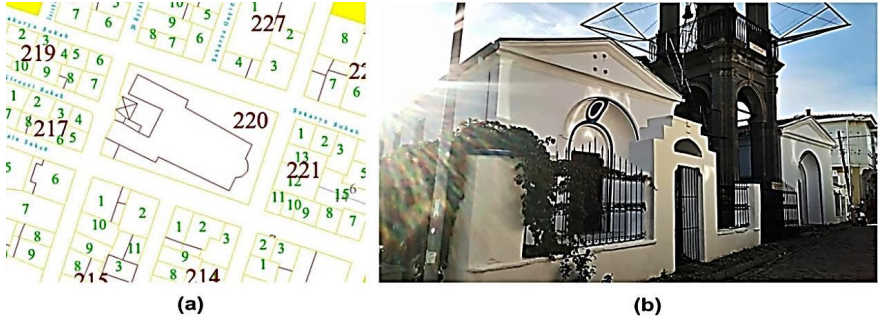
2.2.Mimarlık bağlamında Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi

Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilise yapısının özellikleri mekânsal, mimari, liturjik öğeler ve ek yapılar olmak üzere dört grupta değerlendirilmiştir.

2.2.1. Mekansal öğeler bağlamında değerlendirme

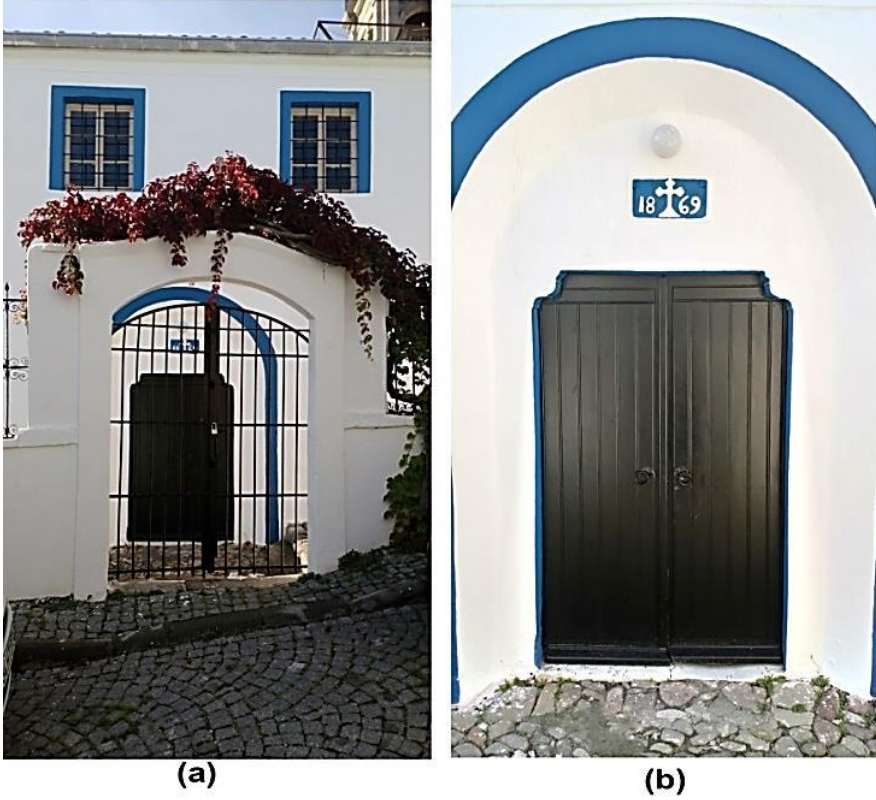
2.2.1.1. Kilisenin planı

Yapı etrafı duvarlarla çevrilmiş bir avlu içerisinde, doğu-batı yönünde, apsi- se dik olarak konumlandırılmış üç nefli bazilikal plan şemasına sahiptir (Şekil 5a). Yapının doğusunda orta nef hizasında yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks bulunmaktadır. Narteksin kuzey ve güney ucundan başlayarak batıya doğru uzanan ve naostan bir kat daha yüksek olan simetrik iki blok bulunmakta ve bu bloklar batıdaki çan kulesi hizasında sonlanmaktadır (Şekil 5b). Misafir odası ve kiliseye ait diğer kullanım alanlarının yer aldığı blokların giriş kapıları, batıda, yuvarlak kemerli derin bir niş içerisinde. Bloklar, çatı hizasında üçgen alınlıkla son bulmaktadır. Yapı, marsilya tipi kiremit ile kaplanmış beşik çatıya sahiptir.

Şekil 5. (a) Kilisenin vaziyet planı; (b) Çan kulesi hizasında sonlanan simetrik blokların batı yönünden görünüşü.

Çan kulesinin bulunduğu avluya, batı yönünde daha üst kottan bir giriş olup, bu kottan avluya kumtaşı kaplama malzemesine sahip yığma bir merdivenle inilmektedir. Kuzey ve güney cephelerde simetrik olarak bulunan iki girişten de avluya ulaşılabilmektedir (Şekil 6a). Kuzey ve güneydeki giriş kapıları yuvarlak kemerli derin bir niş içerisinde yer almaktadır ve üstünde onarım tarihi olan 1869 yılı yazılıdır (Şekil 6b). Avlu ve narteksin zemini karo mozaik kaplıdır.

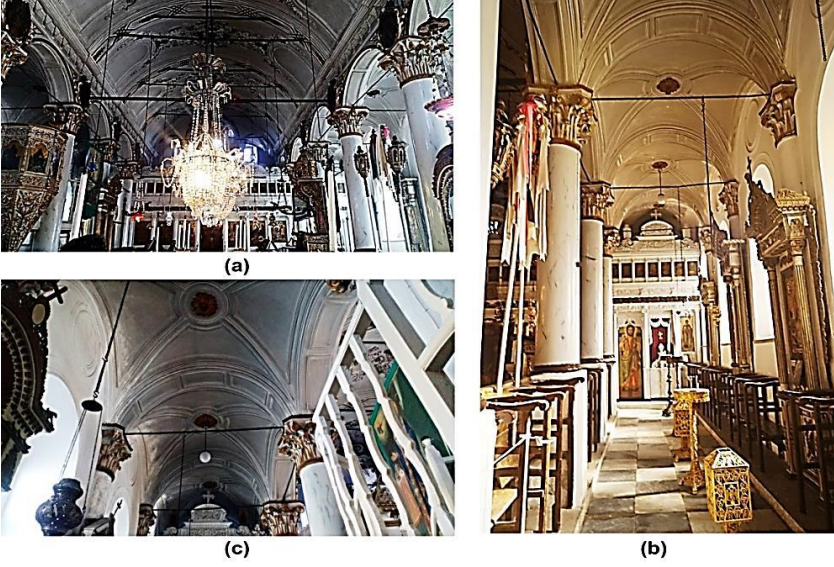

Şekil 6. (a) Kuzey ve güney cephelerdeki simetrik giriş kapısı; (b) Yuvarlak kemerli niş içerisinde yer alan 1869 tarihli kapının görünüşü.

2.2.1.2. Naos

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç neften oluşmuş naosta, orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksektir (Şekil 7a). Naosta nef ayrımı korent başlıklı ve taştan yapılmış kare kaideli altışar sütunlu sıralarla sağlanmış olup toplamda 12 adet sütün 12 Havari'yi sembolize etmektedir (Şekil 7b). Sütunlar birbirlerine doğu-batı yönünde kemerlerle bağlanmıştır. Naosun kuzey ve güney duvarları simetrik düzenlenmiştir. Buralarda pencereler arasında duvara gömülü yuvarlak sütunlar bulunmaktadır. Her iki yan nef çapraz kemerlerle altı adet çapraz tonoz biçiminde (Şekil 7c), orta nef ise yuvarlak tonoz biçimindedir. Alçı sıva ile tamamen kaplanmış ve kabartmalarla süslenmiş tonozların taşıyıcı malzemesi tam olarak belirlenemese de, doğal ya da yapay taş gibi küçük boyutlu malzemelerin harçlar yardımıyla bir araya getirilmesiyle yapılmış olduğu düşünülmektedir. Karşılıklı tonozlar çelik gergi elemanlarla

bağlanmıştır. Yan neflerin döşemesi orta neften bir basamak daha yüksektir. Naosun zemini mermer bloklarla kaplanmıştır.

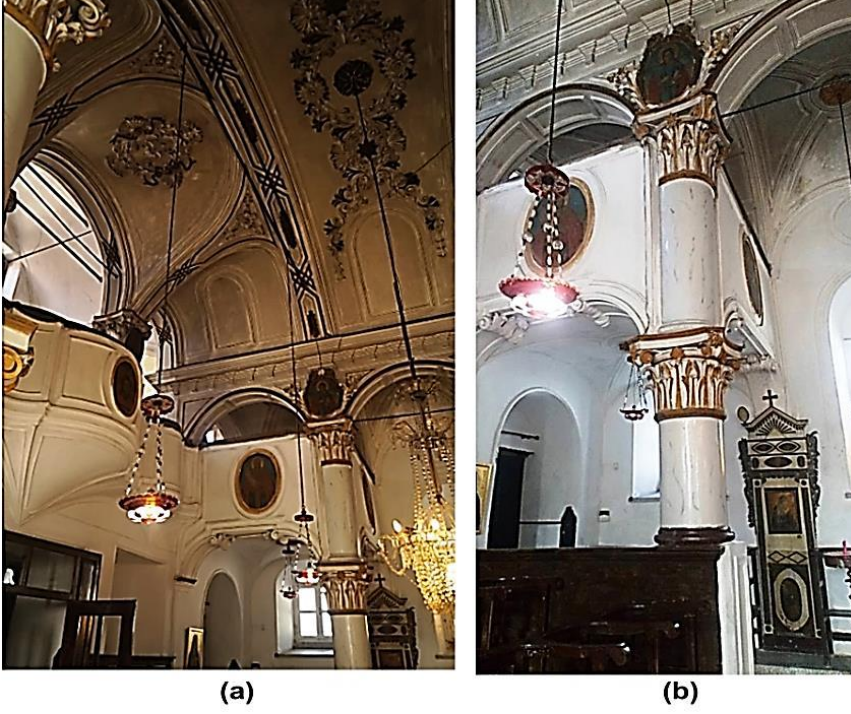
Şekil 7. (a) Yan neflerden daha geniş ve yüksek olan orta nefin görünüşü; (b) Korent başlıklı ve kare kaideli sütunlar; (c) Çapraz tonozlu orta neflerin görünüşü.

2.2.1.3. Narteks

Batıda yer alan narteks kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Narteksin üstü ahşap kaplanmıştır. Narteks avluya beş adet yuvarlak kemerle açılmaktadır. Narteksten naosa, biri ekseninde daha uzun ve daha geniş, diğer ikisi yanlarda simetrik olan üç giriş kapısıyla girilmektedir.

2.2.1.4. Galeri

Batıda yan nefler ve narteks üzerindeki galeri, kuzey- güney doğrultusunda olup, her iki yan nef üzerinde naosa doğru birer tonozluk çıkıntı yapmıştır (Şekil 8a). Galerinin yan nefler üzerindeki bölümü naosta, bodur sütunlar ve bu sütunları bağlayan yuvarlak kemerlerle sınırlıdır (Şekil 8b). Kadınlara ait olan galeri kapalı olduğundan girilememiştir.

Şekil 8. (a) Yan neflerden naosa doğru birer tonozluk çıkıntı yapan galeri katı; (b) galerinin taşıyıcısı olan bodur sütunların görünüşü.

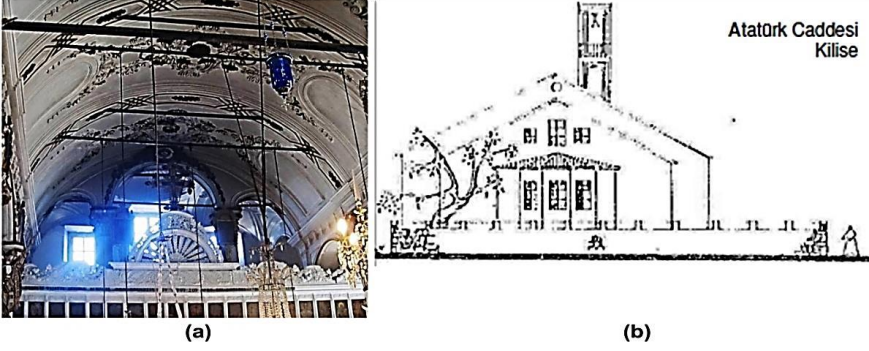
2.2.1.5. Bema

Naosun doğusunda kutsal kabul edilen bemaya girilememiştir. Bema, yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir.

2.2.1.6. Apsis

Ortadaki tonozun sonunda içten ve dıştan yuvarlak apsis, apsinin ortasında ve önündeki iki sütun arasında ortada birer küçük kubbeye bu kubbelerin yanında birer küçük çapraz tonoz yer alır (Şekil 9a)⁴⁵. Apsisin ortasında ve her iki yanında simetrik olmak üzere 2 şer kanatlı ve söveli üç adet pencere bulunur (Şekil 9b). Apsisin çatısı alaturka tipi kiremit kaplamadır.

45 Orhonlu, Bozcaada'da Türk Eserleri ve Kitabeleri, s.140.

Şekil 9. (a) Apsiste bulunan sütunların naostan görünüşü; (b) Atatürk Caddesi'nden bakıldığında kilisenin apsisi (Erdinç, 2008, sf.194).

2.2.2. Mimari öğeler bağlamında değerlendirme

2.2.2.1. Kemerler

Yapı genelinde yuvarlak kemerler kullanılmıştır. Ancak, kemerlerin taşıyıcı malzemesinin türü belirlenememiştir.

2.2.2.2. Giriş açıklıkları

Avludan narteks bölümüne giriş batıdaki beş adet yuvarlak kemer arasında yer alan üç adet ahşap çift kanatlı kapıyla sağlanmaktadır (Şekil 10a). Diğer iki kemer arasında kapı bulunmayıp aynı renkteki ahşap kasalarla pencere şeklinde tasarlanmıştır (Şekil 10b). Kapılardan biri orta nef, diğer ikisi yan neflerin hizasındadır.

Şekil 10. (a) Avludan nartekse açılan üç kapıdan birinin görünüşü; (b) Kapıların yanındaki kemerler arasında yer alan pencereler.

2.2.2.3. Pencereler

Kuzey ve güney cephelerindeki yan nef duvarları simetrik düzenlenmiş olup dörder adet karşılıklı iki kanatlı ahşap pencere vardır. Pencereler aynı hizada, eş aralıklı ve içten yuvarlak kemerli açıklıklardır. Yuvarlak kemerler dış cepheye yansıtılmadığından dıştan dikdörtgen görünürler. Naosun batı cephesinde, galeri katı hizasında dört adet ve bunların üstünde üç adet ikişer kanatlı ahşap pencere, en üstte ise bir adet dairesel pencere vardır (Şekil 11a). Narteksin her iki yanından çan kulesi hizasına kadar uzanan her iki blokta kuzey ve güney yönünde karşılıklı üçer adet iki kanatlı ahşap pencere bulunmaktadır (Şekil 11b).

Şekil 11. (a) Yapının batı cephesinin pencere düzeni; (b) Ek blokların kuzey ve güney cephelerdeki simetrik pencere düzeni.

2.2.2.4. Sütun başlıkları

Naosta bulunan sütun başlıkları korint tipinde olup yaldızlı boyalarla renklendirilmiştir.

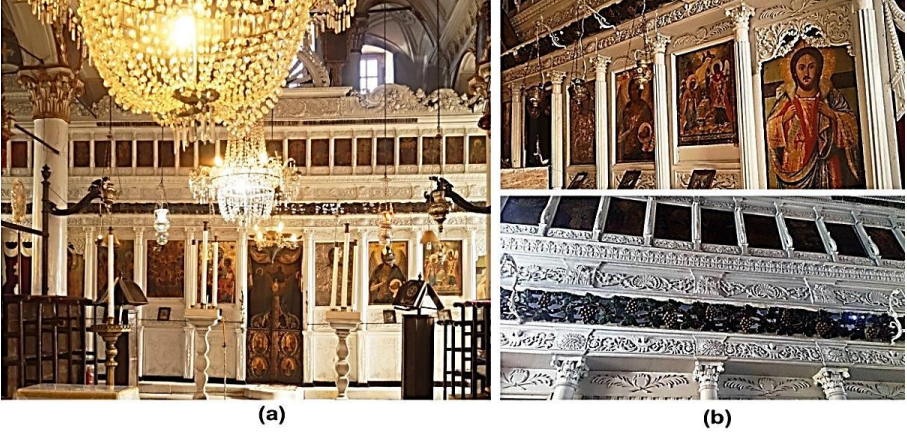
2.2.3. Liturjik öğeler bağlamında değerlendirme

2.2.3.1. İkonastasis

Önceleri ayine katılanların bemaı görebilecekleri yükseklikte bir ayırıcı birim olan templon duvarı, liturjide meydana gelen değişimler sonucu zamanla bemaı naostan tamamen ayıracak yüksekliğe ulaşarak “ikonastasis” adını almıştır⁴⁶. Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nin ahşap ikonastasisi, orta nef hizasında ve her iki

46 Ferda Barut, Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem’in Uykusu) Tasvirleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012 s.11.

yan nefin ortasında olmak üzere üç girişe sahiptir (Şekil 12a). 14 adet yivli sütunla bölümlere ayrılmış ikonostasiste sütunlar, naostaki sütunların bir tekrarı olup korent başlığa sahiptir ve yüksek kare kaide üzerinde yer almaktadır. Kaidelerin arasında kalan kare bölümlerin üzerinde bitkisel motiflerin işli olduğu rölyefler bulunmaktadır. Bitkisel bezemelerin arasına melek tasvirleri yerleştirilmiştir. Özellikle friz halinde asma dalı, yaprağı ve üzümler dikkati çekmektedir (Şekil 12b). İkonostasis, üzerinde neoklasik öğeler ve barok detaylar barındıran eklektik bir üsluba sahiptir.

Şekil 12. (a) Ahşap ikonastasisin genel görünümü; (b) ikonostasis üzerinde Bozcaada bağcılığını sembolize eden bitkisel bezemeler.

İkonalar ikonostasis üzerine liturjinin gereğine uygun olarak yerleştirilirler. İsa, Meryem ve Vaftizci Yahya bu düzenin değişmez elemanları iken, diğer ikonalar gerçekleştirilecek ayinin niteliğine göre değişebilirler. Ortodoks inancının belkemiği olan baş melekler, kilise babaları ve azizler de bu düzende yerlerini alırlar⁴⁷.

Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi ikonastasisinin ortasında yer alan kutsal kapının üst bölümünde Kutsal Mendil (Hagion Mandilion) olarak bilinen elle yapılmamış ikona vardır. Bu ikonada İsa bir bez üstüne tasvir edilmiş olup İsa'nın yüzünün ifade edildiği bu bez, mendil (mandylion) olarak adlandırılır⁴⁸. Kapının üzerinde ise müjdeleniş sahnesi tasvir edilmektedir.

47 Barut, Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem'in Uykusu) Tasvirleri, s.11.

48 Evangelia Aleksandru Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvaran Bağımsız İkonalar, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s.13.

Kapının sol tarafında, kapıdan sütunla ayrılmış olan ilk ikona, Pantokrator İsa tasviridir. Tanrı'nın, İsa'nın bedeninde insan formu görünümündeki tasviri olup burada İsa Mesih 'varlığa hayat veren' simgeselliğini taşır⁴⁹. Sağ el yukarıya doğru kutsal pozisyonda, sol elinde ise İncil taşımaktadır. Halenin çemberi üzerinde bir haç, haçın kollarında ise “Ω O N” harfleri yer alır. Bu harfler “Var Olan” anlamını taşımakla birlikte Tanrı'nın gizli varlığını temsil etmektedir⁵⁰. Ancak Pantokrator İsa ikonasında İsa'nın yüzü dışındaki bütün bölge günümüzde gümüş kaplanmış durumdadır.

Pantokrator İsa tasvirinin yanında, Vaftizci Yahya (O Baptistes İoannes) büst şeklinde resmedilmiştir. Sağ eliyle kutsamaktadır. Üzerini sadece bir kumaş parçası örtmektedir. İkonanın solunda bir taş üzerinde bir tepsi, tepside kesik baş yer alır. Kudüslülerin çoğu Vaftizci İoannes'e gelip günahlarını affettirmek için vaftiz oluyordu. Kral Hirodes Antipas kendi üvey kardeşi Filippus'un eşi Hirodyia ile evlenebilmek için ilk eşini boşadı. Fakat kutsal Yasa'ya aykırı olan bu evlilik Vaftizci İoannes tarafından da onaylanmadı. Bu nedenle ona kin bağlayan Hirodyia onu öldürtmek istemektedir. Yahya'nın dürüst bir kişi olduğunu bilen Hirodes ondan korkmakta ve onu korumaktadır. Hirodes bir gün doğum gününde sarayda eğlence düzenlemişti. Bu eğlencede Hirodyia'nın kızı dans etti. Çok güzel dans eden kıza, kral ne isterse ona verebileceğini söyledi. Bunun üzerine annesinin baskısıyla İoannes'in başını istedi ve kral cellad yollayıp İoannes'in başını kestirtti. Bir tepsi içinde kesik baş getirilerek genç kıza sunuldu⁵¹.

Vaftizci Yahya ikonasının yanında Müjdeleniş (Evangelismos) ikonası yer almaktadır. Bu ikonada Başmelek Gabriel gökten inmekte ve sağ eliyle karşısında duran Meryem'i kutsamaktadır. Melek, İsa'nın doğumunu müjdelir. “EyTanrı'nın lütfuna erişen kız, selam! Rab seninledir.” “Sen Tanrı'nın lütfuna eriştin. Bak gebe kalıp bir oğul doğuracaksın ve adını İsa koyacaksın. O büyük olacak. Kendisine en yüce Olan'ın Oğlu denecek. Rab Tanrı O'na atası Davut'un tahtını verecek” (Luka 1,28:30-32). Meryem sakın ve mağrur tasvir edilir⁵².

Müjdeleniş ikonasının yanında ise yan kapı olarak işlevinde Çoban İsa (Kalos Pöimn) tasviri yer almaktadır. Bu tasvirde İsa çobanlık yaparken betimlenmektedir. Omuzlarında bir kuzu taşır⁵³.

Ana kapının sağ tarafındaki ilk ikona Yol gösteren Meryem (Meryem Odegeitria) tasviridir. Bu tasvirde her iki figürün yüzü seyirciye doğru, Hz. Meryem'in başı hafif sola eğimli sabit bir şekilde bakar vaziyettedir. Burada ifade edilmek istenen kutsallığın yanı sıra hayat ve gerçektir. Karakteri sert dogmatik ve hiyerattiktir. Sol

49 Enver Ateş, İkonaların İnanç Üzerindeki Tesiri, https://www.academia.edu/30815961/%C4%B0konalar%C4%B1n_%C4%B0nan%C3%A7_%C3%9Czerindeki_Tesiri, (22.03.2018).

50 Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvarдан Bağlımsız İkonalar, s.15.

51 Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvarдан Bağlımsız İkonalar, s.18-19.

52 Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvarдан Bağlımsız İkonalar, s.19.

53 Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvarдан Bağlımsız İkonalar, s.15.

koluyla İsa'yı tutar, sağ eli göğsüne dayalıdır. Kucağındaki İsa üç yaşlarında bir çocuk olarak resmedilir⁵⁴.

Yol gösteren Meryem'in yanındaki ikona, Meryem'in Ölümü olarak bilinen "Koimesis" ikonasıdır. Çok figürlü bir ikona olmasına rağmen tüm dikkat Meryem ve İsa üzerine yoğunlaşmaktadır. Meryem bir yatağın üzerinde ölü vaziyette resmedilmiştir. Yatağın hemen arkasında sahne ortasında İsa, Hz. Meryem'in ruhunu tutmaktadır. Meryem'in Ruh'unu kundaklanmış bir bebek sembolize eder. Meryem'in elleri birbirinin üzerinde, aynı hareket bebek Meryem tarafından tekrarlanmaktadır. Tepede altı kanatlı serafim ve iki yanında ise dört melek tasvir edilir. Melekler yüzlerinde acı bir ifadeyle İsa'ya doğru eğilmektedirler. Serafimin üzerinde göklerin içinden bir yarım çember çıkmakta ve bu çemberin içinde iki melek bakmaktadır. Yatağın etrafında on iki havari, üç kilise babası, solda ve arkada üç kadın yer almaktadır. Havarilerden Petros, Meryem'e doğru tütsü kabı thymiaton ile durmakta, Paulus ise Meryem'in ayaklarına doğru eğilmektedir. Kilise babaları ellerinde kutsal kitap tutmaktadırlar⁵⁵.

Koimesis ikonasının yanında, en üstte İsa'nın figürü bulunan üç kilise bilgisinin tasviri yer almaktadır. Bunun yanında ise kutsal perdeli bir diğer yan kapı bulunmaktadır.

İkonastasisin en üst sırasında küçük sütunlarla bölünmüş alanların içine İsa'nın hayatından sahnelerin yer aldığı resimler yerleştirilmiştir. Daha yukarıda ise yarım yuvarlak ışınal motif üstünde İsa'nın çarmıha geriliş tasviri vardır. Genel olarak ikonastasiste kanonik bir düzenleme olduğu söylenebilir.

2.2.3.2. Ambon

Naosta batıdaki üçüncü sütunun üzerinde varaklı ahşap ambon bulunmaktadır (Şekil 13a). Ambona metal merdivenle çıkılmaktadır.

2.2.3.3. Despot koltuğu

Naosta doğudan ikinci sütunun önündeki dört basamakla çıkılan ahşap despot koltuğu oyma ve kabartma tekniğinde varaklı bitkisel motiflerle bezelidir (Şekil 13b).

54 Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvardan Bağımsız İkonalar, s.15.

55 Şarlak, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvardan Bağımsız İkonalar, s.32-33.

Şekil 13. (a) Ahşap ambon; (b) Ahşap despot koltuğu.

2.2.3.4. Süsleme

Yapının dış duvarlarında herhangi bir süsleme yoktur. Beyaz kireç badana ile sıvanmış dış cepheye taş silmeler ve pencerelerin çevresindeki mavi renge boyanmış taş sövelerle hareket kazandırmıştır.

Yapının içinde yoğun bir alçı süsleme görülür (Şekil 14a). Alçı süslemeler yer yer yıldızla boyanmıştır. Pencereler, tonoz başlangıcı, tonoz üzerindeki destek kemeri alçı silmelerle vurgulanmıştır. Tonoz üzerinde, üst örtüde ve pencere üstlerinde soyut bitki motifleri, üzüm salkımları ve asma yapraklarından oluşan alçı kabartma süslemeler yer almaktadır. Aziz resimlerinin yerleştirildiği oval madalyonlar vardır (Şekil 14b). Beşik tonozun ortasında madalyon içinde Pantokrator İsa tasviri vardır. Genel olarak, barok süslemenin C ve S kıvrımları ve neoklasik süslemenin birbiri içine geçmiş bitkisel bezemeleri ve bunların birbiriyle uyumlu hale getirilmesi kilise içerisinde görülebilen bir özelliktir.

Şekil 14. (a) Kilisenin içerisindeki alçı süslemeler; (b) Aziz resimlerinin bulunduğu oval madalyonlar.

2.2.4. Ek yapılar bağlamında değerlendirme

2.2.4.1. Ek mekanlar

Narteksin kuzey ve güney ucundan başlayarak batıya doğru uzanan simetrik iki blok bulunmaktadır. Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Vakfı Başkanı Pelagia Pişirci'den alınan bilgi doğrultusunda bu blokların misafirhane ve kilisenin diğer hizmet birimlerinin olduğu tespit edilmiştir.

2.2.4.2. Çan kulesi

Kilisenin avlusuna 1890 yılında inşa edilen, orijinal yüksekliği 23.8 m olan dört katlı kare plana sahip bir çan kulesi vardır. 1915 yılına ait 'La Panorama de Tenedos' isimli fotoğrafın alt ortasında kesme taştan ev, arkada başka bir mermer sütunlu ev ve daha arkada kilisenin çan kulesi görülmektedir.⁵⁶ (Şekil 15).

56 Gürüney, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*.

Şekil 15. 1915 yılına ait ‘La Panorama de Tenedos’ isimli fotoğraf (Gürüney, 2009b).

Çan kulesinin kitabesinde; “*Dinibütün ve hayırsever kaptan Stavros Kavouni ve Dindar Eşi Kalliopi Bağışdır. Tezyinat, kutsal çan ve saat onların sonsuz hatıralarına 1 Ağustos 1890*” yazmaktadır.

Ayvalık taraflarına özgü ‘Sarımsaktaşı’na benzer bir taştan yapılmış bu çan kulesi zamanın aşındırmasıyla hasar görmeye başladığından, 1980’lerde kısmen sökülmüş ve metal kafes içine alınmıştır⁵⁷. 2006 yılında dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın talimatıyla Başbakanlık Tanıtma Fonu’ndan ayrılan 280 bin lira ödenekle çan kulesi tamamen yıkılmıştır. Kulenin zemini güçlendirilmiş, Kayseri’den gelen taş ustaları el işçiliğiyle dört katlı çan kulesini orijinaline uygun olarak yeniden inşa etmiştir⁵⁸ (Şekil 16). 2014 Mayıs’ta yaşanan depremden sonra tekrar hasar gören çan kulesi, Vali Ahmet Çınar’ın talimatıyla yeniden onarılmıştır⁵⁹.

57 Adem Gülmek, *Türk Tarihinde Bozcaada*, İstanbul 2002.

58 Haberler, Tarihî Kilisenin Saati Durdu, <https://www.haberler.com/tarihi-kilisenin-saati-durdu-4242713-haberi/>, (12.01.2017).

59 Çanakaletravel, Rum Ortodoks Kilisesinin Çan Kulesi Valinin Talimatı ile Onarıldı, <http://www.canakaletravel.com/haber/rum-ortodoks-kilisesinin-can-kulesi-valinin-talimati-ile-onarildi.html>, (26.10.2017).

Şekil 16. Çan kulesinin 2017 yılına ait görselleridir.

1.Değerlendirme

Kilisenin mekânsal, mimari ve liturjik özellikleri ve ek yapılarının ayrı ayrı araştırıldığı çalışmada, araştırma sonucunda elde edilen bulgular aynı dönemde İstanbul'da ve Ege Bölgesinde yapılmış olan Rum Ortodoks Kiliselerinin ortak özellikleriyle karşılaştırılmış ve diğer kiliseler arasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır (Tablo 2). Doğru bir karşılaştırma yapabilmek için, orijinali çok daha uzun yıllar önce inşa edilse dahi, zaman içerisinde deprem, sel, savaş gibi çeşitli nedenlerle hasara uğramış ve aynı dönemde yıkılıp tekrar yapılan ya da temelden itibaren onarılan kilise örnekleri seçilmiştir. Ege Bölgesi'nde ve İstanbul'da bulunan çok sayıda Rum Ortodoks Kilisesi örneği incelenmiş ve Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'nin plan özelliklerini gösteren 'tonozlu bazilika' türündeki yapılar üzerinde odaklanılmıştır. Bu türdeki kiliseler arasından İstanbul çevresinden üç ve Ege Bölgesi'nden üç adet kilise seçilmiştir.

Tablo 2. Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'nin yapısal özelliklerinin İstanbul ve Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliselerinin ortak özellikleri ile karşılaştırılması.

	İstanbul'daki Rum Ortodoks Kiliseleri Genel Özellikleri	Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri Genel Özellikleri	Hagios Kostantinos – Hagia Heleni Kilisesi (Sümatya, İstanbul, 1833) (Evangelia, 1996)	Ayia Paraskevi Kilisesi (Hasköy, İstanbul, 1833) (Evangelia, 1996)	Hagios Theodoros Kilisesi (Yenikapı, İstanbul, 1830) (Karaca, 1992)	Taksiyarhis Kilisesi, (Ayvalık, 1873) (Erol, 2003)	Alaçattı Merkez Kilise (Pazarıyeri Camii) (Alaçattı, 1830) (Erol, 2003)	Kato Panagia Kilisesi (Hayretin Paşa Camii) (Ayvalık, 1850) (Bozcaada, 1890)	Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi (Bozcaada, 1890)
Öğeler	Tek nefli; Kubbeli bazilikal ve Tonoztu bazilikal plan	Tek nefli ve Bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan	Tonoztu bazilikal plan
	Apsise dik üç nef	Apsise dik üç nef							
Plan	Tonoztu bazilikada tüm nefler tonozlu veya yalnızca orta nef tonozlu; Kubbeli bazilikada orta nefte kubbe	Neflerin üstü beşik tonoz, orta nefin kubbe, orta nefin beşik - yan neflerin bazilikada orta nefte kubbe	Orta nef basık, yan nefler düz tavan	Orta nef beşik, yan nefler düz tavan	Orta nef basık, yan nefler düz tavan	Orta nef beşik, yan nefler çarpaz tonoz	Orta nef beşik, yan nefler çarpaz tonoz	Orta nef ve beşik yan nefler çarpaz tonoz	Orta nef beşik, yan nefler çarpaz tonoz
Naos	Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen	Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen							
	Orta nef yan neflere göre daha geniş ve yüksek	Orta nef yan neflere göre daha geniş ve yüksek							
	Sütun ve payelerle	Sütun ve payelerle							

Ambon	bitkisel, geometrik motiflerle bezeli	bitkisel, geometrik motiflerle bezeli	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	Üzerinde bulunduğu taşıyıcıdaki merdivenle çıkılır.	Üzerinde bulunduğu taşıyıcıdaki merdivenle çıkılır.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
Despot koltuğu	Oyma, kabartma tekniğinde bitkisel veya geometrik motiflerle bezeli.	Oyma, kabartma tekniğinde bitkisel veya geometrik motiflerle bezeli.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	Ahşap veya mermer olabilir.	Ahşap veya mermer olabilir.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
Ek Yapılar	İdari yapılar, sosyal yapılar, dernek, aşevi, sağdukevi, okullar...	Kişis odaları, binolar, okul, kütüphane, kilise görevlisinin evi, misafirhaneler...	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	Günümüze kadar kalabilmiş örnekler vardır.	Günümüze kadar kalabilmiş örnekler vardır.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
Ek mekanlar	Kare planlıdır.	Kare planlıdır.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	İki ya da üç kademeden oluşan baldağın türündedir.	İki ya da üç kademeden oluşan baldağın türündedir.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	Üst kademesinde çan takılıdır.	Üst kademesinde çan takılıdır.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	Düzgün kesme taşın inşa edilmiştir.	Düzgün kesme taşın inşa edilmiştir.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
	Kademeli cephelelerinde silmeler görülmüştür.	Kademeli cephelelerinde silmeler görülmüştür.	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓
				✓	✓	✓	✓	✓	✓	X	X	✓

Tablo 2’de görüldüğü üzere, tonozlu bazilika olarak planlanan yapıların hepsinde apside dik üç nef bulunmaktadır. Orta ve yan neflerdeki tonoz türü yapıya göre değişmekle birlikte, genel olarak orta nefte beşik tonoz, yan neflerde çapraz, basık tonoz ya da düz tavan görülebilmektedir. Ancak, Ayvalık Kato Panagia Kilisesi’nde görüldüğü gibi farklı tonoz türlerinin aynı nef üzerinde (orta nefte doğu ve batıdaki ikişer birimin çapraz, ortadaki üç birimin basık ve yan neflerin çapraz tonoz olduğu) biçimlenişi de mümkündür.

Kiliselerin hepsinde naos, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen olup orta nef yan neflere göre daha geniş ve yüksektir. Nefler, sütun ve payelerle birbirinden ayrılmıştır. Yan neflerin zemini orta neften bir basamak daha yüksektir. İncelenen kiliselerde batıda kuzey-güney doğrultusunda narteks, narteksin üzerinde galeri yer almaktadır. Kutsal kabul edilen bema, yan neflerden bir, orta neften iki basamak yükseltilmiştir. Sözü edilen bu ortak özellikler Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nde de görülmektedir.

Ege Bölgesi Kilise örneklerinde doğu cephede orta nef ve yan nefler hizasında üçer apsis varken, İstanbul’da incelenen örneklerde doğu cephede orta nef hizasında bir apsis tespit edilmiştir. Ancak, sözkonusu durum birkaç yapı üzerinden incelendiği için genelleme yapılmamalıdır. Apsisler dışa taşkın ve içten ve dıştan yuvarlaktır. Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nde doğu cephede dışa taşkın, içten ve dıştan yuvarlak bir apsis yer almaktadır.

Mimari öğeler bakımından değerlendirmede, nefleri ayıran taşıyıcıların sütunlardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca, duvarlara gömme sütun ve payelerin yerleştirildiği örneklerle karşılaşmıştır. Yapıların hepsinde yuvarlak kemer kullanımı, Bozcaada Kilisesi’nde de karşılaşılan bir özelliktir. İncelenen örneklerde çoğunlukla korint ve daha az olarak kompozit ve dor sütun başlıklarıyla karşılaşılmıştır.

Yapıların genelinde kuzey ve güney cephelerdeki pencere düzeni simetrik olup yalnızca yuvarlak kemerli ya da yuvarlak kemerli ve dikdörtgen pencerelerin birarada bulunduğu kilise türleri vardır. Ayrıca, Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nde naosun batı cephesinde bulunan dairesel pencere, Ayvalık Taksiyarhis ve Ayvalık Kato Panagia Kiliselerinde de yer almaktadır.

Liturjik öğeler bakımından değerlendirmede karşılaşılan en önemli öge ikonastastistir. Günümüzde cami olarak kullanılan Alaçatı Merkez Kilisesi ve Kato Panagia Kilisesi dışındaki örneklerde ikonastasis üzerinde, Bölüm 2.2.3.1.’de bahsedilen, İsa, Meryem, Vaftizci Yahya, melekler, İsa’nın mucizeleri ve bayramlarla ilgili tasvirler yer almaktadır. Ambon ve despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezeli olarak sergilenmektedir. İkonastasis, ambon ve despot koltuğu çoğunlukla ahşaptan yapılmıştır. Bahsedilen ortak liturjik özelliklerin hepsinin Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi’nde de bulunması çalışma açısından önemlidir.

Araştırılan kiliselerin hemen hepsinde kilise görevlisine ait ev ek yapı olarak avluda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, misafirhane, ayazma, kütüphane, dernek ve

sosyal yapılar da avluda bulunabilmektedir. Ek mekanlar bağlamında incelenebilecek bir diğer yapı olan çan kulesi, bütün kiliselerde günümüzde ayakta kalamasa dahi, genellikle kare biçiminde, iki ya da üç kademedan oluşan baldaken türünde, üst kademesinde çan bulunan ve düzgün kesme taştan inşa edilmiş bir yapıdır. Çan kulelerinde belirlenen ortak özellikleri, Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'nin çan kulesi için de söylemek mümkündür.

Tablo 2'de yer alan ve yukarıda sözü edilen bilgiler ışığında, Bozcaada Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'nin mekansal, mimari, liturjik ve ek yapılarına ait özellikler, Ege Bölgesi'ndeki ve İstanbul çevresindeki aynı dönemde yapılmış olan diğer Rum Ortodoks Kiliselerinin genel özellikleriyle örtüşmekte olup, kilisenin tipik bir Rum Ortodoks Kilisesi olduğu tespit edilmiştir.

4. Sonuç

M.Ö. 2500 yıllarından itibaren farklı din, kültür ve etnik kökenlere sahip insanlara yaşam alanı sunan Bozcaada'nın coğrafi ve stratejik önemi, Çanakkale Boğazı girişinde doğal bir liman olması ve büyük bir antik kent olan Troya'ya yakınlığından kaynaklanmaktadır. Farklı kültürlerden insanların birlikte barış içerisinde yaşamaları adanın özgün bir kimliğe kavuşmasını sağlamıştır. Özellikle Türk ve Rum halklarının uzun yıllar bir arada olması, adada farklı dinlere ait tarihi yapıları ortaya çıkarmıştır. Bu tarihi yapılardan biri halk arasında Meryem Ana Kilisesi olarak bilinen Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi'dir. İlk olarak 1485 yılında Dalli Sonetti tarafından hazırlanan haritada karşımıza çıkan kilisenin, tarihsel süreç içerisindeki yeri ve mimarlık bağlamında değerlendirmesi yapılmıştır. Kilisenin mekansal, mimari, liturjik ve ek yapılarına ait özelliklerin, Ege Bölgesi'ndeki ve İstanbul çevresindeki aynı dönemde yapılmış olan diğer Rum Ortodoks Kiliselerinin özelliklerini gösterdiği tespit edilmiştir.

Bozcaada'daki kültürel ortaklığın önemli eserlerinden olan Kimisis Teodoku Rum Ortodoks Kilisesi, Rumların ve onlara ait kültürel öğelerin adayı terk etmesiyle, günümüzde hak ettiği değeri görememektedir. Bağlı olduğu vakıf kiliseyi korumaya çalışmaktadır. Diğer yandan, 1980'lerden bu yana hasar gören çan kulesinin başbakanlık ve valiliğin desteği ile iki defa onarımdan geçirilmesi olumlu bir gelişmedir. Son olarak 2014 yılında onarımdan geçirilen çan kulesinde, 2017 yılı itibariyle taş malzemede yer yer deformasyonlar tespit edilmiştir. Çatlama, parça kopması, renk değişimi ve yosunlanma şeklindeki bu hasarlara ıslanma kuruma, sıcaklık değişimi, özellikle deniz etkisindeki bölgede rüzgarla taşınan deniz tuzunun yıpratıcı etkisi gibi atmosferik etkenlerin neden olduğu söylenebilir. Kullanılan taş yapı malzemesinin ve harcın fiziksel, kimyasal ve mekanik özellikleri de hasarların oluşumunda etkilidir. Kilise ve çan kulesini uzun yıllar boyunca koruyup gelecek nesillere aktarabilmek üzere, sözü edilen hasarların nedenlerinin belirlenmesi ve gerekli koruma önlemlerinin alınması için detaylı bir deneysel çalışma gerekmektedir.

Teşekkür

Çalışmanın yazarı, çalışma boyunca yakın ilgi ve desteğini gördüğü Sayın Prof. Dr. Aygöl Ağır'a, kiliseye ait kitabelerin çevirileri konusundaki yardımlarından ötürü Sayın Prof. Dr. Evangelia Aleksandru Şarlak'a ve kiliseye ait yapı malzemelerinin tespiti konusundaki bilgi ve görüşlerinden yararlandığı Sayın Prof. Dr. Leyla Tanaçan'a teşekkürlerini sunmaktadır.

Kaynakça

- Akpınar, Figen, Saygın, Nicel, Karakaya, Emel, “Evaluation of the Conservation Activities in the Historical Settlement Tenedos-Bozcaada Island”, *Sustainable Development and Planning*, S.V, 2011, s.329-343.
- Aksoy, Gürdal, Dersim Alevilik, Ermenilik, Kürtlük, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Aleksandru, Evangelia, 19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Ateş, Enver, İkonaların İnanç Üzerindeki Tesiri, https://www.academia.edu/30815961/%C4%B0konalar-%C4%B1n_%C4%B0nan%C3%A7_%C3%9Czerindeki_Tesiri, (22.03.2018).
- Augustinos, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, (çev. Devrim Evcı), Dipnot Yayınları, Ankara 1997.
- Ayhan, Çiğdem Kaptan, Özgün Peyzaj Karakteristiklerine Sahip Mekanlara Yönelik Bir Peyzaj Planlama Yönteminin Ortaya Konulması; Bozcaada Örneği, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2007.
- Balcıgil, Osman, “Bozcaada”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 1986.
- Bamyacı, A. Onur, Antik Dönem Denizciliğinde Tenedos/Bozcaada: Kıyasal Kullanım ve Ticaret, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2006.
- Barut, Ferda, Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem’in Uykusu) Tasvirleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Başbakanlık Arşivi, Tapu-Tahrir Defteri, Rapor No.702, s.98-101.
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Cengizkan, Ali, *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*, Arkadaş Yayıncılık, Ankara 2004.
- Çanakkaletravel, Rum Ortodoks Kilisesinin Çan Kulesi Valinin Talimatı ile Onarıldı, <http://www.canakkaletravel.com/haber/rum-ortodoks-kilisesinin-can-kulesi-valinin-talimati-ile-onarildi.html>, (26.10.2017).
- Durmuş, Hüseyin, Bozcaada’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kültürü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.
- Erdinç, Lerzan Yetim, Gökçeada ve Bozcaada’nın Doğal ve Kültürel Peyzaj Özelliklerinin Belirlenmesi, Koruma ve Geliştirme Olanakları, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2008.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt:1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.
- Erol, Arman Özgür, Ege Bölgesi Rum Ortodoks Kiliseleri, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003.
- Gülmek, Adem, *Türk Tarihinde Bozcaada*, Seyhan Grafik Sanatlar Matbaası, İstanbul 2002.
- Gürüney, M. Hakan, *Bozcaada Harita ve Gravürleri*, Bozcaada Yerel Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.
- Gürüney, M. Hakan, *Tenedos’dan Bozcaada’ya Unutulmuş bir Ada Hikayesi*, Bozcaada Yerel Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2009a.
- Gürüney, M. Hakan, *Bozcaada Fotoğrafları*, Bozcaada Yerel Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2009b.

- Karaca, Zafer, İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Küçük, Mehmet Alparslan, "İkonografiden İnanca 'İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya' Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, Aralık 2016, s.230-274.
- Mimdaporg, Rum Teodoku Kilisesi İstisnayı Bozacak Mı, <http://www.mimdap.org/?p=49964>, (26.10.2017).
- Orhonlu, Cengiz, "Bozcaada'da Türk Eserleri ve Kitabeleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S.86, 1969, s.139-149.
- Özcan, Altay Tayfun, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XXIV (2), 2009, s.69-84.
- Pekak, M. Sacit, "18-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin İmar Faaliyetleri ve Foça'daki Post-Bizans Kiliseleri", Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyumu, Foça Belediyesi & Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara 1997, s.75-90.
- Pekak, M. Sacit, "Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri: Örnekler, Sorunlar, Öneriler", *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture*, S. 26:2, 2009, s. 249-277.
- Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (tarihsiz).
- Pococke, Richard, *Description of the East, and Some Other Countries*, C.II, London 1745.
- Serbest, Eyüp, Mahkemeyi Beklemeden Rum Kilisesini Geri Verdik, <http://www.hurriyet.com.tr/mahkemeyi-beklemeden-rum-kilisesini-geri-verdik-18221385>, (30.10.2017).
- Şahin, Haluk, *Haluk Şahin'in Bozcaada Kitabı*, Troya Yayınları, Muğla 2005.
- Şarлак, Evangelia Aleksandru, Post-Bizans Dönemi İstanbul Kiliselerinde Duvardan Bağımsız İkonalar, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- Taft, F. Robert, Carr, Annemarie Weyl, *Dormition, The Oxford Dictionary of Byzantium, I*, Oxford University Press, New York 1991.
- Takaoğlu, Turan, Bozcaada/Tenedos Etnoarkeoloji Araştırması, <http://cdn.comu.edu.tr/cms/fef.arkeoloji/files/8-bozcaada-tenedos-etnoarkeoloji-arastirmasi.pdf>, (23.10.2017).
- Theofilos, 15 Ağustos: Tanrı-Doğuran Bakire Meryem'in Uyuması, <http://www.ortodokslartoplulugu.org/bayramlar-yortular-kutlamalar/15-agustos-tanri-doguran-bakire-meryemin-uyumasi/>, (30.10.2017).
- Tuncel, Metin, "Observation on the Islands of Turkey in the Aegean Sea", II National Symposium On The Aegean Islands, 2-3 July 2004, Gökçeada 2004, s.20-25.
- Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.I, 1963, s.157-202.
- Türker, Nurdan, İstanbul Rum Ortodoks Dini Ritüellerde Aidiyet Algısı – Temsili, (Yayımlanmamış doktora tezi), Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Virgil, The Aeneid 2: The Story of the Sack of Troy, <http://www.online-literature.com/virgil/aeneid/2/>, (28.11.2017).

Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Londra Konferansı (21 Şubat 1921-12 Mart 1921)

Erkin AKAN*

Özet

Bu çalışma, Osmanlı Devleti ile İtilaf hükümetleri arasında, 10 Ağustos 1920'de imzalanmış olan Sevr Barış Antlaşması'nın bazı maddelerinin yeniden düzenlenmesi için Londra'da 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında toplanmış olan Londra Konferansı görüşmelerini Osmanlı Arşivi belgeleri üzerinden incelemeyi ve değerlendirmeyi amaçlar. Sevr Barış Antlaşması, Osmanlı Devletini mali, iktisadi, askeri alanlarda denetim altına alarak; onun, egemen bir devlet olmasına izin vermeyen, aynı zamanda, devletin sınırlarını daraltan bir antlaşmadır. Sevr'in imzasından kısa bir süre sonra, bu antlaşmanın uygulanmasının mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Sevr'in uygulanmayacağı ilk belirtisi, Büyük Millet Meclisine bağlı orduların, Doğu Anadolu'da Ermenistan'a karşı başarı gösterip Ermenistan ile Büyük Millet Meclisi Hükümetleri arasında 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıdır. İkinci belirtisi, Sevr'in uygulanması için baskı aracı olarak kullanılan Yunan askeri hareketinin, 10 Ocak 1921'de I. İnönü Muharebesi ile durdurulmasıdır. İtilaf Devletleri, bu iki gelişmeden sonra, Sevr'in bazı maddelerini düzenlemek için hem İstanbul Hükümetini hem de Ankara Hükümetini Londra Konferansına davet etmiştir. Londra Konferansı görüşmeleri 23 Şubat 1921-12 Mart 1921 tarihleri arasında yedi celse yapılmıştır. Görüşmelerde İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümeti birlikte hareket etmiştir. İstanbul Hükümeti temsilcisi Tevfik Paşa, ağırlıklı olarak sözü Ankara Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakmıştır. Londra Konferansı görüşmelerinde, Sevr'in, İzmir, Doğu Trakya, Ermenistan, Kürdistan ile ilgili maddeleri görüşülmüştür. İtilaf Devletleri ekonomik ve mali konularla ilgili maddelerin görüşülmesine yanaşmamışlardır. Konferans, Yunanistan'ın İzmir ve Doğu Trakya'da uluslararası bir komisyonun inceleme yapmasını kabul etmemesi nedeniyle bir sonuca varamamıştır. İtilaf Devletleri, Büyük Millet Meclisi temsilcilerini bu konferansa çağırarak, Ankara Hükümetini diplomatik olarak tanımışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sevr Antlaşması, Londra Konferansı, Nüfus, Milliyetler İlkesi, Arşiv.

* Erkin Akan, Okutman, Türkiye Cumhuriyeti Polis Akademisi Başkanlığı Adile Sadullah Mermerci Polis Meslek Yüksek Okulu, email: erkinakan48@gmail.com

The Conference of London in the Ottoman Archival Documents (21 February 1921-12 March 1921)

Abstract

This study aims to analyze and consider, through the Ottoman Archival documents, the discussions held in the Conference of London convened between 21 February and 12 March 1921 to review certain terms of the Treaty of Sevres of 10 August 1920 signed by and between the Ottoman Empire and the governments of the Allies on. The Treaty of Sevres is a treaty which did not allow the Ottoman Empire to be a sovereign state by harnessing it in financial, economical and military spheres while it narrowed down the boundaries of the State. Not long after the signature of it, the Treaty of Sevres proved itself to be unenforceable. The first sign of the enforceability of the Sevres was the execution of the Treaty of Alexandropol between the government of Armenia and the Grand National Assembly of Turkey on 2 and 3 December 1920 upon the success of the military forces of the Great National Assembly of Turkey against Armenia in the Eastern Anatolia. The second sign of it was the Greek military movement, which was used a means of pressure to enforce the Sevres, blocked by the First Battle of Inonu on 10 January 1920. Upon these two developments, the Allies invited both the government of Constantinople and the government of Angora to review certain terms of the Treaty of Sevres to the Conference of London. The discussion of the Conference of London was held in seven sessions between 23 February and 12 March 1921. During the discussions, the governments of Constantinople and Angora acted in concert. Tevfik Pasha, the delegate of the government of Constantinople, predominately gave the floor to Bekir Sami, the delegate of the government of Angora. During the discussion of the Conference of London, the terms of the Sevres on Smyrna, Eastern Thrace, Armenia, and Kurdistan were dealt with. The Allies failed to discuss the terms on economical and financial issues. The Conference did not come to a conclusion as Greece did not agree on an examination by an international commission in Smyrna and the Eastern Thrace. The Allies diplomatically recognized the government of Angora by inviting the delegates from the Grand National Assembly of Turkey to this conference.

Key Words: *the Treaty of Sevres, the Conference of London, Population, the principle of nationality, Archive.*

Giriş: Londra Konferansı'nın Toplanmasına Neden Olan Koşullar

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesini imzalayarak savaştan çıkmıştır.¹ Osmanlı Devleti'nin imzaladığı mütareke ağır şartlar içeriyordu. Boğazların ve Toros tünellerinin ve karışıklık çıkması halinde Doğu Anadolu'da bazı yerlerin işgal edileceğinin açıkça yazılması dışında, mütarekenin yedinci maddesine göre İtilaf Devletleri, kendi güvenliklerini tehlikede gördükleri zaman herhangi bir yeri işgal edebileceklerdi. Yine mütareke Osmanlı Devleti'nin ordularını terhis ediyor, hükümet haberleşmesi dışındaki iletişim ve ulaşım ağını denetim altına alıyordu.

İmzalanan bu mütarekenin haksız² uygulamaları milli bir direnç oluşturmuştur. Bu direnç, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla daha da kuvvetlenmiş ve Sivas Kongresi sonrasında tek merkezden yönetilmeye başlamıştır. Mütarekenin uygulamaları karşısındaki milli direnci kıramayan İtilaf Devletleri, "Milli Teşkilat" adını verdikleri bu direnç merkezinin varlığından ve faaliyetlerinden rahatsız oldukları için 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmişlerdir.³ İstanbul'un işgalinden kısa bir süre sonra Padişah Vahdettin, 12 Ocak 1920 tarihinden itibaren çalışmakta olan Meclis-i Mebusanı, siyasi zorunlulukları gerekçe göstererek ve yürürlükte olan anayasanın yedinci maddesinin kendisine verdiği yetkiyi kullanarak, dört ay içinde tekrar açılması kaydıyla 11 Nisan 1920'de feshetmiştir.⁴ Vahdettin'in bu davranışının sonunda, ortada milli iradenin tecelli edeceği bir yer bir makam kalmamıştır.

Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920'de yayınladığı genelgede belirttiği gibi seçimler yapılmış⁵ ve aynı genelgede sözü edilen meclis, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmıştır.⁶ 23 Nisan 1920 tarihinden sonra Osmanlı Devleti sınırları içinde biri Ankara'da biri de İstanbul'da olmak üzere iki hükümet iki farklı yapı oluşmuştur.

Ankara'da yeni bir hükümetin kurulduğu sırada İtilaf Devletleri, İtalya'nın San-Remo kentinde toplanmışlar (18-26 Nisan 1920) ve kendi tanımlarıyla doğu sorununu adını verdikleri Osmanlı Devleti'nin nasıl paylaşılması gerektiği konusundaki son kararı vermişlerdir.⁷ Alınan kararları Osmanlı Devletine bildirmek için, Osmanlı Devleti temsilcilerini Paris'e davet etmişlerdir. Osmanlı Devleti adına Paris'e, 11

1 "Devlet-i Aliye-i Osmaniye İle Düvel-i İtilafîye Beyyininde Münakit Mütareke", **Takvimi Vakayi (TV)**, No: 3384, 3 Teşrinisani 1334, s. 1-2.

2 Mütarekenin uygulamaları için bakınız (bkz) Tevfik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi**, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.

3 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s. 283-284; "Beyanname-i Resmî", **TV**, No: 3803, 17 Mart 1336, s. 1.

4 "Meclisi Mebusanın Feshi Hakkında İrade-i Seniye", **TV**, No: 3826, 13 Nisan 1336, s. 1.

5 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s. 284-285.

6 "Tarihi Bir Vaka: Büyük Millet Meclisi", **Hâkimiyeti Milliye**, 23 Nisan 1336, s. 1.

7 Ahmet Hurşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı Srasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 225-227.

Mayıs 1920’de, Meclis-i Ayan başkanı Tevfik Paşa başkanlığında bir heyet gitmiştir.⁸ Tevfik Paşa heyeti sunulan barış koşullarını kabul edilemez bulmuştur. İtilaf Devletleri’nin sunduğu barış koşullarında değişiklik yapılmasını istemek için Sadrazam Damat Ferit 18 Haziran 1920’de Paris’e gitmiştir. Damat Ferit’in bu girişiminin de bir etkisi olmamıştır. İtilaf Devletleri, sundukları barış koşullarının aynen kabul edilmesini istemişlerdir. Barış koşullarının sunulmasından dört gün sonra, 22 Haziran 1920’de, Yunan ordusu Batı Anadolu’da saldırıya geçmiş, Salihli, Akhisar ve Balıkesir’i ele geçirdikten sonra 8 Temmuz 1920’te Bursa’yı işgal etmiştir.⁹ Yunan ordusu, barış koşullarının kabul edilmesinde bir ikna aracı olarak kullanılmıştır.

Damat Ferit başkanlığındaki İstanbul hükümeti, sunulan barış koşullarını yumuşatmak için altı bölümden oluşan bir karşı barış projesi hazırlamıştır.¹⁰ Bu proje, Boğazlar komisyonunda Osmanlı Devletini temsilen bir üyenin bulunması şartı dışında kabul edilmemiştir. Toplanan Spa Konferansı’nda İtilaf Devletleri, Osmanlı Devletine sert bildirimde bulunmuşlardır. Bu konferansta Osmanlı Devleti’nin temsilcisi olarak bulunan Reşit Bey’in yazdıkları önemlidir. İtilaf Devletlerine göre Osmanlı Devleti savaş suçlusudur. Savaşa katılması suçu dışında, savaş sırasında Boğazları kapatarak savaşın en az iki yıl uzamasına neden olmuştur. Doğal olarak, savaşın uzaması nedeniyle İtilaf Devletleri’nin kayıpları da artmıştır. İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Devleti ile ilgili aldıkları ve uygulayacakları kararlar şunlardır: Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Türklerin ağırlıklı olarak yaşamadığı alanlar Osmanlı egemenliğinden kesinlikle kurtarılacaktır. Osmanlı Devleti topraklarının bir kısmı kurulacak Ermenistan’a verilecektir. Türkler, Trakya ve İzmir’de azınlık oldukları için bu iki yer Türk egemenliğinden kurtarılacaktır. Türk nüfus fazla olduğu sürece İstanbul Osmanlı Devleti’nin başkenti olarak kalacaktır. Türklerin kendilerine sunulan antlaşmayı imzalamamaları halinde, İtilaf Devletleri Türkleri Avrupa’daki topraklarından atmak için hareket geçeceklerdir. Osmanlı Devleti kendisine sunulan barış teklifi konusunda en geç 27 Temmuz 1920 tarihine kadar bir cevap vermek zorundaydı.¹¹ Burada üstü

8 Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, Cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı, Ankara 1978, s. 148-149; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çeviren: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2011, s. 201.

9 Tansel, a. g. e. , Cilt: 3, s. 157-160.

10 “Heyeti Murahhasa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Layihası”, **TV**, No: 3905, 17 Temmuz 1336, s. 1-4; “Heyeti Murahhasa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Layihası”, **TV**, 3906, 18 Temmuz 1336, s. 1-4; “Heyeti Murahhasa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Layihası”, **TV**, No: 3907, 19 Temmuz 1336, s. 1-5; Heyeti Murahhasa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Layihası”, **TV**, No: 3908, 20 Temmuz 1336, s. 1-4; “Heyeti Murahhasa-i Osmaniye Tarafından Sulh Konferansına Verilen Cevap Layihası”, **TV**, No: 3909, 21 Temmuz 1336, s. 1-5.

11 “17 Temmuz 336 Tarihli Heyet-i Murahhasa Azasından Dâhiliye Nazırı Reşit Bey Efendi Hazretleri Tarafından Muahede-i Sulhiye Hakkında Nezaret-i Celile-i Hariciyeye Çekilip Spa Konferansının Muahede-i Sulhiye Hakkındaki Kararını Muhtevi Bulunan Telgrafname”, **TV**, No: 3911, 24 Temmuz 1336, s. 1-2.

kapalı da olsa, sunulan barış teklifinin kabul edilmemesi halinde, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan atılacağı ifade edilmiştir.

Reşit Bey'in 19 Temmuz ve 20 Temmuz 1920 tarihli telgraflarından, önceden üstü kapalı olarak ifade edilen İstanbul'dan atılma tehdidinin açıkça ifade edildiği anlaşılmaktadır. Reşit Bey, 20 Temmuz 1920 tarihli telgrafında, Osmanlı Devleti barış antlaşmasını imzalamaz ise İstanbul'un Yunanistan tarafından işgal edileceğini yazmıştır.¹²

Reşit Bey'in telgrafları, 20 Temmuz 1920'de İstanbul'da bakanlar kurulunda okunmuş ve bu telgraflar üzerine görüşmeler yapılmıştır. Kurula göre, barış antlaşması imzalanırsa, Osmanlı Devleti küçülecek ama yaşamayacaktır. Eğer antlaşma imzalanmazsa işgal Marmara havzasına doğru genişleyecek ve devlet yıkılacaktır. Yürürlükte olan anayasa, böyle bir antlaşmanın onayını Meclis-i Mebusana vermişti. Bakanlar kurulu, Meclis-i Mebusan'ın olmadığı bir durumda, böyle bir antlaşmanın padişahın onayı ile imzalanabileceği kararını almıştır. Kurul, Türkiye'nin sınırlarının tekrar Midye-Enez hattına çekilmesi gerektiğini belirtmiş; yine kurula göre Trakya ve İzmir bölgeleri, aynı Boğazlar meselesinde olduğu gibi bir uluslararası komisyon tarafından idare olunmalıydı.¹³

Bakanlar kurulunun barış antlaşmasının imzalanması yönünde irade ortaya koymasından iki gün sonra, 22 Temmuz 1920'de saltanat şurası toplanmıştır. Şurada ilk sözü Sadrazam Damat Ferit almış ve barış antlaşmasının imzalanması halinde Osmanlı Devleti'nin yaşayacağını ifade etmiştir. Yine Damat Ferit, şuraya katılanlar arasında, yaşamayı yıkılmaya tercih eden birisi varsa, o kişinin bu talebi, yazılı ve sözlü olarak ayrıntılı olarak anlatmasını istemiştir. Damat Ferit'in ardından söz alan Mustafa Sabri, Hadi Paşa ve Rauf Paşa barış antlaşmasının imzalanması gerektiğini söylemişlerdir. Bunlardan sonra söz alan Abdurrahman Şeref Efendi, bu antlaşmanın Anadolu'da uygulanamayacağını söylemiş, Anadolu'da uygulanmaması halinde, Avrupa'dan dolayısıyla İstanbul'dan atılma kaydı hakkında ne düşünüldüğünü sormuştur. Bu soruya Sadrazam Dama Ferit, el birliği ile Anadolu'daki karışıklıkların bastırılacağı cevabını vermiştir. En son sözü alan Mustafa Asım Efendi, Anadolu meselesinin hallinin hükümete bırakılmasının, hükümetin varlığı ve devamı için önemli olduğunu söylemiştir. Padişahın talebi üzerine antlaşmanın imzasını isteyenler ayağa kalkmıştır. Topçu Feriki Rıza Paşa ayakta olmasına rağmen çekimser olduğunu söylemiştir.¹⁴ Saltanat şurasının onay vermesi ile imzalanacak olan barış antlaşmasına bir meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır.

12 "Versay'da Reşit Bey Efendi Hazretleri Tarafından 19 Temmuz 336 Tarihiyle Nezaret-i Celile-i Hariciyeye Vürut Eden Telgrafname", **TV**, No: 3911, 24 Temmuz 1336, s. 4; "Müşarün İleyhden 20 Temmuz Tarihli Vürut Eden Telgrafname", **TV**, No: 3911, s. 24 Temmuz 1336, s. 4.

13 "Mezkûr Telgrafnamede Muharrer Karar Üzerine Meclis-i Vükelaca Cereyan Etmiş Olan Müzakerat Neticesini Mutazammın 20 Temmuz 1336 Tarihli Zabıtname", **TV**, No: 3911, 24 Temmuz 1336, s. 2-4.

14 "Balada Münderiç Evrakın Kıraatını Muteakip Zat-ı Sami-i Sadaretpenahi Bervec-i Ati İrade-i Kelam Buyurmuşlardır", **TV**, No: 3911, 24 Temmuz 1336, s. 4-5; **Milli Nevsal**, İstanbul Kanaat Matbaası,

Osmanlı Devleti temsilcileri, Sevr'i, 10 Ağustos 1920'de saat dörtte imzalamışlardır.¹⁵ Sevr Barış Antlaşmasını, Osmanlı Devleti dışında imzalayan devletler: Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Lehistan, Portekiz, Sırp-Hırvat-Sloven, Çekoslovakya. Sevr'e göre İstanbul Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak kalacaktır, fakat yapılan antlaşmaya uyulmaması halinde İstanbul Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden alınabilecekti. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa, Sevr'in uygulanmaması halinde Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığına son verilecektir. Sevr'in diğer maddeleri şöyle özetlenebilir: Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Kürdistan ve Ermenistan kurulacak, İzmir ise Yunanistan'a devredilecek, Trakya arazisi üzerinde Bulgaristan'a ayrılan sınır dışında Yunanistan'a genişleme hakkı tanınmıştır. Suriye, Filistin, Irak toprakları üzerinde manda idareleri kurulacak ve buralara mandater devletler atanacaktır. Mısır, Fas, Kıbrıs, Tunus, Sudan, Bingazi, Ege Adaları Osmanlı egemenliğinden çıkarılacaktır. Osmanlı Devleti, askeri, ekonomik ve mali alanlarda tam bir denetime tabi tutulacaktır.¹⁶ Sevr'in imzalanmasının ardından onun meşruiyeti ve uygulanabilirliği sorun olmuştur.

Örnekleyecek olursak, 23 Ekim 1920'de, Damat Ferit'in sağlık nedenleri ile istifasının ardından yeni hükümeti kuran¹⁷ Tevfik Paşa'nın hükümet programındaki "*Hükümet ile milletin hemdest-i vifak olarak ifa-yı vazife etmesi vücubuna kani olan heyetimiz, kanunu esasimizin muktezasına tevfikan muahede-i sulhiyenin şekli kanunide tasdikini mümkün kılmak üzere temin-i vahdete matuf teşebbüsün husulü anında meclis-i milliye içtimaya davet edecektir*"¹⁸ bu satırlardan antlaşmanın meşruiyet sorununu çözemediği görülmektedir. Sevr'in meşruiyet sorunundan daha önemli bir sorunu vardı. O da, Anadolu'da uygulanıp uygulanamayacağı meselesiydi.

Sevr'in Anadolu'da uygulanamayacağını Doğu Anadolu'da yaşanan gelişmeler ortaya koymuştur. Şöyle ki; Ağustos 1920'de Ermeniler, Doğu Anadolu'daki Türklere saldırmışlardır. Bu durum üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, 20 Eylül 1920'de Ermeniler üzerine bir hareket düzenlenmesi kararı almıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisine bağlı kuvvetler, Kazım Karabekir komutasında 28 Eylül 1920'de harekete geçmişler ve 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, 30 Ekim'de Kars'ı ve 6 Kasım 1920'de Gümürü'yü ele geçirmişlerdir. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Ermeniler 7 Kasım 1920'de ateşkes istemişlerdir.¹⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının başarılarından hemen sonra Cemiyet-i Akvam'ın gündemini Ermeni meselesi işgal etmiştir. Cemiyet-i Akvam'ın gündemine Ermeni meselesini, cemiyetin İngiliz üyeleri getirmiştir. Uluslararası Ermeni Muhipleri Cemiyeti, Ermenistan'a silah ve para yardımı yapıl-

İstanbul 1338, s. 180-182.

15 "10 Ağustos 1920 Tarihiyle Hadi Paşa Hazretlerinden Mevrut Telgrafname", **TV**, No: 3928, 12 Ağustos 1336, s. 1.

16 Ömer Budak, **Sevr Barış Antlaşması**, Bilge Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2002.

17 "Heyet-i Vükelanın Tebeddülü", **TV**, No: 3988, 23 Teşrinievvel 1336, s. 1.

18 "Kabinenin Programı", **TV**, No: 3991, 26 Teşrinievvel 1336, s. 1.

19 Tansel, **a. g. e.**, Cilt: 3, s. 237-243.

ması çağrısını Cemiyet-i Akvam'da dile getirmiştir. 22 Kasım 1920 tarihli toplantıda, Ermenistan konusunda Fransız ve İngiliz üyelerin görüşleri karşı karşıya gelmiştir. Fransızlar, Ermenistan konusunda, milliyetçilerin liderleriyle, Mustafa Kemal Paşa ile görüşülmesi gerektiği görüşünü ortaya koymuşlardır. İngiliz delegeler, özellikle Balfour bu görüşe karşı çıkmıştır.²⁰ Cemiyet-i Akvam'ın İngiliz üyelerini harekete geçiren etken, Sevr'in Ermenistan ile ilgili olan hükümlerinin uygulanamayacağını görmüş olmalarıdır. Ama bu çabaları sonuç vermemiştir. Çünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ermenistan arasında imzalan 2/3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması, Sevr'in Ermenistan ile ilgili maddelerini hükümsüz bırakmıştır.

Sevr'in Ermenistan ile ilgili maddelerinin hükümsüz kalmasından yaklaşık bir ay sonra, Sevr'in uygulanması için araç olan Yunan ordusu, Batı Anadolu'da tekrar harekete geçmiştir. Yunan askeri hareketi iki yönlü olmuştur. Birinci yön, Bursa'dan Eskişehir'e doğrudur. İkinci yön ise Uşak'tan Afyon üzerinedir. Yunan ve Türk askeri kuvvetleri 9 Ocak 1920'de İnönü mevzilerinde karşı karşıya gelmişlerdir. Gerçekleşen çarpışma sonucunda Yunan askerleri 11 Ocak'ta çekilmek zorunda kalmışlardır.²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının I. İnönü Muharebesi'ndeki başarısı, Yunan askeri varlığının, Sevr'in uygulanması konusunda bir baskı unsuru olmadığını ve olamayacağını ortaya koymuştur.

Sevr'in uygulanma olasılığının yavaş yavaş ortadan kalktığını gören İtilaf Devletleri, Paris'te, 19 Ocak 1921'de Sevr'in iktisadi ve mali kısımlarının bazılarının değiştirilmesi için bir konferans toplamaya karar vermişlerdir. Osmanlı Devletini bu konferansta, devletin Paris temsilcisi Nabi Bey temsil etmiştir.²² Paris'te Sevr'in iktisadi ve mali hükümlerinin bazılarının değiştirilmesi için konferans toplanmadan önce, Sevr'in hangi şartlarda değişebileceğini Osmanlı Devleti'nin İngiltere temsilcisi Mustafa Reşit Paşa şöyle tespit etmiştir: "*Fikri acizanemce Anadolu kuvvetleri tarafından Yunan kuvva-yı işgaliyesine ehemmiyetli bir darbe vurularak Yunaniler İzmir ve Bursa havalisini tahliyeye mecburiyet görürler ise muahede şüphesiz tadil edilir.*"²³

Londra Konferansı Müzakereleri (21 Şubat-12 Mart 1921)

Sonuçta Mustafa Reşit Paşa haklı çıkmıştır. Paris'te Sevr'in tekrar düzenlenmesi konusunda toplanan konferansta bir karara varılamamış; sadece başka bir konferans toplanması kararı alınmıştır. Alınan bu kara göre, doğu meselesini çözmek için İtilaf Devletleri'nin, Osmanlı Hükümeti'nin, Yunanistan temsilcilerinin de katılacağı yeni bir konferans 21 Şubat 1921'de Londra'da toplanacaktır. Konferanstaki görüşmeler

20 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Harici Siyasi (HR. SYS.)**, Dosya: 2886, Gömlek: 33, 21 Teşrinisani 1920, s. 7-8; **BOA: HR. SYS.**, Dosya: 2886, Gömlek: 33, 23 Teşrinisani 1920, s. 11.

21 Celâl Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Hazırlayan: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2014, s. 173-177.

22 **BOA: Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)**, Dosya: 221, Gömlek: 19, 12 Kânunusani 1337, s. 1.

23 **BOA: HR. SYS.**, Dosya: 2672, Gömlek: 10, 15 Kânunusani 337, s. 1.

Sevr üzerine olacaktır. Bu konferansa, Ankara Hükümeti'nin temsilcileri İstanbul Hükümeti temsilcileri ile birlikte katılabileceklerdir. Konferansa katılması için Yunan hükümetine ayrıca davetiye gönderilecekti.²⁴ Paris'te alınan kararlar, bir gün sonra, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcileri tarafından İstanbul Hükümetine, bir hafta içinde cevap vermeleri gerektiği şartıyla bildirilmiştir. Ayrıca konferans konusunda Ankara Hükümeti'nin görüşünün alınması İstanbul Hükümeti'nin sorumluluğunda bir işti.²⁵ Sadrazam Tevfik Paşa, konferans bildirimini alınca hemen Ankara'ya bir telgraf çekip Ankara Hükümeti'nin konferans için üye görevlendirmesini istemiştir.²⁶ Mustafa Kemal Paşa verdiği cevapta Türkiye ile ilgili kararların muhatabının Ankara olduğunu söylemiştir.²⁷ Yine Mustafa Kemal Paşa'ya göre padişah Türkiye Büyük Millet Meclisini resmen tanımalıdır.²⁸ 29 Ocak tarihli telgrafında Tevfik Paşa, İstanbul ve Anadolu yakınlaşmasının faydasına inandığı için iş başına geldiğini söylemiş, şekil tartışmalarını bırakıp, İtilaf Devletleri'nin Ankara Hükümeti temsilcilerini davet etmelerinden memnun olunması gerektiğini vurgulamıştır.²⁹ Aslında İtilaf Devletleri diplomatlarının sözlerine bakıldığında onların kafalarının Ankara Hükümeti'nin temsilcileri konusunda karışık olduğu ortaya çıkacaktır. Mesela İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza, millicilerin kesinlikle konferansa katılmalarını, katılmamalarının ise Lloyd George'u kızdıracağını söylerken³⁰ Fransa'nın temsilcisi Brian'ın askeri danışmanı olan Kolonel Mojen, İstanbul Hükümeti'nin konferansta milliciler ile birlikte hareket etmesinin iyi olmayacağını İstanbul Hükümeti'nin Fransa temsilcisi Nabi Bey'e iletmiştir. Mojen'e göre, İstanbul Hükümeti makul talepler ileri sürerse kazançlı çıkacaktır.³¹

Bütün bunlar olurken İstanbul Hükümeti Londra Konferansı için temsilcisini seçmiştir. İstanbul Hükümeti adına Londra Konferansı görüşmelerine katılacak ve alınacak kararları imzalamak yetkisine sahip birinci temsilci Sadrazam Tevfik Paşa, diğer temsilciler ise Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve İtalya temsilcileri olan Mustafa Reşit ve Osman Nizami Paşalar olmuştur.³² Sadrazam Tevfik Paşa'nın yokluğunda Sadarete Nafia Nazırı Ali Rıza Paşa vekâlet edecektir.³³ Londra Konferansına İstanbul

24 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 25 Kânunusani 921, s. 70.

25 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 26 Kânunusani 921, s. 71

26 **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 169-170.

27 **a. g. e.** , s. 170-171

28 **a.g.e.** , s. 172-174.

29 **a.g.e.** , s. 174-175.

30 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2672, Gömlek: 11, 3 Şubat 1921, s. 3.

31 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 18 Şubat 1921, s. 44.

32 **BOA: İ.DUİT**, Dosya: 37, Gömlek: 42, 11 Şubat 337, s. 1; **BOA: MV**, Dosya: 255, Gömlek: 27, 10 Şubat 1337, s. 1; **BOA: Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)**, Dosya: 4674, Gömlek: 35487, 12 Şubat 337, s. 1; **BOA: HR. SYS.** , Dosya:2672, Gömlek: 11, 12 Şubat 337, s. 49: "Murahhas Tayini", **TV**, No: 4084, 13 Şubat 1337, s. 1.

33 "Tevcihat", **TV**, No: 4084, 13 Şubat 1337, s. 1.

Hükümeti adına katılacak heyetin üyelerinin gidiş ve dönüş masrafları, oradaki otel ve yemek ücretleri hükümet tarafından karşılanacaktı. Bu masraflar dışında heyetin zaruri giderleri için İstanbul'dan gidecek yedi danışmana ikişer yüz İngiliz lirası, diğer dört danışmandan üçüne yüz ellişer, dört kâtime yüz yirmişer ve bir hademeye elli İngiliz lirası bir defaya mahsus olmak üzere toptan ödenmiştir. Heyetin mutemeti olarak maliye teftiş heyeti genel müdürü Kazım Bey görevlendirilmiştir. Kazım Bey, Londra'daki otel ve yemek ücretlerini ödemek ve bunların belgelerini İstanbul'a geri getirmekle görevlendirilmiştir.³⁴

İstanbul Hükümeti heyetinin üyeleri şunlardan oluşmuştur: Heyetin başkanı Sadrazam Tevfik Paşa'dır. Kendisine zaruri giderleri için beş yüz İngiliz lirası ödenmiştir. Heyetin danışmanları arasına sonradan dâhil olan fırkateyn kaptanı Ali Rıza Bey'e zorunlu giderleri için iki yüz İngiliz lirası ödenmiştir. Ali Rıza Bey dışındaki diğer danışmanlar: Stockholm sefiri Şevki Bey, Cenevre Başkonsolosu Cemil Bey, büyükelçilerden Bulak Bey, Adliye Müsteşarı Muammer Bey, Maliye Teftiş Heyeti Genel Müdürü Kazım Bey, Muhacirin Genel Müdürü Hamdi Bey, Ticaret Genel Müdürü Cemal Bey, Damad-ı Şehriyari İsmail Hakkı Bey, Kaymakam Kadri Bey. Şevki Bey ve Cemil Bey dışındaki danışmanlara ikişer yüz İngiliz lirası verilmiştir. İkinci bir danışman grubu daha vardı: Bunlar: hariciye özel kalem müdürü Haydar Bey, istişare odası müdürü Nusret Bey, Tahran Büyükelçiliği müsteşarı Safa Feyzi Bey. İkinci grup danışmanlara ise yüz ellişer İngiliz lirası ödenmiştir. Heyetin kâtipleri dışişlerindendir ve bu kâtiplerin her birine yüz yirmişer İngiliz lirası ödenmiştir. Kâtipler: siyasi işler müdür yardımcılarında Nizamettin, evrak müdür yardımcısı Baha Bey, siyasi işler memurlarında Rifat Bey, özel kalem memurlarında Kadri Bey. Heyet başkanı Tevfik Paşa'nın özel kâtiibi olan İstanbul Valisi Yusuf Ziya Bey'e ücret ödenmemiştir. Bir hademeye elli İngiliz lirası ödenmiştir.³⁵

Sadrazam Tevfik Paşa'nın başkanlığındaki İstanbul Hükümeti heyeti 17 Şubat 1921'de Londra'ya ulaşmıştır. Tevfik Paşa'yı istasyonda İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlığı adına görevli bir memur karşılamıştır. Ayrıca İngiliz Hükümeti, Tevfik Paşa'nın İngiltere'de kaldığı süre boyunca ona yardımcı olması için yüksek rütbeli bir subay tayin etmiştir³⁶ Tevfik Paşa'nın Londra'ya ulaştığı tarihte Ankara Hükümeti heyeti daha yeni Roma'ya gelmiş³⁷ ve kendilerinin bizzat konferansa davet edilmelerini bekliyorlardı. Fakat İngiltere, Ankara Hükümeti heyetini ayrı bir heyet gibi

34 **BOA: MV**, Dosya: 221, Gömlek: 50, 11 Şubat 1337, s. 1; **BOA: BEO**, Dosya: 4673, Gömlek: 350468, 10 Şubat 337, s. 1; **BOA: MV**, Dosya: 221, Gömlek: 58, 11 Şubat 1337, s. 1.

35 **BOA: MV**, Dosya: 221, Gömlek: 56, 10 Şubat 1337, s. 2; **BOA: BEO**, Dosya: 4673, Gömlek: 350469, 10 Şubat 337, s. 1; **BOA: BEO**, Dosya: 4673, Gömlek: 350468, 10 Şubat 337, s. 2.

36 BOA: HR. SYS. , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 19 Şubat 921, s. 1.

37 Mevlüt Çelebi, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 256-257; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt: IV, Milli Eğitim Basımevi, I. Baskı, Ankara 1978, s. 33-34.

görmüyordu. İstanbul Hükümeti'nin bir parçası olarak görüyordu. Sonunda Ankara Hükümeti temsilcilerinin beklentisi gerçekleşti ve onlarda Londra'ya davet edildiler.³⁸

Hem İstanbul heyeti hem de Ankara heyeti 23 Şubat 1921 saat on birde konferans salonuna birlikte girdiler. İki heyet ayrı ayrı ama aynı yönde talepte bulunmuşlardır. Önce Tevfik Paşa, İstanbul Hükümeti adına şu beyanda bulunmuştur: Türklerin yaşadıkları alanların bütünlüğü ve bağımsızlığı sağlanmalı, Türkiye'nin tam ve açık egemenliğine izin verilmeli, boğazlar konusunda uluslararası bir anlaşmaya varılmalı, azınlıkların hakları tanınmalıdır.³⁹ Sonra Ankara heyeti adına Bekir Sami Bey bir bildiri okumuştur. Bekir Sami Bey, Ankara Hükümeti'nin İstanbul'un işgali sonucunda kurulduğunu söyleyerek söze başlamış ve hükümetinin taleplerini sıralamıştır: Arapların çoğunluk olarak yaşadıkları yerlerin dışındaki Türk topraklarının bölünmezliği kabul edilmelidir. Büyük Millet Meclisi, diğer ülkelerdeki azınlıklara tanınan hakların aynısını Türkiye'deki azınlıklara tanımaya hazırdır. Fakat aynı azınlık hakları Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletler içinde kalan Müslüman azınlıklara da tanınmalıdır. İstanbul'un güvenliği sağlanmak kaydıyla İstanbul Boğazı'ndan serbest geçişe izin verilebilir.⁴⁰ Konferansın birinci celsesinde Türk tarafının isteklerini dinleyen İtilaf Devletleri, bu taleplerin, Sevr Barış Antlaşması'nın hangi maddelerini ilgilendirdiğinin tespit edilmesi gerektiğini belirtip birinci celseyi kapatmışlardır.⁴¹

Londra Konferansı'nın ikinci celsesi 24 Şubat 1921'de yapılmış ve bu celseye rahatsızlığı nedeniyle Tevfik Paşa katılmamıştır. Türk heyetlerinin ortak bildirisini Bekir Sami Bey okumuştur. "*Toprak İddiaları ve Siyasi Maddeler*" başlıklı bu bildiriye göre: Doğu Trakya Türkiye'ye geri verilmelidir. Türkiye'nin güney sınırı Kilikya'nın kuzeyi boşaltılmak kaydıyla yeniden çizilmelidir. Türkiye'nin kuzey sınırı, Ermenistan ile yapılan Gümrü Antlaşmasına göre çizilmelidir. Yunanistan İzmir'deki işgal faaliyetine son vermelidir. Boğazlardan geçiş İstanbul'un güvenliği sağlanmak şartıyla yeniden düzenlenmeli ve boğazlar komisyonunda Türk üye bulunmalıdır. Ayrıca boğazlar silahsızlandırılabilir. Azınlıklara karşılıklı ilkesi çerçevesinde haklar tanınmalıydı. Yabancı ve Türk üyelerin katılımıyla bir adli reform yapılmalıydı. Türkiye'deki asker sayısı ülkenin genişliği düşünülerek belirlenmeliydi. Jandarma teşkilatı yabancı subaylarla işbirliği yapılarak yeniden düzenlenebilirdi. Başkent İstanbul ve diğer yerlerdeki işgalci askerler antlaşmanın imzasından sonra Türkiye topraklarını terk etmeliydiler.⁴² Burada söz edilen yabancı subaylar ve adli reform için yabancı

38 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, s. 18; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2722, Gömlek: 11, 5 Şubat 1921, s. 2; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, 1. Dönem, 27 Şubat 1337, C. 8, s. 482.

39 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 1, 23 Şubat 1921, Londra Konferansı Birinci Celse Zabıtnameleri Ek 1, s. 7.

40 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 1, 23 Şubat 1921, Londra Konferansı Birinci Celse Zabıtnameleri Ek 2, s. 8-10.

41 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 23 Şubat 921, s. 59; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 23 Şubat 921, s. 40.

42 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 2, 24 Şubat 921, Londra Konferansı İkinci Celse Zabıtna-

üyelerin de içinde bulunduğu bir uluslararası komisyonun faaliyetinin kabul edilmesinin tam bağımsızlık ilkesi ile bağdaştığı söylenemez.

Bekir Sami Bey, aynı celse de “*Mali Ekonomik Maddeler*” başlıklı ikinci bir bildiri daha okumuştur. İkinci bildiri Türkiye ekonomik bağımsızlık talep etmiştir. Osmanlı Devleti’nin borçlarının, imparatorluktan ayrılan devletlere pay edilmesi istenmiş ve Türkiye’nin ekonomik kalkınması için itilaf sermayesine ve teknik elemanlarına ihtiyacı olduğu da vurgulanmıştır.⁴³ Lloyd George, Türkiye’nin ekonomik taleplerinin konferans gündemine gelmesine izin vermemiştir. İkinci celsede ağırlık olarak sınırlar, özellikle Trakya ve İzmir bölgelerindeki nüfus yoğunluğu meselesi konuşulmuştur. Bekir Sami Bey, İzmir ve Trakya’daki nüfusun Türk ağırlıklı olduğunu Avrupa’da yayımlanmış olan istatistik verilerle ispat etmiştir. Lloyd George, Türk tarafının sunduğu kanıtları dinledikten sonra celseyi, ayrı bir oturumda Yunan tarafının isteklerinin dinleneceği gerekçesiyle kapatmıştır.⁴⁴

Londra Konferansı’nın üçüncü celsesi 25 Şubat 1921’de başlamıştır. Burada konferans bir karar tebliğ etmiştir. Bu karar: İzmir ve Doğu Trakya’daki nüfusun niteliğinin araştırılması için uluslararası bir komisyon görevlendirilecek ve bu komisyonun vereceği karar tartışmasız kabul edilecektir. Bu arada, ilgili taraflar arasındaki çatışmalara son verilecek, taraflar arasında esir değişimi yapılacak, barışın yapılması kesinleşene kadar geçecek sürede Türk ve Yunan topraklarındaki azınlıkların güvenliği sağlanacaktır. Bu şartlar dışında unutulmaması gereken bir konu daha vardır: Sayılan konular dışında Sevr Barış Antlaşması’nın maddelerinde herhangi bir değişiklik yapılmayacaktır.⁴⁵ İstanbul Hükümeti Heyeti, Sevr’in Osmanlı Devleti’nin bağımsız yaşayabileceği şekilde değiştirilmesini istemiştir. İtilaf Devletleri bu isteği kabul etmemiştir. İstekleri kabul görmeyen İstanbul Hükümeti, konferansın sunulan kararlarını kabul ettiğini beyan etmiştir. Bekir Sami Bey, sunulan teklife karşı, Ankara’dan bir görüş almadan fikir beyan etmeyeceği cevabını vermiştir.⁴⁶

Konferansın üçüncü celsede tebliğ ettiği kararlar, İstanbul Hükümeti nezdinde görüşülmüştür. İstanbul’daki bakanlar kurulu, İzmir ve Trakya’da nüfus incelemesi yapılırken, Yunan işgali öncesi ve sonrası nüfus yoğunluklarının dikkate alınmasını istemiştir. Çünkü Yunan işgalinden sonra, külliyetli miktarda nüfus göçe zorlanmış; göç eden Türklerin yerine Kafkasya ve diğer bölgelerden Rum nüfus yerleştirilmiştir. İlle de bir halk oylaması ve ya nüfus araştırması yapılacaksa, Yunan askeri güçleri-

meleri Toprak İddiaları ve Siyasi Maddeler Başlıklı Bildiri, s. 1-3.

43 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 2, 24 Şubat 921, Londra Konferansı İkinci Celse Zabıtnameleri Mali ve Ekonomik Maddeler Başlıklı Bildiri, s. 1-2.

44 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 2, 24 Şubat 1921, Londra Konferansı İkinci Celse Zabıtnameleri, s. 1-8.

45 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 3, 25 Şubat 1921, Londra Konferansı Üçüncü Celse Zabıtnameleri, s. 4-5.

46 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 25 Şubat 921, s. 9; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 26 Şubat 921, s. 61.

nin hâkim oldukları yerlerde böyle bir girişimin başarılı olma ihtimalinin olmadığı bilinmeliydi⁴⁷

Londra Konferansı'nda Doğu Trakya ve İzmir'de nüfus yoğunluğu araştırması teklifinin görüşülmesinden hemen sonra Yunan kuvvetleri Edirne'de harekete geçmişler ve 27 Şubat 1921 saat iki buçukta, Edirne'de zorla bir miting yaptırılmışlardır. Mitingde Türklere, Edirne'nin tekrar Türk toprağı olmasını istemedikleri süngü zoruyla söylenmiştir. Bunun dışında Edirne'nin önde gelenleri ve Yunan kuvvetlerine karşı durma potansiyeli olan herkes komitacı olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır. Edirne'de o kadar çok tutuklama yapılmıştır ki hapishaneler yeni tutukluları almadığı için Saraçhane köprüsü yanındaki istihkâm kışlası ve yanık kışla hapishane olarak kullanılmıştır.⁴⁸

Konferansın üçüncü celsesi ile ilgili olarak Ankara'dan Bekir Sami Bey'e cevap gelmiştir. Büyük Millet Meclisi, İzmir ve Doğu Trakya nüfuslarını incelemek için bir uluslararası komisyon görevlendirilmesi teklifini kabul etmiştir. Kabul bazı koşullara bağlıdır. Uluslararası komisyonun serbest çalışması için Türkiye'deki Yunan işgal bölgeleri uluslararası bir yönetime devredilmelidir. Esir değişimi teklifi, Yunan ordusunun Anadolu'ya yeni birlikler sevk etmemesi koşuluyla kabul ediliyordu. Büyük Millet Meclisi, Sevr Barış Antlaşması'nın mali ve ekonomik maddelerinin tartışmasız kabul edilmesi teklifini reddetmiştir.⁴⁹

Londra Konferansı'nın dördüncü celsesi, 25 Şubat 1921 öğleden sonra yapılmıştır. Bu celse de Bekir Sami Bey, Sevr'in ekonomik ve mali hükümleri konusunda Büyük Millet Meclisi'nin görüşünü almadan açıklama yapamayacağını söylemiştir. Bekir Sami Bey'in açıklamasına karşılık Lloyd George, Trakya ve İzmir konuları dışındaki konuların kapandığını söylemiştir. Dördüncü celsenin sonunda, 26 Şubat 1921 Cumartesi günü İngiltere Dışişleri Bakanlığı merkezinde Ermenistan ve Kürdistan meselelerinin görüşülmesi kararı alınmış ve celse sona ermiştir.⁵⁰ Bu celsede, Lloyd George'un tavrı göstermiştir ki; İngiltere Türk tarafının mali ve ekonomik açıdan özgür olmasını istememektedir.

Kürdistan ve Ermenistan sorunlarının konuşulacağı Londra Konferansı beşinci celsesi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, Lord Curzon'un başkanlığında, Türk tarafı temsilcilerinin dışında Japonya, İtalya, Fransa temsilcilerinin katılımıyla yapılmıştır. Lord Curzon, Bekir Sami Bey'in Kürdistan konusundaki düşüncelerini öğrenmek is-

47 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 27 Şubat 921, s. 19; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 27 Şubat 921, s. 75.

48 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 28 Şubat 1337, s. 77; **BOA: HR. SYS.** , 2673/3, 1 Mart 337, s. 13-14.

49 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 3, 25 Şubat 1921, Londra Konferansı Üçüncü Celse Zabıtnameleri EK 1, s. 1-2; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 3 Mart 921, s. 27; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 3, 3 Mart 921, s. 24.

50 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 4, 25 Şubat 1921, Londra Konferansı Dördüncü Celse Zabıtnameleri, s. 1-4.

temiştir. Bekir Sami Bey, Kürdistan diye bir meselenin olmadığını, Kürtlerin Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde temsil edildiklerini, Kürdistan istiyoruz diye ortada dolaşan Şerif Paşa ve arkadaşlarının güvenilir kişiler olmadıklarını, söyledikten sonra; Ankara Hükümeti'nin, Doğu Anadolu'da bir uluslararası komisyonun inceleme yapmasını kabul edebileceğini de eklemiş ve Kürtlerin Türklere ayrılmak istemediklerini son söz olarak ifade etmiştir.⁵¹ Burada adı geçen Şerif Paşa, Lord Curzon'un yakından tanıdığı bir isimdir. Şerif Paşa, 18 Ocak 1920'de Lord Curzon'a yazdığı mektupta bu tanışıklığı ifade etmiştir: "İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivleri, her türlü şahsi menfaatten âzâde olan İngiliz muhibbi hissiyatımın ve Büyük Britanya'ya verdiğim hizmetlerin çok deliline şahitlik etmek üzere ortadadır."⁵² Bekir Sami Bey'in Kürdistan ile ilgili verdiği cevaplardan sonra Lord Curzon, sözü Ermenistan meselesine getirmiş, Kars'ın, Ardahan'ın ve Gümrü'nün mutlaka Ermenistan sınırları içinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Lord Curzon'un Ermenistan konusundaki düşüncelerine karşılık Bekir Sami Bey, Kars nüfusunun ezici çoğunluğunun Türk olduğunu, Ardahan'daki Ermeni nüfusun genel nüfusa oranının yüzde yirmi olduğunu, Gümrü'nün ise bir Ermeni şehri olduğu cevabını vermiş ve bu üç şehirde halk oylaması yapılmasını kabul edeceklerini söylemiştir. Lord Curzon Bekir Sami'nin taleplerini kabul etmemiştir. Lord Curzon'a göre Türkler son elli yıldır hâkim olmadıkları toprakları geri istemektedirler. Oysa savaştan galip çıkan Türklerin topraklarını genişletmesi asla düşünülmemelidir. Lord Curzon, İtilaf Devletleri'nin geniş ve bağımsız bir Ermenistan'ın varlığını destekleyeceklerini söyleyerek konuyu ve celseyi kapatmıştır.⁵³

Londra Konferansı görüşmeleri yapılırken İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Safa Bey, Tevfik Paşa'ya iki soru sormuştur. Birinci soru, Yunan heyetinin hareket tarzı nedir? İkinci soru, İstanbul Hükümeti temsilcileri ile Ankara Hükümeti temsilcilerinin konferans sırasındaki iletişimi nedir?⁵⁴ Tevfik Paşa ikinci soruya " *düvel-i müttefikaya karşı dermiyan olunan metalipte dahi Ankara heyetiyle aramızda ittifak ve ahenk-i tam mevcuttur. Her iki heyet beraber çalışmaktadır*"⁵⁵ cevabını vermiştir. Tevfik Paşa'nın heyetler arası ilişki ve konferans sırasında sözü Bekir Sami Bey'e vermesinin gerekçelerini açıkladığı 9 Mart 1921 tarihli telgrafi önemlidir. Tevfik Paşa'ya göre Osmanlı Devleti Sevr Barış Antlaşmasını imzaladığı için bu antlaşmaya karşı alacağı tavır kısıtlıdır; fakat Ankara Hükümeti bu antlaşmayı imzalamadığı için daha rahat ve serbesttir. İtilaf Devletleri, sınırların tespiti, çatışmaların durdurulması, esir değişimi

51 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 5, 26 Şubat 1921, Londra Konferansı Beşinci Celse Zabıtnameleri, s. 10-13.

52 Murat Bardakçı, İttihadçı'nın **Sandığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 273

53 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 5, 26 Şubat 1921, Londra Konferansı Beşinci Celse Zabıtnameleri, s. 14-16.

54 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 27 Şubat 1921, s. 17.

55 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 28 Şubat 1921, s. 18.

gibi konuların Ankara Hükümeti ile çözüleceğinin farkındadırlar.⁵⁶ Tevfik Paşa, Ankara Hükümeti'nin diplomatik anlamda üstün olduğunu ifade etmiştir.

Londra Konferansı'nın altıncı celsesi 4 Mart 1921'de toplanmıştır. Bu celse de Lloyd George, Yunan ve Türk heyetlerinin konular hakkındaki cevaplarının alındığını, her iki tarafa ayrı ayrı bildirim yapılacağını ifade etmiştir. Bu celsede Türk tarafı, Trakya'daki Yunan mezalimi ile ilgili bir komisyon görevlendirilmesini istemiştir. Lloyd George, bu isteği gündeme almamış, esir değişimi konusunun bütün taraflar arasında görüşülmesi gerektiğini söyleyerek celseyi kapatmıştır.⁵⁷

Londra Konferansı'nın yedinci celsesi 12 Mart 1921 günü yapılmıştır. Bu celse de Türk tarafı İzmir ve Trakya'da uluslararası bir komisyonun incelemeler yapmasını kabul ettiğini tekrar beyan etmiştir. Yunan heyeti, İzmir ve Trakya'da böyle bir komisyonun faaliyet göstermesi düşüncesini kabul etmemiştir. Gerekçe olarak: bu zamana kadar Yunan Hükümeti'nin buralarda iki araştırma yaptırdığını, bir üçüncü araştırmanın yararına inanmadıklarını söylemişlerdir.⁵⁸ Yunan heyeti bu kararıyla Londra Konferansı görüşmelerini çıkmaza sokmuştur.

Yunanistan'ın tavrı ortadayken, konferansı toplayan devletler, Türk tarafına bir öneri vermişlerdir: Osmanlı Devleti, yapılan son değişikliklere göre Sevr Barış Antlaşmasını onaylarsa, müttefik devletler Osmanlı devletine bazı kolaylıklar sağlayacaklardır. Bu kolaylıklar: Cemiyet-i Akvama katılmada kolaylık, boğazlar komisyonu başkanlığının Türklere verilmesi ve komisyon başkanın iki oya sahip olmasıydı. Ayrıca Türklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını içeren madde yürürlükten kaldırılacaktı. Osmanlı askeri birliklerinin ve jandarma birliklerinin sayısının artmasına izin verilecek, Osmanlı askeri birliklerinin içinde bulunacak yabancı subay sayısı ve bu subayların seçimi ve atanmasında Osmanlı Devleti'nin onayı alınacaktı; yine silahsızlanma ve askeri konularda bazı değişiklikler yapılabilecekti. Teklifte boğazlar bölgesi şöyle tanımlanmıştı: Avrupa'da Gelibolu'dan Tekirdağ'a kadar olan yerler, Asya tarafında Bozca Ada'dan Kara Biga'ya oradan İstanbul Boğazı'nın her iki tarafındaki yirmi beş kilometrelik alan ile Akdeniz adalarından Marmara'da boğaza hâkim adalara kadar genişletiliyordu. İtilaf Devletleri, İstanbul'u ve İzmit yarımadasını boşaltacaklardı. İşgal Gelibolu ve Çanakkale ile sınırlandırılacaktı. Mali konularda da bazı değişiklikler öneriliyordu. Osmanlı Maliye Nazırı başkanlığında bir mali komisyon kurulacaktı. Komisyon, Türkiye'yi ilgilendiren mali konularda oy birliği ile karar alacaktı. Meclisi Mebusan, mali komisyonun hazırladığı bütçede değişiklik yapabilecekti. Meclisi Mebusan'ın yaptığı değişiklikler, bütçe dengesini bozacak şekildeyse, bütçe onaylanması için tekrar mali komisyona gönderilecekti. Yabancı postalar belirli şartlar çerçevesinde kaldırılacaktı. Doğu Anadolu'da Kürtlerin, Asurîlerin, Keldanilerin çıkarlarına uygun değişikliklerin kabul edilmesi halinde, antlaşmanın Doğu Anado-

56 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2672, Gömlek: 11, 9 Mart 1921, s. 14-15.

57 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 6, 4 Mart 1921, Londra Konferansı Altıncı Celse Zabıtnameleri, s. 1-5.

58 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 7, 12 Mart 1921, s. 5.

lu ile ilgili maddelerinde değişiklik yapılabilirdi. Osmanlı Devleti, doğu sınırında Ermenilere toprak vermeliydi. Ermenilere verilecek olan araziye Cemiyeti Akvam'ın atayacağı bir komisyon belirleyecekti. İtilaf Devletleri, barışın bir an önce yapılması için İzmir'i Osmanlı Devletine bırakacaklardı. Fakat İzmir'de yabancı bir subayın idaresinde bir Yunan askeri müfrezesi bulunacaktı. Yunan müfrezesinde bulunacak asker sayısı, İzmir'deki Rum nüfusun oranına göre belirlenecekti. Aynı nüfus oranı İzmir idare meclisinin seçiminde de gözetilecekti. Cemiyet-i Akvam İzmir'e bir Hıristiyan vali atayacaktı. Vali görevini seçilmiş bir meclise dayanarak yapacaktı. İzmir'deki bu yönetim tarzı beş yıl için geçerli olacaktı. Taraflardan birinin İzmir'deki bu yönetim şeklinin değişmesi için Cemiyeti Akvama başvurması halinde İzmir'in yönetim şekli değiştirilebilecekti.⁵⁹

Bu teklif, İstanbul'da bakanlar kurulunda görüşülmüştür. İstanbul Hükümeti'nin teklif hakkında düşünceleri: Sevr'in hangi maddelerinin kesin olarak değiştirileceği bilinmeden ve Ankara Hükümeti'nin tavrı öğrenilmeden teklif hakkında bir cevap verilmemeliydi öncelikle. Trakya'nın Türkiye'ye verilmemesi İstanbul'u ve Marmara'yı saldırıya açık hale getiriyordu. Eğer İzmir teklifte önerilen şekilde yönetilecek olursa yeni bir Makedonya sorunu ile karşı karşıya kalınacaktır. Hem İzmir'in hem de Trakya'nın milliyetler ilkesine aykırı olarak Yunanistan'a bırakılması "Ahali-i İslamiye'nin" onurunu kıracaktır. Onuru kırılan bu insanların Anadolu'da Rumlarla yan yana yaşaması beklenmemeliydi. İstanbul'un idaresinin boğazlar komisyonu etkisinde kalmaması önemliydi. İstanbul Boğazı'nın Avrupa sınırı Karadeniz girişine kadar uzatılmıyordu.⁶⁰

Hem İstanbul Hükümeti temsilcileri hem de Ankara Hükümeti temsilcileri, konferansın teklifine karşı ayrı ayrı görüşlerini söylemişlerdir. İstanbul Hükümeti heyeti, Doğu Trakya'nın Osmanlı Devletine bırakılmasını istemiş ve İzmir'de Yunan askeri varlığının egemenlik ilkesine aykırı bulmuştur.⁶¹ Ankara Heyeti'nin 12 Mart 1921 sabahında verdiği cevap: Yunanistan, İtilaf Devletleri tarafından getirilen uluslararası bir komisyonun Trakya'da ve İzmir'de nüfusun niteliği konusunda çalışmalar yapması teklifini kabul etmeyerek; Trakya ve İzmir'de nüfus çoğunluğunun Rumlarda olduğu iddiasının temelsiz olduğunu kabul etmiştir. İtilaf Devletleri, Yunanistan'a verdikleri maddi ve manevi desteği kesmelidirler.⁶² Londra Konferansı, doğu sorunu veya Türkiye sorunu konusunda bir karar alamadan dağılmıştır.

59 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 7, 12 Mart 1921, Londra Konferansı Yedinci Celse Zabıtnameleri EK 1, s. 1-3; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 3, 13 Mart 1921, s. 44-45.

60 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2673, Gömlek: 3, 15 Mart 1921, s. 52; **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2678, Gömlek: 1, 17 Mart 1921, s. 70; **BOA: MV.** , Dosya: 221, Gömlek: 90, 15 Mart 1337, s. 1-3.

61 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 7, 12 Mart 1921, Londra Konferansı Yedinci Celse Zabıtnameleri EK2, s. 9-10.

62 **BOA: HR. SYS.** , Dosya: 2674, Gömlek: 7, 12 Mart 1921, Londra Konferansı Yedinci Celse Zabıtnameleri EK3, s. 12.

Sonuç

Londra Konferansı'nın toplanmasına, Ankara Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da Ermenistan'a ve Batı Anadolu'da Yunanistan'a karşı kazandığı askeri başarılar neden olmuştur. Bu iki başarı, Sevr Barış Antlaşması'nın Anadolu'da uygulanması konusunda, İtilaf Devletleri'nin sahadaki taktik ve psikolojik üstünlüğüne darbe vurmıştır.

Bütün bu gerçekler ortadayken, İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti'nin başarılarını görmemek için, Londra Konferansı görüşmelerine, Ankara Hükümeti temsilcilerini doğrudan çağırılmamıştır. Onları, İstanbul Hükümeti temsilcilerinin bir parçası olarak görmüşlerdir.

İtilaf Devletleri, buradaki hareketlerinde iki yönlü bir fayda elde etmeyi planlamışlardır. Öncelikle İstanbul Hükümetini meşru görüyorlardı. Haliyle Ankara Hükümetini diplomatik olarak tanımadıkları için onu meşru görmüyorlardı. İkinci olarak, iki hükümetin temsilcilerini Londra'ya davet ederek, bunların konferans sırasındaki çatışmalarından yararlanmak istemişlerdi.

Konferans öncesindeki ve sırasındaki gelişmeler, İtilaf Devletleri'nin beklemedikleri gibi olmadı. Önce İtilaf Devletleri, Ankara Hükümeti temsilcilerini de ayrıca konferansa davet ettiler. Bu davet ile İtilaf Devletleri, Ankara Hükümetini diplomatik olarak tanımış oldu. Konferans sırasında, Ankara ve İstanbul Hükümeti temsilcilerinin çatışmayacağı, konferansın daha birinci celsesinde belli olmuştur. İki heyet, aynı yönde taleplerde bulunmuşlardır. Bu talep, Türklerin ağırlıklı olarak yaşadıkları alanlarda, bağımsız bir devletin kurulması olarak özetlenebilir. Konferansın ikinci celsesinden itibaren, Türk tarafının bütün taleplerini Ankara Hükümeti temsilcisi Bekir Sami Bey dile getirmiştir.

Londra Konferansı görüşmelerinin bütünü göz önüne alındığında, konferansta Sevr Barış Antlaşması'nın İzmir, Doğu Trakya, Ermenistan ve Kürdistan ile ilgili kısımları görüşülmüştür.

İtilaf Devletleri adına İngiliz yetkililer, Trakya ve İzmir'de nüfus yoğunluğunun Rumlarda olduğu tezini ortaya attılar. Adı geçen iki bölgede nüfus yoğunluğu ve niteliğinin belirlenmesi için bir uluslararası komisyonunun çalışmasını talep ettiler. Türk tarafı bu talebi kabul etmiştir. Ama Yunanistan kabul etmemiştir. Yunanistan bu hareketi ile Trakya ve İzmir'de Rum nüfusu fazladır savının temelsiz olduğunu da kabul etmiş oldu.

Konferans gündemini ikinci olarak Kürdistan ve Ermenistan meselesi meşgul etmiştir. Kürdistan konusunda Bekir Sami Bey'in, Kürtlerin Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde temsilcileri var, onlar ayrı bir devlet kurmak istemiyor iddiasına Lord Curzon'un bir cevap verememiş olması önemli bir tarihsel kayıttır. Ermenistan ve onun sınırları görüşülürken, Bekir Sami Bey'in Kars, Ardahan ve Gümrü şehirlerinde halk oylaması yapılması teklifini Lord Curzon'un sert bir şekilde reddetmesi, Wilson şartlarının veya milliyetler ilkesinin, İtilaf Devletleri'nin kendi çıkarlarına ters geldiği zaman uygulanmayacağını ortaya çıkarmıştır.

Konferans görüşmelerinin tamamında İtilaf Devletleri, Sevr'in sınırlar dışındaki maddelerini kesinlikle tartışmaya açtırmamışlardır. Bundaki amaçları, Osmanlı Devleti'nin devlet olma özelliklerini elinden alan askeri, siyasi, mali denetim mekanizmalarını elden kaçırmak istememeleriydi. Ankara Hükümeti, Yunanistan karşısında diplomatik olarak üstün olduğu için, bu iki hükümeti konferans süresince karşı karşıya getirmedi.

İtilaf Devletleri, Sevr'in Anadolu'daki Türk egemenliğini daraltan, Türkleri tamamen denetim altına alan ruhandan taviz vermek istemedikleri için ve Yunanistan'ı her halde desteklemekten vazgeçmek istemedikleri için konferans bir sonuca varamadan dağılmıştır.

Ama bu konferansın kazananı Ankara Hükümeti olmuştur. Ankara Hükümeti, bu konferansla birlikte İtilaf Devletleri tarafından diplomatik olarak tanınmıştır. Ankara Hükümeti, İtilaf Devletlerine, Türkiye meselesinin veya doğu sorunun çözülmesi için ancak kendileri ile görüşülmesi gerektiğini göstermiştir.

1. NOLU BELGE: BOA: HR. SYS. , Dosya: 2673, Gömlek: 1, 25 Kanunusani 921, s. 70.
Belgenin konusu: Paris'te 25 Ocak 1921'de Londra Konferansı'nın Toplanması Kararının Alınması

قید تمامی

15/60/1

قلم نوسروسی :

بیض و تاریخ	مسود و تاریخ	عجز	ادو شهبندی مدری مدری	مدری مدری	المولات

نوع مسوده:

مستند اولیٰ اوراق	مستند	امارات و مستندات

قلم نوسروسی :

هومی نوسرو
مخصوصی نوسرو
تاریخ:

۱- در سند سفینت هفتی مذکور شده اندزه ، شلم نوسره
درک تنقد بر عهدیه عمیق و نوبتیه حکمیه بر خصمه ملک
برقونقانی چنانچه رعیت اولیٰ هفتی .

۲- حاربات لوریه هوزر کوبیده هفتی نوسروسی
درک انوسره ایه نرکا لوریه ایضا انوسره اولیٰ هفتی
قونقانی استی کنه ایه کلبه .

۳- هفتی نوسروسی لوریه هفتی رعیت
نوسروسی لوریه هفتی رعیت
نوسروسی لوریه هفتی رعیت
نوسروسی لوریه هفتی رعیت

۴- قونقانی انوسره هفتی نوبتیه
نوسروسی لوریه هفتی رعیت

2. Nolu Belge: BOA: MV., Dosya: 221, Gömlek: 90, 15 Mart 1337, s. 1-3
Belgenin konusu: Londra Konferansı'nın son celsesinde İtilaf Devletleri'nin teklifleri ve bu teklif hakkında İstanbul Hükümeti'nin Görüşü

لندن ۱۵ مارچ ۱۹۲۱
خارجہ دفعہ رت جیلز (۱) مارچ ۱۹۲۱ تاریخ کا درجہ اولیٰ اور دوسروں کا تسلیم تو فیہ یا تاخر تر نہ
مورود ۱۶ مئی ۱۹۲۱ تاریخ کا نام لکھیں۔
جارج پنجم
شاہتہ مکتوب
۱۹۲۱ مارچ ۱۵

دوہہ قونفرانس دہ تفعلہ خصیسات آتہ فی تلخ ایڈریس :
معاہدہ فی تقدیرات ایزہ سلم تطبیہ الیکری تقدیر دہ دولہ تفعلہ کرانک جمعیت افوار قبولی تسلیم
مقابلہ . ہتا بولہ اشراج حقہ کی تردید معاہدہ دہ قالہ یہ ایچوہ (بوغاز لری سوتہ)
ریاستہ ترکیہ یہ تو دیع اولہ جوہ (و ترکیہ مذکورہ قیسونہ ایہی رأیہ مالک بیہ جفہدہ .
اصلاحات عدلیہ یہ ورتہ اشراج حضارہ ملور قیسونہ دہ ترکیہ رضی تخیل ایڈریس اولہ
مقداریہ او تو زسہ یکہ ترا نارودہ قریبہ یکہ ابلاغ اولہ جوہ اجنبی ضابطہ ملک
مقداریہ تخیلی صورت تو زسہ لری حکومت سہ لک انضمام موافقیہ اجرا ایڈریس ملک
و تدبیرات ایڈریس کتابتہ یکہ جفہدہ بعضہ تقدیرات یا ایڈریس جفہدہ بوغاز لری سوتہ سار
کلیسوی شہ جزیرہ کی ایڈریس تلفظ طاعتہ قدر اولہ ارضیہ آیادہ رضی بوزجہ اولہ دست
قرہ بیانیہ و کتابول بوغاز لری ہوا ایہی طرفتہ یکہ رضی بہ لیرتہ قدر اولہ ارضیہ ایڈریس
جزائر قیسونہ و سرورہ دہ بوغاز لری حاکم اولہ رضی تخیل اولہ جفہدہ تفعلہ تباہ
ایڈریس شہ جزیرہ سہ سرعت تخلیہ و اشغالک یا لری حیاتیہ قلعا ایڈریس کلیسوی یہ تخریبہ
موانعت ایڈریس و کتابول بوغاز لری کی بلیر فسطحہ دہ عملیہ یکہ بلبلہ حقہ یہ جفہدہ دہ
تفعلہ جریہ حقہ ترکیہ فی دہا ز یادہ صنوہ ایکہ اشکالہ و تارکولک بعضہ رضی
تقدیرات قابل درلر خصیسات مالہ دہ تفعلہ ترکیہ لک ارضی و جہلہ لرم ساعتہ و
بولخہ لری درلر مالہ قیسونی عثمانی مالہ ناظر لری ریاستہ تخریبہ کی تحتہ وضع اولہ جوہ و
ترکیہ وضعیت مالہ سہ تعلیہ سائہدہ ارضی نام و متفقہ علاقہ دار ایڈریس سائل مالہ رضی
ارضیہ اشتراکیہ مالک بر رضی واسطہ سلم قیسونہ اشتراک ایڈریس ملک در مجلس قیسونہ
مالہ قیسونہ مالہ ناظر بلہ برابر حضارہ ایڈریس جہ فی تقدیرہ حقہ اولہ جوہ یا لری تقدیرات

MV. 221 / 30 1

MV.00221

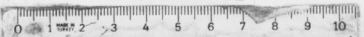
جلالیت بطریق
شیخ محمد تقی

مذکورہ موازیر عالیہ میں آیا ہے کہ سیکرٹریس نے جو رقم برای تصدیق تھی وہ اعادہ اولاً جمعہ
 تکریر احتیاجات اعمیٰ سے خصوصاً بعضہ فیودات ایام حریت قدیمت نامی اولاً جعفر احمدی
 لغوی مسئلہ سے وہ بعضہ شرائط تشریحاً نظر اعتباراً لاء جعفر احمدی کو درکار کلامی و انوریک
 منافی مضمونہ موضعاً امتیازاً فی تشریح ایامک تشریحاً متفقہ ملاحظہ کنندہ احوال حاضرہ عملیہ سے
 موازیر قدیمت ایامک متقابل درکار احکام حاضرہ تکریراً کلامی انصافاً حد و دستہ
 ارزندہ ملی بریورہ مالکیت حقنہ منجبتی و جمعیت اقوام طرفدہ کلامی حقانیتہ ارمنستان
 ترک و دور ایامک ارضی فی جملہ تشریحاً متفقہ ملاحظہ ایامک جمعہ فیودات مقداری تصدیقہ
 تشریحاً قبل ایامک بیکر متفقہ احوال مؤسفر حاضرہ تک ختام بولی و صلح عودتی
 تا یہ مقصد ایامک برلائی نہ رہا حکیت عثمانیہ در براتر جعفر احمدی تشریحاً نہ ہونا نہ مغزہ
 تکمیلی ایامک بولی بولک سالی سارہ سندہ اجنبی ضابطہ نہ تکریراً سندہ بولک جمعہ و مقداری
 بہ المللی تصدیقہ طرفدہ اوصالی تک عدد و ملکی سندہ طویل جمعہ براندر قوف
 طرفدہ اساسہ محافظہ اولاً جعفر احمدی نسبت امور وارہ وہ دخی تطبیقہ اولاً جعفر احمدی جمعیت اقوام
 طرفدہ فرستادہ بروالی تفریح اولاً جمعہ سہ ماہی منتخب بر مجلس ادارہ ایامک کما منتخب بر مجلس ایام
 اشاد ایامک در جمہورت سویہ سہ سہ طرفہ نہ بری تک جمعیت اقوام اجنبی
 تفریح نہ تفریح اولاً بیکر . ترا یاد و نہ بخت ایلامی و نہ تشریح نہ ہونا نہ مغزہ
 بولکی خصوصاً طرفدہ و نہ اعترافہ ایامک و تعلیمات واقعہ حکمیت عثمانیہ طرفدہ عربیہ و جمعیہ
 تفریح اولاً جمعہ و بالاخرہ جواب تطمین و بیکر تشریحاً مجلس بر ختام در لائے . فرانکولینہ
 اقرہہ ہیتی اسسہ تطلیل خاصاتہ و تکریر ایامک سوریہ فی تفریحہ ایامک حدوداً کما تشریحاً
 نہ عاگ اولاً وارہ خطہ تفریحی تعقیب ایامک کلوا ایامک فرانکولینہ اشاد نہ ہونا نہ آرائینک
 نہایت ایامک طرفہ تفریح ایامک کلوا و برانہ و ختام بولک ایامک اولاً بولی برای معاملات
 آریہ بولک اولاً

MV. 221/30

2

MV.00221

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Harici Siyasi (HR. SYS.), Dosya: 2886, Gömlek: 33.

BOA: Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), Dosya: 221, Gömlek: 19.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2672, Gömlek: 10.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2673, Gömlek: 1.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2672, Gömlek: 11.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2678, Gömlek: 1.

BOA: İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), Dosya: 37, Gömlek: 42.

BOA: MV, Dosya: 255, Gömlek: 27.

BOA: Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya: 4674, Gömlek: 35487.

BOA: MV, Dosya: 221, Gömlek: 50.

BOA: BEO, Dosya: 4673, Gömlek: 350468.

BOA: MV, Dosya: 221, Gömlek: 58.

BOA: MV, Dosya: 221, Gömlek: 56.

BOA: BEO, Dosya: 4673, Gömlek: 350469.

BOA: BEO, Dosya: 4673, Gömlek: 350468.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2722, Gömlek: 11.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 1.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 2.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 3.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 4.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 5.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 6.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2674, Gömlek: 7.

BOA: HR. SYS. , Dosya: 2673, Gömlek: 3

BOA: MV. , Dosya: 221, Gömlek: 90.

Kitaplar

ATATÜRK, Mustafa Kemal (2003). Nutuk, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

BARDAKÇI, Murat (2014). İttihadçı'nın Sandığı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı. Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003.

BIYIKLIOĞLU, Tefik (1962). Türk İstiklal Harbi, C. 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

BUDAK, Ömer (2002). Sevr Barış Antlaşması, Ankara: Bilge Yayınevi, 2. Baskı.

ÇELEBİ, Mevlüt (2002). Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

ERİKAN, Celâl (2014). Kurtuluş Savaşı Tarihi, Hazırlayan: Rıdvan Akın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı.

JAESCHKE, Gotthard (2011) Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı.

Milli Nevsal, İstanbul Kanaat Matbaası, İstanbul 1338.

TANSEL, Selahattin (1978). Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: 3, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı.

TANSEL, Selahattin (1978). Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: 4, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı.

Sürelî Yayınlar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1. Dönem, 27 Şubat 1337, C. 8.

Takvim-i Vakayi (TV)

Hâkimiyet-i Milliye

Arşiv ve Hatırat Kayıtlarına Göre Muallim Necati Bey'in Savaş Fotoğrafçısı Olarak Görevlendirilmesi ve Diğer Fotoğrafçılık Faaliyetleri

Volkan MARTTİN*

Öz

Bu çalışmanın ana gündemini Osmanlı Devleti'nin Maarif-i Umumiye Nezareti'nde "fotoğrafmuallimi" olan Necati Bey'in, Çanakkale Kara Muharebelerini fotoğraf/sinema şeklinde filme alma; muharebe alanlarının ve vazife başındaki askerlerin fotoğraflarını çekme amacıyla "savaş fotoğrafçısı" olarak cepheye gönderilmesi oluşturmaktadır.

Öncelikle, fotoğrafın tarihçesi ekseninde ele alınan konuda, fotoğrafın Osmanlı Devleti'ndeki "hüsn-i kabûl"üne değinilmiştir. Daha sonra, Çanakkale Muharebelerinin nesiller için bir terbiye kaynağı olduğu hemen anlaşılmuş; Çanakkale Zaferi'nin bir "meşkûre bayramı" olarak idrak edilmesi düşüncesi öne çıkmıştır. Çanakkale'deki kahramanların ve cephe manzaralarının kaydedilerek gelecek nesillere ulaştırılması gibi ulvî bir vazife üstlenen Necati Bey'in faaliyetleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuz belgeler esas alınarak işlenmiştir. Fotoğrafçılık ve sinemaya ilişkin yapılan çalışmalar ile savaşın tanıklarının hatıraları arşiv belgeleriyle karşılaştırılarak kullanılmıştır.

Necati Bey'in Çanakkale'den sonraki fotoğrafçılık faaliyetleri Osmanlı arşiv belgeleri ışığında işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Cephesi, Fotoğraf, Harp Fotoğrafçısı, Necati Bey.

* Yrd. Doç. Dr.; Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak., Tarih Bölümü; vmartin@ogu.edu.tr

Appointment of Teacher Necati Bey as a War Photographer and His Other Photography Activities According to Archive Records and Memoirs

Abstract

This research basically intends to illustrate how Necati Bey, a photographer at the Ottoman General Ministry of Education, was sent to the Gallipoli Front of World War I, in order to take photos of the battle, the fields of war and the soldiers.

Firstly, the history of the photography in the Ottoman Empire was informed about the process. The battle of Gallipoli has been adopted as a source of training for young generation instantly and the contemporary writers pointed out to the necessity of the conception of the Victory of Gallipoli as a “feast of ideal”. The current research examines the activities of Necati Bey, who undertook the sacred task of taking the pictures of war and transmitting them to young generations, on the basis of the documents preserved in the Ottoman archives of Turkish Prime Ministry and regarding the subject of works were compared to this details in the memories of those who participated in the Battle of Gallipoli.

Necati Bey’s photography activities after Çanakkale have been investigated according to Ottoman archive documents.

Key Words: *Gallipoli Front, Photograph, War photographer, Necati Bey.*

Giriş

Türkiye’de fotoğraf üzerinden tarih kurgulamak oldukça zordur. Künyesiz fotoğraflar, önyargılar ve genelleşmiş yanlış kanı bu zorluğun nedenleri oluşturmaktadır. Elbette, fotoğraflar tarih yazımında tek başlarına “kanı” değil; ancak birer “*muteber delil*”dir (Burke, 2003: 13). Fakat fotoğraf/sinema, geçmişin yeniden kurgulanması ve algılanmasında etkin bir güce sahiptir (Danacıoğlu, 2001: 90). Bu bakımdan Çanakkale muharebelerinin filme alınması konusu önem kazanmaktadır. Muallim Necati Bey’in Çanakkale cephesinde çalışması ve daha sonra Anadolu’nun tarihî eserlerini fotoğraflaması gibi faaliyetlerine geçmeden önce ele alınan dönemdeki fotoğrafçılığın anlaşılabilmesi için fotoğrafın gelişim evreleri üzerinde kısaca durmak gerekmektedir.

Uygulanabilen ilk fotoğraf tekniği, Louis-Jacques-Mandé Daguerre tarafından 1839 yılında icat edilmiştir. Dagerreyotip (daguerréotype), diye adlandırılan bu yöntem, teknik bilginin yanında zorlu el becerisi gerektirmekteydi.¹ Bu yöntemin bulunmasından kısa bir süre sonra, Henry Fox Talbot’ın Yunanca, “*güzel yöntem*” anlamına gelen “*Caloptype (Kalotip)*” buluşu sayesinde poz süresi yaklaşık 7 dakikaya düşmüştü (Öztuncay, 2015: 68; Kamburoğlu, 2007: 30). İcadından sonra hızla kullanım alanı bulan fotoğraf, hayatın her anında kendini göstermeye başladı. Binalar ve pastoral manzaraların yanında portreler ile grup pozları eş zamanlı olarak fotoğrafın konusu oldu (Newhall, 2006: 249). İcat edildiği günden itibaren resimler ve gravürlerin yanında resmî belgeler kadar gerçekliği kabul edilen fotoğraf, “*gerçeğin tıpkı basımı*” olarak nitelendirildi (Danacıoğlu, 2001: 91). Fotoğrafın icat edildiği çağa özgü olmak üzere, savaş gerçeğinin de fotoğrafa konu olması kaçınılmazdı. Bu çağda gerçeği olduğu gibi sunma iddiasındaki fotoğraf sanatçısı, savaş sahnelerini halkın günlük hayatlarına taşıma çabasında olmuştur (Newhall, 2006: 235).

Her ne kadar fotoğraf tekniği bakımdan birtakım gelişmeler görülüyorsa da aşılamayan bazı zorluklar vardı. 19. yüzyılda çekilmiş savaş fotoğraflarının ortak özellikleri sıcak savaş görüntülerine sahip olmamalarıydı. Uzun pozlama süresi ve kullanılan malzemenin ağırlığı nedeniyle cepheden fotoğraf alınması çok zordu.

İlk savaş fotoğraflarının 1846-1848 yıllarında ABD ile Meksika arasında süren savaşa ait olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte, büyük bir savaşın düzenli bir şekilde fotoğraflanması, 1850’lerden sonra gerçekleşmiştir. 1854-1856 yıllarında Kırım’daki savaşta Osmanlı Devleti’ne yardım amacıyla oluşturulan ittifakın içinde bulunan Birleşik Krallık, Kırım Savaşı’nın fotoğraflanmasında etkili olmuştur. 1855 yılında çektiği “Ölümün Gölgesi Vadisi” adlı fotoğrafıyla İngiliz Fotoğrafçı Roger

1 Öncelikle gümüş kaplı, parlatılmış ince bir bakır plaka, iyot buharına tutulup ışığa duyarlı hale getiriliyor; sonra bu plaka kamerada ışık durumuna göre üç ila otuz dakika arası poz süresi uygulanıyordu. Pozlamanın ardından gümüş plaka en geç bir saat içinde tahta kutuya yerleştirilip kırk beş derece açıyla yaklaşık 60 santigrat derecedeki cıva buharına tutularak görüntünün ortaya çıkması sağlanıyordu. Ortaya çıkan görüntü hiposülfid banyosunda sabitlenerek kalıcı hale getiriliyordu. Son olarak da dagerreotip plaka bir cam altına alınarak, kapalı, koruyucu bir çerçeveye alınmış oluyordu (Öztuncay 2015: 68, 74).

Fenton (1819-1869), Sivastopol'daki çatışmanın sonunda boş savaş meydanlarını, kargâhı, asker ve komutanları kayıt altına almıştır (Hacking, 2015: 128). Öte yandan, savaş alanlarındaki ölü bedenlerin görüntülerine dair en çarpıcı fotoğraf, 4 Temmuz 1863 tarihinde Amerikan İç Savaşı esnasında Timothy H. O'Sullivan (1840-1882) tarafından alınmıştır.² Ancak, fotoğrafçıların stüdyo veya açık alan çekimlerindeki müdahalelerinin savaşın içinde de kendini gösterdiğine dair iddialar vardır (Burke, 2003: 23). Fotoğrafçıların amaçlarına uygun olarak enstantane kurgulayabildikleri ifade edilmektedir. Bu bakımdan savaşın gerçek yüzünü veya gerçek olarak kabul edilmesi gerektiğine inandığı kısımları fotoğrafa alan sanatçı, halkın düşüncelerinin yönlendirilmesinde etkili olmuştur (Burke, 2003: 24). Bu durum propagandanın farklı bir boyutunu oluşturmaktadır.

Etkin olarak muharebelerde yer alan, seferlere katılan ve askerlerin durumlarını betimlemek için cepheye gönderilen “*savaş sanatçıları*” vardır. Asur kabartmalarına kadar götürülebilen bu geleneğin, Birinci Dünya Savaşı'ndaki yansıması, muharebe cephelelerinden fotoğraf ve sinema alımlarıdır (Burke, 2003: 163-173). Bu bakımdan propaganda³ aracı olarak değer kazanan fotoğraf, savaşın çok boyutlu yapısında “*dos-ta güven, düşmana korku*” vermek konusunda önemli bir rol üstlenmiştir. Fotoğrafın propaganda aracı olarak öne çıkması, tarihçinin daha dikkatli bir çalışma içine girmesini gerektirmektedir. Fotoğrafın tarih kurgusundaki yerini belirlerken, bir takım noktalara özen gösterilmelidir. Örneğin, fotoğrafın hangi mevsim çekildiği, zamanının tespiti, kim tarafından ne amaçla çekildiği, kimlere ulaştığı gibi (Danacıoğlu, 2001: 92-95). Ancak buradaki yöntemin tersine çevrilmesiyle tarihi değeri olan fotoğraflardan farklı olarak filme alınma öyküsünün tarihselliğinden hareketle fotoğrafın kıymetlendirilmesi metodu takip edilebilir. Eldeki arşiv belgelerinden Çanakkale'deki savaşın genç nesillere ulaştırılması amacıyla 1915 yılının sonbahar aylarında Muallim Necati Bey'in cepheye gönderildiği anlaşılmaktadır. Ancak arşiv belgeleriyle ortaya çıkan bu bilgilerin kurgu içindeki yerini de belirlemek gerekmektedir. O halde şu sorulara yanıt aranmalıdır: Neden Çanakkale, Niye Necati Bey? Bu sorulara yanıt ararken Çanakkale'nin esin ve eğitimdeki gücüne değinilmeli, daha sonra Muallim Necati Bey'in faaliyetleri aktarılmalıdır.

2 Bu fotoğrafın ismi; “Ölüm Hasadı, *Gettysburg, Pennsylvania*”dır (Hacking, 2015: 130-131).

3 Savaş esnasında fotoğrafların öneminin daha iyi anlaşıldığı dönem, İkinci Dünya Savaşı'dır. Fotoğrafın algı için önemini dergilerden sonra kavrayan hükümetler fotoğrafçıları teşkil ettikleri istihbarat birimlerinde değerlendirmişlerdir. Propaganda için gayretli bir çalışma sergileyen bu birimlerden Büyük Britanya'da Bill Brant (1904-1983), savaş yaşamından kesitlerle yankı uyandırmıştır. Sovyetler Birliği'nde foto muhabirliğinin ordu teşkilatından ayrı olmadığı görülmektedir. 1941 yazında Yüzbaşı olarak orduya katılan Dmitri Baltermants (1912-1990), “*Hücum*” isimli fotoğrafıyla Sovyet askerlerinin amansız ve korkusuzluğunu ölümsüzleştirmiştir. Propaganda konusunda bir başyapıt olan “*Iwo Jima'da Yükselen Bayrak*” adlı fotoğraf, Joe Rosenthal (1911-2006) tarafından 23 Şubat 1945 günü Müttefiklerin Japonya'yı ele geçirdiği ilk bölge olan Iwo Jima'da Suribachi Dağı'nın zirvesine bir grup Amerikan askerinin bayrağı dikme anını göstermektedir (Hacking, 2015: 312-313).

Çanakkale Zaferi'nin Esin ve Eğitim Gücü

Osmanlı Devleti'nin geçmişteki önemli olayları yeni nesillere aktarmaya yönelik çabaları olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet ile yaygınlaşan bu tutum, Birinci Dünya Savaşı'nın kahramanlarıyla pekiştirilmiştir. Bu bakımdan Çanakkale, yeni nesillere aktarılması gereken kahramanlıklarıyla öne çıkmıştır (Köroğlu, 2004: 175).

Çanakkale'de 19 Şubat 1915'ten beri devam eden İtilaf devletlerinin saldırıları, 18 Mart'taki genel saldırı ile neticelenmiş; İtilaf Devletleri adına oluşturulan, başta İngiliz ve Fransız deniz gücünün bulunduğu, Birleşik Donanma Çanakkale'den geçmeye çalışmış ve başarısız olmuştur (Çanakkale Cephesi Harekâtı, 2014: 34-59). Dünya savaş tarihine geçen bu büyük kıyı savunması ağırlıklı boğaz muharebesi; Seyit Onbaşı'yı, Hasan-Mevsuf'u, Mehmet Çavuş'u tarih sayfalarında birer kahramanlık levhası olarak yer almıştır. 1915 yılının Nisan ayında başlayan ve yeni yılın Ocak ayında son bulan Kara Muharebeleri sırasında bu kahramanlık levhalarına başta Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal (Atatürk) olmak üzere yenileri eklenmiştir. Bu sayede Gelibolu'daki kahramanlıkların dile getirildiği bir süreç başlamıştır. Harbiye Nezareti'nin cephede yararlık gösteren askerlere yönelik çalışmaları, bu kahramanların öğrencilere anlatılması düşüncesini beraberinde getirmiştir (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 132: 429-453).

Özellikle Çanakkale muharebelerinin eğitimde kullanımına dair bir yazı 1918 yılında⁴ “*Yeni Mecmua*”nın özel sayısında yer almıştır. Necmeddin Sâdık tarafından kaleme alınan bu yazının başlığı “Çanakkale'nin Terbiye Kuvveti” idi. Yazar sözlerine şu ifadelerle başlıyordu: “*Bir milletin en yüksek şahsiyetleri büyük kahramanlıklarında, tarihin en güzel parçaları kahramanlık menkıbelerinde aranmalıdır.*” (Necmeddin Sâdık, 1918/1996: 327). Yazının devamında “*fertlerin fevk-el-insan*” olarak kahramanlaşmasında ortamın yerine değiniliyor Çanakkale'nin önemine vurgu yapılıyor; “Çanakkale destanının” “*Türk'ün evsafını (vasıflarını)*” bütün açıklığı ile gözler önüne sermesinin yanında 18 Mart'ın “*millî terbiye*”deki öneminin büyüklüğü dile getiriliyordu.

Bu nedenlerden dolayı Necmeddin Sâdık, 18 Mart'ın millet için bir “*meşkûre bayramı*” olduğunu ifade etmiş; bu bayramın idrakinde, okuma kitaplarında Çanakkale'yi işlenmesinin, okullarının ve odalarının duvarlarında Çanakkale resimlerini görmesinin; büyüklerinden Çanakkale öykülerinin dinlenmesinin etkisine değinmiştir. Böylece çeşitli etkinliklerle hatıraların sürekli taze tutulacağı; “*milletin terbiyesi*” için, öğretmen ve yazarlara, Çanakkale'nin tükenmeyen bir kaynak teşkil edeceği yazının ilerleyen satırlarında yer almıştır (Necmeddin Sâdık, 1918/1996: 328).

Bu satırları yazan Necmeddin Sâdık, Aralık 1917'de yayımlanan “*Terbiye Mecmuası*”nın kurucu üyelerindendi. Batı'daki pedagojinin Osmanlı Devleti'ndeki

4 Çanakkale Muharebeleri, propaganda konusu olarak savaşın başından itibaren Balkan Savaşlarının ağır yenilgisi nedeniyle baş gösteren “*aşağılık kompleksi*”ni gidermek, bu kara lekeyi temizlemek adına sürekli işlenmiştir (Köroğlu, 2004: 175).

yansıması olarak “*terbiye*” sözcüğünün kullanıldığı dikkate alındığında Necmeddin Sâdık’ın faaliyetleri öne çıkmaktadır (Toprak, 2013: 311-312). Yazım ve yayım faaliyetlerinin arttığı bu dönemde yazarların millî hislerle kaleme aldığı yazılar halk arasında değer bulmaya başlamıştır (Köroğlu, 2004: 48). Bu değerın tecellisinde İkinci Meşrutiyet’te adından söz ettiren düşünce akımlarının, “*halka doğru*” olarak nitelenen çalışmalarının etkisi vardır (Toprak, 2013: 85-90). Genişleyen yayın imkânları içerisinde Osmanlı Devleti’nin de halka yönelik faaliyetleri olmuştur. Fotoğrafın Osmanlı Devleti’ne girişinin Avrupa ile eş zamanlı olduğu ve saray ile halk tarafından “*hüsn-i kabul*” gördüğü düşünüldüğünde bu yayın faaliyetlerinde görsellerin önemi ortaya çıkmaktadır (Özendes, 1999: 16-17; Öztuncay, 2015: 93-98). Bilhassa nezaretler bünyesinde yürütülen basım ve yayım çalışmalarında halkın bilinçlendirilmesine yönelik, “*gerçeğin kendisi*” olarak takdim edilen fotoğraflı yayınlar büyük kabul görmüştür (Burke, 2003: 21; Eldem, 2015: 112-137). Ancak, Osmanlı Devleti’ndeki propaganda araçlarındaki görsel eksiklik savaş sırasında tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, Kasım 1915’te yayınlanmaya başlanan ve Haziran 1918’e kadar 27 sayısı çıkarılan “*Harp Mecmuası*”; Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin 1916 yılında⁵ hazırladığı albümler olan “*Harb-i Umumi Panaroması*”, 1916 yılı Nisan ayında Enver Paşa’nın emriyle Harbiye Nezareti bünyesinde çalışmalara başlayan “*Tarih-i Harb Şubesi*” ve “*Merkez Ordu Sinema Dairesi*” akla gelmektedir (Özön, 1968: 13; Şener, 1970, 12-15; Köroğlu, 2004: 159,187-191).

Savaş Fotoğrafçısı Muallim Necati Bey’in Faaliyetleri

Dönemin ruhuna uygun olarak genç nesillere fotoğraflı yazılarla savaştaki kahramanlıkların aktarılması gündeme gelmiştir. Zaten fotoğrafa askeriyeenin bakışı olumsuz değildir (Özendes, 1999: 18-20). Hâlihazırda yayınlanan hatıra türü eserlerde fotoğraflara yer verildiği gibi dönemin fotoğrafçıları hakkında da bilgiler vardır (Ege, 2011: 73-75). Fotoğraf stüdyosunda çekilen fotoğraflara ilave olarak özel ilgisi gereği cepheden fotoğraf alan Haydar Mehmet (Alganer) gibi subayların varlığı da dikkat çekicidir (Alganer, 2009: 28-119). Sadece kişisel nitelikte olan bu tür faaliyetlerin yanında, cephelerden fotoğraf alınmasına dair resmî görevlendirmeler yapılmıştır.

Dönemin haber fotoğrafçıları arasında gazete fotoğrafçılığının öncülerinden Çanakkale ve Galiçya Cephesi’ne savaş fotoğrafçısı olarak giden Ferit İbrahim (Özgürar)’ın yanı sıra Yusuf Râzi (Bel), Aziz Fikret ve Rahmizade Bahaeddin (Foto Resne: Bahaettin Rahmi Bediz) gibi kişiler vardır (Donanma, 66/115: 1042-1043). Haber fotoğrafçıları cephede görevlendirilmişlerdir. (Gazete Fotoğrafçıları’nın Babası, 1938; Donanma, 66/115; Toros, ty. : 21). Konuyla ilgili olarak Burhan Felek, yazılarında cephedeki fotoğrafçılık faaliyetlerine kısaca yer vermiştir (Felek, 1984: 29). Bu faaliyetlerin yanı sıra Payitaht ve darülhilafe olan İstanbul’a yakınlığı nedeniyle bir kat daha artan Çanakkale Muharebelerinin önemi dolayısıyla savaşın mahiyetine dair Osmanlı Devleti’ndeki bazı kuruluşlar bu yönde adımlar atmıştır. Bu

5 Köroğlu (2004), bu albümün 1914 yılında yayınlandığını ifade etmektedir.

kurumlar arasında Harbiye ve Maarif-i Umumiye nezaretleri gibi resmî, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Malûlîn Gûzâta Muavenet Heyeti⁶ gibi sosyal yardım kuruluşları vardır (Çeliktemel-Thomen, 2010: 1-3). Harbiye Nezareti'nin istek ve teşvikiyle “*muharebe resimlerinin*” alınması için Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne adına fotoğraf ve sinematograf makineleriyle Çanakkale'ye “*sinemacı*” gönderilmesi gündeme gelmiştir. Böylece üç kurum ortak çalışmaya başlamıştır. Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; Ermeni milletinden iki kişinin Çanakkale'ye gidecekleri haber alındığından, bu kimselerin ahlaklarının ve vatana bağlılık derecelerinin istenilen seviyede olmaması üzerine “*Darülmüâllimîn-i Aliyye Fotoğrafi Muâllimi Necati Bey*”in bu göreve yetkinliği ile birlikte “*vatanperverlik ve vazîfeşinaslık*” yönlerinden üstünlüğü nedeniyle Çanakkale'ye gönderilmesine izin verilmesi talep edilmektedir (BOA, MF.MKT, 1210/33-1). Konunun evveliyatı başka bir arşiv belgesinde şöyle geçmektedir: Polis Müdüriyet-i Umumiyesinde çalıştırılmalarında sakınca görülmeyen “... [*Arakyan*] namındaki iki kişinin sinema ahd etmek üzere *bâvesika* âzimetlerine müsaade edilmekte diğer Üçüncü Ordu cephesinde sinematograf Necati Bey'in oraya ta'yîn ve i'zâmı muâmelesi ifâ edilmek üzere emrütensib devletlerinin iş'ârı ricâ olunur” ifadeleriyle Enver Paşa tarafından 17 Mayıs 1915'te Maarif-i Umumiye Nezareti'ne yazılmıştır (BOA, MF.MKT, 1210/33-2). Burada Arakyan isimli kişilerin Beşinci Ordu cephesine (Çanakkale) gönderilmesine izin verildiği gibi Üçüncü Ordu cephesindeki Necati Bey'in de gönderilmesinden söz edilmektedir. Ancak, daha önce görüldüğü gibi Müdafaa-i Milliye Cemiyetince, Muallim Necati Bey'in gönderilmesinin daha uygun olacağı dile getirilmiştir. Zaten Necati Bey'in okullar tatil olduktan sonra da çalışacağından maaşının ödenmesine devam edilmesi konusu belgelere yansımıştır. 1 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Muallim Necati Bey'in tatilde de çalışacağı vurgulanarak “*istihkakının*” ödenmesine devam edilmesi dile getirilmektedir (BOA, MF.MKT, 1209/48-1).

Necati Bey'in Üçüncü Ordu cephesine gönderilmesi ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile yapılacak mukavelenin şartları 1915 yılının Haziran-Temmuz ayları boyunca yazışmalara konu olmuştur. 18 Temmuz 1915 tarihli bir yazıda Üçüncü Ordu cephesine gidecek Necati Bey'in yapacağı harcamaların karşılanmasının imkansızlığı (BOA, MF.MKT, 1210/33-3); 21 Temmuz 1915 tarihli başka bir belgede Karargah-ı Umumiye 2. Şubeye yapılan mukavelenin gönderilmesi ve işlemlerin devamının buraca yapılacağı ifade edilmektedir (BOA, MF.MKT, 1210/33-4). 24 Temmuz'da Necati Bey'in Çanakkale'ye gönderilmesi gündeme gelmişse de daha önce Müda-

6 Osmanlı Dönemi Türkçesi gramerine ve “*gaza ederken malul olanlara yardım*” anlamına göre doğru kullanımı bu şekilde olmalıdır. Kaynaklarda farklı yazımlara rastlanılmaktadır. Örneğin; “*Malulîn-i Guzât-i Askeriye Muavenet Heyeti*” (Özön, 1968, 12), “*Malûlîn-i Guzât Muâvenet Heyeti*” (Kurnaz Şahin, 2014), “*Malulîn-i Guzâta Muavenet Heyeti (Malul Gaziler Heyeti, MGMH)*” (Çeliktemel-Thomen, 2010: 1), “*Malûlîn-i Guzâta Muavenet Heyeti (Malûl Gaziler Cemiyeti)*” (Özyayar, 2007: 28) gibi.

7 1913 yılında kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin sinema faaliyetlerine başladığı yılın 1916 olduğu kaynaklarda geçmektedir (Şener, 1970: 17).

faa-i Milliye Cemiyeti tarafından Çanakkale'ye gönderilen başka bir kişi nedeniyle Üçüncü Ordu cephesine gitmesi hâlâ gündemdedir (BOA, MF.MKT, 1210/33-5). Maarif-i Umumiye Nezareti ile Müdafaa-i Milliye Cemiyeti arasında cereyan eden bu yazışmalardan Necati Bey'in Doğu Anadolu'da bulunan Üçüncü Ordu cephesine gönderilmesi üzerinde durulmaktadır. Fakat Necati Bey'in görevini icra etmesi için gereken masrafların karşılanmasında zorluk yaşanmaktadır. Anlaşıyor ki Necati Bey'in Çanakkale'ye gönderilmesinde yolluk başta olmak üzere diğer masraflar etkili olmuştur. 26 Temmuz 1915 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti Kalem-i Mahsus'dan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ne gönderilen bir yazıda;

“Necati Bey'in nezaretin me'mûru olup harekât ve muvaffakiyât-ı askeriyemize dair mekteb şâkirdânına sinema göstermek gibi millî bir emel ile Çanakkale'ye i'zâmî Harbiye Nezâret-i celilesinden talep edilmiş ve Çanakkale yakın olmak hasebiyle masarîfinin deruhte edilmesi takarrür etmiş idi. Nezâret-i müşârûnileyh Vaynberg'le (Sinemacı Weinberg) akdolunan mukâveleyi tezkâr ile Üçüncü Ordu'ya âzimetini tensib etmiş ve bu işe riyaset-i aliyyelerinin baktığını dermîyân eylemiş olmağla bu kadar uzun yol için nezâretin ihtiyar-ı masraf edecek parası olmadığı cihetle keyfiyet bu yüzden muhabereye düşmüş ise de sinema şeridleri Necati Bey'in hususî istifadesine hadim olacağı zannı ile Müdafaa-i Milliyece masrafı ihtiyar etmeksizin şerid tedârîki tarikine gidildiği görüldüğünün bu zannın tashihi ve Necati bey'in harc-ı râh ile masarîf-ı zarûriyesi ve Müdafaa-i Milliyece terk edilecek şeridlerin bedeli verildiği takdirde mümâileyhin âzimetini kâbil olacağı beyân, mâ'rûz. Ol babda” ifadeleri yer almaktadır (BOA, MF.MKT, 1210/63-1).

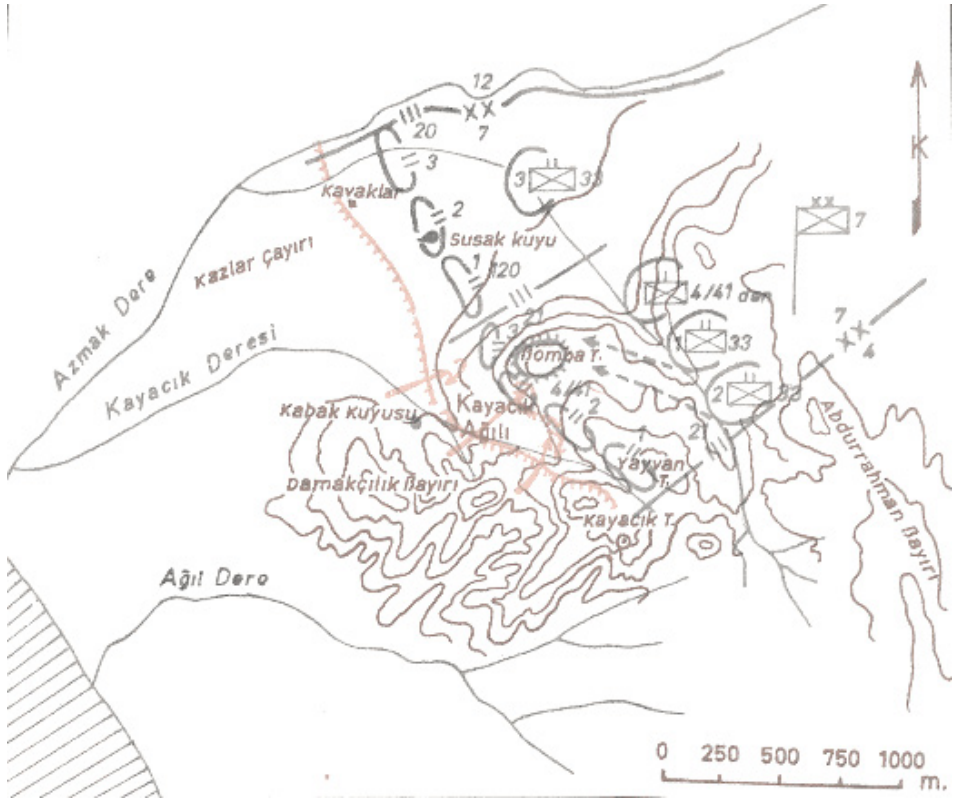
Bu belgenin ortaya koyduğu hususlardan ilki Necati Bey'in 3. Ordu cephesi yerine Çanakkale'ye gönderilmesinin nedeni, bütçe darlığıdır. İkinci husus; Necati Bey, askerî başarıların ve cephenin sinema şeklinde okul öğrencilerine gösterilmesi gibi, “*millî bir emel*”, ulvî bir amaçla Harbiye Nezareti'nde gelen talep üzerine görevlendirilmiştir. Üçüncü husus, 1920 yılında Darülaceze'nin tanıtımı için açılan ihalede karşı karşıya gelen Weinberg ile Malûlin Gûzâta Muâvenet Heyeti rekabetinden önce Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile Weinberg'in Çanakkale'nin fotoğrafı/sinemaya alınması hususunda yollarının kesiştiği görülmektedir (Özuyar, 2007: 42; Kurnaz Şahin, 2014: 16). Weinberg ile yapılan mukavelenin Harbiye Nezareti'nce hatırlatılması bu bakımdan önemlidir. Dördüncü husus; Necati Bey ve faaliyeti hakkında oluşan zannın düzeltilmesi çabası göze çarpmaktadır. Böylece Necati Bey'in görevlendirilme nedeni açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu karar sürecinden sonra film şeridi tedariki için 25 Ağustos günü, Necati Bey'in ifadesiyle Galata'da bulunan Gomon⁸ sinema şirketindeki fazla şeritlerin, metresini 5 kuruştan olmak üzere iki yüz metresinin acilen alınması gündeme gelmiştir (BOA, MF.MKT, 1211/34-1).

Osmanlı Devleti'nin Maarif-i Umumiye Nezareti'ne ait arşiv belgelerine yansıyan şekliyle; “Çanakkale cephe-i harbine sinema ahzi için azimet edecek olan Darül-

8 Gomon sinemasının ismi daha sonra Lüksemburg olacaktır (Özuyar, 2007: 115).

Necati Bey'in cephedeki faaliyetlerine dair Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin ifadelerine geçmeden önce, cephede bulunanların anılarına göz atmakta fayda vardır. Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın 1912-1925 yıllarını içeren, günü gününe tutulmuş ve yayınlanmış not defterlerindeki kayıtların birinde; 8 Eylül 1915 günü, Necati Bey isimli birinin "*film kaydı yapmak*" üzere Anafartalar Grubu karargâhına geldiğine dair bilgi mevcuttur. Aynı kayda göre; Necati Bey, Anafartalar Grubu komuta heyetinin birkaç poz fotoğrafını almış ve 59. Alay tarafından gösterilen manevraları izlemiştir (Çalışlar, 2010: 137). İki gün sonra (10 Eylül), Anafartalar Grubu Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin Bey'in notlarından "*Sinemacı*" Necati Bey ve Tanin gazetesi yazarı Ekrem Bey ile 4. Tümen cephesine gittiğini, burada Kayacıktaşlı tarafına yapılan bir top atışının filme alındığını görmekteyiz (Çalışlar, 2010: 137).

Tanin Gazetesi'nden Ekrem Bey ile cephede bulunan Necati Bey'in faaliyetlerine dair bilgiyi bu notlardan edinmekteyiz. Bu kayıtlarla arşiv belgelerinin tutarlılığı sayesinde iki taraftan bilgilerin doğrulanmasının verdiği güven doğrultusunda Necati Bey'in çalışmalarını ortaya çıkarmak mümkündür.

Şekil 2: 27 Ağustos 1915'te 4. Tümenin Mıntıkası (Çanakkale Cephesi Harekâtı, 2014, Kroki 68)

1 Ekim 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda;

“Sinema ve fotoğraf çekmek üzere Gelibolu'ya gönderilen Necati Bey'in beraberinde getirdiği cam ve filmleri kâmilan cephe-i harpte hakiki muharebe resimleri çekerek bitirdiği ve mümâileyhin hiçbir tehlikeye bakmayarak avcı hatlarına kadar gidip resim çekmek hususunda gösterdiği azimet ve fedakârlık Beşinci Orduca şâyân-ı takdir görmekle mümâileyhe tebliği ve buradaki işlerin hitâmında tekrar cephe-i harbe i'zâm edilmek karargâha rica olunur” ifadeleri yer almaktadır (BOA, MF.MKT, 1210/33-7).

Anlaşılan o ki Necati Bey'in Çanakkale'deki hizmetlerinden memnun kalınmıştır. Aynı belgede Levazım ile ilgili olarak dikkat çeken bir notta aynen şu ifadeler vardır: *“Evvelce aldığı filmler henüz müspet hale getirilemedi. Piyasada film bulmak kabil mi?”* (BOA, MF.MKT, 1210/33-7). Görüldüğü üzere, Necati Bey cepheye bulunduğu sırada vazifesini yerine getirmiş ve çektiği filmlerin tab'ı ve banyosu savaş dönemindeki yoklukta yeni bir sorunu ortaya çıkarmıştır.

Çanakkale Muharebelerinin devam ettiği esnada savaşın ve savaşanların fotoğrafa alınması girişiminin çeşitli aşamalarına dair bilgilere, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde (BOA) mahfûz arşiv belgelerinde rastlamak mümkündür. Başkumandanlık Vekâletinden Maarif-i Umumiye Nezaretine hitaben kaleme alınmış Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın imzasını taşıyan 11 Ekim 1915 tarihli bir belgede Maarif-i Umumiye Nezareti, Harbiye Nezareti'nden sinema filmi ve fotoğraf malzemesi sormuş; bu tür malzemelerin Nezaret'te mevcut olmadığı *“Dersaadet'ten tedârîki adîm-ül-îmkân”* ifadesiyle temininin zorluğu belirtilmiştir. Ancak *“bu işe me'mur edilen Necati Bey'e muktezi malzemelerin Avrupa'dan bir ân evvel celbi esbabının istikmâli”* sözleriyle Avrupa'dan getirilmesi yolu düşünülmüştür (BOA, MF.MKT, 1213/56-1).

Necati Bey'in ihtiyaç duyduğu malzemelerin temin edilip edilmediği, Maarif-i Umumiye Nezaretinin diğer yazışmalarından öğrenilmektedir. Başkumandanlık Vekâletinden Maarif-i Umumiye Nezareti'ne gönderilen 22 Aralık 1915 tarihli yazıda Necati Bey'in *“Beşinci Ordu Fotoğrafçısı”* olması hususunda talep dile getirilmektedir. Belgede, *“Ahiren Beşinci Ordu Fotoğrafçısı olarak Çanakkale'ye i'zâm olunan Necati Efendi'nin mütemadiyyen istihdâmına”* değinildikten sonra *“ve bu vecihle menazır sıhhiye-i askeriyeden müsaade ordu zabitânın da fotoğraflarını almak ve icabında Beşinci ordu'nun gayr-i mevaki-i askeriyede kendisine fotoğraf aldirmek için hitam-ı harbe kadar ordu nezdinde kalmasına lüzum ve ihtiyaç görülmüş olmağla”* ifadeleriyle yapılması düşünülen işler sıralanmış ve sürekli olarak ordu nezdinde muharebe bitimine değin görev alması talep edilmiştir. Bu talebin ardından *“nezaret-i celilelerince mahsus-ı mesailerinin kat' edilmeyerek”* gerçekleştirileceği vurgulanmaktadır (BOA, MF.MKT, 1213/56-2). Bu belgelerden, ihtiyaç duyulan malzemelerin temin edildiği, Necati Bey'in hizmetinden memnun kalındığı, Maarif Nezaretince verilen görevle ilave olarak savaşın çeşitli boyutlarının/manzaralarının ve subayların fotoğraflarının alınması için ordu bünyesinde görevine devam etmesi isteği dile getirilmektedir.

Bu yazışmaların sürdüğü tarihlerde devam eden muharebenin Necati Bey'in yaralanmasına sebebiyet verdiği 26 Aralık 1915 tarihli başka bir belgede zikredilmektedir:

“Menazır-ı mühimme-i askeriye fotoğraflarını almak üzere geçende Çanakkale'ye i'zâm eylemiş olan Necati Efendi orada bir obüs parçası isabetiyle bacağından yaralanmış ve binaenaleyh gerek bu yüzden ve gerek mezâhim-i seferiyeye adem-i tahammülünden vücudça zaîf düşmüş olduğu gibi esnây-ı ameliyatta on iki lira kıymetindeki fotoğraf makinesi de parçalanmış olduğundan mümaileyh istirahat için birkaç ay müsaade itâsıyla beraber makine bedelinin dahi tazmini hususunun icab edenlere emr ü tebliğ buyrulması babında” (BOA, MF.MKT, 1213/56-3).

Bu belgeden önemli birkaç hususu öne çıkarmak mümkündür. Bunlardan en önemlisi Çanakkale Muharebelerinde bir insanın *“hâlet-i pür-melali”*dir. Savaş fotoğrafçısı olarak görev alan Necati Bey'in bacağından yaralanması ve savaşın zahmetlerinin ağırlığı nedeniyle bedenlen zayıf düşmesi dikkate değerdir. Diğer bir husus ise 1915 yılında bir fotoğraf makinesinin *“on iki lira kıymeti”*nde olduğudur.

Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın imzasını taşıyan ve Başkumandanlık Vekâleti İkinci Şube'den çıkan tezkirede, *“Harb Fotoğrafçısı”* Necati Bey'in *“zaafiyeti”*nin Çanakkale'ye dönerek vazifesini ifa etmesinde engel olacak kadar ağır olmadığının anlaşıldığı ve kendisinin icap ettiği zaman görevine devam edebileceği açıkça ifade edilmiştir. Bu ifadeden sonra, göreviyle ilgili olarak *“fotoğrafları alınacak birçok menâzır-ı askeriye olmakla beraber mümaileyh esasen harb fotoğrafçısı olarak cephe-i askeriyenin emrine tabi' olduğundan”* şeklinde bir hatırlatmaya da yer verilmiştir. Belgenin sonunda Necati Bey'in bağlı bulunduğu birliğe (5. Osmanlı Ordusu) dikkat çekilerek kırılan makinenin incelenmesi ve gerekenin yapılması için Çanakkale'ye bildirilmesi rica edilmektedir (BOA, MF.MKT, 1213/56-6).

Bu durumda Necati Bey'in tekrar Çanakkale'ye gitmesi gündeme geldiğinden, Maarif Nezareti tarafından 4 Ocak 1916 günü müsveddesi hazırlanan ve 5 Ocak 1916 günü temize çekilip *“Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine”* gönderilen yazıda; Necati Bey'in fotoğraf makinesinin muharebe sahasında kırılmış olduğundan ve bir ikinci makinenin yokluğundan, nezaretçe tedarik edilemediğinden dolayı Çanakkale'ye tekrar gitmesinde bir yarar görülmediği, *“bir gûna fâide tasavvur edilmemekte ise de ol bâbda”* ifadesiyle dile getirilmektedir (BOA, MF.MKT, 1213/56-7).

Ancak bütün bu yazışmalardan sonra Necati Bey'in tekrar Çanakkale'ye gönderildiği, çıkarılan 12 Ocak 1916 tarihli *“harc-ı râh”* onayından anlaşılmaktadır: *“Menâzır-ı cephe-i askeriye resimleri almak üzere bu kerre tekrar Çanakkale'ye iz'âm edilecek olan Darümuallimin-i aliyye fotoğraf muallimi Necati Bey'e maktu' en bin gurusu harc-ı râh itâsı tensib edilmiştir”* (BOA, MF.MKT, 1213/56-8).

Necati Bey'in Çanakkale Cephesi'ndeki hizmetine dair bilgiyi, *“tesvîd”* tarihi 28 Aralık 1915 olan bir belgede görmek mümkündür. Belgeye göre, *“Nezaret ressamı”* olan Necati Bey'in almış olduğu fotoğraflardan *“menâzır-ı hakikiyeye aid”* dört tanesi, *“agrandismanı”* yapılarak (büyütülerek) padişaha sunulmak üzere, *“Teş-*

rifât Müdür-i Umûmisi" İsmail Cenânî Beyefendiye gönderilmiştir (BOA, MF.MKT, 1213/56-4).

Bu sıralarda Merkez Ordu Sinema Dairesince (MOSD) hazırlanan kısa "*savaş belgeleri*" türünden filmlerden ilki 1916 yılının Ocak ayında "*Çanakkale Muharebeleri*" adıyla yayınlanmıştır (Özön, 1968: 45). Bu tür filmlerin 1916 yılı boyunca hazırlandığı bilinmektedir.⁹

Harbiye Nezareti'ne yazılan 27 Mayıs 1916 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti Kalem-i Mahsus yazısına göre, özel izin ile asker ve savaş manzaralarından bazılarının "*sinema fotoğraflarını*" almak üzere Çanakkale'ye gönderilen "*Darülmualimîn-i Aliyye Fotoğrafçısı*" Necati Bey'in yazının ekinde bulunan yirmi bir parça çeşitli manzaraları haiz sinema filmlerinin negatiflerinin pozitif hale dönüştürülmesi için elde makine bulunmaması üzerine, kopyasının iadesi koşuluyla Amerikalı Mösyö Wilson'a bir mülahım efendi vasıtasıyla teslim edildiği; Mösyö Wilson tarafından Almanya'da pozitif hale getirilen filmlerin geri geldiğine dair haber alındığı ifade edilmektedir. Aynı belgede, okulların tatilinden önce savaş manzaralarının öğrencilere gösterilebilmesi için bir an evvel Maarif-i Umumiye Nezareti'ne filmlerin gönderilmesi dile getirmektedir (BOA, MF.MKT, 1216/34-1).

Muallim Necati Bey'in Diğer Fotoğrafçılık Faaliyetleri

Muallim Necati Bey'in Çanakkale'den sonra, Bağdat'a kadar giderek buralarda "*ahval ve menâzır-ı mahalliyyeye ait*" fotoğraflar almak üzere görevlendirildiğini 6 Mayıs 1916 tarihli bir arşiv belgesinden öğrenmekteyiz. Bu belgede bölgenin durumu ve manzaralarını fotoğrafa almakla görevli Necati Bey'e kolaylık gösterilmesi ve gereken yardımın yapılması dile getirilmektedir (BOA, DH.EUM, 2.Şb, 21/11-1).

10 Temmuz 1916 günü Bağdat'a ulaştığı haber verilen Necati Bey'in ödenen yolluğun yetersizliği nedeniyle Bağdat'taki işlerini on gün zarfında tamamlayıp dönüşü için gereken paranın gönderilmesi talebi Dâhiliye Nezaretine iletilmektedir. Uygun görülürse gönderilen yolluğa göre Şam ve Hicaz'a geçmesi konusunda Necati Bey'in emir beklediği görülmektedir (BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-3). Necati Bey'e verilmek üzere "*tahsisât-ı mestûreden*" yedi bin kuruşun Bağdat Valiliğine gönderildiği ve Necati Bey'in Bağdat'tan sonra Hicaz ve Şam'a gitmesine lüzum olmadığı 16 Temmuz 1916 tarihli başka bir arşiv belgesinde dile getirilmektedir (BOA,

9 1915 yılında kurulan "*Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD)*" Türk sinemasının ilk sinema kurumu. Türk sinemasının ilk filmi kabul edilen "*Ayastafonos'taki Rus Abidesinin Yıkılışı*" belgesel görüntülerinin filme alan Fuat Uzkinay, kuruluşunun ilk yılında MOSD'da yönetici yardımcısı, daha sonra bu kurumun yöneticisi olmuştur. MOSD, belgesel haber niteliğinde cephelerden görüntüler başta olmak üzere halka yönelik film gösterilerini de üstlenmiştir. Bu faaliyetlere devam edilirken ilk uzun öykülü film denemeleri gerçekleştirilmiştir. "*Çanakkale Muharebeleri*" bu denemelerin bir ürünüdür. Bu tür çalışmalarda emeği geçenler arasında, 1917 yılında kamera ve sinema bilgisini iletlemek için kısa süreliğine Almanya'ya giden, Fuat Uzkinay'ın özel bir yeri vardır (Özön, 1970: 10-11).

DH.EUM.KLU, 11/42-1; BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-5; BOA, DH.ŞFR, 66/5-1). Gönderilen bu yedi bin kuruşun (70 Lira) “*Ressam Necati Efendi’ye fotoğraf âlât ve edevâtı gbi bir takım mesârif-i mukteziyeden başka harc-ı râh namıyla*” verildiği 16 Temmuz tarihli diğer bir belgede açıklanmaktadır (BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-4). Bu seyahatten yaklaşık olarak iki ay sonra çekilen başka bir telgrafta Necati Bey’in 20 Temmuz’da “*Bağdat’tan Babil harabelerine gitmiş ve ondan sonra Hanakin cihetine azimet ettiği anlaşılmuş olduğuna*” dair malumat vardır. Bağdat valisi namına Muavin Ali Said imzalı bu telgraf, Dâhiliye Nezareti’ne “22-6-331 (4 Eylül 1916)” tarihinde çekilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 530/104). Necati Bey’in geçen iki ay sonunda yeniden yazışmalarda yer almasının sebebi ise, 26 Ağustos 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti’nin Bağdat Vilayetine göndermiş olduğu telgraftır. Bu telgrafta; “*Maarîf Nezareti Fotoğraf Me’muru olup oraya giden Necati Bey’in ulyevm orada olup olmadığının hareket etmiş ise tarih-i infikâkının iş’ârı*” ifadesi yer almaktadır (BOA, DH.ŞFR, 67/101-1). Buna göre, Dâhiliye Nezareti, Necati Bey’in Bağdat’ta olup olmadığını öğrenmek istemektedir.

Bağdat’tan sonra İstanbul’a dönen Necati Bey’in 11 Mayıs 1917 günü Kadıköy’deki spor kulübünde Darülmualimîn-i Aliyye’nin düzenlediği idman bayramından görüntüler aldığına dair arşiv kaydına rastlıyoruz. Bayramın “*sinema fotoğrafları*”nın tabî ve banyo işlemlerinin “*levazımı kendi tedarik etmek şartıyla*” Muallim Necati Bey tarafından Darülmualimîn-i Aliyye atölyesinde yapılmasına izin verilmektedir (BOA, MF.MKT, 1216/34-3). 13 Haziran 1917 tarihli bir arşiv belgesine göre Kafkas cephesinde sinema ahzi için gerekli filmlerin atölyede çalışan Muallim Necati Bey’de olması nedeniyle Dersaadet Merkez Kumandanlığına gönderilmesi istenilmektedir (BOA, MF.MKT, 1216/34-4). Daha önceden sipariş edilen ve Avrupa’dan temin edilen filmlerin iadesi Necati Bey sayesinde mümkün olmuştur (BOA, MF.MKT, 1216/34-6).

Hüdavendigâr Vilayeti Maarîf Müdürlüğüne Maarîf-i Umumiye Nezaretinden gönderilen 5 Ağustos 1917 tarihli bir belgede İstanbul’dan Bursa’ya giden Necati Bey’in “*Bursa ve mülhakatında kâin bazı mebâni-i hayriye ve kadimenin fotoğrafiyelerini ahz etmek üzere*” o tarafa gönderildiği, gereken kolaylığın kendisine gösterilmesi işlenmektedir (BOA, MF.MKT, 1216/34-6). Darülmualimîn-i Aliyye Müdürlüğüne müteakiben gönderilen yazıdan Necati Bey’in Bursa Kaplıcalarına tedavi maksadıyla gittiği, bu seyahati boyunca izinli sayılacağı bilgilerine ulaşılmaktadır (BOA, MF.MKT, 1216/34-7). Tedavisi için gittiği Bursa’da fotoğrafçılık görevine devam edeceği bu yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Bursa’dan sonra 11 Eylül 1917 tarihli bir arşiv belgesinde, Necati Bey’in okullarda göstermek için “*ırkî ve coğrafi bazı mevzuların sinemalarını*” almak üzere Anadolu’da görevlendirildiği, seyahati esnasında yolcu trenleri yanında askerî trenlere binmesine müsaade emrinin talep edildiği görülmektedir (BOA, MF.MKT, 1229/45-1). Takip eden günlerde Maarîf-i Umumiye Nezaretinden Kastamonu Vilayetine gönderilen 22 Eylül tarihli yazıda; “*Mekâtibde irae edilmek üzere tarihî ve coğrafi sinema menâzırı ahz etmek için ol canibe i’zâm edilen nezâret-i senâveri ressamı Necati Bey’e*” kolaylık gösterilmesi ifade edilmektedir (BOA, MF.MKT, 1229/120-1).

Anadolu'ya gönderilen Necati Bey'in, 1918 yılı baharında İstanbul'a döndüğü ve görevine başlamadığı başka bir belgenin konusudur. Kadıköy'de bulunan Darülmualimîn-i Aliyye Müdüriyeti'nden Maarif Nezaretine gönderilen 25 Nisan 1918 tarihli belgede, "...Anadolu'da ba'zı resimler ahzı zımında me'mûren gitmiş olan Fotoğraf Muallimi Necati Bey'in vazifesini ikmâl ederek avdet ettiğinin (görevini tamamlayarak döndüğünün)" 20 Mart 1918 tarihli Nezaret Kalem-i Mahsus yazısından öğrenildiği, fakat Necati Bey'in okuldaki görevine gelmediği dile getirilmektedir (BOA, MF.MKT, 1234/8-1). Bu sayede Anadolu'ya 1917 yılının sonbaharında geçen Necati Bey'in elimizdeki belgeler ışığında 1918 ilkbaharında İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır. Görevine başlamamasının nedeni ise nezaretçe okul müdürlüğüne bilahare bildirilmiştir. Nezaretin Okul Müdürlüğüne verdiği 22 Mayıs 1918 tarihli cevap şöyledir: "*Darülmualimîn-i Aliyye Fotoğraf Muallimi Necati Bey memalik-i müstah-laseye heyet-i tahkikiye refakatine me'mûr edildiğinden mümâileyhin avdetine kadar me'zûniyet verilmiştir*" (BOA, MF.MKT, 1234/50-1). Belgeden anlaşıldığı kadarıyla Necati Bey, İstanbul'a dönüşünün akabinde yeniden işgalden kurtarılmış yerleri incelemeye giden heyete refakat etmek üzere Anadolu'ya geçmiştir. Bu görevi bitene kadar Nezaretçe izinli sayılmıştır. Böylece Fotoğraf Muallimi Necati Bey'in Çanak-kale'den sonra Bağdat'ta ve Anadolu'nun Bursa, Kastamonu gibi çeşitli yerlerinde görevlendirildiğini görmekteyiz.

Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan olayların birinde Necati Bey'in adına rastlanılmaktadır. Olayın etraflı incelemesi Kurnaz Şahin (2014: 17), tarafından yapıldığından burada olayın Necati Bey ile olan ilgisi ele alınacaktır. Belgelere yansıyan konu, Malûlîn Gûzâta Muavenet Heyeti'nin ödeme talebidir. 6 Ocak 1920 tarihli bir arşiv belgesinde hesap pusulası yer almaktadır. Buna göre 240 metre pozitif, 120 metre negatif filmin tabrı' veya banyosu tutarı olarak dokuz bin kuruş; 120 metre çekilmemiş pozitif film için 2400 kuruş olmak üzere 11.400 kuruş talep edildiği görülmektedir (BOA, DH.EUM.MH, 204/21-1). Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından 5 Şubat 1920 tarihinde verilen cevapta ise, 120 metre pozitif filmin "*aynen iadesi*" ve diğer filmler için Emniyet-i Umumiye Müdüriyetiyle bir pazarlık yapılmadığından, ayrıca 360 metre negatif filmin tabında Necati Bey'in çalışması üzerine müessesenin sarfiyatının bunlar gözetilerek faturalandırılması istenilmektedir. Aynı belgede yatık vaziyette düşülen notta ise müesseseye 27 Şubat günü, 1680 kuruşluk bir ödeme yapıldığı yazılıdır (BOA, DH.EUM.MH, 204/21-3). 27 Şubat'ta yapılan ödemenin 23 Şubat tarihli başvuru ile ilgili olduğu düşünülebilir. Zira 23 Şubat tarihinde Malûlîn Gûzâta Muavenet Heyeti Merkeziyesi Reisi Mirliva (Tuğgeneral) İbrahim¹⁰ imzası ve mührüyle gönderilen yazıda,

10 Mirliva İbrahim'in nezarete gönderdiği yazılarda dikkat çeken husus, başında bulunduğu kurumun haklarını savunmasıdır. Özellikle şu ifadeler çok kıymetlidir: "*Harp meydanlarında tebeddül-i vücûd etmiş hiçbir şey olamayacak surette malûl gazilere aid bir hakkın pâ-mâl olmasına...*" (BOA, DH.EUM.MH, 204/21-6).

“...Malûlîn Gûzâta Muavenet Heyeti Merkeziyesine merbût (bağlı) sine-
ma film fabrikasında i ‘mâl ettirilen 360 metro negatif ve 120 metro pozitif film
hakkında kableli ‘mâl Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti ile pazarlık sebk isteme-
miş olmasına mebni” sadece film tutarının nezaretten istenilmesi bildirilmiş
olsa da “360 metro filmin tab’ı ve banyo esmâni metrosu 15 kuruştan 5400
kuruş sermaye fiyatıdır. Diğer 120 metro film de aynen iade olunduğu takdirde
yalnız makine ücreti yirmi liraya tenezzül eder...” nezaretle “ticaret aranma-
yarak mesarif-i sermayenin ahzıyla iktifa edilmiş olduğundan muamelatın sü-
ründürülemeyerek bu 74 liranın tesviyesi” talep edilmektedir (BOA, DH.EUM.
MH, 204/21-8).

Neticede nezaretten bağımsız olarak hareket ettiği zannedilen Necati Bey’in as-
lında nezaret emrinde görev yaptığı ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Çanakkale Muharebelerinin gelecek nesiller için bir eğitim gücünün (*terbiye kuvveti*) olduğu harp içinde anlaşılmıştır. Savaş Fotoğrafçısı Necati Bey ile ilgili tespit edilebilen arşiv belgeleri ve anılara yansıyan bilgiler doğrultusunda kimi fotoğrafların tarihi kıymetleri hakkında fikir yürütmek mümkündür. Fotoğraflarla kayda alınan muharebenin başta eğitim olmak üzere birçok konuda yarar sağlayacağı düşünülerek girişilen bu teşebbüste Enver Paşa’nın teşviki ve takibi dikkat çekicidir.

Fotoğrafların geçmişin algılanmasında ve yeniden kurgulanmasındaki etkin rolü dikkate alındığında fotoğrafın çekildiği dönemdeki şartlar ve fikirler daha çok kıymetlenmektedir. Propaganda amacıyla çekilen fotoğrafların gerçeklik-gerçekdışılık boyutlarıyla fotoğrafın çekilme kastı tarih yazımında önem kazanmaktadır.

Millî duygularla cephedeki kahramanlıkların yeni nesillere aktarılması amacıyla girişilen bu teşebbüsün atıl kalmadığı; fakat istenilen yaygınlığa da erişmediği söylenebilir.

Cephelerdeki durumun halka duyurulmasında dönemin basılı eserlerinin görsel malzemelerle zenginleştirildiği görülmektedir. Bu görsel malzemelerin başında “gerçeğin kendisi” olarak kabul gören fotoğraf gelmektedir. Ferit İbrahim (Özgürar), Aziz Fikret, Yusuf Razi (Bel), Rahmizade Bahaeddin (Bahaettin Rahmi Bediz), Burhaneddin (Burhan Felek) gibi haber fotoğrafçıların talim yapan askerler, cephelerden manzaralar türündeki fotoğrafları dönemin dergilerinde, gazetelerinde, albümlerinde yer bulmuştur.

Çanakkale cephesinde Haydar Mehmet (Alganer) gibi subayların fotoğrafçılıkla ilgilenmesi önemlidir. Bu sayede Çanakkale cephesinde görevlendiren bir fotoğraf/resim öğretmenin çalışmaları da kıymetlenmektedir.

Çanakkale’de bulunan 5. Ordu bünyesinde görevlendirilen Muallim Necati Bey, arşiv belgelerindeki tanımıyla “*harp fotoğrafçısı*” olarak 1915 yılının sonbaharında savaş alanlarına ulaşmıştır. Yanında Gazeteci Ekrem Bey ile Binbaşı İzzettin (Çalışlar) Bey’in nezaretinde cepheyi dolaşan Necati Bey, burada fotoğraf/sinema almış-

tır. Buradaki faaliyetleri takdir edilmiş, daha sonra yine Çanakkale'de bulunmuştur. Çanakkale'de bulunduğu sırada vatanseverliğinin bir göstergesi olarak görev aşkıyla çalışmış; hatta burada yaralanmıştır.

Muallim Necati Bey, Çanakkale'den sonra Babil Harabelerini görüntülemek için Bağdat'a gitmiş, oradan dönüşte İstanbul'daki idman bayramı etkinliklerini fotoğraf-lamıştır. Daha sonra öğrencilerin yararlanabilmesi için Anadolu'da Bursa, Kastamonu gibi yerlerdeki tarihî, coğrafî yapıları fotoğrafla tespit etmekte görevlendirilmiştir.

Zamanın şartlarının çetin oluşu göz önünde tutulduğunda öğrenciler için ulvî bir gaye ile girişilen bu çalışmaların tarihe geçmesi, haber fotoğrafçıları arasında savaş fotoğrafçısı olarak Osmanlı 5. Ordusunda çalışan Muallim Necati Bey'in adının anılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (**BOA**), Dahiliye Nezareti Belgeleri (**DH**), Şifre Kalemî (ŞFR). Dosya Numarası/Gömlek Numarası-Lef, Tarih: Rumî (Milâdî).
- BOA, DH.ŞFR, 66/5-1, 3 Temmuz 1332 (16 Temmuz 1916).
- BOA, DH.ŞFR, 67/101-1, 13 Ağustos 1332 (26 Ağustos 1916).
- BOA, DH.ŞFR, 530/104, 22 Ağustos 1332 (4 Eylül 1916).
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (**BOA**), Dahiliye Nezareti Belgeleri (**DH**), Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü (**EUM**), 2. Şube, Dosya Numarası/Gömlek Numarası-Lef, Tarih: Rumî (Milâdî).
- BOA, DH.EUM, 2.Şb, 21/11-1, 26 Nisan 1332 (9 Mayıs 1916).
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (**BOA**), Dahiliye Nezareti Belgeleri (**DH**), Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü (**EUM**), Kalemî Umumi (**KLU**), Dosya Numarası/Gömlek Numarası-Lef, Tarih: Rumî (Milâdî).
- BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-1, 3 Temmuz 1332 (16 Temmuz 1916).
- BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-3, 27 Haziran 1332 (10 Temmuz 1916).
- BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-4, 27 Haziran 1332 (10 Temmuz 1916).
- BOA, DH.EUM.KLU, 11/42-5, 3 Temmuz 1332 (16 Temmuz 1916).
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (**BOA**), Dâhiliye Nezareti Belgeleri (**DH**), Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü (**EUM**), Muhasebe Kalemî Evrakı (**MH**), Dosya Numarası/Gömlek Numarası-Lef, Tarih: Rumî (Milâdî).
- BOA, DH.EUM.MH, 204/21-1, 6 Kanun-ı Sani 1336 (6 Ocak 1920).
- BOA, DH.EUM.MH, 204/21-3, 5 Şubat 1336 (5 Şubat 1920).
- BOA, DH.EUM.MH, 204/21-6, 6 Kanun-ı Sani 1336, 6 Ocak 1920.
- BOA, DH.EUM.MH, 204/21-8, 23 Şubat 1336, 23 Şubat 1920.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (**BOA**), Maarif Nezareti Belgeleri (**MF**), Mektubî Kalemî (**MKT**), Dosya Numarası/Gömlek Numarası-Lef, Tarih: Rumî (Milâdî).
- BOA, MF.MKT, 1209/48-1, 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/33-1, 4 Temmuz 1331 (17 Temmuz 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/33-2, 4 Temmuz 1331 (17 Temmuz 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/33-3, 5 Temmuz 1331 (18 Temmuz 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/33-4, 8 Temmuz 1331 (21 Temmuz 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/33-5, 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/33-7, 23 Eylül 1331 (6 Ekim 1915).
- BOA, MF.MKT, 1210/63-1, 13 Temmuz 1331 (26 Temmuz 1915).
- BOA, MF.MKT, 1211/34-1, 12 Ağustos 1331, (25 Ağustos 1915).
- BOA, MF.MKT, 1211/43, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915).
- BOA, MF.MKT, 1213/56-1, 28 Eylül 1331 (11 Ekim 1915).
- BOA, MF.MKT, 1213/56-2, 9 Kanun-ı evvel 1331 (22 Aralık 1915).
- BOA, MF.MKT, 1213/56-3, 13 Kanun-ı evvel 1331 (26 Aralık 1915).
- BOA, MF.MKT, 1213/56-4, 15 Kanun-ı evvel 1331 (28 Aralık 1915).

- BOA, MF.MKT, 1213/56-6, 19/20 Kanun-ı evvel 1331 (01/02 Ocak 1916).
- BOA, MF.MKT, 1213/56-7, 22/23 Kanun-ı evvel 1331 (04/05 Ocak 1916).
- BOA, MF.MKT, 1213/56-8, 30 Kanun-ı evvel 1331 (12 Ocak 1916).
- BOA, MF.MKT, 1216/34-1, 14 Mayıs 1332 (27 Mayıs 1916).
- BOA, MF.MKT, 1216/34-3, 12 Mayıs 1333 (12 Mayıs 1917).
- BOA, MF.MKT, 1216/34-4, 13 Haziran 1333 (13 Haziran 1917).
- BOA, MF.MKT, 1216/34-6, 5 Ağustos 1333 (5 Ağustos 1917).
- BOA, MF.MKT, 1216/34-7, 5 Ağustos 1333 (5 Ağustos 1917).
- BOA, MF.MKT, 1229/45-1, 11 Eylül 1333 (11 Eylül 1917).
- BOA, MF.MKT, 1229/120-1, 22 Eylül 1333 (22 Eylül 1917).
- BOA, MF.MKT, 1234/8-1, 25 Nisan 1334 (25 Nisan 1918).
- BOA, MF.MKT, 1234/50-1, 22 Mayıs 1334 (22 Mayıs 1918).
- Alganer, Haydar Mehmet (2009). Çanakkale Kara Savaşları Günlüğü. Erdoğan Öztürk-Zehra Gülbudak (Çev.). İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*. (Ocak 2014), 132 (Belge 12): 429-453.
- Burke, Peter (2003). *Tarihin Görgü Tanıkları*. Zeynep Yelçe (Çev.). İstanbul: Kitap.
- Çalışlar, İzzeddin (Haz.) (2010). *On Yıllık Savaş: Org.İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Çeliktemel-Thomen, Özde (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922). *Kurgu Online International Journal of Communication Studies*, 2, 1-17.
- Danacıoğlu, Esra (2001). *Geçmişin İzleri: Yanbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Donanma*, No: 66/115, 3 Muharrem 1334/29 Teşrin-i evvel 1331 (11 Kasım 1915). İstanbul: Donanma Cemiyeti.
- Ege, Abidin (2011). Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri. Celali Yılmaz (Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Eldem, Edhem (2015). Görüntülerin Gücü-Fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması ve Etkisi, 1870-1914. Zeynep Çelik-Edhem Eldem(Der.). *Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf ve Modernite, 1840-1914* içinde (s. 106-153). İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Erkal, Şükrü (2014). *Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1914-Ocak 1916)*. (Genişletilmiş Yeni Baskı). Ankara: T.C. Genelkurmay Başkanlığı.
- Felek, Burhan (1984). *Felek'ten dostlara I*. İstanbul: Felek.
- Gazete Fotoğrafçılarının Babası Ferit İbrahim*. (1938). *Modern Türkiye Dergisi*, 44: 19-23.
- Gâzî Ahmed Muhtar Paşa (1993). *Takvîmü's-Sinîn*. Y.Dağlı, H.Pehlivanlı (Haz.). Ankara: T.C. Genelkurmay Başkanlığı.
- Hacking, Juliet (Ed.) (2015). *Fotoğrafın Tüm Öyküsü*. İstanbul: Hayalperest.
- Kamburoğlu, Özer (2007). *A'dan Z'ye Fotoğraf* (2. Baskı). İstanbul: Say.
- Koroğlu, Erol (2004). *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*. İstanbul: İletişim.
- Kurnaz Şahin, Feyza (2014). *Cumhuriyetin Kuruluşuna Kadar Türkiye'de Yardım Cemiyetlerinin Sinema Faaliyetleri ve Kamuoyunda Sinema Algısı (1910-1923)*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 88: 1-36.
- Necmeddin Sâdık (1996). Çanakkale'nin Terbiye Kuvveti. *Yeni Mecmua Özel Sayı: Çanakkale Savaşları Üzerine Değerlendirmeler* içinde (s.327-331). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. (İlk baskı 1918).

- Newhall, Beaumont (2006). *The History of Photography*. New York, NY: Museum of Modern Art.
- Özendes, Engin (1999). *Türkiye’de Fotoğraf*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Öztuncay, Bahattin (2015). İstanbul’da Fotoğrafçılığın Doğuşu ve Gelişim Süreci. *Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğraf ve Modernite, 1840-1914* içinde (s.66-105). Zeynep Çelik-Edhem Eldem (Der.), İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Özuyar, Ali (2007). *Devlet-i Aliyye’de Sinema*. Ankara: De Ki.
- Özön, Nijat (1968). *Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)*. Ankara: Bilgi.
- Özön, Nijat (1970). *Fuat Uzkınay*. İstanbul: Türk Sinematek Derneği.
- Şener, Erman (1970). *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız*. Yy.: Dizi.
- Toprak, Zafer (2013). *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Toros, Taha (ty.). İlk Türk Fotoğrafhanesi ve Ferit İbrahim. (<https://goo.gl/dmN9QX>). s.21.

Lapseki Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler (1845)*

Müge Kübra OĞUZ**

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ***

Özet

Bu çalışma, Biga Sancağına bağlı, Lapseki kazasına ait 1845 tarihli temettuat defteri esas alınarak hazırlanmıştır. Temettuat sayımları adil ve güvenilir bir vergi düzeni kurmak için yapılmıştır. Kazada Lapseki, Çardak, Bergos olmak üzere üç şehir yerleşiminde 15 mahalle ve 44 köy bulunmaktadır. Mahallelerde 754, köylerde ise 833 hane reisi ikamet etmektedir. Makalede, hanelerin sahip olduğu emlak, arazi ve hayvanlarla, hane reislerinin gelir düzeyi ve vergi yükleri ele alınmıştır. Lapseki kazasındaki hane reislerinin büyük çoğunluğu tarımla ilgili mesleklerle uğraşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lapseki, Temettuat, Çardak, Bergos

Some Observation and Evaluation on the Social and Economic Structure of the District of Lapseki (1845)

Abstract

This study is based on the examination of the 1845 temettuat defter (revenue register) that belonged to the district of Lapseki in the sancak of Biga. The temettuat registers were carried out in order to establish a just and trustworthy taxation system. In the district there were 15 quarters and 44 villages in three settlements, Lapseki, Çardak, and Bergos. 754 household heads were living in the quarters, while 833 in the villages. This paper gives an inventory of estates, land and livestock for the households and examines the level of income and tax burden of the household heads. The majority of the household heads appears to have engaged in agricultural works in the district of Lapseki.

Keywords: Lapseki, Temettuat, Çardak, Bergos

* Bu makale, Müge Kübra Oğuz'un Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsünde, 2013 yılında kabul edilen "Temettuat Defterlerine Göre Lapseki Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, SBE, Tarih ABD, Doktora Öğrencisi, muggekubra@hotmail.com

*** Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat, Tarih Bölümü, serifk@comu.edu.tr

Giriş

Çanakkale Boğazı ve kıyıları tarihin çok erken dönemlerinden günümüze kadar çeşitli tarihî olaylara sahne olmuş ve kıyılarında dönemlerine göre Truva, Dardanos, Abydos, Sestos, Lampsakos gibi çok önemli şehirler kurulmuştur¹. İyi bir limanı ve münbit toprakları olan ve Marmara güneyinden gelen yolların sonunda bulunan Lapseki, Bilhassa Büyük İskender zamanında parlak bir devir yaşamıştır. Ortaçağda Lapseki'nin ehemmiyeti azalmış ve oynadığı rol, karşı kıyıdaki Gelibolu'ya geçmiştir. Lapseki şehri Ortaçağda bir liman olarak, Lampsico, Lapsaco veya Lipso adıyla bilinirdi².

Türklerin bu bölgeye gelişleri Karesi Beyliği döneminde hızlanmıştır. Bu beylik, XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir havalisi ve Çanakkale taraflarında kurulmuştu³. Karesi Beyliği Osmanlı Devlet'ine ilhak edilince, boğazın Anadolu sahillerine hakim olan Osmanlılar, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa idaresinde, Çardak'tan karşı sahilde bulunan Çimpe'ye geçerek, kaleyi kolaylıkla ele geçirmişlerdir. Çanakkale Boğazı kıyılarının Türk hâkimiyetine girmesiyle bütün Rumeli, Türk fütuhatına açılmakla kalmamış, Akdeniz âlemi ile İstanbul arasındaki tek su yolu da Türklerin kontrolü altına geçmiş bulunuyordu⁴.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesine göre, Çardak kasabasında bağ ve bahçeli, kiremit örtülü, tek katlı 1000 hane bulunmaktadır. Çarşısında Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı han ve diğer hanlarla, 300 adet dükkan ve bir hamam mevcuttur. Lapseki kasabasında çoğu kiremit örtülü, iki katlı, bağ ve bahçeli 1300 Müslüman hanesiyle, sazdan yapılmış Rum ve Ermeni haneleri bulunmaktadır. Şehrin çarşısı küçüktür. Bergos şehri, seyahatnamede “*Kasaba-i Purgaz*” şeklinde kaydedilmiştir. Boğaza uzak bir dağ yamacında kurulmuş olan Bergos kasabasında ise bağ ve bahçeli kiremit örtülü 700 Müslüman ve Rum hane vardır⁵.

Lapseki kazası, idarî bakımdan Osmanlı Devlet'inin ilk dönemlerinde Anadolu Eyaleti içindeki Biga sancağına bağlıydı. Daha sonra yaklaşık 1533 yılında kurulmuş bulunan ve merkezi Gelibolu olan Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyetinde yer almıştır⁶. 19. yüzyılın ilk yarısında Biga sancağında “*Kal'a-i Sultaniye, Ezine, Çan, Balya, Lapseki, Biga ve Güvercinlik*” kazaları bulunuyordu. 1848-1867 yılları arasında Lapseki Hüdavendigâr Eyaleti dahilindeki Biga livasına bağlı bir kaza merkezidir. Lapseki kazası, 1888'den itibaren müstakil bir sancak haline getirilen Biga sancağı içerisinde yer

1 Metin Tuncel, “Çanakkale Boğazı”, TDVİA Cilt, 8, İstanbul, 1993, s. 200

2 Besim Darkot, “Çanakkale”. TDVİA., *İslam Ansiklopedisi*, Cilt, 3, MEB Yay. İstanbul, 1979, s. 336

3 İ. Hakkı, Unzuçarlı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 1, TTK. Yay., Ankara 1991, s. 78.

4 Şehabettin Tekindağ, “Çanakkale” *İslam Ansiklopedisi*, MEB. Yay., C. 3, İstanbul, 1993, s. 342, 343.

5 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, C.5, YKY, İstanbul, 2001 s. 143, 144.

6 Metin Tuncel, *a.g.m.*, s. 198.

almaya devam etmiştir⁷. Vital Cuinet 1894'te, Lapseki kazası dahilinde iki nahiye (Bergos ve Çardak) ve 86 köy yerleşimi bulunduğunu, kazanın genel nüfusunun 12263 kişi olduğunu belirtir. Cuinet, Lapseki merkez nüfusunu da 2000 kişi olarak vermektedir. Bu nüfusun 1230'u Müslüman, 725'i Rum, 28'i Ermeni ve 17'si ise Yahudi'dir⁸. 1896 yılında yazılan başka bir eserde nüfusla ilgili aynı rakamlar verilmektedir⁹.

Tanzimat devrinde, önceleri değişik adlarla alınan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için hane reislerinin gelirlerinin tespiti maksadıyla yapılan temettü sayımları XIX. yy. ortaları Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi için fevkalade kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir¹⁰. Hane esası üzerine yapılan 1845 sayımlarında yer alan bilgiler mükellef kişilik bilgileri, menkul ve gayrimenkul servetler, gelirler ve vergi ödemelerinden oluşmaktadır¹¹. Osmanlı Arşiv'inde Lapseki kazasına ait 5 adet temettuat defteri (5128, 5129, 5130, 16172, 17642 numaralı) bulunmaktadır. Bu makalenin üretildiği tez, Lapseki kazasının tüm mahalle ve köylerinin kaydedildiği 5129 numaralı defterdeki veriler esas alınarak hazırlanmıştır. Diğer defterler, Lapseki kazasının tamamını kapsamadığı gibi, 5128, 5130 ve 1762 numaralı defterler tarihsizdir. Bu defterler içerikleri açısından farklılık taşıdıkları gibi, tarihsiz olduklarından karşılaştırma yapma imkanı vermemektedir¹². Bu yüzden makalede, tezde olduğu gibi, 5129 numaralı defterdeki veriler esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmada ele alınan 5129 numaralı Lapseki temettuat defteri 972 sayfadır. Defterin 251 sayfası boştur. Defterin kapağında, “*Defter-i Temettuat-ı Kaza-i Lapseki, An-Kaza-i Livâ-ı Biga, 5 Receb 1262*” ibaresi yer almaktadır. Buna göre defter, 29 Haziran 1846'da tamamlanmıştır. Defterde tarla, bağ, ağaç, gelirlerinin altında “*işbu altmış bir senesi hasılatı*” şeklinde bir ibarenin yer alması defterdeki verilerin 1845 yılına ait olduğunu göstermektedir.

Hane Sayıları ve Tahmini Nüfus

Mahalleler

Gerek devlet, gerek birey açısından mahalle, Osmanlı toplumsal kuruluşunun ana çekirdeğini oluşturmaktadır. Birey için öncelikle toplumsal kimlik aracı olan mahalle, aynı zamanda bireysel ve kamusal ilişkilerinin gündelik yaşam boyutunda örgütlendiği bir toplumsal yaşam alanıdır. Devlet için ise yönetilenlerle ilişkisini sağ-

7 Şerif Korkmaz “ Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı”, Çanakkale Araştırmaları Yıllığı, Sayı, 3, Mart 2005, s.110-114.

8 V. Cuinet, *La Turquie D'Asie, Geographie Administrative*, Tome Troisieme, Paris, 1894, s.758-762

9 Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt, 5, İstanbul, 1314, s. 3956.

10 Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri” *Belleten*, LIX/225, Ağustos 1995, s.395.

11 Tevfik Güran, “ 19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s.77-78.

12 Müge Kübra Oğuz, Temettuat Defterlerine Göre Lapseki Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844-1845)”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2013, s.3-6.

layabilecek toplumsal ve kurumsal olarak örgütlenmiş bir ara birimdir. Aynı zamanda toplumsal ve malî kontrol alanıdır¹³. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar imamlar mahalleleri yönetiyorlardı. II. Mahmud döneminde yapılan yeni düzenlemeyle mahallenin yöneticisi muhtarlar olmuştur¹⁴. Bu dönemde Lapseki Kazası dahilinde üç şehir yerleşimi bulunuyordu. Bunlar Lapseki, Çardak ve Bergos (Umurbey) kasabalarıydı. Lapseki’de 6, Çardak’ta 4 ve Bergos’da 5 mahalle olmak üzere toplam 15 mahalle birimi vardı. Bunların 11’i Müslüman, 2’si Rum ve 2’si Kıpti mahallesiydi. Mahallelerdeki 754 hanede, tahmini 3770 nüfus yaşamaktaydı.

Lapseki Kazasının en büyük mahallesi 157 hane (785 kişi) ile Çardak Kasabası’nda yer alan Gazi Yakup Bey Mahallesi’dir. Daha sonra Lapseki’deki Cuma Mahallesi (102 hane/510 kişi) ve Bergos Kasabası’ndaki Gazi Hüdavendigâr Mahallesi (90 hane/450 kişi) gelmektedir. Kazanın en küçük mahallesi Çardak’taki 7 haneli Rum mahallesidir. Mahallelerden Gazi Yakup Bey (Mahalle-i Aşağı) ve Hacı İmam (Mahalle-i Yukarı) mahalleleri iki isimlidir.

Tablo-1. Hane Sayıları ve Tahmini Nüfus/Mahalleler¹⁵

Lapseki			Bergos			Çardak		
Mahalle Adı	H.S.*	T.N*	Mahalle Adı	H.S*	T.N*	Mahalle Adı	H.S*	T.S*
Bicân	14	70	Gazi Hüdâvendigar	90	450	Gazi Yakup Bey	157	785
Cuma	102	510	Umurbey	61	305	Hacı İmam	88	440
Çeşme	25	125	Ahi Beyazıd	28	140	Tekke	16	80
Kıpti	11	55	Kıpti	10	50	Rum	7	35
Rum	91	455	Debbağlar	21	105	-	-	-
Yenice	33	165	-	-	-	-	-	-
Toplam	276	1380	-	210	1050	-	268	1340

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

*H.S: Hane Sayısı, T.N: Tahmini Nüfus

Köyler

Kır iskân merkezleri olarak tarif edilen yerleşme yerleri, köy ve mezralardır. Şehir iskânından farklı olarak sadece, toprak mahsulleri yetiştiren, yani ziraatla meşgul

13 Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi, İstanbul 2008, s. 123.

14 Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine” *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s. 72.

15 Tahrir defterlerine göre nüfus hesaplanırken bir hane 5 ile çarpılarak tahmini nüfus elde edilmektedir. Bilgi için bakınız; Nejat Göyünç “Hane Deyimi Hakkında”, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı, 32, 1979, s.331-348.

olan ve bununla geçinen, üzerinde yaşadığı toprak parçasıyla organik bir vahdet teşkil eden kır iskânına köy adı verilmektedir¹⁶.

Tablo-2'de Lapseki, Çardak ve Bergos'a tabi 34 köyün isimleri ve hane sayıları yer almaktadır. 34 köyde toplam 662 hane ikamet etmektedir. Köylerin tahmini nüfusu ise 3310 kişidir. Kazanın en büyük köyü 62 haneli ve 310 kişinin yaşadığı Güreci Köyü'dür. İkinci büyük köy ise 265 nüfuslu Kangırlı köyüdür. En az nüfusa sahip köy ise, 3 haneli Çamkuru köyüdür.

Tablo-2. Hane Sayıları ve Tahmini Nüfus/Köyler

	Köy Adı	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus	Köy Adı	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus	Köy Adı	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus
Lapseki	Adatepe	18	90	Kumarlar	32	160	Okçular	13	65
	Akçalı	7	35	Kangırlı	53	265	Öküzdere	12	60
	Akpınar	10	50	Kızıl Keçili	45	225	Subaşı	32	160
	Balcılar	16	80	Kocabaşlar	12	60	Şahinli	30	150
	Cedid	9	45	Kocalar	9	45	Şerbetli	16	80
	Çam	10	50	Kuru	5	25	Yapıldak	43	215
	Değirmenderesi	7	35	Kırcalar	12	60	Yaylalar	6	30
	Haliloğlu	13	65	Musa	17	85	Yenice	31	155
Kara Ömerli	21	105	Oba	5	25	-	-	-	
Çardak	Alpagut	30	150	Hacı Ömerler	11	55	Güreci	62	310
Bergos	Akça Alan	8	40	Gök	28	140	Sandal	13	65
	Çamkuru	3	15	İlyas	23	115	-	-	-
Toplam		152	760		252	1260		258	1290

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Yörükler

Lapseki'nin nüfusunu oluşturan bir diğer topluluk ise Yörüklerdir. Şehir ve köy toplumlarından farklı bir yapıya sahip olan konar-göçerler veya Yörükler merkezî hükümetin kontrolünden mümkün olduğu kadar bağımsız olmakla birlikte, yine de kendileri için düzenlenmiş kanunlar çerçevesinde bir hayat sürdüren topluluklardır. Zaten, Selçuklu ve Osmanlı fetih hareketlerine paralel olarak bu konar-göçer aşiretlerin büyük bir kısmının yeni ülkelere iskân edildiği ve bu yörelerin Türkleştirildiği bilinmektedir¹⁷. Bu dönemde Lapseki Kazasında 171 hane, konar-göçer hayatı yaşamaktaydı. Tahmini 855 Yörük nüfusunun oluşturduğu 10 köy yerleşimi vardı. Tablo-3'de kazadaki Yörüklerin kurduğu köylerin hane sayıları ve tahmini nüfusları verilmiştir¹⁸.

16 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 116.

17 Bahaeddin Yediylidiz, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Cilt, 1, (Ed:Ekmeleddin İhsanoğlu) İrcica Yay., İstanbul, 1994, s. 480.

18 Defterde Yörükler, *Lapseki Kazası dahilinde bulunan bilcümle Yörükannın emval ve emlak ve temettuat vesairesinin defteridir*, şeklinde kaydedilmiştir. Yerleşim yerleri de karye (köy) olarak yazılmıştır.

Tablo-3. Hane Sayıları ve Tahmini Nüfus /Yörük Köyleri

Köy Adı	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus	Köy Adı	Hane Sayısı	Tahmini Nüfus
Büberler	38	190	Kurukabağaç	9	45
Çamyayla	14	70	Osmanlar	10	50
Demirli	15	75	Sazak	11	55
Eskikişla	7	35	Taşlitepe	30	150
Kızıldam	24	120	Üçpınar	13	65
Toplam	171	855			

Kaynak:5129 numaralı Temettuat Defteri

Hane Reislerinin Mesleki Dağılımı

Temettuat defterindeki kayıtlarda, hane reislerinin meslekleri, iktisadî faaliyetleri ve gelirleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Ancak hane reisi kadın, çocuk vs. ise meslekleri belirtilmemiştir. Lapseki kazasının iktisadî yapısı mahalle, köy ve Yörükler olmak üzere ayrı ayrı analiz edilmiştir. Hane reislerinin mesleki dağılımları da dört grup içerisinde ele alınmıştır. Birinci grup tarımla ilgili meslekler, ikinci grup, hizmet, ticaret ve üretim alanında faaliyet gösteren esnaf, üçüncü grup görevliler ve dördüncü grup meslekleri belirtilmeyen hane reisleridir.

Tablo- 4. Hane Reislerinin Mesleklerine Göre Dağılımı

Meslek Grupları	Lapseki	Çardak	Bergos	Köyler	Yörük Köyleri	Toplam
	H.S	H.S	H.S	H.S	H.S	H.S
Tarımla İlgili Meslekler	151	151	156	619	169	1246
Esnaf	87	86	19	0	-	192
Görevliler	15	11	10	21	1	58
Mesleği Belirtilmemiş	23	20	25	22	1	91
Toplam	276	268	210	662	171	1587

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Geleneksel tarımın temeli hiç kuşkusuz, evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği bir emek ünitesi olan köylü ailesi olup, devlet, vergi mükellefi olarak onu tanırdı¹⁹. Lapseki kazasının, mahalle ve köylerinde rençber, bağcı,

19 Halil İnalçık, “ Köy, Köylü ve İmparatorluk” *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongre-*

bahçevan, hizmetkar gibi tarımla ilgili meslekler en yoğun şekilde yapılmaktadır. Bu mesleklerle iştigal eden hane sayısı 1246'dır. Kazada yaşayan 1587 hanenin % 79'u tarım alanında çalışmaktadır.

Kazadaki esnaflık faaliyetleri daha çok Lapseki ve Çardak merkezlerinde yoğunlaşmıştır. Kaza genelinde hizmet ve mal üretimiyle uğraşan esnaf sayısı 192 kişidir. Esnaflık yapan hane reislerinin kazadaki oranı % 12'dir. Görevliler arasında muallim, topçu askeri, katip, müdür, muhtar gibi idarî ve askerî mesleklerin yanında imam, şeyh, müezzin, papaz, hatip gibi meslekleri yapan, din adamları da yer almaktadır. Kazadaki görevli sayısı 58 olup, tüm meslek grupları içerisinde % 4'lük bir oranı oluşturmaktadır. Defterde meslekleri belirtilmeyen 91 hane reisi vardır. Bunların içerisinde geliri olan ve olmayan hane reisleri bulunmaktadır. Geliri olmayanlar çoğunlukla çocuk, hasta, sakat ve kadınlardan oluşmaktadır.

Esnaf Sayısı ve Faaliyetleri

Esnaflık, şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimiyle ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli alanında uzmanlaşmış olarak çalışanların meydana getirdiği meslekî örgütlenmeler olarak tanımlanabilir²⁰. Lapseki kazasındaki mahalle ve köylerde tarımsal faaliyetler yoğun olarak yapılmaktadır. Esnaflık faaliyetleri ise özellikle şehir merkezlerinde görülmektedir. Lapseki kazasında faaliyet gösteren esnaf türlerini ve sayılarını defter kayıtlarından tespit etmek mümkündür. Lapseki esnafı, ürettiği mal çeşitlerine, verdiği hizmetlere göre tasnif edilebilir. Kazada faaliyet gösteren esnafın % 79'u Müslüman % 21'i ise Rum'dur. Kazada, esnaf faaliyetlerinin yoğunlaştığı yerler Lapseki ve Çardak şehir merkezleridir. Kazada 17 farklı alanda faaliyet yapan esnaf bulunmaktadır (Ek-1). Osmanlı Devlet'inde yaygın olarak yapılan dokumacılık, dericilik, bakırcılık faaliyetlerinde çalışan esnaf grubu Lapseki kazasında yoktur.

Lapseki kazasında, ahalinin temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere gıda alanında balıkçı, değirmenci, ekmekçi, helvacı, kasap, simitçi esnafı faaliyet göstermekteydi. Değirmenci, ekmekçi, kasap ve simitçi esnafının tamamı Rum'du. Çardak şehrindeki 4 Balıkçı esnafı 7 balık teknesiyle balıkçılık yapmaktaydı. Lapseki kazasında 5 Rum esnaf, geçimini değirmencilik yaparak sürdürüyordu. Değirmenler su, yel ve at değirmeni olarak defterde belirtilmiştir. 11 yel, 8 su ve 1 at değirmeni olmak üzere 20 değirmen kazada faaliyette bulunuyordu. Yel değirmenleri muhtemelen bütün yıl boyunca çalışmaktaydı. Su değirmenlerinin süreleri daha azdı. Çoğu altı veya üç ay çalışırlardı. Bu da suyun bol geldiği mevsimlerde olup, diğer aylar faaliyetlerini durdururlardı²¹.

si, İstanbul 21-25 Mayıs 1989, TTK Yay. Ankara 1990, s.1, 2.

20 Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkiler", *Ahilik ve Esnaf, Konferans ve Seminer, Metinler Tartışmalar*, İstanbul, 1986, s. 113.

21 Mübahat Küttükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazası*, TTK. Yay., Ankara 2010, s. 137.

Şehirde alet ve ev eşyası üreten pabuççu, çömlekçi, çubukçu, demirci, fıçıcı, kalaycı, nalbant, sepetçi, tahtacı esnafı faaliyet göstermekteydi. Sepetçilik mesleğine icra eden 3 hane reisi de Kıpti idi. Rum tebaasından olan Çömlekçi ve Tahtacı esnafı Lapseki şehrinde yaşıyordu. Demircilik geleneksel üretim kollarından biridir. Şehirlerde demirci esnafı balta, kazma, tırpan, kürek, nal, mih gibi daha ziyade çiftçileri ilgilendiren aletleri ve bıçak, kama, yatağan ve benzeri kesici aletleri ve silah olarak kullanılan şeyleri yapmakta idiler²². Osmanlı hanelerinde bol miktarda bakırdan yapılan mutfak eşyaları kullanılırdı. Ancak Lapseki kazasında bakırcı esnafı tespit edilememiştir. Bu durum, halkın mutfak eşyası olarak daha çok çanak ve çömleği tercih ettiğini ya da ihtiyaçlarını Çanakkale şehriden karşıladığını göstermektedir. Evlerdeki bakır mutfak eşyalarına kalay çekerek beyazlatan 3 kalaycı esnafından 2'si Kıpti'ydi.

Kazadaki nakliyecilik faaliyetlerini, deveci, kiracı²³, kayıkçı, küfeci gibi esnafı yapmaktaydı. Bu sektördeki en yaygın olan meslek boğazda yük ve insan taşımaya yapan kayıkçılardı. Boğazda nakliyecilik yapan 74 kayıkçı ve reis esnafı bulunmaktaydı. Bu kayıkçılara ait 100-800 kile yük taşıma kapasitesinde olan 32 adet kayık vardı.

Herhangi bir mal üretmeyip sadece ticaretini yapan attar, bakkal, eskici, oduncu gibi esnafı da vardı. Attâr, ıtrıyat denilen güzel koku ve yağlarla, baharat, iğne, iplik vs. şeyler satan esnafa verilen isimdir²⁴. Çardak'ta bir attar esnafı bulunmaktaydı. Zahir ve yiyecek gibi şeyler satan²⁵ bakkal esnafı bu sektör içerisinde çoğunlukta idi. Kazadaki 7 bakkal esnafından 2'si Rum'du. Eski esvap vesaire alıp satan veya eski kundura, esvap yamalayıp tamir eden esnafa eskici denilmektedir²⁶. Şehirde bir eskici esnafı bulunmaktadır. Şehir ve köylerdeki halkın ısınma ihtiyaçlarını karşılayan bir diğer esnaf grubu da odunculardı. Kazada 10 hane reisi odunculukla işgal etmekteydi.

Herhangi bir ticari mal değil de yalnız mesleğiyle ilgili hizmet üreterek gelir sağlayan berber, kahveci, nalbant, hamamcı esnafı da kazada faaliyet göstermekteydi. Bunlar arasında en fazla olanı berber esnafıydı. Kazada faaliyet gösteren 10 berber esnafı bulunuyordu. Berberlikle uğraşan esnaftan altısı kendi dükkânlarında mesleklerini icra ediyorlardı. Kahvecilik hem şehirde, hem de köylerde yapılan bir faaliyetti.

22 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi 2* (1453-1559), Cem Yay. İstanbul, 1995, s. 147.

23 Kira ile binek veya yük hayvanı işleten adam. Bkz: Şemseddin Sami, *Kamûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317, s. 1154

24 Şemseddin Sami, *a.g.s.* s. 939.

25 Şemseddin Sami, *a.g.s.* s. 296.

26 Şemseddin Sami, *a.g.s.* s. 112.

Kazadaki Çarşı ve Dükkanlar

Şehir bölgesel bir hinterlandın merkezi olarak, iki tip ticarî eylem merkezine sahip olmuştur: Sabit mamul eşya çarşısı ve pazaryeri²⁷. Çarşı alışverişin yapıldığı, iki tarafında dükkanların sıralandığı bir veya birkaç sokaktan meydana gelmektedir²⁸. Çarşılar farklı esnafın ikametgâhlarına göre, bölümlere ayrılmıştır. Her sokak bir esnafa tahsis edilmiştir. Defterde kazadaki dükkanların faaliyet gösterdiği herhangi bir çarşı adı tespit edilememiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, çarşı adı vermeksizin Çardak'ta 300 adet dükkan bulunduğunu, Lapseki için de dükkan sayısını vermeksizin “Çarşusu gayet azdır”, demektedir²⁹. Defterdeki kayıtlara göre kaza esnafının faaliyet gösterdiği 75 dükkan ve mağaza bulunmaktadır (Ek-1). Bunların 40'ı Lapseki'de, 21'i Çardak'ta ve 14'ü Bergos kasabasındadır. Dükkanlar içerisinde bakkal ve kahvehane sayısı daha fazladır. 1896 tarihinde ise şehirde 165 dükkan ve mağaza, 2 han, 8 hamam, 10 değirmen, 25 fırın, 1 un fabrikası, 4 dalıyan bulunuyordu³⁰.

Hane reislerinin sahip olduğu dükkanlar ve kayıklar kendileri tarafından işletiyorsa, kayıklar için “*derununda kendisi reis olduğu*” dükkanlar için “*derununda kendisi sakin olduğu*” ibareleri yer almaktadır. Bunların gelirleri ise toplam gelir verilirken yaptığı meslek belirtilerek “*berber esnaflığından veya bakkal esnaflığından temettuatı*” şeklinde gösterilmiştir. Eğer gayrimenkuller kiraya veriliyorsa “*icara vermiş olduğu*” şeklinde bir ibareyle alınan kira geliri belirtilmiştir.

Tarım Arazileri

Osmanlı Devletinde tarım iktisadî hayatın temelini teşkil etmekteydi. Bu yüzden toprak en önemli geçim kaynağı olarak görülmüştür. Kazada yaşayan aileler kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar toprağa sahiptirler. Ahalinin sahip olduğu tarla, bağ, bahçe, gibi araziler, zeytin, kestane, palamut, armut, ceviz, badem, gibi ağaçlar defterde belirtilmiştir. Arazilerin bulunduğu mevki, dönüm ve gelirleri de ayrıca kaydedilmiştir.

1845'te Lapseki kazasında 28.392 dönüm ekili ve dikili arazi bulunmaktadır. Bu arazilerin % 97,2'sini tarla (ekili ve ekili olmayan) % 2,8'ini ise bağ ve bahçeler oluşturmaktadır. Ekili araziler, toprağın kullanımında çok büyük yere sahiptir. Ekili arazilerin % 53'ü köydeki hane reislerinin, % 47'si ise şehirdeki hane reislerinin tasarrufundadır. Kazada ekili ve dikili arazilerin buldukları mahaller defterde ayrıca belirtilmiştir. Buna göre, Lapseki'de yaşayan ve tarımla uğraşan hanelerin ettikleri araziler, Mukataa, Kesedar, Çayırılar, Zaimoğlu, İskele, Emirler, Sarıkadı Toprakları

27 Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler” *Vakıflar Dergisi*, Sayı, 7, İstanbul, 1968, s. 71.

28 Semavi Eyice “Bedesten”, *Cilt, 5, TDVIA*, İstanbul, 1992, s. 303.

29 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *a.g.e.* s.144.

30 Şemseddin Sâmî, *a.g.e.*, s.3956.

ve Gazi Yakup Bey, Üçpaşalı mezraalarıyla, Subaşı köyünde bulunmaktadır. Çardaklı çiftçilerin arazileri, Emirler, Sinan Paşa, Gelibolu Mevlevihanesi, Cami-i Has, Çeltek, Mescid topraklarıyla Gazi Yakup Bey Mezraası vakfında yer almaktadır. Bergos'daki ekili araziler ise Hüdavendiğar Camii vakfi toprağındadır.

Tablo-5. Toprağın Kullanım Alanları İtibarıyla Dağılımı /1845

Bulunduğu Yer	Arazi Çeşitleri/Dönüm			Toplam
	Tarla	Bağ	Bahçe	
Lapseki	5.609,5	232	1	5.842,5
Çardak	4.353,5	181,5	-	4.535
Bergos	2.936,5	210	3,5	3.150
Köyler	12.972	145	0	13.117
Yörükler	1.747,5	-	-	1.747,5
Toplam	27.619	768,5	4,5	28.392

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Lapseki kazasında toprağın kullanım alanları itibarıyla dağılımı Tablo-5'de gösterilmiştir. Kazada bulunan 27.619 dönüm tarlanın % 97'si ekili, % 3'ü ise tamamen boş ve nadasa bırakılmıştır. Bunun yanında Lapsekili çiftçilerin yıl içerisinde tarlalarının yarısını ekip diğer yarısını nadasa bıraktıkları defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Lapseki şehrindeki çiftçilerin kullanımında olan tarlaların yarısı ekili ve diğer yarısının ise nadasa bırakıldığı görülmektedir. Bu durum Lapseki havalisindeki arazilerin kuvvetsizliğini göstermektedir. Köyler ve Bergos mahallelerinde ise nadas usulü daha az uygulanmaktadır. Kazada bağ ve bahçecilik yapılan araziler ise 773 dönümdür.

Ziraatı Yapılan Ürünler

Osmanlı tarım istatistikleri, tarım ürünlerini sınıflandırırken tarla, bağ ve bahçe ve hayvan ürünleri şeklinde üçe ayırmaktadır. Tarla Ürünleri (Bitkisel Üretim): Tahıllar: Buğday, arpa, yulaf, çavdar, darı, mısır, burçak ve pirinç. Baklagiller: Bakla, mercimek, fasulye ve nohut vs. Sınaî Bitkiler: Pamuk, tütün, afyon, keten, susam, kenevir ve kuşyemi. Bağ ve Bahçe Ürünleri: Üzüm, zeytin, yağ koza ve meyveler. Hayvan Ürünleri: Süt, et, peynir, yağ, yumurta, bal, balmumu, yün, tiftik ve kıldır³¹.

Tablo-6'da görüldüğü üzere Lapseki kazasını oluşturan bölgelerde yoğun bir şekilde tarla ürünleri yetiştirilmektedir. Ziraatı yapılan belli başlı beş tarla ve bir baklagil ürünü bulunmaktadır. Bunlar hınta (buğday), şair (arpa), alef (yulaf), çavdar, burçak ve nohuttur. Tabloda diğer olarak belirtilen susam, darı, bakla, duhan, erzen,

31 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, 1998, s.75.

kestane, pamuk, üzüm, anason, soğan, mercimek gibi ürünlerin çok az miktarlarda ziraatı yapıldığı için birlikte verilmiştir. Kazada sınaî ürünü olan tütün ve pamuk ziraatı çok az yapılmaktadır.

Yetiştirilen en önemli bitkiler sırası ile hinta, şair, alef, nohut, burçak ve çavdar-
dır. Hinta % 60,9, şair % 16,9, alef % 12,1, nohut ve burçak % 2,5, çavdar % 1,4 ve diğer ürünlerin toplamı da % 3,45 olarak belirlenmiştir.

Tablo- 6. Ziraatı Yapılan Ürünler/Kile

Yeri	Ürün Çeşitleri/Kile							Toplam
	Hinta	Şair	Alef	Çavdar	Burçak	Nohut	Diğer	
Lapseki	8.010,5	2.043,3	1.457,5	32,5	80,5	311,5	717,5	12.653,3
Çardak	7.332,5	1.601,5	2.120,5	110	439	311	-	11.914,5
Bergos	8.302	2.972,5	1.675	-	253	422,5	203,5	13.828,5
Köyler	38.763	9.786	8.153	835	1.892,5	1.704	2.652	63.785,5
Yörükler	5.257	2.413,5	142,5	662,5	130	52,5	265	8.923
Toplam	67.665	18.816,8	13.548,5	1.640	2.795	2.801,5	3.838	111.104,8

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Yoğun şekilde üretilmeyen ve üretimleri bölgeden bölgeye farklılık gösteren ürünler diğer ürünler arasında gösterilmiştir. Bunlar arasında duhan (tütün) % 44,7'lik oranla en fazla ekilen üründür. Daha sonra susam (% 15,9), darı (% 9,2), üzüm (% 9,1), soğan (% 8,8) ve kestane (% 6,8) ürünleri gelmektedir.

Hanelerin Sahip Oldukları Ekili Arazilerin Büyüklükleri

Ziraat üretimde etkinliği belirleyen faktörlerden biri olan işletme büyüklüğü, tarım ekonomisi bakımından büyük önem taşır. Genellikle sermaye donatımı daha yeterli olan işletmeler, etkin tarım metotlarını kolaylıkla benimseyerek ziraat gelişmeye destek olurlar. Osmanlı tarım istatistiklerinde tarım işletmeleri üçe ayrılmıştır: Birincisi 10 dönümden az olan küçük işletmeler, ikincisi 10-50 dönüm arasında olan orta büyüklükte işletmeler, üçüncüsü ise 50 dönümden daha fazla olan büyük işletmelerdir³².

Tablo-7. Arazi Büyüklükleri ve Sahip Olan Hane Sayıları

32 Tevfik Güran, *a.g.e.*, s.81.

Yeri	Topraksız	Tarım İşletmelerinin Büyüklükleri/ Dönüm					Toplam
		Küçük İşletmeler	Orta İşletmeler		Büyük İşletmeler		
		0,5-9,5	10-25	26-50	51-100	100+	
Lapseki	120	89	24	19	13	11	276
Çardak	74	93	55	25	13	8	268
Bergos	75	52	48	20	11	4	210
Köyler	138	76	261	151	35	1	662
Yörükler	44	42	75	10	-	-	171
Toplam	451	352	463	225	72	24	1587

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Lapseki kazasındaki 1136 tarım işletmesinin büyük çoğunluğu küçük ve orta büyüklüktedir. Temettuat defterindeki bilgilere göre Lapseki kazasındaki işletmelerin % 31'i küçük, % 60,5'i orta, % 8,5'i ise büyük işletmelerdir. Kazada yaşayan 1587 haneden 1136'sı (% 71,5) ekili araziye sahipken, 451 (% 28,5) hane reisinin topraksız olduğu görülmektedir.

Kazada 50 dönüm üzerinde büyüklüğe sahip işletme sayısı 96'dır. Yörük köylerinde 50 dönümden büyük arazi bulunmamaktadır. Büyük tarım işletmeleri, aile işletmelerinden farklı olarak tarım araçları, hayvanlar ve emek gücüne sahip kişilerin ellerindedir. Kazadaki tarım işletmelerinin küçük ve orta büyüklükte yoğunlaşması "köylü ekonomisi" olarak nitelendirilen ve kendi kendine yeterli bağımsız üreticilerin varlığını ispatlamaktadır. Küçük işletmelerin gelirleri çiftçiyi ancak geçindirebilecek düzeydedir. Bu yüzden köy topluluğunu oluşturan haneler arasında, gelir ve yaşam düzeyleri bakımından fark ortaya çıkmamaktadır.

Lapseki Kazasında Büyük Arazi Sahipleri

Lapseki kazasında 100 dönüm ve daha büyük araziye sahip 24 hane bulunmaktadır. Bu araziler kazadaki toprakların % 19'4'lük önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Büyük arazi sahiplerinden 19 hane reisinin mesleği (% 79,1) rençberliktir. Diğerleri kaza müdürü, müdür vekili, şeyh ve mesleği belirtilmeyen kişilerdir. Lapseki'deki Cuma mahallesinde ikamet eden rençber Hacı Yusuf Şevki Efendizade Kamil Bey, kazada en büyük (925 dönüm) araziye sahiptir. İkinci sırada Gazi Yakup Bey Mahallesinde oturan Elhac Mahmud Ağa (387 dönüm) ve üçüncü sırada ise Tekke mahallesinden Hacı Ali Ağaoğlu Hacı Hüseyin (219 dönüm) gelmektedir. Büyük arazilerin işletiliş tarzına bakılınca 24 haneden 15'i araziyi kendileri ekmektedir. Arazisinin bir kısmını kendi ekip biçen, diğer kısmını ise icara vererek işleten beş hane vardır. Bunların yanında topraklarını tamamen icara vererek işleten hane sayısı birdir. Toprakların bir kısmını kendi, bir kısmını icar ve bir kısmını ortaklıkla işleten hane sayısı üçtür.

Bergos kasabası dahilinde Musa köyde, Sabık Derya-yı Kapudan Halil Rıfat Paşa'nın bir çiftliği bulunuyordu. Çiftlikte 500 dönüm tarla, 60 palamut ağacı, 1 dönüm bağ, 8 çift karasığır öküzü, 5 deve, 30 koyun, 25 yoz koyun, 13 keçi mevcuttu.

Arazilerin Tasarruf Biçimleri

Lapseki kazası genelinde ekili tarım arazilerin büyük çoğunluğu toprak sahipleri tarafından işletilmekteydi. Kazada ekili arazi işleten 1136 hane reisinin % 90,6'sı (1030 Hane) 23431,5 dönüm toprağı kendileri ekmekteydi. İkinci sırada ise kiraya verilen araziler yer almaktadır. Kazada 549,5 dönüm arazi, sahipleri (58 hane) tarafından kiraya verilmişti. 8 hane reisi de topraklarını ortak ektirmekteydi. Ayrıca, sahibinin ektiği/ kiraya verilen, sahibin ektiği/ müşterek, sahibinin ektiği/ Müşterek/ kiraya verilen şeklinde işletilen 3612 dönüm arazi bulunmaktaydı. Bu yöntemi uygulayan 40 hane reisi vardı.

Köylerde arazi işleten 651 haneden 609 (% 93,5'i) hane kendi tasarrufundaki toprakları ekmekteydiler. Subaşı, Kocabaş, Balcılar, Yaylalar, Kurucular, Kuru, Çam, Haliloğlu, Cedid, Akçalı, Oba, Çamkuru, Akçaalan, Kuru Kaba Ağaç ve Değirmen Deresi ve Yörük köylerindeki arazilerin tamamı sahipleri tarafından ekilmektedir. Köylerde 34 hane toprakların kiraya vererek işletme yapmaktadır. Bu topraklar, ekim yapılan toprakların % 2,4'ünü oluşturmaktadır. Köylerde ortakçılık yapan 6 hane ve kendi topraklarının bir kısmını işlerken bir kısmını kiraya veren 2 hane vardır.

Lapseki, Çardak ve Bergos mahallelerinde de ikamet eden 485 hane reisinin bir ekili araziye sahip olduğu görülmektedir. 420 hane reisinin sahip olduğu 9180 dönüm arazi kendileri tarafından işletilmekteydi. Geri kalan 65 hane reisi ise 3791,5 dönüm araziye müşterek, kiraya vererek sahibinin ektiği/ kiraya verilen, sahibin ektiği/ müşterek, sahibinin ektiği/ müşterek/ kiraya verilen şeklinde işletilmekteydi. Kazada, en fazla tercih edilen ziraat işletme tipi kendi topraklarını işleyen küçük üretici köylü işletmeleridir. Diğer tasarruf tipleri ve işletme biçimleri, kazada daha azdır. Çanak-kale'de ikamet eden iki Gayrimüslimin Kızılkeçili köyünde tarla ve ağaçlara sahip olduğu görülmektedir. Köyde Yahudi Aci Yesafaki oğlu Yakut'un palamut ağaçları, Dimitrioğlu Yanko'nun da 2 dönüm tarla ve 13 palamut ağacı bulunuyordu.

Bağcılık ve Meyvecilik

Bağcılık kaza tarımında önemli bir yere sahiptir. Bağcılık ve bahçecilik tarla tarımına göre emek-yoğun faaliyetler olup nüfusun yoğun olduğu kasaba ve şehir çevrelerinde oldukça yaygındır. Bağ ve bahçe ürünleri pazara dönük ürünlerdir. Bağlar, imparatorluğun bazı bölgelerinde tarım yapılan toprakların önemli bir bölümünü meydana getiriyordu. Bağ ve bahçe ürünlerinin vilayetlerin ziraat üretimleri içindeki payı %1 ile 32 arasında değişiyordu³³. Lapseki'de ise bu oran 2,71'dir.

33 Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 79

Kazada 768,5 dönüm bağ bulunmaktadır. Bağ işletmelerinin büyük çoğunluğu Lapseki mahallelerindeki hane reislerinin tasarrufundadır. Yörük köylerinde bağ ve bahçecilik faaliyetleri bulunmamaktadır. Dikili arazilerin içerisinde yer alan bahçecilik uğraşı kazada yoğun olarak yapılmamaktadır. Defterdeki kayıtlara göre, kazada sadece 4 ailenin tasarrufunda 4,5 dönüm bahçe bulunmaktadır. Ayrı olarak gösterilen sebze bahçesinin azlığı, muhtemelen tarlaların bir tarafında bostan adı altında sebze ekimi yapıldığını göstermektedir.

Lapseki kazasındaki 1587 haneden 983 hanenin (% 62) bir bağı mevcuttu. Bunun yanında bu haneler içerisinde 34 hane üç bağa, dört hane dört bağa ve bir hane de beş bağa sahipti. Bu hanelerin sahip oldukları bağlar toplamda 768,5 dönümdü. Kazadaki bağlar, Bekir Efendi, Kesedar, Mukataa, Sarıkadı topraklarıyla, Mektep ve Ulu Ahmet Bey mezralarında bulunuyordu.

Lapseki’de bağların büyük kısmı 1-4 dönüm arasında değişen büyüklükteydi. En büyük yoğunluk ise 0,25 ve 2 dönüm arasındaydı. Rum mahallesinde ikamet eden ve bağcılık yapan Yanoblu oğlu Tanaş farklı yerlerde 4 dönüm bağa sahipti. Subaşı, Yapıldak ve Gök köylerinde 2 dönüm bağa sahip olan 8 hane reisi vardı.

Lapseki kazasında hanelerin sahip olduğu ceviz, palamut, zeytin ve badem ağacı sayısı 791 adetti. Bu ağaçlardan elde edilen yıllık gelir 9351,5 kuruştı. Bütün haneler içerisinde 153 hanenin sahip olduğu 402 ceviz ağacı, 47 zeytin, 2 badem ve 340 palamut ağacı vardı.

Hayvancılık

Hayvan yetiştiriciliği, en önemli ziraî faaliyetlerden biridir. Tarım işletmeleri çeşitli amaçlarla hayvan yetiştirirler: a) Çekim ve yük taşımada güçlerinden yararlanmak; b) Gübre sağlamak; c) Çiftçinin peynir, yağ, süt, et, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak; d) Bu ürünleri piyasada üretmek. Tarla tarımını temel faaliyeti olarak yürüten işletme, hayvanları üretim faaliyetinin yardımcı araçları olarak kullanır. Bu işletmelerde hayvanlar, gübre sağlar; taşıma, çift sürme, harman dövme işlerini görür; çiftçinin hayvan ürünü ihtiyacını karşılardı³⁴. Lapseki kazasında hayvan yetiştiriciliği ziraî üretime yardımcı araç olarak mı yoksa hayvancılığı temel amaç edinen, pazara yönelik bir amaç için mi beslenmekteydi. Defterdeki verilerin ışığında bu konu analiz edilecektir.

Büyükbaş Hayvancılık

Çiftçiler, büyükbaş hayvanlar daha çok çift sürme ve taşıma işlerinde güçlerinden yararlanmak için besliyorlardı. Hayvan ürünleri ise çoğunlukla kendi tüketimlerinde kullanıyorlardı. Lapseki kazasında koşum işlerinde öküz, yük taşımacılığında katır, beygir, merkep, deve, sütünden ve etinden yararlanan inek gibi büyükbaş

34 Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 100.

hayvanlar yetiştirilmekteydi. Defterde hanelerin sahip oldukları hayvanların cins ve sayısı yanında yıllık gelir miktarları da yazılmıştır. Buna göre, bir sağmal keçinin 16 kuruş, bir sağmal koyunun 26 kuruş, bir sağmal ineğin 100 kuruş, bir devenin 200 kuruş ve arı kovanının 9 kuruş yıllık geliri vardı.

Tablo-8. Büyükbaş Hayvan Sayısı ve Türleri

Hayvan Türleri	Lapseki	Köyler	Çardak	Bergos	Yörükler	Toplam
Kara Sığır Öküzü	149	1069	196	164	233	1811
Sağmal K. Sığır İneği	98	939	33	85	375	1530
Yoz Kara Sığır İneği	92	531	80	22	223	948
Dana	82	518	51	70	165	886
Tosun	38	267	29	6	70	410
Boğa	2	24			10	36
Deve	24	95	45	9	3	176
Merkep	192	315	195	173	52	927
Kısrak	11	189		27	52	279
Bargir	38	200	31	47	114	430
Ester (Katır)	32	44	28	3	6	113
Kısrak ve Tay	13	69		6	29	117
Tay	2	24		6		32
Esb (At)	2	6	1		9	18
Madyan (Kısrak)		8	42			50
Torun (Deve Yavrusu)	-	17	-			17
Kürre (Sıpa, Tay)		2	19			21
Toplam	775	4317	750	618	1341	7801

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Çift sürme işlerinde gücünden yararlanılabilen hayvanlar öküz, at ve katırdır. Köylerde genel olarak tarımsal işlerle uğraşan hane sahipleri, koşum hayvanları arasında genel olarak öküzleri kullanmışlardır. Bir çift at bir iş gününde 6-7, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprağı sürmesine rağmen, öküzler özellikle eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha avantajlı oldukları için tercih sebebi olmuştur. Bunun yanında öküzün tercih edilmesinin bir diğer nedeni de beslenme giderinin daha az olmasıdır³⁵.

35 Tevfik Güran, *a.g.e.*, s. 86.

Lapseki kazasında hane sahiplerinin en çok (% 49) etinden ve sütünden faydalandıkları karasığır ineği, dana, tosun gibi hayvanları besledikleri görülmektedir. İkinci sırada beygir, katır, deve, merkep gibi yük hayvanları (% 28) ve üçüncü sırada ise koşum hayvanı olarak besledikleri karasığır öküzü gelmektedir (% 23). Lapseki şehir merkezinde en çok beslenen hayvan merkeptir (192). Köylerde ise koşum hayvanlarının sayısı fazladır (1069). Yine Çardak ve Bergos kasabalarında en çok öküz ve merkep beslenmektedir. Yörük köylerinde ise sağmal karasığır ineği sayısı en fazladır.

Küçükbaş Hayvancılık

Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvancılık, daima önemli bir faaliyet olmuştur. Göçebe topluluklar, bu faaliyeti tek geçim kaynağı olarak sürdürüyorlardı. Bunlar, pazara dönük olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık veriyorlardı. İmparatorlukta, özellikle nüfus yoğunluğunun azlığı hayvancılığı teşvik ediyordu. Ülkede tarım yapılmayan toprakların fazlalığı hayvan yetiştiriciliğine elverişli bir ortam sağlıyordu. Özellikle dağlık iç bölgelerde ulaşım imkânlarının yetersizliği, çiftçiliğin gelişmesine engel olmakta idi³⁶.

Lapseki temettuat defterinde sağmal keçi/ koyun ve yoz keçi/ koyun olmak üzere dört tür küçükbaş hayvan kaydedilmiştir. Bunların içerisinde keçi sayısı daha fazladır. Bitkisel üretim ve büyükbaş hayvancılıkta olduğu gibi küçükbaş hayvancılık köylerde daha yoğundur. Özellikle Yörükler keçi ve koyun yetiştiriciliği yapmaktaydılar.

Tablo-9. Küçükbaş Hayvanların Sayı ve Türleri

Hayvan Türü	Lapseki	Köyler	Çardak	Bergos	Yörükler	Toplam
Sağmal Keçi	20	1135	74	25	2485	3739
Sağmal koyun	221	1751	273	48	1122	3415
Yoz Keçi		725	61	15	1148	1949
Yoz Koyun	107	926	156	20	574	1783
Toplam	348	4537	564	108	5329	10886

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Hayvancılık Tablo-10'daki gelir kaynaklarının dağılımında görüldüğü üzere şehir merkezlerinde bir geçim kaynağı olmaktan uzaktır. Toplam hasıla içerisindeki payı da % 5'lik bir oranla beşinci sıradadır. Şehirde büyükbaş hayvancılık hanelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir faaliyet olarak görülmektedir. Köylerde ise Tablo-11'deki gelir kaynaklarının dağılımına bakıldığında hayvancılık ikinci sırada yer almaktadır. Hayvancılık gelirleri köylerdeki toplam gelir içerisinde % 14'lük bir paya sahiptir. Bütün bu bilgilere göre kazada büyükbaş hayvancılık bitkisel üretim faaliyetlerini tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır.

36 Tefvik Güran, a.g.e., s. 100, 101.

Arıcılık kazada önemli bir geçim kaynağı değildir. Müslüman mahallerde ve köylerde arıcılık yapılmaktadır. Şehirde yaşayan Gayrimüslimler arıcılık faaliyetinde bulunmamaktadır. Arılardan elde edilen hâsılat kovan olarak deftere yazılmıştır.

Hanelerin Gelir Kaynaklarının Türleri ve Mesleklere Göre Dağılımı

Temettuat defterlerindeki bilgiler, Lapseki kazasında yürütülen çeşitli iktisadi faaliyetlerin gelir yaratma açısından nisbî önemi ve bu gelirlerin meslekler arasındaki dağılımı konusunda ayrıntılı bilgi verecek niteliktedir. Lapseki kazasının ekonomik yapısını değerlendirirken üç hususu dikkate almak gerekmektedir. Bunlar yıllık gelir, yıllık gelirin türü ve vergi miktarlarıdır. Temettuat defterlerinin hazırlanmasının temel sebebi tebaanın emlak, hayvan ve gelirlerinin doğru bir şekilde bilinmesidir. Bunun için defterlerin gelir esasına dayalı olarak analiz edilmesi zorunludur.

Gelirlerin kaynaklarını analiz ederken haneler mesleklerine göre tarımla ilgili olanlar, esnaf, görevliler ve mesleği belirsizler olmak üzere dört dilimde incelenmiştir. Tarım sektörü içerisinde çiftçi, bağcı, bahçevan, çoban ve tarım işçileri bulunmaktadır. Esnaf sektörü ise gıda, ticaret, nakliye, hizmet mesleklerinde çalışan esnaf teşkil etmektedir. Din hizmetleri, idari ve güvenlik alanında çalışanlar ise görevliler başlığı altında toplanmıştır. Mesleği belirsiz başlığı altında ise mesleği belirtilmeyenlerle çocuk ve hasta vergi mükellefleri yer almaktadır.

Tablo-10. Gelirlerin Kaynakları İtibariyle Dağılımı /Kuruş (Lapseki/Mahalle)

Gelir Kaynakları		Meslek Grupları					Toplam
		Tarım İşçileri	Esnaf	Görevliler	Mesleği Belirsiz		
Tarımsal Gelirler	Bitkisel Üretim	106.254,5	538	17.987,5	7.834,5	36	132.650,5
	Bağ ve Meyvecilik	48.818	2.093	17.879	4.870,5	869	74.529,5
Hayvancılık	Büyükbaş	7.900	200	600	1.200	0	9.900
	Küçükbaş	3.839	2.466	0	0	0	6.305
	Arıcılık	9	0	0	0	0	9
Esnaflık		276	0	2.400	964	0	3.640
Ortakçılık		19.870,8	0	135	0	0	20.005,8
Ücret Gelirleri		3.494	737	20.953	440	0	25.624
Zuhurat		42.425	7.309,5	31.557	1.477	3.019	85.787,5
Rant Gelirleri	Gayrimenkul Kiraları	3.444	0	330	0	0	3.774
	Toprak Kiraları	2.182	0	315	180	0	2.677
Toplam		238.512,3	13.343,5	92.156,5	16.966	3.924	364.902,3

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Gelir kaynakları ise yedi dilimde incelenmiştir. Bunlar, tarımsal gelirler (bitkisel üretimle bağ ve bahçelik faaliyetleri), hayvancılık gelirleri (büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarla, arıcılık), esnafıktan elde edilen gelirler, ortakçılık gelirleri, ücret gelirleri, zuhurat ve rant gelirleri (Dükkân, değirmen, gibi gayrimenkullerin yıllık kiraya verilmesiyle elde edilen gelirler) oluşturmaktadır.

Defterlerde hanelerin sahip oldukları emlak ve hayvanlardan elde ettikleri gelirler “*mecmuundan bir senede temettuatı*” şeklinde kaydedilmiştir. Esnaf ve ticaretle uğraşan haneler yazılırken ise ayrıca yaptığı meslek berberlikten, odunculuktan, kalfalıktan ve ticaretten diye belirtilerek ikinci geliri yazılmıştır. Lapseki temettuat defterinde bir de zuhurat temettuatı şeklinde bir gelir yazılmıştır. Bazı şahıslarda zuhurat başlığı altındaki yer alan bu gelirlerin bir kısmı vergi mükelleflerinin bir emek sarf etmeden elde ettiği gelirlere aittir. 1845 temettü sayımlarında hangi kalemlerin nasıl yer alacağına dair soru-cevap şeklinde hazırlanan bir yazıda elde edilen gelirler her yıllık kazançlar arasında ise “*temettua-ı kadîme*” addolunacağı; her yıllık kazançları içinde yer almıyorsa “*zuhûrât temettu*” adı altında kaydedileceği belirtilmektedir³⁷.

Tablo-10'daki verilerden anlaşıldığı üzere mahallelerde gelir yaratıcı faaliyetler arasında tarımsal gelirler birinci sıradadır. Tarımsal gelirlerin, mahallelerin toplam yıllık gelirleri arasında % 57'lik bir payı vardı. Tarım gelirlerinin içerisinde ise bitkisel üretim, büyük bir paya sahipti. Tarımsal faaliyetlerden doğan gelirlerin büyük çoğunluğunu (% 74,8) rençber ve bağcılar elde etmekteydiler.

Zuhurat gelirleri % 24'lük bir oranla ikinci sıradadır. Rençber ve bağcılar zuhurat gelirlerinin % 49,4'lik kısmına, esnaf ve tüccar ise, % 36,7'lük kısmına sahipti. Gelirler arasında üçüncü sırada % 7'lik oranla ücret gelirleri gelmektedir. Ücret gelirlerinin % 81,7'lik kısmına sahip olan esnaf grubudur. Dördüncü sırada % 6'lik oranla ortakçılık gelirleri gelmektedir. Kazada tarla ve dükkânlar müşterek işletilmek üzere ortakçılığa verilmekteydi. Ortakçılık gelirlerinin % 99,3'ünü rençber ve bağcılar elde etmekteydi. Hayvancılık % 5'lik oranla beşinci sırada yer alırken, gayrimenkul ve tarla kiralaları % 1 ile mahallelerin en az kazanç getiren gelir grubudur. Lapseki mahallelerinde toplam gelirin oluşmasında meslek grupları içerisinde en büyük paya rençber ve bağcılar sahiptir. Bu meslektekiler toplam gelirin % 65'ini elde etmekteydiler. Esnaflar gelirlerin % 25'ini, görevliler % 5'ini ve tarım işçileri % 4'ünü oluşturmaktaydı. Mesleği belirtilmeyen hane reisleri ise % 1'lik oranla gelirin oluşmasında en küçük paya sahiptiler.

37 Mübahat Kütükoğlu, a.g.m. s. 410.

Tablo-11. Gelirlerin Kaynakları İtibariyle Dağılımı / Kuruş (Köyler)

Gelir Kaynakları Rençber- Bağcı		Meslekler					Toplam
		Tarım İşçileri	Esnaf	Görev liler	Mesleği Belirsiz		
Tarımsal Gelirler	Bitkisel Üretim	652.609	1.625,5	1.606,5	9.999	27	665.867
	Bağ ve Meyvecilik	59.211,5	0	450	804	0	60.465,5
Hayvancılık	Büyükbaş	59.100	2.250	2.950	1.350	50	65.700
	Küçükbaş	56.646,1	5.774	0	1.019,5	0	63.439,6
	Arıcılık	1.439	90	0	0	0	1.529
Esnaflık		900	0	0	300	0	1.200
Ortakçılık		7.882	0	0	0	0	7.882
Ücret Gelirleri		355	700	350	0	0	1.405
Zuhurat		36.194,5	9.600	750	1.871	510	48.925,5
Rant Gelirleri	Gayrimenkul Kiralari	340	0	0	0	0	340
	Toprak Kiralari	25.828,5	166,5	0	355,5	0	26.350,5
Toplam		900.505,6	20.206	6.106,5	15.699	587	943.104,1

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Köylerdeki hanelerin gelirlerini sağladıkları kaynaklara bakıldığında bitkisel üretim, bağcılık, faaliyetleri en başta gelmektedir. Köylerde temel faaliyet alanlarını ve geçim kaynağını tarım gelirleri oluşturmaktaydı. Köylü ekonomisinin temeli tarım ve hayvancılıktır. Köylerdeki gelir dağılımında tıpkı mahallelerde olduğu gibi tarımsal faaliyetler, en fazla gelir getiren grubu oluşturmaktadır. Tarımsal faaliyet gelirleri köylerde % 77'lik bir paya sahipti. Tarımsal gelirler içerisinde en önemli bölüm bitkisel üretim gelirleridir. Tarımsal faaliyetlerden doğan gelirler, doğal olarak rençber ve bağcılar tarafından kazanılmaktadır ki bu da % 95'lik bir oranı oluşturur. Tarımsal faaliyetlerdeki gelir oranının bu kadar fazla olması ve bu gelirlerin rençber ve bağcılar tarafından kazanılması "köylü ekonomisi" modelinin Lapseki'deki varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

Köylerde ikinci sırada hayvancılık gelirleri vardır. Hayvancılık gelirleri toplam gelir içinde % 14'lük paya sahipti. Hayvancılık gelirlerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık eşitti. Hayvancılık gelirlerinin önemli bir bölümünü (% 89,6) yine rençber ve bağcılar elde etmekteydiler.

Kaynağı belli olmayan ve köylünün her seneki gelirleri arasında yer almayan zuhurat gelirleri köylerde üçüncü büyük gelir grubunu oluşturmaktadır. % 5'lik gelir oranına sahip olan zuhurat gelirlerinin en büyük bölümünü % 73,9'luk oranla rençber ve bağcılar kazanmaktadırlar.

Görevlilerin meydana getirdiği rant gelirleri dördüncü sıradaki kazanç grubudur ve toplam gelir içerisinde % 3'lük bir paya sahiptir. Rant gelirleri içerisinde en fazla kazanç getiren grup toprak kiralardır. “Köylü Ekonomisi” ne dayanan bir sistem sürdüğü için haneler topraklarını ücretle işleme yoluna gitmişlerdir. Bu yüzden de rant gelirlerinin % 98,7'lik kısmını toprak kiralaları oluşturmaktadır.

Geriye kalan esnaf ve ticaret, ortakçılık ve ücret gelirleri ise birbirine yakın değerlerden oluşan gelirlerdir. Bu üç çeşit gelir, toplam gelir kaynakları içerisinde % 1,1'lik kısmı oluştururlar ve üç gelir içerisinde de en fazla gelir sağlayan grup yine rençber ve bağcılardır.

Çardak kasabesindeki gelir dağılımında tıpkı köyler ve mahallelerde olduğu gibi tarımsal gelirlerin en fazla kazanç getirdiği görülmektedir. Çardak kasabesinin yıllık 293.772,5 kuruş toplam gelirinin % 62,5'i tarımsal gelirler, % 15'i, zuhurat gelirleri, % 12'si toprak kiralaları, % 3,5'i hayvancılık, % 2'si, ücret gelirleri, % 1,4'ü ortakçılık gelirleri, % 0,82'si gayrimenkul kiralaları ve % 0,58'i esnaflık gelirleridir. Meslek grupları içerisinde % 76,2'lik oranla rençber ve bağcılar en fazla kazanç sağlayan gruptur. Kasabada arıcılık faaliyeti yoktur. Mesleği belirsiz hanelerin oluşturduğu grubun sadece zuhurat geliri bulunmaktadır. Mesleği belirtilmeyen hane reisleri en az seviyede geliri olanları oluştururlar.

Bergos kasabesinin 268.335 kuruş yıllık geliri bulunmaktadır. Bu gelirin kaynaklarına ve meslekler arasında dağılımına bakıldığında tarımsal faaliyet önemli bir yer tutmaktadır. Tüm gelirlerin % 82'sini (220.000 kuruş) tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. İkinci sırada % 6'lık bir oranla rant gelirleri gelmektedir. Üçüncü sırada ise zuhurat gelirleri, dördüncü sırada esnaf ve ticaret gelirleri (% 3), beşinci sırada hayvancılık gelirleri (% 2) gelmektedir. Meslek gruplarının geliri oluşturmadaki paylarına bakıldığında ise rençber ve bağcılıkla işgal edenlerin tüm gelirlerin % 96'sına (256.385 kuruş) sahip oldukları görülmektedir. İkinci sırada ise esnaflık faaliyetinde bulunan meslek grupları gelmektedir (% 3). Bergos kasabesinde gelir getirici faaliyetler arasında arıcılık ve gayrimenkul kira gelirleri bulunmamaktadır.

Yörük köylerinin yıllık gelirleri ise 187.940 kuruştur. Bu köylerde mesleksiz ve esnaflıkla meşgul olan hane bulunmamaktadır. Bununla beraber gelir kaynakları içerisinde tarımsal faaliyet arasında bulunan bağ ve meyvecilik yoktur. Köylerde gelirlerin % 50'sini, tarımsal gelirler, % 48'ini ise hayvancılık gelirleri oluşturmaktadır. Daha sonra zuhurat gelirleri (% 2) gelmektedir. Gelirlerin % 92'si rençberler, % 7'si ise tarım işçileri tarafından sağlanmaktadır.

Lapseki kazasındaki genel gelir dağılımına bakıldığında tarımsal gelirlerin en fazla gelir getiren grup olduğu (% 69,5) ortaya çıkmaktadır. Tarımsal gelirler içerisinde en fazla kazanç sağlayan meslek sahipleri rençber-bağcı (% 73,9) grubudur.

Hayvancılık tarımsal ekonomiye bağlı olarak ikinci sıradadır (% 12,3). Hayvancılık geliri en yüksek meslek grubu tarım işçileridir ki, tarım işçileri bu gelirler arasında en büyük geliri küçükbaş hayvancılıktan elde etmektedir. Üçüncü sırada yer

alan zuhurat gelirleri, mesleksiz hanelerin gelir kaynağı arasında ilk sırada, rençber ve bağcılık meslek grubu arasında ise son sırada gelir.

Tarım işçilerinin, esnaf, ortakçılık ve gayrimenkul kiralarından geliri yoktur. Esnaf meslek grubunun ise küçükbaş hayvancılık ve arıcılık faaliyetlerinden geliri bulunmamaktadır. Görevliler içerisinde arıcılıktan kazanç sağlayan hane yoktur. Meslekleri belirtilmeyen hanelerin sadece tarımsal, büyükbaş hayvancılık ve zuhurat gelirleri bulunmaktadır. Buna karşın “köylü ekonomisine” model olacak şekilde rençberlik ve bağcılık meslek grubuna mensup haneler tüm gelir kaynaklarından kazanç sağlamaktadırlar.

Haneler Arası Gelir Dağılımı

Lapseki kazası dâhilindeki haneler içinde gelirlerin dağılımı bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir. Köylü ekonomisinin hâkim olduğu ve genellikle küçük esnaf faaliyetlerinden doğan gelirlerin dağılımı incelendiğinde 1587 hanelik Lapseki kazasında hane başına ortalama gelir 1340 kuruştur. Kazadaki hanelerin 582'sinin bu ortalamanın üzerinde, 1005'i ise bu ortalamanın altında geliri vardır.

Kazadaki gelirlerin hanelere göre dağılımı incelendiğinde yoğunlaşmanın 501-2000+ kuruşluk gelir grubu (% 73,2) içerisinde olduğu görülür. Bunların en büyük bölümünü ise, 501-1250 gelir grubu oluşturmaktadır. Köylerdeki 662 hanenin % 26,2'si (174 hane), Lapseki mahallelerinde 276 hanenin % 35,5'i (98 hane), Çardak mahallelerinde 268 hanenin % 48,8'i (131 hane), Bergos mahallelerinde 210 hanenin % 30,9'u (68 hane) ve Yörük köylerinde 171 hanenin % 37,4'ü (64 hane) bu grup içerisinde yer almaktadır. Bu grubunun hemen ardından % 20,3'lik oranıyla gelen 1251-2000 kuruş arası geliri olan 323 hane bulunmaktadır. 2000 kuruşun üzerinde geliri olan 308 hanenin olması Lapseki kazasındaki gelir düzeyinin yüksek olduğunu ve hiç geliri olmayanlarla en yüksek gelirli haneler arasındaki farkın açık olduğunu göstermektedir.

Tablo-12. Hanelerin Gelir Gruplarına Göre Dağılımı / Kuruş

Yeri	Geliri Olmayanlar	1-250	251-500	501-1250	1251-2000	2000+	Toplam
	HS	HS	HS	HS	HS	HS	HS
Lapseki	4	16	53	98	54	51	276
Çardak	5	7	56	131	38	31	268
Bergos	8	18	46	65	33	40	210
Köyler	38	33	94	174	159	164	662
Yörükler	2	19	25	64	39	22	171
Toplam	57	93	274	532	323	308	1587

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Köylerde en düşük geliri sahip olan hane reisi Güreci Köyü'nde ikamet eden Kanlıoğlu Mehmet adında bir çocuktü. Bu kişinin 5 dönümlük tarlasında yer alan bostanından yıllık 27 kuruş geliri vardı. Lapseki mahallelerinde en düşük gelirlı hane reisi, Çeşme Mahallesi'nde ikamet eden Mehmet'tir ki, zuhurat gelirlerinden yıllık 35 kuruş geliri bulunmaktadır. Çardak Kasabası'nda Gazi Yakup Bey Mahallesi'nde sakin Çakır Osman'ın 0,5 dönüm bağdan elde ettiğı 57 kuruşluk yıllık geliri vardı. Bergos kasabasında Debbaglar mahallesindeki Dervişoğlu Ali'nin yıllık geliri 81 kuruştü. Yörük köylerinden Büberler köyünde yaşayan Çoban Eyüboğlu Salim'in 48 kuruşluk yıllık geliri bulunuyordu.

Tablo-13. Hiçbir Geliri olmayan Hane Reisleri

Mal Varlıkları	Meslekleri					Toplam
	Meslek siz	Ama-Topal	Çocuk-Yetim-Öksüz	Topçu Asker	Rençber-Çoban-Bağcı-Hizmetkâr-İmam	
Sadece Evi Olanlar	5	1	1			7
Hiçbir Şeyi Olmayan	17	4	1	4	1	44
Sadece Bağ Olanlar	1				1	2
Sadece Tarlası Olanlar	1				1	2
Sadece Hayvanı Olanlar					2	2
Toplam	24	5	2	4	22	57

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Defterlerde mesleğı belirtilmeyenler genellikle âmâ, öksüz, gulam, küçük, deli, total, yetim ve kadınlardır. Zuhurat gelirinden başka, hiçbir geliri olmayan köylerde 39, Lapseki mahallelerinde 4, Çardak kasabası mahallelerinde 5, Bergos kasabası mahallelerinde 8 ve Yörük köylerinde 1 hane olmak üzere 57 hane reisi bulunuyordu. Bu haneler toplam nüfusun % 3,5'ünü oluşturmaktaydı. Mesleğı ve geliri olmayan hane reisleri defterde, “ *merkumun kendi hanesinden başka emvali olmayıp, şunun bunun ianesiyle geçindiğı*” şeklinde ifade edilmiştir.

Lapseki kazasında 2000 kuruşun üzerinde yıllık geliri olan hane sayısı 308 kişi olup, tüm hanelerin % 19,4'ünü oluşturmaktadır. 3000 kuruştan daha fazla yıllık geliri olan 20 hane bulunmaktadır. Bu hane reislerinin gelir kaynaklarının % 82'lik büyük çoğunluğunu tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Tarımsal gelirler arasında kendi işledikleri, icar ve ortaklıktan kazandıkları tarla gelirleri yanısıra bağ, bahçe ve meyvecilik gelirleri bulunmaktadır. Küçükbaş-büyükbaş hayvancılık ve arıcılık faaliyetleri gelirlerin % 14'ünü, gayrimenkul kiralaları % 2'sini ve esnaflık gelirleri % 1'lik kısmını oluşturmaktadır. Yıllık geliri yüksek hane reislerinin % 95'inin rençberlik yapması, Lapseki'deki gelirlerin “köylü ekonomisi” içerisinde tarımsal faaliyetlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Bunların yanında topraktan büyük ölçüde rant geliri

elde edilen bir sosyal yapıda toprak sahipliğinin de gerek bir statü kazanma ve gerekse bir gelir yaratma aracı olduğu muhakkaktır.

Vergiler

Sanayi öncesi ekonomide, vergileme gelir dağılımının temel mekanizmasıdır. Vergileme, kırsal nüfusun yalnızca yaşama şartlarını, yiyecek miktarını ve yatırım yapma gücünü belirlemekle kalmaz, aynı zamanda ekonomik değişmelere cevap verme şeklini de etkiler. Çünkü vergiler zorunlu, kaçınılmaz ve köylünün elde ettiği gelirden öncelikle yapılması gereken ödemelerdir³⁸. Tanzimat döneminde Osmanlı bürokratları imparatorluğun idari ve toprak bütünlüğünün sağlanmasının merkezi devletin güçlenmesine, bunun ise yeterli ve sağlam bir malî tabanın oluşturulmasına bağlı olduğunu düşündüklerinden devlet kurumlarını düzenlemeye malî yönetimlere öncelik vererek başlamışlardır³⁹. Osmanlı Devleti'nde vergi karşılığı olarak adet, teklif, resm ve bâc kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde vergiler genel olarak şer'î ve örfî vergiler olarak iki şekilde tahsil ediliyordu. Tanzimat'ın Osmanlı vergi sisteminde yaptığı en büyük değişikliklerden biri, öteden beri varlığını sürdüren örfî vergilerin tamamıyla kaldırılarak, yerine tek bir verginin, "*an cemaatin*" vergisini getirmesidir⁴⁰.

Tanzimat döneminde yapılan vergi değişiklikleri hâsıllata büyük ölçüde yansımamıştır. Ama henüz safî gelir vergi konusu haline gelmemiş, artan oranlı tarifeler ve beyana dayanan tarh gibi ileri kurumlar oluşmamışsa da, Türk vergi sisteminin günümüze kadar uzanan gelişme süreci içerisinde Tanzimat, geleneksel Osmanlı vergi düzeninin değişime uğradığı önemli bir aşamadır⁴¹. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda yapılan bu vergi ve devlet gelirleri reformunun temel hedefleri vergi yükünü tarım üreticilerinden kentli kesimlere, özellikle tüccar ve sanayicilere kaydırmaktı. Vergileri mültezimler aracılığıyla toplamak yerine devlet hizmetindeki ücretli memurlarla toplamak, yüzyıllardır ayrıcalıklı bir azınlığa tanınmış olan vergi muafiyet ve istisnalarını kaldırmak ve gelir ile ödeme gücüne dayalı bir vergi sistemi oluşturmaktı⁴². Bu vergilerin adil bir şekilde dağılımı ve toplanması için 1840 ve 1845 yıllarında temettuat sayımları yapılmıştır. Oluşturulan yeni vergi sistemine göre Lapseki kazasından alınan vergiler şunlardır:

38 Tevfik Güran, a.g.e., s. 199.

39 *Tevfik Güran*, Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), TTK Yay., Ankara 1989, s. 7.

40 Abdüllatif Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay., İstanbul, 1990, s. 94.

41 Abdüllatif Şener, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara 1992, s. 270.

42 Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye An-siklopedisi*, Cilt, 4, İstanbul 1985, s. 934, 935.

Vergi-yi Mahsusa

Tanzimat'ın hemen ardından tahsiline başlanan bu verginin, en önemli özelliği matrahının köy olmasıdır. Verginin haneler arası dağılımı, uygulamada daha önce alınan örfi vergilerde olduğu gibi her bölgede farklı şekillerde oluyordu. Bu verginin tahsili 1260 yılına kadar “rûz-i hızır” ve “rûz-i kasım” olarak iki taksitte yapılıyordu. Fakat her iki zaman da vergi tahsilâtı için uygun değildi. Bu nedenle bu tarihten sonra verginin çiftçilerden ürünün elde edilmesinden sonra, tüccar ve esnaftan ise bütün bir yıl içinde taksitler halinde tahsili kararlaştırılmıştır⁴³

Tablo-14. Vergi-yi Mahsusa/Kuruş

Yeri	Vergi Miktarı	Toplam Vergi-yi Mahsusa içindeki %
Lapseki Mah.	60801	19,7
Çardak Mah.	45753,5	14,8
Bergos Mah.	44272	14,3
Köyler	134579	43,6
Yörük Köyleri	22688	7,36
Toplam	308093,5	100

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

1845 temettuat defterlerinde halkın verdiği bu vergi, diğer öşür ve vergileri ile birlikte ayrıntılı olarak yer almaktadır. Bu vergiler, defterlerde vergi mükellefinin hane numarası ve isminin üzerinde dik bir şekilde gösterilmiştir. Şehirde mahalleler bazında vergi-yi mahsusanın dağılımına bakıldığında farklılıklar ortaya çıkmaktadır

Lapseki kazasından toplanan vergi-yi mahsusa miktarı 308.093,5 kuruştur. Köylerde toplanan vergi-yi mahsusa miktarının toplam vergi-yi mahsusa içerisindeki oranı % 43,6'lık oranla kazadaki en yüksek vergi miktarını oluşturmaktadır. Kazada vergi-yi mahsusadan muaf din adamı, **hasta, yaşlı ve çocuk** hane sahipleri bulunmaktadır. Kaza genelinde bu şekilde muaf olan 143 hane reisi bulunmaktadır. Bu haneler içerisinde 89 hane belli bir yıllık gelire sahip olmasına karşın vergi vermedikleri görülmektedir. Vergi alınmayan hanelerden 35'inin mesleği belirsiz, 26'sı rençber, 22'si hizmetkâr ve 16'sı imam ve 44'ü farklı mesleklere sahiptir.

A'şar Vergisi

Tanzimat'a kadar toprağın verim gücüne ve sulama imkânına göre 1/3 ile 1/10 arasında değişen oranlarda alınan aşar, Tanzimat ile birlikte bütün bölgelerde 1/10 oranında tahsil edilmeye başlanmıştır⁴⁴. Öşür, “onda bir” anlamında Arapça bir ke-

43 Tefvik Güran, *a.g. e.*, s. 13-14.

44 Tefvik Güran, *a.g.m.*, s 14.

lime olup, çoğulu “a’şâr”dır. Tarım ürünleri üzerinden alınan şer’i bir vergi olarak kavramlaşmıştır. İslâm fıkında öşür, Osmanlı uygulamasından farklıdır. Her şeyden önce İslâm’da öşür, toprak ürünlerinin zekâtıdır. Aynı zamanda bir ibadet niteliğine sahip olduğu için yalnız Müslümanlardan alınır. Oranı elde edilen ürünün % 5’i veya % 10’dur. Esas itibarıyla mülk topraklardan alınır⁴⁵.

Tanzimat’ın ilk yıllarında muhassıllar vasıtasıyla emaneten tahsil edilen aşar gelirleri, muhassıllık deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla, iltizama vermeye başlanmış, ancak aşar tahsil usulünde dönem boyunca sürekli bir arayış sürmüştür⁴⁶. Kazada en fazla aşar vergisi köylerden alınmaktaydı. Köylerden yıllık 94.184 kuruş aşar vergisi toplanmıştır (% 55,3). Bergos kasabasında yıllık toplanan öşür miktarı 25.935,5 (% 15,2) kuruş, Lapseki mahallerinde 25.433 kuruş (% 14,9) ve Çardak kasabasında 24,604 kuruştur (% 14,4). Şehir merkezlerinde toplanan a’şar miktarları birbirine yakındır. Kaza genelinde 1845 yılında toplam 170156,5 kuruş a’şar vergisi toplanmıştır.

Lapseki kazasında aşar vergisi alınan ürünler; hinta, üzüm, şair, bostan, alef, nohut, burçak, çavdar, duhan, palamut, susam, kestane, darı, soğan, ceviz, bakla, zeytin, anason, erzen ve mercimektir. En çok vergi alınan ürünlerin başında % 58,2’lik bir oranla hinta gelmektedir. Daha sonra üzümün alınan a’şar gelmekte olup, bu miktar hintanın ancak 3/1’i kadardır. Kazada toplanan a’şar vergisinin % 82,3’lük kısmı bitkisel ürünlerden, % 17,7’si ise bağcılık ve meyvecilik ürünlerinden alınmıştır.

Lapseki’ye bağlı Adatepe ve Değirmen Deresi köylerinin a’şar ve ağnam vergileri Gelibolu Mevlevihanesi’ne aitti. Gelibolu Mevlevihanesi, 17 nci yüzyılın başlarında kurulmuş bir Mevlevî âsitânesidir. II. Mustafa döneminde Lapseki’nin Bayramdere mezrasındaki hâsılat buraya tahsis edilmiştir. II. Mahmut, Lapseki’ye bağlı Güreci köyü, Abdülmecid de Çâmhâs ve Çeltikçi tımarlarını Mevlevihaneye vermişlerdir⁴⁷.

Ağnam Vergisi

Ağnam resmine, bazı kanunnamelerde “resm-i merai” bazılarında “resm-i ganim” ve bir kısmında da “koyun resmi” denmektedir. Bu vergi yalnızca koyunlardan değil keçilerden de alınmaktadır. Ağnam vergisinin hesaplanmasında kuzulu koyun, kuzusuyla beraber, oğlaklı keçi, oğlağıyla beraber hesaplanmakta, oğlağından veya kuzusundan ayrıca vergi alınmaktaydı⁴⁸.

45 Abdülatif Şener, *a.g.e.*, s. 119, 120.

46 Abdülatif Şener, *a.g.m.*, s.263.

47 Barihüda Tanrıkulu, “Gelibolu Mevlevihanesi”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 6-8.

48 Neşet Çağatay, “Osmanlı Devletinde Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, Cilt, 5, Sayı, 5, 1947, s.485-486.

Ağnam vergisi, tarımsal faaliyetlerin yoğun olması ve hayvancılık faaliyetlerinin tarımsal faaliyetleri desteklemesi sebebiyle köylerden daha çok toplanmıştır. Köylerde 134 hane reisi, tarımsal faaliyet gelirleri yanında, küçükbaş hayvancılık gelirlerinden toplam 3452 kuruş ağnam vergisi ödemiştir. 171 Yörük hane reisinin 121'i hayvancılıkla uğraşmakta olup, toplam 2959 kuruş ağnam vergisi ödemişlerdir. Şehir merkezlerinde ağnam vergisi veren hane sayısı daha azdır. Lapseki'de 9 hane (319 kuruş), Çardak'ta 10 hane (374,5 kuruş) ve Bergos'da 5 hane (899 kuruş) ağnam vergisi vermiştir. Kaza genelinde yıllık 7203,5 kuruş ağnam vergisi toplanmıştır.

Cizye Vergisi

Cizye bir baş vergisi idi. Bunu İslam Devletinin yalnız Müslüman olmayan tebası, yani zimmiler kendilerine bahşedilen himayeye mukabil eda ediyorlardı. Osmanlı Devletinde baş vergisi çok eski zamanlardan beri alınırdı. Bu, devlet hazinesinin mühim bir kaynağıydı⁴⁹. İslam vergi hukukunda devletin Müslüman vatandaşlardan aldığı zekât karşılığı olarak nitelendirilen cizye vergisi, iki toplum arasında bir denge aracı olarak kullanılmıştır. İslam nazarında Müslümanlarla zimmiler, devletin, eşit insanî haklara sahip vatandaşlarıdır. Bunlar, aynı haklarda faydalanmakta ve devletin imkânlarında aynı ölçülerde yararlanmaktadırlar. Bu sebeple, Müslümanların ödediği zekâta karşılık, ehl-i zimmet de cizye vermektedir⁵⁰. Osmanlı Devlet'inin Gayrimüslimlerden aldığı vergilerden olan cizye, Tanzimat döneminde çeşitli değişimlere uğramıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasının ardından devlet gelirlerini arttırmak üzere vergi artırımına ve yeni vergiler ortaya koyma yoluna giden II. Mahmut, 1834 yılında cizye miktarını yeniden belirlemiştir. Buna göre, âlâ (zenginler) grubuna girenler 60 kuruş, evsat (orta halli) olanlar 30 kuruş ve edna (fakir) olanlar da 15 kuruş cizye vermesi kararlaştırılmıştır⁵¹.

Lapseki kazasındaki cizye vermeye mükellef olan hane reislerinin isimlerinin yanına âlâ, evsat veya edna olduklarına dair kısaltma işaretleri konularak defterde belirtilmiştir. Buna göre Lapseki kazasında Rum mahallesinde yaşayan 91 Gayrimüslim hane reisinin % 86,8'i (79 hane) cizye vergisi vermekteydi. Çardak kasabasında Rum mahallesinde yaşayan 12 hane reisinden cizye alındığına dair herhangi bir bilgi defterde yer almamaktadır. Bu hane reislerinden, ama (1), topal (1), çocuk (4) olanlar cizyeden muaf tutulmuşlardır. Kalan 6 hane reisinin durumu ise belirtilmemiştir.

Cizye alınan Rumların % 63,2'si orta halli vergi anlamındaki evsat vergisini, % 16,3'ü en yüksek vergi olan âlâ vergisini, 1 hane de en az miktar olan edna cizye vergisini ödemiştir. Lapseki'deki gayrimüslimlerin gelir seviyelerinin orta ve yüksek olduğunu göstermektedir. Lapseki'de yıllık 2.835 kuruş cizye vergisi toplanmıştır.

49 Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, (Baş Vergisi), Çev: Şinasi Altundağ, *Bulleten*, Cilt VIII, Sayı 32, Ankara 1944, s. 606, 621, 627.

50 Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003, s.45.

51 Halil İnalçık, "Cizye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt, 8, İstanbul 1993, s.45-48.

Bu miktar, kazada yaşayan Rumların yıllık toplam gelirleri olan 90.264,5 kuruşun % 3,14'üne tekabül etmektedir.

Vergi Bileşimi ve Vergi Yükü

Tablo-15'de kaza ahalisinin ödediği vergi türlerinin miktarları ve toplam vergi ödemeleri içindeki payları gösterilmiştir. Toplam vergi yükü içerisinde vergi-yi mahsusa, ağnam, ve a'şar vergilerinin ağırlığı oranlarının tespit edilmesiyle kazadaki hanelerin giderlerinin hangi kalemlerde olduğu ortaya konulacaktır. Cizye vergisi sadece gayrimüslim hanelerden alındığı için bu toplam vergi yükü içerisinde gösterilmemiştir.

Tablo-15. Ödenen Vergilerin Dağılımı-Kuruş

	Vergi-yi mahsusa	Öşür	Ağnam	Toplam Vergi	Toplam Gelir	Vergilerin gelire %
Lapseki Mah.	60801	25433	319	86553	364902,5	23,7
Çardak Mah.	45753,5	24604	374,5	70732	293772,5	24,1
Bergos Mah.	44272	25935,5	99	70306,5	268335	26,2
Köyler	134579	83709	3452	221740	943104	23,5
Yörük Köyleri	22688	10.475	2959	36122	187940	19,2
Toplam	308093,5	170156,5	7203,5	485453,5	2058054	23,7
Yüzde %	63,5	35	1,5	100		

Kaynak: 5129 Numaralı Temettuat Defteri

Kazada halkın vergi ödemelerinin % 63,5'i vergi-yi mahsusa, % 35'ini a'şar, % 1,5'ini ise ağnam vergisi oluşturmaktadır. Şehir halkının devlete verdikleri vergiler arasında en yüksek miktar nakdi olarak verilen vergi-yi mahsusa'dır. Toplam verginin toplam gelire oranlanması ile bulunan vergi yükü kaza genelinde % 23,7'dir. Şehir ve köy halkının vergi yükleri birbirine yakındır

Sonuç

Lapseki bölgesine Türk yerleşimi Selçuklu döneminde başlamış ve Karesi Beyliği döneminde hızlanmıştır. Bölge Osmanlıların fethinden sonra Rumeli'deki fetihler için önemli bir merkez haline gelmiştir. Lapseki kazası Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde Anadolu Eyaleti Biga sancağı içerisindeydi. Daha sonra 1533 yılında merkezi Gelibolu olan Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyetinin içinde yer almıştır.

İncelenen dönemde Lapseki kazası içerisinde üç şehir yerleşimi bulunuyordu. Bunlar Lapseki, Çardak ve Bergos kasabalarıydı. Kazada 16 mahalle ve 44 köy bulunmaktaydı. Mahallelerde 754 hanede tahmini 3770 nüfus, köylerde 833 hanede ise tahmini 4160 kişi yaşamaktaydı.

Lapseki kazası, mahalle ve köylerinde rençber, bağcı, bahçevan, hizmetkar gibi tarımla ilgili meslekler en yoğun yapılan faaliyetlerdi. Bu mesleklerle iştigal eden hane

sayısı 1246'dır. Kazada yaşayan 1587 hanenin % 79'u tarım alanında çalışmaktadır. Esnaflık faaliyetleri kazada daha çok Lapseki ve Çardak merkezlerinde yoğunlaşmıştır. Kazada faaliyet gösteren esnafın % 79'u Müslüman % 21'i ise Rum'dur. Kazada 17 farklı esnaf türü faaliyet göstermektedir. Osmanlı Devlet'inde yaygın olarak yapılan dokumacılık, dericilik, bakırcılık faaliyetleri Lapseki kazasında hiç yapılmamaktadır. Kazada esnafının faaliyet gösterdiği 75 dükkan ve mağaza bulunmaktadır.

Lapseki kazasındaki mahalle ve köylerde tarımsal faaliyetler yoğun olarak yapılmaktadır. Lapseki kazasında 28.392 dönüm ekili ve dikili arazi bulunmaktadır. Bu arazilerin % 97,2'sini tarla % 2,8'ini ise bağ ve bahçeler oluşturmaktadır. Bu ekili arazilerin % 53'ü köyde yaşayan hane reisleri, % 47'si ise şehirdeki hane reislerinin tasarrufundadır.

Lapseki kazasını oluşturan bölgelerde yoğun bir şekilde ziraatı yapılan ürünler hinta, şair, alef, çavdar, burçak ve nohuttur. Lapseki kazasındaki tarım işletmelerinin çoğunluğu küçük ve orta büyüklüktedir. Kaza genelinde gelir yaratıcı faaliyetler arasında tarımsal gelirler birinci sıradadır. Lapseki kazasında yaşayan 1587 haneden 1136'sı (% 72) ekili araziye sahipken, 451 (% 28) hane reisinin topraksız olduğu görülmektedir. Lapseki kazasındaki ekili tarım arazilerin büyük çoğunluğu toprak sahipleri tarafından işletilmektedir.

Kazada 768,5 dönüm bağ bulunmaktadır. Bahçecilik faaliyetleri müstakil sebze bahçelerinde ve ekili tarlalardaki bostanlarda yapılmaktadır. Kazada ceviz, palamut, badem, armut, kestane ve zeytin meyveciliği de yapılmaktadır. Lapseki kazasında en çok karasığır ineği, dana, tosun gibi hayvanlar beslenmektedir. Şehirde hayvancılık hanelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir faaliyet olarak görülmektedir.

Lapseki kazasındaki haneler arasında gelir dağılımı farklılıklar göstermektedir. Köylü ekonomisinin hâkim olduğu ve genellikle küçük esnaflık faaliyetlerinden doğan gelirlere sahip olan kazada hane başına ortalama 1340 kuruş gelir düşmektedir. Kazada halkın vergi ödemelerinin % 63,5'i vergi-yi mahsusa, % 35'ini a'şar, % 1,5'ini ağnam vergisi oluşturmaktadır.

Sonuç olarak Lapseki kazası yaklaşık 8000 Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun yaşadığı ve tarım faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bir şehirdir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

ML. VRD. TMT. 5129

Kitap ve Makaleler

- AKDAĞ, Mustafa (1995), Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559) İstanbul: Cem Yay.
- ALADA BAYRAMOĞLU, Adalet (2008), Osmanlı Şehrinde Mahalle, İstanbul: Sümer Kitabevi.
- CUÏNET, Vital (1894), La Turquie D'Asie, Geographie Administrative, Tome Troisieme, Paris:
- ÇAĞATAY, Neşet (1947), "Osmanlı Devletinde Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", DTCFD, Cilt, 5, Sayı, 5, Ankara: ss.483-511.
- DARKOT, Besim (1979) " Çanakkale Maddesi" İslam Ansiklopedisi, Cilt, 3, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul: ss.331-336.
- EMECEN, Feridun (1989), XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara: TTK Yayınları
- ERGENÇ, Özer (1984), Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine" Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul: ss.69-78.
- EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Mehmed Zıllı (2001), Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt, 5, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EYİCE, Semavi, (1992) "Bedesten", Cilt, 5, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: s. 302-311.
- GENÇ, Mehmed (1986), "Osmanlı Esnafı ve Devlele İlişkiler", Ahilik ve Esnaf, Konferans ve Seminer, Metinler Tartışmalar, İstanbul: ss. 113-117
- GÖYÜNÇ, Nejat, (1979), "Hane Deyimi Hakkında, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı 32, ss.331-348.
- GÜRAN, Tevfik (1989), Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Ankara: TTK Yayınları (1998), 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İstanbul: Eren Yayıncılık. (2000), 19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri" Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, Ankara: DİE. Yay.
- İNALCIK, Halil, (1990), " Köy, Köylü ve İmparatorluk" V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, İstanbul 21-25 Mayıs 1989, TTK Yay., Ankara:ss.1-11 (1993), "Cizye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt, 8, İstanbul: s.45-48.
- KAZICI, Ziya (2003), Osmanlı 'da Vergi Sistemi, İstanbul: Bilge Yayıncılık
- KORKMAZ, Şerif (2005), "Tanzimat sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", Çanakkale Araştırmaları Yıllığı, Sayı, 3, ss.108-136.
- KUBAN, Doğan (1968), "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler" Vakıflar Dergisi, Sayı, İstanbul: ss. 53-73.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1995), Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri" Belleten, LIX/225, ss.395-412. (2010), XVI. Asırda Çeşme Kazası, Ankara: TTK. Yayınları
- NEDKOFF, Boris Christoff (1944), "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, (Baş Vergisi), Çev: Şinasi Altundağ, Belleten, Cilt, VIII, Sayı, 32, Ankara: ss. 606-627
- SHAW, Stanford (1985), "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt, 4, İletişim Yay., İstanbul: ss. 934-946.
- ŞEMSEDDİN, Sâmî (1314), Kamûsu'l-A'lâm, Cilt 5, İstanbul. (1317) Kamûs-i Türkî, İstanbul: İkdâm Matbaası,

- ŞENER, Abdüllatif (1990), Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul: İşaret Yayınları (1992), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, 150. Yılında Tanzimat, TTK, Ankara: s. 270.
- TANRIKULU, Barihüda (1996), “Gelibolu Mevlevihanesi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt, 14, İstanbul: ss. 6-8.
- TEKİNDAĞ Şihabettin (1993), “ Çanakkale Tarih Maddesi” İslam Ansiklopedisi, MEB yay., C. 3, İstanbul: ss. 340-347.
- TUNCEL, Metin (1993), “Çanakkale Boğazı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt, 8, İstanbul: ss. 199-203
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı (1991), Osmanlı Tarihi, Cilt, 1, Ankara: TTK. Yayınları
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (1999), “Osmanlı Toplumunu”, Osmanlı Devleti Tarihi, Cilt 2, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) İstanbul, ss.441-510

EK-1. Lapseki Kazasındaki Esnaf ve Dükkan Sayısı

Esnaf ve Dükkan Türü	Lapseki				Çardak			Bergos	
	Esnaf		Dükkan		Esnaf		Dükkan	Esnaf	Dük
	Müs	Rum	Müs	Rum	Müs	Rum	Müs	Müslim	
Attar			2		1				
Babuçu								1	
Bakkal	3	3	11	1		1	2	1	3
Balıkçı					4				
Berber	5	2	3		3	2	2	3	3
Çömlekçi		2							
Çubukçu		1			1				
Değirmenci		4				2			
Demirci	2		1				1	3	
Deveci								2	
Duvarcı		1							
Dükkan				1			3		1
Ekmekçi		2				1			
Eskici	1		1					1	
Fıçıçı		2							
Fırın			2	1					
Hamamcı			1		2				
Han									1
Helvacı	2		1		1		1		
Kahveci	3	1	7		6		3	1	3
Kalaycı	4						1	4	
Kasap		3	2		1				1
Kayıkçı	17	1			52				
Kiracı	1	1			2				
Küfeci					1				
Mağaza							7		1
Mahzen			4						
Nalbant	2				2			1	
Oduncu	6	5			3				
Reis	2				2				
Sepetçi	1							2	

Simitçi		6	2				1		
Tahtacı		2							
Yağhane									1
Zurnacı	2								
Toplam	51	36	37	3	82	4	21	19	14

Kaynak: 5129 Nolu TMT Defteri

Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Kadını Modernleştirme Girişimleri, Türk ve Dünya Basını (1926-1934)

Gürhan YELLİCE*

Özet

1923 sonrasında Türk toplumunu modernleştirmek amacıyla siyasal ve toplumsal hayata ilişkin radikal değişiklikler gerçekleştirmeye başlayan Cumhuriyet'in bu konudaki en önemli hedeflerinden birisi Türk Kadını "özgürleştirmek" ve sosyal statüsünü erkek ile eşit seviyeye getirmektir. Bu, çağdaşlaşmanın ve devrimlerin yerleşmesi konusunda oldukça önemli ve gerekli görüldü. Bu amaçla; bir taraftan Türk kadını, görsel olarak kendisini ifade etmesi konusunda cesaretlendirilirken diğer taraftan daha nitelikli iş kollarında çalışması teşvik edildi ve istediği herhangi bir mesleği icra edebileceğine dair bir güven algısının yerleştirilmesine çalışıldı. Yasal boyutta 1926 yılında Medeni Kanun'la başlayan bu süreç, 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle zirveye ulaştı. Bu adımların atıldığı süreçte kadınların yeni haklar konusunda bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi, kamuoyunun tepkisinin ölçülmesi konusunda Türk basını teşvik edici, ve cesaretlendirici önemli bir görev üstlendi. Bu süreçte ayrıca Avrupa ve dünya basını da Türk kadınının kazanımlarını ilgiyle takip etti, kadınların modernleştirilmesi konusundaki girişimlere yönelik oldukça olumlu bir tutum benimsedi ve kaleme alınan yazılarla Türkiye'deki değişim sürecinin dünya kamuoyuna aktarılması sağlandı. Bu çalışmanın amacı 1926 yılından 1934'e kadar Türk kadınının değişim sürecini Türk ve dünya basını üzerinden ele almak ve analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Kadını, Modernleşme, Türk Basını, Dünya Basını, Medeni Kanun, Güzellik Yarışması, Çalışma Hayatı

Initiatives for Modernizing the Turkish Woman, the Turkish and the World Press in Early Republic Period (1926-1934)

Abstract

Having aimed at modernizing the Turkish society, the Turkish

* Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, gyellice@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1402-8210

Republic began to make radical changes in political and social life in after 1923. In this regard, one of the most important goals of the new regime was to “free” woman and bring her social status equal to man. This was seen as an important element in modernization and the settlement of the revolutions. For this purpose, on the one hand the Turkish woman was encouraged to visually express herself, and on the other hand an intense effort was put into effect in order to encourage her to work in more qualified jobs and to place a sense of confidence that she could perform any job she desired. At the legal level, this process, which started with the Civil Code in 1926, reached its peak in 1934 when women were given the right to be elected and elected. In the process, the Turkish press has undertaken an important task in informing and raising awareness of women’s rights and of measuring public reaction. This process was also followed the European and the World Press with a great interest. Europe and the world press adopted a positive attitude towards the women modernization attempts and informed the world public opinion was about the changes in Turkey. The aim of this study is to analyze the process of change of Turkish woman from 1926 to 1934 through the Turkish and the world press.

Keywords: *Turkish Woman, Modernization, Turkish Press, World Press, Civil Law, Beauty Contest*

Giriş

Türk kadınının modernleşme serüvenini Osmanlı Devleti'nde ilk Batılılaşma girişimlerinin başladığı Tanzimat dönemine kadar götürmek mümkündür. Osmanlı toplumsal yapısında önemli değişimlerin görülmeye başlandığı bu süreçte, dönemin yenileşme taraftarı aydınları, kadın hayatı ve onun toplumsal hayattaki rollerine ilişkin yeni fikirler ortaya atmaya başlamışlar; tek eşlilik, görücü usulü evliliklerin kaldırılması, kadının eğitim hakkına sahip olması, giyimde serbestlik, gibi konularda yazılar kaleme alarak bir kamuoyu oluşturmaya başlamışlardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonraki süreçte ise Batılılaşma rüzgârı çok daha hızlı esmeye başlamış, buna paralel olarak kadın daha görünür bir hale gelirken, kadınların toplumsal statüsüne ve rollerine ilişkin çok daha özgürlükçü fikirler ortaya konmuştur¹. Böylesi bir iklimde kadınların toplumsal hayatta ve çalışma hayatında daha fazla görünmeye başladığı, yayınlamaya başladıkları dergilerle basın-yayın hayatına katıldıkları ve dernekler yoluyla örgütlenmeye gittikleri görülmektedir². İlk feminist hareket bu dönemde ortaya çıkarken³ Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde

- 1 Kadınlarla haklar verilmesine ilişkin konular, özellikle Kılıçzâde Hakkı, Rıza Tevfik Abdullah Cevdet, Celal Nuri (İleri), gibi aydınlar tarafından sıklıkla dile getirilerek tartışılmıştı. Örneğin 1913 yılında kaleme aldığı Kadınlarımız adlı eserinde Celal Nuri, Osmanlı toplumu içerisinde kadına serbestçe düşünebilme, erkeğin yanında üretime ve gelişmeye katkıda bulunma imkânı verilmediğini; kadının ihmal edildiğini öne sürmüştü. Ona göre kadınların ıslah edilmesi konusunda çözüm, "maariften" geçmeleri idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Nuri, Kadınlarımız, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331/1913. Celal Nuri'nin eseri konusunda çeşitli değerlendirmeler için ve burada atıf yapılan bilgi için bkz. Necmi Uyanık, "Batıcı bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türk Kadınına Bakışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, 2014, s. 141, 144; Kılıçzâde Hakkı, Garpçı fikirlerini Hürriyet-i Fikriyye, İctihad gibi dergilerde yazmıştır. Kılıçzâde Hakkı ile ilgili bilgi için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.25, s.415-16; Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesi'nin Cinsiyeti-Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2012, s.90; Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s.52.
- 2 Osmanlı dönemindeki feminist hareketlenme konusunda bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Son döneminde Kadın Hareketi, İkinci Baskı*, Metis Yayınları, İstanbul, 2011; Ayrıca bkz. Serpil Çakır, "II. Meşrutiyet Devri Kadınlarının Aile Anlayışı" *Sosyal Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C.1, Ankara, 1992, ss.238-251; Leyla Kaplan, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Kadınlarının Özgürleşme Hareketi", *Osmanlı*, C.5, Ankara, 1999, ss.466-473.
- 3 Zafer Toprak'a göre Meşrutiyet dönemindeki feminizm, Cumhuriyet dönemindeki kadın haklarının biçimlenişinde bir açılış evresini oluşturuyordu. Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.18-19, 48. Bu dergiler arasında en çok öne çıkanlardan birisi de 4 Nisan 1913'te yayın hayatına başlayan Kadınlar Dünyası dergisiydi. Serpil Sancar'ın aktardığına göre bu dergiyi çıkaran Ulviye Mevlan'ın eşi Mevlanzade Rifat sadece bir sayı yayımlanan *Erkekler Dünyası* adlı bir dergi yayımlamış ve burada kadın hakları siyasetine yakın isimler olan Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Selahattin Asım, Ahmet Cevat, Celal Nuri, Ziya Gökalp, Baha Tevfik gibi isimler yazı yazmıştı. Bkz. Serpil Sancar, *age*, s.90-91. Kadınlar Dünyası dergisi hakkında bkz. Bu konuda ayrıntılı çalışma için bkz. Erdiç Güçlü, Sami Tunç, "Osmanlı Basın Hayatında Kadınlar Dünyası Dergisi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 155-176. Daha sonra bu konuda öne çıkan dergilerden birisi ise Sabiha Sertel'in öncülüğünde çıkarılan *Kadınlık Duygusu* dergisiydi. Serpil Sancar, *age*, s.105

kadınların savaşlarda yer alarak vatan savunmasında önemli işler başardığı da öne sürülebilir⁴.

Cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte kadın modernleşmesine ilişkin yeni bir süreç başladığını ve Türk kadınına ilişkin radikal değişimlerin başladığı öne sürülebilir. Mustafa Kemal'in gözünde Anadolu'daki Yunan işgalinin sonlandırılması, Batılı yayılcı güçlerin ülkeden kovulması ve nihayet bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması *Milli Kurtuluş* için yeterli değildi; önemli olan bireysel ve toplumsal özgürleşmeyi sağlamaktı. Kadının özgürleşmesi ve statüsünün erkekle eşit seviyeye çıkarılması bu nedenle oldukça önemliydi. Cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte Mustafa Kemal, kadınların salt ev içi rollerine geri dönmelerini değil, sosyal ve çalışma hayatında çok daha aktif olmasını istemiş ve bu konuda kadınları teşvik etmeye çalışmıştır. Her ne kadar kadınlar siyasal ve toplumsal alanda kendilerine yer edinmeye başlamış olsalar da genel olarak Osmanlı'dan devralınan toplum yapısı ile ilintili olarak kadınlar, erkeklerin gerisinde kalmış, siyasal, sosyal yaşamın içerisinde yeteri kadar yer alamamışlardı. Kadınlar, aile hayatı içerisinde ikinci plana itilmiş, kadınların vazifeleri genel olarak ev işleri ve çocuk bakımıyla ilişkilendirilmişti. Avrupa'da genel olarak Türk kadınına yönelik izlenim, erkeğinin "kölesi" olduğu ve kendi ayakları üzerinde duramayan özgürlükten yoksun bir karakter olduğu yönündeydi. Yeni rejimle birlikte yeni bir Türk kimliği ve modern bir toplum yaratma çabası içerisine giren devlet, toplum yapısını da çağdaş bir biçime sokma çabasına girişmiş, bu kapsamda Türk kadınına toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatın içine dâhil etmek ve erkekle aynı statüye getirmek amacıyla oldukça önemli yeniliklere imza atmıştır. Yapılan değişikliklerin başarılı olması ve Cumhuriyet rejiminin yerleşmesinde Mustafa Kemal, kadınıla erkeğin eşit bir seviyede olmasının hayati bir önem arz ettiğini düşünmekteydi. Bu nedenle, kadınları aile içinde erkekle eşit bir konuma getirmek, toplumsal hayatta onlarla eşit sosyal, siyasal ve ekonomik haklarla donatmak üzere politikalar geliştirmiş, ayrıca kadınların eğitim imkânları, sağlığı, çalışma hayatı ve görseelliği ile de ilgilenmiştir⁵. 1924 yılında kabul edilen ve toplumdaki her

4 Örneğin Balkan Savaşları sırasında hiçbir deneyimi olmamasına rağmen Türk Kadını bilhassa hemşirelik hizmetlerinde önemli katkılar sunmuştu. Bu süreçte Türkiye'deki feminist hareket konusunda İstanbul'daki Amerikan Kız Koleji'nden Ellen Deborah Ellis ve Florence Palmer'in değerlendirmeleri için bkz, Ellen Deborah Ellis ve Florence Palmer, "The Feminist Movement in Turkey", *The Contemporary Review*, Vol.105, 1 January 1914, London, ss. 857-864. Ellen Deborah Ellis ve Florence Palmer'e göre modern feminist hareket içerisinde "Müslüman kadınının uyanışı" en dikkate değer olanıydı. Cumhuriyet öncesi dönemde kadına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1991.

5 Atatürk, bu düşüncesini 1925'te şu şekilde dile getirmişti. "Bir toplum, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan oluşur. Mümkündür ki bir kitlenin bir parçasının ilerletelim, diğerini görmemezlikten gelelim de kitlenin tümü ilerlemeye imkân bulabilsin. Mümkün müdür ki bir toplumun yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça diğer bir kısmı göklere yükselebilin. Şüphe yok, ilerleme adımları dediğim gibi iki cins tarafından beraber, arkadaşça katılma ve ilerleme ve yenileşme sahasına birlikte kesin aşamalar yaptırmak lazımdır. Böyle olursa inkılâp başarılı olur, memnuniyetle görmekteyiz bugünkü gidişimiz gerçek ihtiyaçlara yaklaşmaktadır. Herhalde daha cesur olmak lüzumu

bir bireyin iyi bir eğitimden geçmesi gerektiği ilkesine dayanan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte kadınlar okuma-yazma konusunda cesaretlendirilmiş, onların erkeklerle birlikte eşit eğitim imkânlarından faydalanması sağlanmıştır.

1-Medeni Kanun ve Basın

Batılı kurumların ve yaşam tarzının hızlı bir şekilde Türkiye'yle bütünleştirilmeye çalışıldığı bir süreçte kadın-erkek eşitliğini sağlama, Türk kadınına "özgür ve bağımsız" kılma konusunda ilk radikal adım 1926 yılında kabul edilen Türk Medeni Kanunu (Türk Kanun-u Medenisi) idi⁶. İsviçre'den aktarılan Kanun, 17 Şubat 1926'da TBMM'de kabul edilmiş⁷, 4 Ekim 1926 tarihinde de yürürlüğe girdi⁸. Bu kanunla, aile ve toplum, kadın-erkek ilişkileri eşitlik zemininde yeniden düzenlendi; Türk Kadını aile birliğinin bir parçası sayıldı, çocukları üzerinde yasal haklara sahip olması sağlandı, boşanma, miras, çalışma, tanıklık etme, velayet hakkını elde etti⁹. Kanunun üçüncü faslında "evlenme ilanı ve akdi" ile ilgili maddeler yer alırken, 108, 109 ve 110. maddesine göre evliliğin, resmi makamlarca yapılması zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca kanun evlenme kâğıdı ibrazını zorunlu hale getirmekte, evlenmenin dini merasim ile yapılmasını yasaklamakta ve evleneceklerden her birine, birbirleriyle evlenmek isteyip istemediklerini sorma yükümlüğü getirmekteydi¹⁰. Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonraki süreçte kadın üzerinde yaratması beklenen etkiyi şu şekilde ifade etmişti: "*Türk Tarihi'nin bendenizin anlayışına göre en hazin siması Türk Kadınıdır. Yeni lâyihanın aile teşkilatı ve miras ahkâmı şimdiye kadar istenildiği zaman kolundan tutularak bir esir gibi yerden yere vurulan, fakat ta ezelden hanım olan Türk Annesini lâyık olduğu mevki ihtiramına getirecektir. Türk Annesini mevki hakikisine ve ihtiramına getirecek olan bu kanun, unutmamak lazımdır ki, aynı zamanda Türk Camiasını en kuvvetli ve en esaslı bir surette tarsin etmiş olacaktır*"¹¹.

açıkır". Bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1952, s.219-220

6 Türk Medeni Kanunu ile ilgili kadın-erkek eşitliğine yönelik bkz. Tahir Büyüktanır, "Türk Medeni Kanunu (Değişiklikler ve Yeni Düzenlemelere İlişkin Açıklamalar)", Ankara Barosu Dergisi, 2002, S.2, s. 55-109; Seha Reyhani Yüksel, Türk Medeni Kanunu Bakımından Kadın-Erkek Eşitliği, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt XVIII, S.2, 2014, ss.175-200.

7 Medeni Kanun için bakınız, Resmi Gazete, 4 Nisan 1926, No:339.

8 Kanun-ı Medeni için bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, D.II, İ:III, C.20, Kabul Tarihi 17.02.1926, Kanun No:743, s.76.

9 Türk Medeni Kanunu için bkz. Resmi Gazete, 4 Nisan 1926, No:339; Afet İnan, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.166-68; Kadın-erkek eşitliğine ilişkin gelişmeleri hukuki açıdan ele alan bir çalışma için ayrıca bkz. Gülemdam Temp, "Hukuk Önünde Kadın-Erkek Eşitliği", Çağdaş Hukuk, Çağdaş Hukukçular Derneği Yay., yıl:2, s.17-18, Eylül-Ekim 1993.

10 Kanun-ı Medeni için bkz.. TBMM Zabıt Ceridesi, D.II, İ:III, C.20, Kabul Tarihi 17.02.1926, Kanun No:743, s.76.

11 TBMM Zabıt Ceridesi, D:II,C:22, İçtima senesi:III, 17.02.1926, s.230. Tekin Alp'in "Kemalizm"

Medeni Kanun, bilhassa alışlagelmiş, geleneksel kadın-erkek ilişkilerine yönelik oldukça radikal bir değişiklik öngörüyordu. Dolayısıyla bu önemli değişikliğin kamuoyuna aktarılması, bir anlamda erkeklerin “sahip oldukları haklardan” vazgeçmeye ve kadınlarla eşit bir statüye geldikleri konusunda “ikna edilmelerinde” basın önemli bir işlev görecek¹². Nitekim Türk basını, sıklıkla kanunla ilgili haberlere yer vererek kamuoyunu yapılan yenilikler konusunda bilgilendirmeye çalıştı. Örneğin, 18 Şubat 1926’da *İkdam*, kanunun meclis tarafından kabul edildiğini haber konusu etmekte, kanunla ilgili Mebusların Meclisteki fikirlerine yer vermekteydi. “Büyük Millet Meclisinde Kanunun-ı Medeni Müttefiken Alkışlarla Kabul Edildi” başlığı ile yer alan haberde Şükrü Kaya’nın meclisteki konuşmasından bir kesit veriliyor ve kanunun Türk toplumunun hukuki ihtiyaçlarını karşılayan, Türk toplumunda kadın ve erkeği eşit statüye kavuşturmayı hedefleyen bir yasa olduğundan söz ediliyordu¹³.

adlı eserinde bu kanunla birlikte kadının özgürleştiği savunulmakta, kanunun kadın üzerindeki etkileri şu şekilde ortaya koyulmaktadır: “kadının özgürlüğe kavuşması, erkeğin özgürlüğünün doğal bir sonucu olmuştur. Manevi bağımsızlık uğrunda yapılan savaşım, yükselme ve uygarlık yollarını kapayan engelleri devirmiş, kadın böylece, kendi özgürlüğünü sonuna değin götürebilmek için yolu açık bulmuştur. Erkeğe dörde kadar evlenmek, hatta çevresinde odalıklar toplamak, herhangi bir heves uğruna karısını boşamak hakkını veren yasalar ve kadının tutsaklığını, yerinin aşağılığını onayan şerri kurallar, Yurttaşlık Yasası’nın 1926’da yürürlüğe girdiği tarihte gerçekte geçerlilikten düşmüş bulunuyordu”. Öte yandan Kemal H. Karpat’a göre; “İslâm dünyası bu hareketi yadırgarken Avrupa, İsviçre Medeni Kanunu’nun kabulünü Türkiye’nin modernleşme isteğinin en açık göstergesi olarak görmüştür”. Kemal Karpat, söz konusu kanunun kabulü ile Türkiye’de İslâmî kanunların devre dışı bırakıldığını, Türk toplumunun Batı uygarlığından esinlenen yeni kurullarla idare edildiğini ifade etmektedir. Medeni Kanun’un Türk kadının hayatına sağladığı getiriler hatırı sayılır derecede fazladır. Ancak Türk kadınının medenileşmesinde veya kadına dair algılamaların değişmesinde tek başına yeterli değildir. Medeni Kanun, Türk kadının batılılaşma serüveninin önemli bir başlangıcı ve önemli bir adımdır. Sonraki süreçte kadınlara tanınan sosyal, ekonomik ve siyasal, eğitsel haklar batılılaşma serüveninin diğer parçalarını oluşturmaktadır. Bkz. Tekinalp, *Kemalizm, Toplumsal Dönüşüm Yay.*, İstanbul 1998, s.130; Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yay. İstanbul 2016, s.151

- 12 Bu noktada Belki de hükümet bu konuda böylesi bir işlev görmesi beklentisindeydi ifadesini kullanmak daha doğru olacaktır. Mustafa Kemal’in (milli mücadele yıllarından itibaren) basın konusundaki hassasiyeti ve basına yönelik ilgisi birçok araştırmacı tarafından incelenmiş bir konu. Mustafa Kemal, devrimlerin toplumsal tabana yayılması ve kabul görmesi konusunda basının önemli bir işlevi olduğuna inanıyordu. Dolayısıyla Mustafa Kemal, Cumhuriyet sonrası gerçekleştirilen devrimlerin desteklenmesi konusunda basının doğrudan desteğini talep etmiş, bu konuda aynı görüşte olmayan gazetelerin ise en azından eleştirel bir tutum benimsememesini istemişti. Şerif Demir, “İktidar Basın İlişkilerinin Türkiye’de Görünümü (1918-1960)”, *International Journal of Social Science*, Vol.5, Issue 6, 2012, ss.119-137; Nurşen Mazıcı, “1930’a kadar basının durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Atatürk Yolu*, V/18, 1996, ss.131-154.
- 13 Cumhuriyetin siyasi hayatında ve devrimlerin hayata geçirilmesinde önemli bir yere ve etkiye sahip olan Şükrü Kaya, TBMM deki konuşmasında konu ile ilgili görüşlerini şöyle dile getirmişti: “Efendiler!! Bu kanun Türk Milleti için medeni ve içtimai, hayati ve insani bir ihtiyaçtır... Çünkü efendiler, Türk milletini bir taraftan büyük halaskarın irşad ve işaret tahtında en medeni ve en asri teşkilat ve kanunlarda teçhiz ederlerken diğer taraftan da Türk Milleti kendiliğinden terakki ve medeniyet uğrunda en geniş ve kati adımlar atarken onun münasebatı dünyevisini mutasallip ve müncemih ahkâma bağlı bulundurmak şüphesiz ki çok mantıksız bir hareketti. İnsanlar muhat bulunduğu eşhas ile

Kanunun resmi olarak yürürlüğe girdiği 4 Ekim 1926'dan sonra basının sıklıkla kanunun toplumdaki uygulamalarına yer vermeye başladığını ve getirdiği yeniliklerden teşvik edici bir şekilde söz ettiğini görüyoruz. Basın bu süreçte sıklıkla “kanunun verdiği hakkı kullanan çiftlerin resmi nikâh yapmak için resmi makamlara başvuruda” bulunduğundan söz ediyordu. Örneğin, *Cumhuriyet*, “Kanunu Medeni'nin Tatbikatına Başlandı” başlıklı haberinde birçok çiftin evlenmek için belediyeye başvurduğunu, Beyoğlu Belediye'sine bir günde sekiz müracaat gerçekleştirildiği” bilgisine yer vererek kanun maddelerinin toplum tarafından benimsenmeye başladığı yorumunda bulunuyordu¹⁴. Aynı gazetenin bir başka günkü yazısında Kanun “Yeni Kanunlar” başlığı ile tanıtılıyor, birçok yazarın bu konudaki görüşlerine yer veriliyordu. *Cumhuriyet* yazarı Yunus Nadi kanunu “insani hukuk kanunu”, en ileri milletler arasında araştırma yapılarak en mükemmel zannedilenler içinden seçilen bir kanun olarak değerlendiriyordu¹⁵. “Türk Kanunu Medenisi Bugün Başlıyor” başlıklı yazısında ise Hamdi Halim, kanunun esaslarından bazılarını şöyle aktarıyordu: “*Ferdi hürriyete ve hukuk-u müsavata hürmet edilmiştir. Tasarrufta serbesti vardır. Evlat edinme hakkında pek hürriyetkârane ahkâm vardır. Evlenme mukavelenamesinin tanziminde serbesti vardır. Geçimsizlik halinde zevce ve zevce boşanma veya ayrılık davası ikamesine salâhiyettardır. Binaenaleyh bu ahkâm ve esasta Cumhuriyet, adliyesi için vatandaşların hukuku münasebetini idare hususunda pekiyi bir rehber oldukları gibi istikbalin hukuku inkişafta ve tekamülâtı içinde pek kuvvetli bir mesnet, bir nokta-i hareket teşkil edebileceklerdir*”¹⁶. Aynı konuyla ilgili olarak *Vakit*'te kanunun bir gereği olan resmi nikâh uygulamalarının hızla yaygınlaştığı ve toplumda kabul gördüğüne yönelik bir yazı kaleme alınmıştı. Gazete, “Evlenme talepleri bir gün içinde yirmiyi geçmiştir”¹⁷ ifadelerine yer vererek bu konuda kamuoyunu teşvik etmeye çalışıyordu.

her gün bila fasıla münasebettedir. Evlatlık, babalık, karılık, kocalık, evlenme, boşanma bu münasebatı dünyeviyeinin hukuki tabirleridir. Medeni memleketlerde bu şahsi münasebetler müdevven kanunlara tabidir. Maalesef bizde böyle bir kanun tedvin edilmiş değildir. Hatta diyebiliriz ki bizde müspet, müstakar, muayyen ahkâm ve kavaid dahi yok idi... İstiklali teşrisi olmayan bir devlete müstakil bir devlet denilebilir mi? Eski kaidelerin diğer feci bir ciheti de dünyanın herhangi faziletkâr bir milletin kadınlarından daha faziletli olan ve evvel ve ahir fedakârlıkları ile bu memlekete binlerce şehit yetiştiren kadınlarımızı birçok medeni haklardan mahrum etmesiydi. Efendiler! Millet ailelere istinat eder, aileler millet bünyesinin en kuvvetli hücreleridir. Bir millet ki rüknü aslisi olan kadını hukukundan mahrum eder, hayattan ıskat eder, kendi kendisini yarısını mefluç eder. Efendiler! Asırlardan beri Türk kadınının yaptığı fedakârlık ve gösterdiği fazilet kendisine karşı lazım gelen hürmete hak kazandırmıştır. Türk erkeklerinin civanmertliği ve seciyesi ve hususiyile Türk kadınının fazileti artık bu müsavatsızlıkları izale etmek zamanın çok geçmiştir. Encümen, Türk seciyesine ve Türk ihtiyacatına en layık olan kanun bu kanun olduğuna kanidir. Ve bu kanun doğrudan doğruya İsviçre Kanunundan ve harfiyen nakledilmiştir. Nazari olarak belki denilebilir ki, mevcut ahkâmı ihtiyacatı asra tevfik ederek ayrıca bir kanun yapılabilirdi. Efendiler ayrı ayrı esaslara ve unsurlara mensup olan desatiri birleştirmek adeta mutelifulcins şeyayı cem etmeye benzer.” Bkz. “Büyük Millet Meclisinde Kanunun-ı Medeni Müttefikten Alkışlarla Kabul Edildi”, İkdâm, 18 Şubat 1926,s.2.

14 “Kanunu Medeni'nin Tatbikatına Başlandı”, *Cumhuriyet*, 5 Teşrin evvel 1926,s.1

15 Yunus Nadi, “Yeni Kanun”, *Cumhuriyet*, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s.1.

16 Hamdi Halim, “Türk Kanun-u Medenisi Bugün Başlıyor”, *Cumhuriyet*, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s.2

17 “Evlenme talepleri bir gün içinde yirmiyi geçmiştir.” *Vakit*, 5 Teşrin-i Evvel 1926, s.1.

Elbette böylesine radikal değişikliklerin toplumun tüm kesimlerince ivedilikle kabul edilmesi beklenemezdi. Nitekim hükümet “kanuna direnenlere” yönelik kimi yaptırımlarda bulunurken, basın kanunu uygulamayı reddedenleri sert bir dille eleştirmiş, caydırıcı bir dil kullanmaya çalışmıştı. Örneğin Akşam “Medeni Kanuna göre evlenmek istemeyenler” başlıklı yazısında şu satırlara yer vermişti.

“Medeni Kanun'daki evlenme şekillerine rağmen bazı yerde cahil halkın hâlâ eski usullere göre evlenmek istemeleri hükümetin dikkatini celbetmektedir. Bunun için vali, kaymakam ve muhtarlara yeniden sıkı emirler verildiğini gazeteler yazıyor. Bazı yerlerde birden fazla karı almak isteyenler görülüyormuş. Yahut resmi ve medeni evlenme yerine gizlice eski usul, hoca ile nikâh kıydıranlar varmış. Bu gibi hareketleri kanun suç sayıyor, cezalandırıyor. Bu cezalara rağmen bazı kimseler hâlâ niçin cahillik ve dik kafalılık ediyorlar? Hadisenin, ilk bakışta sanılacağı gibi din ile taassup ile alakası yoktur. Mesele birçok cemiyetlerde daima görüldüğü gibi, kanunlarla örf ve ananenin muvakkat çarpışmasından ibarettir. Yani geçicidir. Bazı ahval olur ki bir cemiyet içinde ve bir yerde kanunlar örf ve adetten, ananeden daha geri kalmıştır. Aynı evlenme meselesini misal alalım: Mesela kanun çıkmadan çok önce, Türkiye'nin ileri muhitlerinde, İstanbul'da iki üç karı ile evlenmek, meşru olduğu, kanun ve şeriat buna izin verdiği halde çok ayıptı. Cariye almak âdeti de böyleydi. Cemiyetin ahlâki vicdanı değişmiş, terakki etmiş, kanunlar geri kalmış, milli vicdanın yeni ahlâk duygularına göre değişmemişti. Anadolu'nun bazı yerlerinde tek tük görülen haller de eski, kökleşmiş ananelerle kanunun çarpışmasından ileri geliyor. Türkiye'de birçok yerlerde kanundan evvel amme vicdanının ayıp saydığı hareketler, kanuni yasak şeklini aldıktan sonra, şurada burada tek tük devam etse bile çok süremez. Çünkü kadın ve evlenme bahsinde Medeni Kanun'un emrettiği şekiller binlerce yıl evvel dahi atalarımızın, Türk milli vicdanının tatbik ettiği müesseselerdir. Türkler, en eski devirlerde bir tek kadınla evlenebilirlerdi. Bu fena âdetler, çok yeni bir devirde Arap ve İran tesiri ile Türklere geçmiştir. Milli vicdana esasen uygun olmayan bu tek tük ahval, mümkün değil yaşayamaz.”¹⁸

Ayrıca kanuna aykırı davrananlara yönelik önlem alabilmek için hükümetin ya-nınlamış olduğu tamim, yine basın üzerinden kamuoyuna duyuruluyordu”. *Ulus* bu tamime sütunlarında yer vermişti:

“Türk Ceza Kanunu'nun 237. maddesi: Evlenmeleri kanunen memnu olan kimselerin memnuiyetlerini bilerek akidlerini yapan memurlarla bunları evlenmeye sevk eden veli ve vasilere ceza tertip etmekle beraber medeni nikâhın yapıldığına dair vesikalari görmeden dini şekilde nikâh akideden imam ve sair ruhani memurları cezalandırmakla iktifa etmiş, memnuiyet hilafına veya medeni nikâh yapmaksızın dini merasim icrası suretiyle evlenenler hakkında cezai müeyyide koymamış idi. Bu yüzden birçok kimselerin memnuiyet hilafına mükerrenen kadın aldıkları görülmüştür. Hukuki bir kıymeti olamamakla beraber

18 “Akşamcı, Medeni Kanun'a Göre Evlenmek İstemeyenler”, Akşam, 7 Nisan 1937, s.3.

bu halin devamının aile nizamına iras edeceği zararların şümül ve ehemmiyeti göz önünde tutularak ve Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 3038 sayılı kanunla yapılan tadilatta: Medeni Kanun hükümlerine göre evlenmeleri memnu bulunmasına rağmen evlenmiş olanların üç aydan iki seneye ve aralarında evlenme akdi olmaksızın evlenmenin dini merasimini yaptıran erkek ve kadınların da iki aydan altı aya kadar hapis cezasıyla cezalandırılacakları kabul edilmiştir. Erkeğin evli bulunması keyfiyeti de şiddet sebebi sayılarak erkek ve erkeğin evli olduğunu bilen kadın hakkında altı aydan üç seneye kadar hapis cezası tertip olunmuştur”¹⁹.

Kıscacı basındaki bu değerlendirmeler ve hükümetin yürürlüğe koyduğu kanunlara sıklıkla yer vermesi kanuna yönelik bir kamuoyu oluşmasında önemli bir rol oynadığını belirtmek mümkündür. Özellikle uygulamaya yönelik ortaya çıkan sıkıntılı durumlar ve “yanlış anlaşılmalara” giderilmesinde basının “üzerine düşen görevi” yerine getirdiği öne sürülebilir.

Diğer taraftan kanun, dış basında oldukça önemli olumlu bir tepkiyle karşılandı. Genel olarak Mustafa Kemal'in Türk toplumunu Batılılaştırma yönünde gerçekleştirmiş olduğu devrimler, Avrupa ve Dünya basını tarafından da yakından takip ediliyor, yapılan yenilikler “Batılılaşma yolunda yeni bir ülkenin” yaratılması olarak değerlendiriyordu. Medeni Kanun, bu çaba yolunda atılan bir adım olarak görülüyor bu süreçte Avrupalı birçok akademisyen ve gazeteci Türkiye'deki değişiklikleri yakından takip ediyor, yazılar kaleme alıyordu. Örneğin Türkiye'ye ilişkin çok sayıda yazı kaleme alan Illinois Üniversitesi Profesörlerinden Albert Howe Lybyer'e göre, kanunun kabulü ile kişi ve aile yaşamına yönelik Ortadoğu'ya özgü koşulların ortaya koymuş olduğu düzenin yerine Batılı normların esas alındığı yeni bir düzen kabul edilmeye başlanıyordu²⁰. Türkiye ile ilgili yazılarıyla bilinen yazar Beatrice Hill Ogilvie, “Türkiye'nin Yeni Kadını” başlıklı yazısında Türk kadınının yavaş yavaş iş hayatında etkili bir faktör olmaya başladığını, iş yaşamında bir yer edinmek için rekabete girildiğini savunuyordu. Yazısında ayrıca, Süreyya Ağaoğlu (Ahmet Ağaoğlu'nun kızı ve ilk Türk kadın avukat) ile yaptığı röportajda “korkusuz ve özgüvenli” yanıtlar aldığına dikkat çeken Ogilvie, Türk erkeğinin Ağaoğlu ve benzeri kadınlara artık saygıyla bakmaya başladığını öne sürüyordu. Son olarak yazara göre Cumhuriyetin varlığını devam ettirmesi halinde “yeni Türk erkeğinin” “yeni Türk kadını” için yavaş yavaş gereken tüm kolaylığı göstereceğini öne sürüyordu²¹.

Bunun yanında gazeteler kanunun kabulünü Türkiye'de kadının statüsünün radikal bir şekilde değişikliğe uğraması ve özellikle bir kariyer elde etmesine giden

19 “Medeni Kanun Hükümlerine Aykırı Surette Evlenenler”, Ulus, 18.02.1937,s.2.

20 Albert Howe Lybyer, “Turkey walks Abreast With the Modern World”, Current History (New York), Vol.24, S.4, 1 July 1926, s.576; Ayrıca bkz. Albert Howe Lybyer, “Step Toward Modernization of Turkey”, Current History, Vol.24, S.2, 1 May 1926, ss.307-311.

21 Beatrice Hill Ogilvie, “The New Woman of Turkey”, Current History, Vol.20, S.5, 1 August 1924, ss.805-813

yolda oldukça önemli bir devrim olduğu görüşündeydi. *American Globe* bu gelişmeyi “kadının ortaya çıkması konusunda” oldukça önemli bir adım olarak değerlendiriyordu²². “Çok eşlilik öldü, Türkiye’de reform” başlıklı yazısında *The Times of India* bu kanunla birlikte kadının statüsünün kölelikten eşliğe yükseldiğini öne sürüyor ve şöyle yazıyordu: “Söz konusu bu değişiklik Türkiye için çok şey ifade etmektedir. Bir zamanlar oldukça görkemli harem yaşamının artık yavaş yavaş yok olmaya başladığını göstermektedir. Yüzyıllardır erkeğin oyuncağı ve efendisinin kölesi olan kadın bir aile kurma konusunda şimdi onun ortağı oluyor. Evliliğin sonlandırılması artık tek bir kişinin iradesine bağımlı olmaktan çıkıyor; Evliliğe ilişkin formaliteler ve Şeyhülislam tarafından verilen güvenceler tamamıyla değişiyor... Türkler artık şimdi Avrupalılar gibi evlenebilecekler”²³. İngiliz *Times*, bu değişiklikle asıl hedeflenenin Türk kadını toplum içerisinde daha görünür kılmak ve onu bu konuda cesaretlendirmek²⁴ olduğunu öne sürüyordu. Değişikliğe giden süreçte 22 Şubat 1926’da İngiliz *Guardian* Gazetesi Türkiye’de doğmuş, gelir düzeyi yüksek bir aileden gelen ve İngiltere’de yaşayan (ismi verilmeyen) bir Türk kadını ile röportaja yer veriyordu. Bu röportajda Türk kadını, Türkiye’de çok eşliliğin yasaklanmasını, Mustafa Kemal devrimlerinin ve Batılı yaşam tarzını ülkeye getirme girişimlerinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getiriyordu. Türk kadınına göre Mustafa Kemal modern bir ülkenin inşasının ancak ev içerisinde yapılacak radikal değişikliklerle mümkün olduğunu fark etmişti ve buna göre hareket ediyordu²⁵. Evliliğin sonlandırılması konusunda her iki tarafın da birbirini dava etme hakkına sahip olabilmesini önemli bir gelişme olarak değerlendiren *Guardian*²⁶ “Turkey’s New Civil Code: An Immense Strike Forward” başlıklı yazısında ayrıca şunları yazacaktı:

“Yeni Türkler, Medeni Kanun dahil toplumun topyekun bir değişime tabi tutulmaması halinde Cumhuriyet rejiminin beyhude olacağını idrak edecek kadar gerçekçiydi. Cumhuriyet rejimi millî geleneklerin yeniden düzenlenmesinde benimsenmiş olan ideal yönetim şekliydi. Halifelik makamının ortadan kaldırılması, Türkiye’nin uzun yüzyıllardır etkisi altında kaldığı dini etkinin (cleric domination) etkisini ortadan kaldırmak konusundaki kararlılığını göstermesi açısından önemli bir gelişmeydi. Ardından gelen dini yargılamaların ve okulların kaldırılması ve eğitim-öğretimin birleştirilmesi bu amaçla yapılan uygulamalardı. Ancak tüm bunlar negatif uygulamalardı. Pozitif gelişmeler konusunda oldukça hızlı bir yol alma süreci ise Medeni Kanunun kabulüyle birlikte başladı ve böylece Türk sosyal hayatını ve Türkleri modernleştirmeyi amaçlayan süreç zirveye ulaştı”²⁷.

22 “Modernizing of Turkey: Movement Towards Democracy Makes headway Among Ancient and Backward People”, *The Globe*, 16 October 1926, s.28.

23 “Polygamy Dead: Reform in Turkey”, *The Times of India*, 1 December 1926, s.10.

24 “Reaction in Turkey”, *The Times*, 16 April 1926, s.13.

25 “Women in Turkey”, *The Manchester Guardian*, 22 February 1926, s.6.

26 “New divorce laws in Turkey”, *The Manchester Guardian*, 21 January 1926, s.6

27 “Turkey’s New Civil Code: An Immense Strike Forward”, *The Manchester Guardian*, 1 March 1926.

2-Kadının Çalışma Hayatına Katılması ve Basın

Türk kadını modernleştirmek amacıyla Cumhuriyet'in gerçekleştirmeye çalıştığı bir başka önemli konu kadını çalışma hayatının önemli bir parçası haline getirmektir. Giriş bölümünde de ifade edildiği üzere kadının çalışma hayatında yer alması sadece Cumhuriyet Dönemi'ne özgü bir gelişme değildi. Türk Kadını, Osmanlı Döneminden beri çalışma hayatının içerisinde yer almış, çeşitli sanayi kollarında çalışarak üretime katkı sağlamıştı. Özellikle Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında erkeklerin cephelerde savaştığı dönemlerde toplumda eksik kalan iş gücünün kadınlar tarafından tamamlandığını, ayrıca kırsal bölgelerde tarım iş kollarında çalışan kadınların farklı iş kollarına da girdiklerini ifade etmek mümkündür. Ancak Zafer Toprak'ın da ifade ettiği gibi Savaş, Türkiye'de feminizmi suskun bir döneme sokmuş, kadın yaşam mücadelesine atılmış, kadın erkek eşitliğine yönelik tartışmalar kan ve barut kokuları arasında yok olup gitmişti. Dahası bu süreçte Osmanlı kadını geçimini sağlayabilmek için iş aramak durumunda kalmaya başlamıştı²⁸. Ancak erkeklerin cepheden dönmesinden sonraki süreçte kadın bir kez daha işsiz kalmaya başlamış, yeniden ev içi rollerine geri dönmek durumunda kalmıştı. Cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte Atatürk'ün amacı kadını hem çalışma hayatına yeniden dâhil etmek hem de nitelikli çalışma kollarında özellikle erkeğin yaptığı iş alanlarında da görünür olmasını sağlamaktı. Cumhuriyetin kurulmasından hemen sonraki süreçte Mustafa Kemal kadının çalışma hayatında var olması konusunda şu sözleri dile getirmişti: *“Bir toplum, cinslerden yalnız birinin çağdaş gerekleri kazanmasıyla yetinirse, o toplum yarı yarıya güçsüz kalmış demektir. Bir millet ilerlemek ve medenileşmek isterse özellikle bu noktayı esas olarak kabul etmek zorundadır... İnsanlar dünyaya alın yazılarındaki kadar yaşamak için gelmişlerdir. Yaşamak demek faaliyet demektir. Bu nedenle bir toplumun bir organı faaliyette bulunurken, diğer bir organı hareketsiz kalırsa o toplum felçlidir. Bir toplumun hayatta çalışması ve başarılı olması için, çalışmanın ve başarılı olabilmenin bağlı olduğu bütün sebep ve şartları kabullenmesi gerekir. Bunun için, bizim toplumumuzda ilim ve fen lazım ise bunları aynı derecede hem erkek ve hem de kadınlarımızın kazanmaları lazımdır. Bu genel işbölümü arasında kadınlar kendilerine ait olan vazifeleri yapacakları gibi, aynı zamanda toplumun refahı, mutluluğu için çok gerekli olan genel çalışma hayatına da gireceklerdir. Kadının ev işleri çok küçük ve önemsiz bir vazifedir”*²⁹.

28 Zafer Toprak, Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s.52

29 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1952, s.84-85.

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan ilk üç Türk Kadını: Melda Şaban, Süreyya Ağaoglu³⁰, Bedia Ali (Beatrice Hill Ogilvie, "The New Woman of Turkey", *Current History*, Vol.20, S.5, 1 August 1924, ss.805-813)

Bu düşünceden hareketle Cumhuriyet, kadını daha nitelikli iş kollarında çalışma hayatına dâhil etme konusunda bir altyapı oluşturmaya çalıştı. Şüphesiz, bu altyapının oluşturulmasında en önemli konu Cumhuriyetin uygulamaya çalıştığı eğitim ve kültür politikalarıydı. 1924 yılından itibaren Türk eğitim sisteminde yapılan köklü değişikliklerle kadınların meslek hayatına girmelerini kolaylaştıracak eğitim imkânlarının sağlanması amaçlandı. 3 Mart 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu³¹ ile karma eğitim modeline geçilmiş³², böylece erkekle eşit eğitim imkânına kavuşan kadınlar, ileri dönemlerde çalışma hayatında daha nitelikli iş kollarında yer alabilecek eğitim imkânına sahip olmaya başlamıştır. İlk ve ortaöğretimin esaslarını belirleyen Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun'un³³ kabul edilmesi ile okul sayısı ve çeşitleri artırılmış, bu kapsamda açılan mesleki ve teknik okullar kızlara yeni iş kapılarının açılmasına öncülük etmişlerdir. Kız Sanat Okulları, Kız Öğretmen Okulları, Kız Enstitüleri bu yönde verilebilecek en iyi örneklerdir. Kısacası bu eğitim fırsatları ile beraber kadınlar hem kişisel gelişim hem de toplumda sosyal-ekonomik bir yer edinim imkânına sahip olmuşlardır. Mesleki eğitimin dışında Türk Kadınları Cumhuriyetin açmış olduğu yükseköğretim kurumlarından eğitim alma imkânına kavuşmuşlardır. Bu sayede Türk kadınları, tıp, mühendislik, dişçilik, öğretmenlik eğitimi alarak daha

30 Aynı zamanda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine başvuran ilk Türk kadını ve mezuniyetinden sonra 1928'de Türkiye'nin ilk kadın avukatı.

31 Tevhid-i Tedrisat Kanunu için bkz. Resmi Ceride, 6.3.1340,Sene 2, Sayı 63.

32 Tevhid-i Tedrisat Kanunu Sureti için bkz. BCA, Fon:51-0-0-0/ Diyanet İşleri Reisliği, Yer.2.4.8, 20.03.1924

33 Bkz. Resmi Gazete, 3.04.1926, No.338, s.1233

önce Osmanlı'da giremedikleri meslek dallarına dâhil olabilmişlerdir. Dönemin gazeteleri bu meslek dallarına sahip olan kadınlarla ilgili haberler düzenlemekte ve modernleşen kadın görüntüsüne dikkat çekmekteydi³⁴. Ayrıca kadın haklarını savunan önemli isimlerden Sabiha Sertel 1924'ten itibaren yayınlamaya başladığı *Resimli Ay* dergisinde kadınların çalışması gerektiğine ilişkin yazılar kaleme alıyor, başarılı olmuş "rol model Türk kadınlarına sütunlarında yer vererek bu konuda bir kamuoyu oluşturulmasına katkı sağlıyordu"³⁵.

Bu süreçte Cumhuriyetin eksikliğini gidermeye çalıştığı bir başka önemli konu kadının çalışma hayatına ilişkin yasal düzenlemelerdi. Osmanlı döneminde kadınların çalışma koşulları üzerinde herhangi bir yasal bir düzenleme ve denetleme bulunmuyordu³⁶. Cumhuriyet ilk kez 18 Mart 1926 Memurin Kanunu, 17 Şubat 1926 Medeni Kanun ile kadınların iş hayatına girişini düzenlemiştir. Memurin Kanunu ile kadınlar memur olma hakkını kazanmışlardır. Kanunda: "Kadınların memur ve müstahdem olmaları caizdir. Ne gibi memuriyet ve hizmetlerde istihdam edilecekleri her vekâletin memurlarına ait kanunlarında tespit olunur"³⁷ ifadelerine yer verilmekteydi. Türk Medeni Kanununun 159. Maddesi "Kadının Meslek ve Sanatı" ile ilgiliydi. Bu madde evli kadınların çalışma hayatına bir düzenleme getirilmişti. Buna göre; "Karı koca mallarını idare için hangi usulü kabul etmiş olursa olsun karı, kocanın sarahatten veya zımnen müsaadesi ile iş veya sanat ile iştigal edebilir"³⁸. Medeni Kanun, evli kadınların çalışma hayatında tam bir serbestlik sağlamamıştı. Kadının çalışması, erkeğin izni ile mümkündü. Bazı durumlarda da hâkimin hükmüne göre karar verilmekteydi. Cumhuriyet sonrası dönemde hükümet, aynı zamanda kadınları da ilgilendiren, toplumun çalışma hayatı ile ilgili bir takım düzenlemeler getirmiştir. Hâlihazırda iş hayatının içerisinde var olan kadınların çalışma koşulları yasalarla güvence altına alınmıştır. 1930 yılında kabul edilen Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun³⁹ 155. maddesi, çalışan kadınların özlük hakları ile ilgili koruyucu bir düzenleme getirmekteydi. Kanunun, "İşçiler Hıfzıssıhhası" bölümünde kadınların çalışma süreleri ve koşulları ile ilgili hükümler bulunmaktaydı. Kadının çalışma hayatına ilişkin müspet yönde düzenlemeler getiren yasa 1936 İş Kanunu'dur⁴⁰.

Çok geçmeden yapılan bu değişikliklerin olumlu sonuçları görülmeye başlanmıştı. Örneğin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olan Süreyya Ağa-

34 "Muallim Oluyorken... 26 Yaşında, 500 ameliyat yapmış kadın operatör, Rasim kızı Suat Hanım Operatörlüğe Nasıl ve Neden Heves Etmiş?", Akşam, 1 Ağustos 1932,s.1-4.

35 Serpil Sancar, age, s.110-111.

36 Osmanlı kadının çalışma hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Makal, "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği, Çalışma ve Toplum, 2010/2,s.21

37 Kanun için bkz. Resmi Ceride, 31 Mart 1926,S.336.

38 Medeni Kanun için bakınız, Resmi Gazete, 4 Nisan 1926, No: 339,

39 Umumi Hıfzıssıhha Kanunu için bkz.TC. Resmi Gazete, 6 Mayıs 1930 Salı, Sayı:1489, Kanun Numarası:1593, Kabul Tarihi 24/4/1930, s.8903.

40 3008 Numaralı İş Kanunu için bkz. TC. Resmi Gazete, 15 Haziran 1936, S.3330, s.6621-6644.

oğlu, 1928 yılında Türkiye'nin ilk kadın avukatı olarak işe başlamıştı. Buna benzer ilklerin farklı meslek dallarında da yaşanması konusunda Türk basını özellikle 1929 yılından itibaren adeta bir kampanya başlatmıştı. Amaç, çalışma hayatında yer alan kadına ilişkin genel algının değiştirilmesi ve kadının da erkeklerle benzer işler yapabilecek yetenekte olduğunun gösterilmesi konusunda bir kamuoyu oluşturmaktı. Bu amaçla basın sıklıkla çalışma hayatındaki kadınların görüşlerine yer verdiği anketler düzenliyordu ve röportajlar yayınlıyordu. Örneğin, *Vakit* Nisan 1929'da çeşitli mesleklere mensup hanımlar arasında bir anket düzenlemiş, iş hayatındaki kadının yeri üzerinde durmuştur. Sütunlarına "iş hayatında kadın" başlığı ile yer veren *Vakit* gazetesi düzenlediği ankette şu sorulara yanıt aramıştır. "İş hayatına ne zaman neden girdiniz? 2- İş hayatından memnun musunuz? 3-Kadınların iş hayatına intisap zaruretlerini nasıl telakki ediyorsunuz? 4- Kadınlık istediğiniz istikbal nedir? 5- Müsavatı hukuk ve siyasi haklar hakkındaki izlenimleriniz nelerdir" gibi sorular Gazete muhabiri A. Sırrı tarafından dönemin çalışan kadınlarına sorulmuş ve kadınlara örnek oluşturması hedeflenen şu çarpıcı cevaplar alınmıştır. Türk Kadın terzihanesi sahibi Güzide Hanım'ın ankete verdiği yanıt şu şekildedir. "*Ben umum kadınların iş hayatına atılmalarını zaruretten ziyade içtimai bir mecburiyet olarak telakki ederim. Kadınlar mesai itibarıyla erkeklerden hiç geri kalmamalıdır. Tahammülleri olduğu nispette çalışmalıdır. Atalet insana benliğini kaybettirir. Kadınlar sadece erkeklerin zevki için yaratılmış değildir*"⁴¹. Selçuk Kız Orta Mektebi Müdüresi Semih Nafiz'e göre kadınlar aile ve meslek kadınları olarak ikiye ayrılmalıydı: "*Aile kadınlarının birinci vazifesi evlerinin saadetine, çocuklarının terbiye ve tahsiline çalışmak ve bilahare imkân bulduğu nispette zevcinin meşgalesine yardım ve refahını temin etmek olmalıdır. Meslek kadınları ise bir aile teşkil etmekten ziyade memleket, millet, irfan ve iktisadiyatı için müfit fikirler, emeller peşinde hiç engelsiz koşabilmelidirler*"⁴². Amerikan Koleji mezunlarından ve Amerikan Genç Kızları Çalışma yurdunda memure olarak çalışan Mehlika Hanım ise şöyle düşünüyordu: "*Ben her insanın muhakkak evlenmesi taraftarı değilim. Bazı insanlar yalnızken cemiyete daha faydalı olurlar. Sonra çürük, sıhhsiz bir yuva kurup memleketin aile seviyesini düşürmektense böyle yuvaların kurulmamasını daha doğru buluyorum. Bence aile dünyanın en yüksek ve mukaddes müessesesidir*"⁴³. Mülkiye Ser Müfettişi Müfik Bey'in eşi Zehra Müfit Hanım şöyle diyor: "*Hususi ile şimdiden sonra... bir ailenin sadece erkek üzerine yükleneceği zaman bence geçmiştir artık... Müşterek çalışma ailenin esaslarından birisi olmalıdır*"⁴⁴.

Bu anketlerde sorulan sorular ve verilen yanıtlara bakıldığında kamuoyunda özellikle kadınlar nezdinde çalışma hayatına ilişkin olumlu bir algı yaratılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Nitekim basında yer alan haberler kadınların çalışmaktan memnun olduklarını, zoraki koşullardan dolayı değil, kendi isteklerinden dolayı çalış-

41 "İş Hayatında kadın", *Vakit*, 1 Nisan 1929, s. 1 ve 4.

42 "İş hayatında kadın" *Vakit*, 2 Nisan 1929, s.1 ve 2.

43 "İş hayatında kadın", *Vakit*, 3 Nisan 1929, s. 1 ve 5.

44 "İş hayatında kadın", *Vakit*, 3 Nisan 1929, s. 1

tıkları yönündeydi. Bunun yanında bu kadınların çalışma hayatının toplumsal hayatta kendilerini daha iyi bir şekilde ifade etmesine imkân tanıdığına yönelik sözleri ön plana çıkarılıyordu. Bu anketlerde ayrıca sadece kadının çalışma hayatı değil, kadının aile içerisindeki yeri ve değeri ortaya konuluyor ve sorgulanıyordu. Kadının çalışma hayatında yer almasının aile hayatında önemli bir soruna dönüşmeyeceği, buna karşın kadının iktisadi hayatın bir parçası olmasının gerek aile gerekse toplum için önemli bir gelişme olduğuna vurgu yapılıyordu. Kısacası basın bir taraftan kadının çalışma hayatında olmaktan memnun olduğunu dile getirirken diğer taraftan gerçekten de kadın, toplum içerisinde kendisine yeni bir yer ediniyor ve özgüven kazanmaya başlıyordu.

Daha da önemlisi bu anketlerle erkeklere atfedilen işlerde kadınların da başarılı olabileceği gösterilmeye çalışılıyordu. Nitekim Türk kadını, daha önce hiç alışılmadık “erkeğe özgü” iş dallarında boy göstermeye devam etti. Bu süreçte kadın doktorlar, avukatlar, mahkemelerde daktiloculuk, özel sekreterlik, muhasebecilik yapan kadınların sayısında artış görülmeye başlandı. Gerek ulusal gerekse uluslar arası basında yer alan bu haberler kadınlar nezdinde “erkeğe göre iş” algısının değişmesine, kadının farklı meslek dallarında çalışarak başarılı olabileceğine yönelik bir algının yerleşmesine hizmet ediyordu. Başka türlü söylersek erkeklere atfedilen işlerde kadınların da başarılı olabileceği gösterilmeye çalışılıyordu⁴⁵. Kadının nitelikli iş kollarında çalışması konusunda önemli dönüm noktalarından birisi de 1930 yılında iki Türk kadınının hâkim olarak atanmasıydı. Nezahat Hanım Ankara, Beyhan Hanım ise İstanbul’a atanmıştı⁴⁶. Yine bu süreçte ilk kez 1933 yılında bir kadın hâkim olan Muazzez Hanım, İstanbul Ceza Mahkemesi’nde görev yapmaya başlamıştı⁴⁷. Bu gelişmeden kısa bir süre sonra Akşam gazetesi 28 Nisan 1933 tarihli sayısında mühendis bir hanımla yapılan mülakata yer vermiş, burada konuşan mühendis hanım “Kadınların bu süreçte kendilerine önem verdiklerini, tek vazifelerinin annelik olmadığını ifade etmiştir”. Türk kadınının her işi yapabileceğine yönelik girişimlerinin basına yansıyan örneklerinden birisi de Kasım ayında *Observer* Gazetesi’nde yer almıştı. Gazete, bir kolej öğrenci grubunun askerlik yapma konusunda isteklerini dile getiren bir dilekçe dahi yazdıklarını haber olarak veriyordu⁴⁸. Yine bu süreçte basın, oldukça teşvik edici ve cesaretlendiriciydi. Örneğin; *Akşam* 1 Ağustos 1932 tarihli sayısında “26 yaşında, 500 ameliyat yapmış kadın operatör” başlıklı yazısında Doktor Suat Rasim hanımdan söz edecekti.

“Doktor Suat Hanım, bir çeyrekten fazla süren ameliyattan çıkmıştı. Beş yaşında bir yavrunun mesanesinden, fındık kadar taş çıkarmış”⁴⁹.

45 “Mühendis hanımla bir saat: Nasıl köprü istiyorsunuz, beton mu demir: “Tuvalet mi? Hiç alakam yoktur, Hiç Meşgul değilim”, *Akşam*, 28 Nisan 1933

46 “Two Turkish Woman Appointed Judges”, *The Christian Science Monitor*, 30 April 1930, s.1.

47 “Turkey’s First Women Judge”, *The Manchester Guardian*, 3 April 1933.

48 “Women’s Right in Turkey: Further Advance”, *The Observer*, 5 November 1933.

49 “26 yaşında, 500 ameliyat yapmış kadın operatör”, *Akşam*, 1 Ağustos 1932, s.1-4.

Medeni Kanun'un kabul edilmesi ve yürürlüğe konulmasından sonraki süreçte kine benzer sıkıntılar, kadının çalışma hayatında daha sık görülmeye başlamasıyla da görüldü. Hükümet ve basının desteğini arkasında alan kadınların çalışma hayatında yer edinme mücadelesine ve bu konuda ortaya koyduğu cesarete rağmen geleneksel kalıpların yıkılmasında zorluklar yaşanmıştı. Kadının erkekle eşit koşullarda çalışma girişimlerine eleştiriler genel olarak “bazı mesleklerin erkeklere özgü olduğu, kadının bu tür mesleklere girmesi ile erkeklığe özendiği, kadının çalışma hayatına girmesi ile aile içindeki vazifelerini yapamayacağı” yönündeydi. Örneğin bu süreçte Hüseyin Rahmi Bey kadınların meslek hayatına girişi konusunda oldukça sert eleştirilerde bulunuyordu. Hüseyin Rahmi'ye göre kadın hem şeklen hem de mesleki açıdan erkeğe özenmekteydi. Türk kadınlarının avukatlığa, mübaşirliğe, şoförlüğe, polisliğe, pehlivanlığa dahi kalkışıyordu ve bu doğru değildi; kadın erkeğe mahkûm olmak için yaratılmıştı. Bu konuda bir başka olumsuz görüş, dönemin doktorlarından Kadri Raşit'e aittir. Raşit'e göre kadınların aile hayatındaki vazifeleri çocuk sağlığını koruma açısından daha önemlidir, bu nedenle kadının çalışma hayatında olmasını desteklemektedir⁵⁰. Dönemin muhafazakâr yayınlardan olan *Sebilürreşad*'da yayınlanan yazılarda genellikle kadınların yerinin aile olduğu, zorunlu koşullarda evlenmemiş olan kadınların çalışmasına müsaade edilebileceği anlatılmaktaydı⁵¹. Kadınların çalışma hayatına girmesiyle beraber ortaya çıkan diğer bir olumsuz düşünce kadınların erkeklerin işlerini ellerinden alacak olması kadınların ev içerisindeki rollerini gerçekleştiremeyeceğine yönündeydi. Bu durum basına yansımakta ve konu tartışılmaktaydı. Bu konuda kadınlardan ilk gelen tepki şu şekildeydi:

“Erkekler müsterih olunuz! Kadınlar işlerinizi almayacaklar”⁵².

Kadınların çalışma hayatında yer alması ve yeni meslek dallarındaki “ilkleri” Avrupa ve Dünya basını tarafından da ilgiyle takip ediliyor; bunun kadının statüsünde önemli bir ilerleme sağlayacağını en önemlisi de Türk kadınına ekonomik olarak özgürleştirerek kendi ayakları üzerinde durmasını sağlayacağı şeklinde değerlendiriliyordu. 18 Aralık 1928 tarihli Amerikan *The Christian Science Monitor* “Türk kadını artık bağımsız” başlıklı yazısında kadınların oldukça hızlı bir şekilde ekonomik özgürlüklerine kavuşma yolunda olduğunu yazıyor ve özellikle kadınların artık kasiyer, daktilocu ya da sekreter değil çok daha önemli mesleklerde boy gösterdiğine dikkat çekiyordu⁵³. *The Globe* Gazetesi, 4 Kasım 1929 tarihli yazısında Anadolu'da “hem de başörtülü” 2000 dolayında köylü kadının aldıkları düşük ücreti protesto etmek için ilk kez grev başlattıklarını, erkekle eşit ücret talep ettiklerini ve bunu başarıyla sonlandırdıklarını yazacaktı⁵⁴. 9 Ekim 1929 tarihli İngiliz *The Observer* gazetesi Türk kadınının

50 “Kadınların yeri siyaset sahası değil aile olacağıdır”, Vakıf, 18 Nisan 1930.

51 “Nüfus Meselesi ve Kadınların Harici İşle Uğraşmalarındaki Hata”, *Sebilürreşad*, Ağustos 1334, C.15, Sa.366, ss.35-36)

52 “Erkekler müsterih olunuz! Kadınlar işlerinizi almayacaklar”, Vakıf, 1 Nisan 1930, s.4.

53 “Turkish Woman now Self-Reliant”, *The Christian Science Monitor*, 18 December 1928, s.8

54 “Turkish Women Strike”, *The Globe*, 4 November 1929, s.1; “Turkish Woman Strike and Win fort he

polislik mesleğini icra etmesine yönelik Türkiye'deki tartışmalara ilişkin bir yazı kaleme almış ve bu gelişmelerin Türkiye'de feminist hareketin gelişmesi için önemli olduğunu ve kadının statüsünün gelişmesine önemli bir katkı sağlayacağını yazmıştı⁵⁵. *The Christian Science Monitor*, 14 Şubat 1930 tarihli ve "Turkish Woman Asks Licence to Drive Taxi", başlıklı yazısında Muammer Hanım adlı genç bir Türk kadınının taksi şoförü olmak için girişimlerde bulunduğunu yazacaktı. Gazete, ayrıca "Neden böylesi bir meslek seçtiniz sorusuna Muammer Hanım'ın, şimdiye kadar kimse böylesi bir iş yapmadı, ben ilk olmak istiyorum" sözlerine de yer verecekti⁵⁶. *Times*, kadınların polis teşkilatında görev yapmalarına yönelik alınan kararı geleneksel anlayış ve önyargıların kırılması yönünde oldukça önemli bir adım olduğu görüşündeydi⁵⁷. 31 Ağustos 1933 tarihli *Irish Times* bir kadın doktorun ilk kez Ankara belediyesinde resmi bir makama atandığını yazarken⁵⁸, 30 Ekim 1933 tarihli Amerikan *Globe* "Türkiye'nin en büyük bankası İşbankası'nda Müdür yardımcısı olarak görev yapmakta olan Hatice Hanım'ın beş kişilik bir ailenin geçimini sağladığını belirtecekti⁵⁹.

Kadına yönelik tüm bu olumlu gelişmeler önemli ölçüde Cumhuriyet'in kadın eğitimine vermiş olduğu önemin bir sonucuydu. Özellikle Latin Alfabesinin kabulüyle birlikte başlatılan eğitim-öğretim seferberliğinden kadınlar da ciddi anlamda etkilenmişti. Örneğin *The Christian Science Monitor*, Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi ile yaptığı röportajın ardından büyükelçinin "İstanbul'da bulunan Amerikan Kız Okulu'na yönelik talebin ihtiyacın yedi katına ulaşmıştır" ifadelerine yer vererek Türkiye'de kadınların eğitim alma konusunda oldukça istekli olduklarını ortaya koymaya çalışacaktı⁶⁰. Bu süreçte ayrıca birçok Türk kadını Avrupa ve Amerika'ya eğitim için gitmiş ve burada öğrendiklerini Türkiye'ye taşımıştı. Örneğin 16 Aralık 1932'de *Globe*, iki Türk kadınının (Fatma Abdurrahman ve Ulfet Ahmet) Toronto Üniversitesi'nde Lisansüstü eğitim gördüğünü ve eğitimlerinin tamamlanmasından sonra ülkelerine dönerek hemşirelik teknikleri ve halk sağlığı yönetimi konusunda eğitim vereceklerini yazıyordu⁶¹.

Yine bu süreçte kadın hakları konusundaki sembol isimlerden Halide Edip, Avrupa'da katıldığı toplantılarda ve gazetelere verdiği röportajlarda Türk kadınına yönelik Batı'da bir algı değişikliği yaşanmasına önemli bir katkı sağlamıştı. Örneğin *Guardian* 6 Ocak'ta Halide Edip'in Profesör Arnold Tonybee ile birlikte katıldığı "Dünya ve Biz" başlıklı bir tartışmada oldukça akıcı bir İngilizce kullanmasından ve

first time", *The Christian Science Monitor*, 5 November 1929, s.1.

55 "Women Police in Turkey", *The Observer*, 9 October 1929

56 "Turkish Woman Asks Licence to Drive Taxi", *The Christian Science Monitor*, 14 February 1930, s.7.

57 "Feminism in Turkey: The Lifted Veil", *The Times*, 12 November 1932, s.11

58 "Turkish Woman's appointment", *The Irish Times*, 31 August 1933, s.9.

59 "Turkish Woman Find Freedom in New Life: Have settled down after adjustment Period of Emancipation", *The Globe*, 30 October 1933, s.14.

60 "Turkish Women Gain Education", *The Christian Science Monitor*, 8 October 1932, s.3.

61 "Turkish Women Study Here", *The Globe*, 16 December 1932, s.20

oturum başkanı Evelyn Wrench'in Türk kadınının statüsüne ilişkin değişiklikler konusundaki sorularına verdiği yanıtlardan övgüyle bahsediyordu. Gazete ayrıca, "Edip'in Türkiye'de Cumhuriyet, Türk kadınına çok şey borçludur" ve "Türkiye'de Batı fikirlerinin benimsenmesinin tümüyle tecrübe edilenler arasında en iyinin seçilmesine yönelik bir eğilim" olduğu sözlerine yer veriyor ve bir anlamda Türkiye'nin Batılılaşma yönündeki "istekliliğini" ortaya koyuyordu⁶².

Bu süreçte yine birçok yabancı araştırmacı ve gazeteci Türk kadınındaki değişime ilişkin gözlemlerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelmişti. Örneğin; 1929 yılında Çinli bir gazeteci bu amaçla Türkiye'ye gelmişti. Paris'te çıkan "Nouvelles Litteraires" ve Şangay'da yayınlanan "The Eastern Miscellany" Gazeteleri şark muhabiri M. Cheng Tcheng bir hafta boyunca Ankara'yı ziyaret ederek tesettür ve kadınlık meseleleri hakkında tetkikatta bulunmuştu. Muhabir bir hafta sonrasında Cumhuriyet gazetesine verdiği beyanatta gözlemlerini şu şekilde aktaracaktı. "*Türkiye'de orta sınıf arasında tesettüre riayet edildiğini görüyorum. Mısırdaki da böyledir. Fakat Filistin ve Suriye'de büsbütün aksine şahit oldum. Buralarda yüksek ve orta tabakadan kadınlarla, tesettüre pek ziyade riayet edildiği için, temas edemedim. Bedevilerde tesettür olmadığından Bedevi kadınları ile görüşebildim. Suriye ve Filistin'de köylü kadınları kâmilan açıktır. Buralarda köylü kadınların açık olmalarına mukabil yüksek sınıf şehirli kadınların tesettüre riayet etmelerinin sebeplerini araştırdım. Nihayet anladım ki bu kadınların tesettüre riayet etmeleri çalışmak mecburiyetinde kalmamalarından ileri gelmiştir. Zaten İslam memleketlerinde çalışmaya mecbur olan kadınlar tesettürü terk etmişlerdir. Bu noktadan iktisadi bir mesele tekevvün ediyor. Tesettüre riayet eden kadınları açmak için kendilerini çalıştırmaya alıştırmalıdır*"⁶³.

Tüm bu iyimser görüşlere rağmen bazı gazetelerin Türk kadınının çalışma hayatında hala yeterince yer alamadığı ve bu sürecin yavaş ilerlediği görüşünde olduğunu belirtmeliyiz. İngiliz basını, hala Türk kadınlarının siyasal hayata giremediklerini, çok az iş kolunda çalıştıkları, çalışma hayatının kapılarının onlara henüz tam olarak açık olmadığını, küçük memurluk işleriyle yetindiklerini, öğretmenlik ve memurluk gibi mesleklerle uğraştıklarını çalıştıklarını yazıyordu. İngiliz gazeteci Rosita Forbes, Türk İnkılâbında Türk kadınının icra etmekte olduğu rol hakkında *Daily Telegraph* gazetesinde bir yazı kaleme almış ve Türk ailesindeki biçimsel değişim konusunda ayrıntılı bir analiz yapmıştı. Bu yazısında aile üyelerindeki giyim, kuşam, davranış tarzlarına ilişkin değişimler gözlendiğini dile getiren yazar, kadınların Mustafa Kemal'e söz konusu bu ilerlemeler konusunda minnettar olması gerektiğini öne sürüyordu. Yeni hayatta kadının ekonomik hayata dâhil olarak ailenin geçimine katkı sağlamasının oldukça kabul edilebilir bir durum olduğuna vurgu yapan Forbes, yine de kadına iş hayatında daktilo ve kâtiplik gibi birkaç vazife dışında çok az kapının açık

62 "The Turkish Woman: Last Night's Broadcast Discussion", The Manchester Guardian, 7 November 1930, s.10

63 "Kadınlık ve tesettür: Bir Çinli gazeteci tetkikat yapmak için şehrimize geldi", Cumhuriyet, 15 Eylül 1929, s.1

olduğunu öne sürecekti. Kadınların belediye ve genel seçimlerde oy hakkının olmasına dikkat çekiyordu⁶⁴.

3- Türk Kadınının Görsel Olarak Ön Plana Çıkması ve Basın

Türk Kadınının çalışma hayatında daha sık görülmeye başlamasına paralel olarak yaşanan önemli gelişmelerden bir diğeri de kadının görsel olarak ön plana çıkmaya başlamasıydı. Henüz Cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte Mustafa Kemal kadınların görsel olarak Avrupalı tarzda giyinmelerine yönelik düşüncelerini ortaya koymuş bu konuda kadınları teşvik etmeye çalışmıştı⁶⁵. Örneğin 1923 yılındaki bir konuşmasında Mustafa Kemal kadınların giyimlerine ilişkin şunları ifade etmişti. “*Dini örtünme kadınlar için zorluk yaratmayacak, kadınlar sosyal hayatta, ekonomik hayatta, günlük hayatta, ilim hayatında erkeklerle birlikte çalışmasına engel olmayacak şekilde basit olmalıdır. Bu basit şekil toplumumuzun ahlak ve terbiyesine aykırı değildir*”⁶⁶. Nitekim Mustafa Kemal’in teşvikiyle şapka ve kılık kıyafet kanunundan çok daha önce kadınların törenlerde, sergilerde ve buna benzer etkinliklerde Avrupalı kıyafetler hatta fotr şapka giyerek yer aldığı⁶⁷, basının ise bu kadınların fotoğraflarına sütunlarında yer vererek genel bir algı değişikliği yaratmaya çalıştığını görüyoruz. Ayrıca kadınların giyim-kuşamlarında sıklıkla tercih ettikleri çarşafı kıyafetler konusunda yeni modellerin kamuoyuna tanıtıldığına, peçenin şekil değiştirerek boyun ve yüzün daha açık olduğu giysilerin bu gazetelerde ve dergilerde sergilendiğine şahit oluyoruz. Örneğin, *Vakit* 26 Ekim 1923 yılında “yüksek yaka modası” başlıklı yazısında Avrupa’da yeni moda olan bir kadın elbisesinden bahsediyor ve bunu kamuoyuna tanıtıyordu. Bu noktada, kadının sosyal hayatta Avrupalı kıyafetlerle sıklıkla görülüyor olması özellikle de muhafazakâr basında ciddi bir rahatsızlık yarattığını da belirtmek gerekiyor. Muhafazakâr yayınlardan bazıları bu durumu “temelde mücadele edilip galip gelinen kâfirin giyim kuşamına özenilmesi” şeklinde yorumluyordu. Ayrıca bu yayınlar özellikle *Vakit* ve Cumhuriyet Gazetelerinin Avrupalı giyim tarzını özendirici yazılar ve görseller yoluyla bunu bir propagandaya dönüştüğünü savunuyordu. Örneğin muhafazakâr *Sebilürreşad*, Kasım 1923 yılında kaleme aldığı “Frenkleşmek hevesi: Müslüman kadınlara şimdi de şapka giydirmek mi istiyorlar”, başlıklı

64 Daily Telegraph’ta yer alan bu yazı Cumhuriyet gazetesi tarafından sert bir şekilde eleştirilmişti. Cumhuriyet gazetesine göre savaşın getirdiği zor koşullardan yeni sıyrılan Türk kadınının aslında az zaman zarfında farklı meslek dallarında çalışmaya başladıkları öne sürecekti“Yeni Türk Kadını”, Cumhuriyet, 15 Ağustos 1929

65 Mustafa Kemal henüz 1918’de bu düşüncesini şu şekilde ortaya koymuştu. “Kadın meselesinde cesur olalım. Vesveseyi bırakalım. Açılışlar onların dimağlarını ciddi ulum ve fûnün ile tezyin edelim. İffeti, fenni, sıhhi surette izah edelim. Şeref ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede ehemmiyet verelim. Sonra şahsi irtibata gelince tabiat ahlakımıza muvafık karı arayalım ve onula şurutu izdivaciyemizi açık ve kati kararlaştıralım. Ona rivayette kusur edince onun icabetini yapalım. Kadın da böyle hareket etsin... Ayşe Afet İnan, M. K. Karslıbad Hatıraları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.45

66 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1952, s.150

67 “Galatasaray’da dün yeni bir sergi açıldı”, *Vakit*, 16 Teşrinisani 1339.

yazıda basında gazetelerin şapka propagandası yaptığını, şapkanın taklit ettirilmek istendiği ve bunun İslam'a uygun olmadığını öne sürmüştü. *Sebilürreşad* ayrıca bu çabanın Müslüman kadınların kendi kimliğini kaybetmesine, kimliğini, ahlakını bozduğunu savunuyordu⁶⁸.

Kadının özellikle basında görsellik üzerinden fazlasıyla ön plana çıkmaya başladığı bu sürece ilişkin Cumhuriyet yönetimi bazı uyarılar yapmaktan da geri durmamıştır. Mustafa Kemal bu süreçte sıklıkla kadınların sadece görsel olarak değil aynı zamanda zihinsel olarak da ön plana çıkması gerektiğini vurgulamıştır. Atatürk'e göre kadın sadece görsel olarak değil aynı zamanda zihinsel olarak da donanımlı ve güzel olmalıydı. Bu konuda 1923 yılında şunu dile getirmişti. “Kadınlık meselesinde şekil ve dış görünüşü ikinci derecedir. Asıl mücadele sahası, kadınlarımız için şekilde ve kıyafette başarıdan çok, asıl başarılı olunması gereken saha (kadınların) nur ile irfan ile gerçek fazilet ile donatılmasıdır.”⁶⁹

Resimli Ay dergisinde Mayıs 1924'te yayınlanan bir görsel, s.31 “yazlık çarşaf modelleri”.
Peçenin değişime uğramış hali, “Yazlık çarşaf modelleri”, *Resimli Ay*, Mayıs 1340, s.31.

68 “Frenkleşmek hevesi: Müslüman kadınlara şimdi de şapka giydirmek mi istiyorlar”, *Sebilürreşad*, Cilt 23, Sayı 575, s.42-43; Şapka propagandası başladı”, *Sebilürreşad*, Eylül 1340, Cilt 24, Sayı 616, s.287-288. Yine bu süreçte mecliste Erzurum Milletvekili Ziaettin Bey'in (Gözübüyük) 26 Aralık 1923'te polis müdürlüğüne vapur ve tramvaylarda kadın ve erkeklerin bindikleri bölümleri ayıran perdenin neden kaldırıldığına ilişkin bir soru önergesi vermesi ilginçtir. BCA: 30-10-0-0 / 6 - 34 – 22, Muamelet Genel Müdürlüğü, 26.12. 1923. Bkz. Ek-1

69 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1952, s.153-154.

Bilindiği üzere 1925 yılından sonraki süreçte özellikle şapka kanunu ile hükümet erkeklerin giyim kuşamında radikal değişikliklere gitmiş ve buna uymayı yasal olarak zorunlu kılmıştı. Ancak hükümet, kadınlar konusunda farklı bir tutum benimsemiş, kadınların giyim-kuşam konusunda kadınların değişime ikna edilmesi konusunda daha çok basını kullanmayı tercih etmişti⁷⁰. Şapka devriminden sonraki süreçte gazeteler genel olarak bunun kadınlar arasında olumlu karşılandığı yönünde haberlere yer veriyordu. Örneğin, Cumhuriyet gazetesi “Şapka süratle tamim ediyor-hanımlar arasında da şapka giymeye başlayanlar var”⁷¹ türünden haberler yaparak bunun kadınlar nezdinde kabul gördüğünü ortaya koymaya çalışacaktı. Bu süreçte ayrıca “Yeni Türk kadını” sözleri gerek Mustafa Kemal’in açıklamalarında gerekse basında sıklıkla kullanılıyordu. Avrupalı kıyafetler giyen kadınların fotoğraflarına gazete ve dergilerde yer verilerek Türk kadını batılı kıyafetler giymeye özendirilmeye çalışılıyordu. Dönemin kadın dergileri peçeye alternatif olabilecek yeni modelleri tanıtıyor ve farklılıkların benimsenmesi konusunda bir algı değişikliğine yaratmaya çalışıyordu. Örneğin, dönemin önde gelen kadın hakları savunucusu Sabiha Sertel tarafından 1924 yılı başından itibaren yayınlanmaya başlanan *Resimli Ay* dergisinde bunun bir örneğini görmek mümkündür. Üstteki resimde de görüleceği üzere daha milli, daha Türk kültürünü yansıtan tarzda olduğu öne sürülen bu yeni peçe modellerinde boğazların, ayak bileklerinin alışılmış peçelere kıyasla daha açık ve batılı tarzda olduğunu görüyoruz. Ancak özellikle 1929 yılına kadar olan süreçte kadınların batılı kıyafetlerle olan ilişkisinin oldukça yavaş ilerlediğini, henüz tanıtılan bu kıyafetler konusundaki genel algının Müslümanlara uymayan bir giyim tarzı şeklinde değerlendirildiğini kabul etmek gerekiyor. Cumhuriyet Batılı gibi giyinen bir kadın yaratmak isterken “estetik” arayışındaydı ancak aynı zamanda dini bir gereklilik olarak görülen başörtüsünün batılı şapka ile yer değiştirmesi kolay olmayacaktı.

Kadının görsel olarak ön plana çıkarılması, moda uygun giyinmesi ve güzel görünmesinin özendirilmesi yanında basında gündemde tutulan bir diğer önemli konu kadın güzelliğine ilişkindi. Türk Kadınının Avrupalı kadınlardan çok daha güzel olduğuna yönelik yapılan haberlerle kadının güzelliğini sergilemesi ve buna güvenmesi özendirilmeye çalışılıyordu. Cumhuriyet gazetesi tarafından organize edilen güzellik yarışmaları bu amaca ulaşılması konusunda önemli bir işlev görmüştü. Cumhuriyet özellikle Şubat 1929’dan itibaren dünyada yapılan güzellik yarışmalarına ilişkin ha-

70 “The Veil in Turkey: Experiment in Abolution”, The Times, 8 December 1926, s.15. Ancak bu konuda yerel düzeyde, muhtemelen hükümetin bir kamuoyu araştırması düşüncesiyle, özellikle kadınların peçe giyiminin yasaklanması konusunda bazı girişimlerde bulunulmuştu. Times gazetesinin 8 Aralık 1926 tarihli haberine göre Trabzon Valisi Aralık ayında bir bildiri yayınlamış ve peçenin yasaklandığını duyurmuştu. Bildiride kadınların peçe giymesinin “kendilerini geçim kaynaklarından mahrum ettiği, sağlıksız olduğu ve polisin suçlunun kimliğinin tespitinde polisin işini zorlaştırdığı” gerekçesiyle yasaklandığı ve on gün sonrasında buna karşı gelenlerin tutuklanacağı ifade ediliyordu. Nitekim bu konuda önemli bir başarı sağlanamamış olsa gerek ki sonraki süreçte kadınların peçe giyiminin yasaklandığına yönelik basında Türk ve dünya basınında herhangi önemli bir habere rastlamıyoruz.

71 “Şapka süratle tamim ediyor-hanımlar arasında da şapka giymeye başlayanlar var”, Cumhuriyet, 5 Eylül 1341, s.1.

berler yapmaya başlamış ve bu konuda bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştı. Örneğin, 5 Şubat'taki haberinde dünya güzellik yarışmalarından söz eden gazete "Türk kadınları en güzel kadınlardan mabuttur" ifadesiyle Türk kadınlarının bu yarışmalarda boy göstermesi gerektiğini yazmıştı⁷². Ertesi gün ise "Türkiye'nin en güzel kadını kimdir: Türkiye'nin güzellik kraliçesini bulmaya karar verdik" haberine yer veren gazete Türkiye'nin güzellik Kraliçesinin Amerika'da yapılacak beynelmilel yarışmaya iştirakini temin edecektir sözleriyle yarışmaya katılımı teşvik etmeye çalışıyordu⁷³. Nihayet gazete Ağustos ayından itibaren kesin olarak bir güzellik yarışması düzenleyeceğini duyurmuş ve bu amaçla ilanlar yayınlarak kadınları bu yarışmaya katılmaya davet etmişti. Örneğin, 15 Ağustos'ta "Güzellik Müsabakamız: Filmin alınması 22 Ağustos Perşembe günü bitiyor, güzeller istical ediniz" başlıklı yazısında Cumhuriyet, Türk kadınlarını yarışmaya katılmaya davet ediyor ve halihazırda fotoğraf çektirerek yarışmaya dahil olan kadınların fotoğraflarını manşetten yayınlıyordu⁷⁴. Ayrıca gazete "onlar mı güzel bizimkiler mi?" türünden manşetlerle Türk kadınlarının Avrupalı kadınlardan daha güzel olduğuna yönelik yazılar yazıyor ve yarışmaya katılımı teşvik etmeye çalışıyordu⁷⁵. 2 Eylül 1929 yılında gerçekleştirilen yarışmaya çok sayıda Türk kadını katılmış⁷⁶ yarışmanın birincisi Feriha Tevfik Hanım, ikincisi Semine Hanım, üçüncüsü Araksi Çetiniyan olmuştu⁷⁷.

Türkiye ve Dünya Güzeli Keriman Halis, Cumhuriyet, 1 Ağustos 1932, s.1

72 Cumhuriyet, 5 Şubat 1929.

73 "Türkiye'nin en güzel kadını kimdir", Cumhuriyet, 6 Şubat 1929, s.1.

74 "Güzellik Müsabakamız: Filmin alınması 22 Ağustos Perşembe günü bitiyor, güzeller istical ediniz", Cumhuriyet, 15 Ağustos 1929.

75 Yarışmaya katılmak için koşullar şu şekildediydi: Katılımcı, Türk tebaasından ve daha önce evlenmemiş olmalı ve, yarışma günü dekolte kıyafet giymeliydi. "Türkiye Güzellik Kraliçesi", Cumhuriyet, 31 Ağustos 1929, s.1

76 Cumhuriyet, 2 Eylül 1929, s.3.

77 "Türkiye Güzellik Kraliçesi intihap edildi" Cumhuriyet, -3 Eylül 1929, s.1

Yoğun ilgi gören güzellik yarışmasının ikincisi kısa bir süre sonra 10 Ocak 1930'da yapıldı⁷⁸. Üçüncü güzellik yarışması, bu yarışmalara yönelik oldukça sert eleştiriler yöneltildiği bir atmosferde oldukça sınırlı sayıda bir katılımı 1932 yılında yapıldı. Katılımcıların resimlerinin gazetede yayınlanmış olması basında ciddi bir tartışmaya neden olmuş ve muhtemelen bu eleştiriler nedeniyle Yarışmaya sadece 20 genç kız katılmıştı. Jüri bu kızlar arasında bir kraliçe seçmeyi uygun görmemişse de kısa bir süre sonra Türkiye, Belçika'da yapılacak güzellik yarışmasına davet edilince yeni bir yarışma organize edilmesine karar verilmişti. Cumhuriyet gazetesi 16 Haziran'da "Avrupa Türk güzelini bekliyor" başlığıyla Belçika'da bir dünya güzellik yarışması yapılacağı ve Türkiye'de kraliçe seçilen kişinin de bu yarışmaya gideceğini yazarak kadınları yarışmaya katılmaya davet ediyordu⁷⁹. Temmuz başına kadar gazete hemen her gün manşetten duyurduğu teşvik edici haberlerle yarışmaya olan talebi artırmaya çalıştı⁸⁰. Ancak katılım oldukça sınırlı kalmıştı⁸¹. İlk yarışmaya 100'den fazla kişi başvurmuş olmasına karşın bu yarışmaya sadece 8 kişi başvurmuştu. Sonuç olarak 2 Temmuz'da yapılan yarışmayı 18 yaşındaki Keriman Halis kazandı⁸².

Güzellik yarışması ve sonucuna ilişkin ilgi Türk basını ve kamuoyunda oldukça sınırlı kalmıştı ancak 31 Temmuz'da Belçika'da düzenlenen yarışmasında yaşanan "mucize" üzerine kamuoyu, adeta tek yürek olmuştu. Halis, tüm güzeller arasından sıyrılıp birinci olmayı başarmıştı⁸³. Bu, tartışmaları ortadan kaldırmış ve bu "gurur verici başarı" sözünü ettiğimiz tartışmaları sonlandırırken (en azından geçici bir süre) dönemin basında büyük bir yankı bulmuş ve bu yankının etkileri birkaç yıl sürmüştü. Cumhuriyet gazetesi 1 Ağustos'ta "Türkiye Güzeli Keriman Halis H. dünya kraliçesi intihap edildi", başlıklı yazısında Cumhuriyet gazetesi, gelişmeyi adeta Doğu'nun Batı'ya karşı bir zaferi olarak nitelendiriyordu: Keriman Hanım boyasız yüzü, masum güzelliği, kibar hali, emsalsiz endamı ile şark ve garp güzelliklerini mezcetmiştir⁸⁴. Ertesi gün gazete kendisinin dört yıldır vermiş olduğu çabanın ve bu süreçte Türk ka-

78 "Türkiye Güzeli Kim Olacak? Güzeller Balosu Çok Parlak ve Eğlenceli Oldu Fakat Müsabakaya İştirak Edenler İçinde Türkiye'yi Temsil Edebilecek Güzel Yoktu, Akşam, 11 Kânunusani 1930, s.1-2

79 "Avrupa Türk güzelini bekliyor", Cumhuriyet, 16 Haziran 1932, s.1

80 "Belçika'da yirmi günlük zengin bir program", Cumhuriyet, 17 Haziran 1932, s.1; "Güzellik müsabakasına kayıt bugün başladı: Seçme hafi olacaktır. Dünya güzeline 100.000 franklık mücevher verilecektir.", Cumhuriyet, 18 Haziran 1932, s.1; "Güzeller acele ediniz", Cumhuriyet, 19 Haziran 1932, s.1; "Kraliçe 2 Temmuz'da intihap edilecek", Cumhuriyet, 26 Haziran 1932, s.1.

81 Peyami Safa, "Dünya karşısında Türk kıızı", Cumhuriyet, 3 Ağustos 1932, s.3. Bu durum Son Posta gazetesi ve Cumhuriyet arasında bir tartışmaya yol açtı. Örneğin, Son Posta gazetesi Keriman Halis için Türkiye'nin güzeli değil, Cumhuriyet gazetesinin güzeldir, çünkü sekiz kişi arasından intihap edildi ve hakem birkaç kişiden ibaretti" ifadelerini kullanmış ve yarışmayı eleştirmişti. Ayrıca bazı gazeteciler Halis'in yurtdışındaki yarışmaya katılmaması gerektiğini savunmuştu.

82 Türkiye Güzellik Kraliçesi Seçildi, Akşam, 3 Temmuz 1932, s.1; "En güzel Türk kıızı", Cumhuriyet, 3 Temmuz 1932, s.1.

83 Türkiye Güzellik Kraliçesi Seçildi, Akşam, 3 Temmuz 1932, s.1; Mis Türkiye'nin Muvaffakiyeti, Keriman H. Nasıl Dünya Güzellik Kraliçesi Oldu?, Akşam, 1 Ağustos 1932, s.1-2.

84 "Türkiye Güzeli Keriman Halis H. dünya kraliçesi intihap edildi", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1932, s.1

dınının beynelmilel kadınlarla boy ölçüşmeye sevk etmek yolunda takip etmiş olduğu çalışmaların bir neticesi olduğunu öne sürdü. Gazete ayrıca Keriman Halis'e dünyanın her yerinden tebrik geldiğini ve sadece üç gün içerisinde 30.000 tebrik telgrafi aldığını yazdı⁸⁵.

Kraliçe ilan edilmesinden İstanbul'a geldiği Ağustos ayı sonuna kadar, oldukça uzun bir süre gazeteler manşet haberleriyle Keriman Halis'in neden ve nasıl dünya güzeli seçildiğinden, güzellik sırlarından, seçilmesinden sonraki gün be gün programından, aile hayatından, çocukluk yıllarından, hatta kiminle evleneceğine dair yorumlarda bulundu⁸⁶. Örneğin Cumhuriyet gazetesi ilk günkü haberinde Keriman Halis'in fotoğrafını manşetinde yayınladı ve "bütün dünya telsizleri ve gazeteleri Keriman Halis Hanımın müstesna muvaffakiyetini ilan ediyorlar" ifadeleriyle bu gelişmenin tüm dünyada büyük yankı uyandırdığını ortaya koymaya çalıştı. *Akşam* gazetesi "Keriman Hanım niçin dünya güzeli intihap edildi?" başlıklı yazısında bunun nedenini "Her şeyden evvel tam bir genç kız tipini canlandırması kazanmasında amil oldu" şeklinde yorumlayacaktı⁸⁷. Bir gün önceki yazısında ise aynı gazete Keriman Halis'in başarısının nedenini, boya kullanmamasından kaynaklandığını ifade edecekti⁸⁸.

85 "Dünya Güzeli 30.000'e yakın telgraf aldı", Cumhuriyet, 2 Ağustos 1932, s.1.

86 "Keriman H. dünya güzellik kraliçesi oldu", Akşam, 1 Ağustos 1932, s.1; "Türkiye Güzeli Keriman Halis H. dünya kraliçesi intihap edildi", Cumhuriyet, 1 Ağustos 1932, s.1; "Dünya Güzeli her taraftan tebrik telgrafları alıyor", Akşam, 2 Ağustos 1932, s.1; "Keriman Hanım nasıl dünya güzeli intihap edildi", Akşam, 5 Ağustos 1932, s.1; "Ostanda büyük şenlikler: İhtiyar adam cevap verdi: "Çok beğenmek söz mü ya, ondan başka güzeli yok..", Akşam 6 Ağustos 1932, s.1; "Ne yalanlar, ne yalanlar... Keriman H. mütemadiyen sigara içiyormuş, müsabakanın neticesi evvelden kararlaştırılmış!..", Akşam 7 Ağustos 1932, s.1; "Güzelliğin Üzümlü Münasebeti: Mart ayında sabahları kuru üzün yiyen kızlar güzel olurlarmış", Akşam, 8 Ağustos 1932, s.1; "Keriman Halis hanım güzellik müsabakasına nasıl girdi?", Akşam, 9 Ağustos 1932, s.1; "Keriman Hanım İstanbul'a hangi tariikle gelecek", Akşam, 10 Ağustos 1932, s.1. Keriman Halis'e yönelik ilgi birkaç yıl boyunca daha devam edecek, özellikle dönemin kadın dergileri sürekli olarak onunla ilgili haberlere yer verecekti.

87 "Keriman Hanım niçin dünya güzeli intihap edildi?", Akşam, 4 Ağustos 1932, s.1; "Dünya Güzeli 30.000'e yakın telgraf aldı", Cumhuriyet, 2 Ağustos 1932, s.1.

88 "Keriman H. yazıyor: Aman çiçekleri sulamayı unutmayın", Cumhuriyet, 2 Ağustos 1932, s.1.

Cumhuriyet, 3 Ağustos 1932, s.1.

Kadının erkekle eşit seviyeye getirilme girişimlerinin cumhuriyetin her alanda çağdaşlaşmayı hedeflediği ve Batı'dan geri olunmadığının ispatlanmaya çalışıldığı bir atmosferde gerçekleştirilmeye çalışıldığını unutulmamalıdır. Dolayısıyla dünya güzellik yarışmasında elde edilen birinciliğe yönelik sözünü ettiğimiz “kutlamaları” ayrıca bu açıdan değerlendirmek de gerekmektedir. Nitekim üstte yer alan ve Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan resim, güzellik yarışmasında kazanılan birinciliğin aynı zamanda milli özgüvene de ciddi katkı sağladığını ya da bunun amaçlandığını gösteriyor.

Basında “kutlamalar” devam ederken Atatürk 3 Ağustos'ta yaptığı ilk açıklamada şunları ifade etti “...Şunu ilave edeyim ki Türk ırkının dünyanın en güzel ırkı olduğunu tarihi olarak bildiğim için Türk kızından birinin Dünya güzeli intihap olunmuş olmasını çok tabii buldum. Fakat Türk gençlerine bu münasebetle şunu da tahattur ettirmeyi lüzumlu görürüm. Müstehir olduğumuz tabii güzelliğinizi fenni tarza muhafaza etmesini biliniz ve bu yolda uyanık bir tekâmülün mütemadi tahakkukunu ihmal etmeyiniz. Bununla beraber asıl uğraşmaya mecbur olduğunuz şey analarınızın ve atalarınızın oldukları gibi yüksek kültürde ve yüksek fazilette dünya birinciliğini tutmaktır”⁸⁹. Cumhuriyet yazarı Peyami Safa, Cumhuriyet gazetesine yönelik sert

89 Gazi Hz. diyorlar ki: Asıl uğraşmaya mecbur olduğumuz şey, yüksek kültürde ve yüksek fazilette

eleştirilere de bir yanıt vermek ister bir tutumla yarışmada kazanılan birinciliği şu şekilde değerlendirecekti. *“Bugün, bütün dünyada ve herkesin ağzında sık sık geçen bir tek kelime var: Türk. Ve herkesin gözü, Türk güzelinin resimleri karşısında su ve ateş gibi hem içimize tatlı bir serinlik veren, hem de yakan, bu tezatlarla dolu güzelliği seyrediyor. Keriman Halis’in tüm dünyaya ispat ettiği şey, yalnız ferdî güzellikten ibaret değildir: O güne kadar kafes arkasında yalnız “insan yumurtlamaya” yarar, acayip bir kümes hayvanı zannedilen Türk kadını ile bugünün beynelmil hareketlerine karışan, zeki ve cevval bakışlı Türk kızının farkını meydana çıkardı. Türkiye’nin geçirdiği inkılâp hakkında yazılmış ve yazılacak kitaplardan ziyade fikir vermek kudretini haizdir”⁹⁰.*

Basından bir aydan uzun bir süredir devam eden kampanya nihayet Keriman Halis’in 31 Ağustos’ta İstanbul’a gelişiyle son buldu. Halis, İstanbul’da binlerce kişi tarafından adeta bir kahraman gibi karşılandı⁹¹. Ertesi gün haberi manşetten duyuran Cumhuriyet, Keriman Halis’in “Nasıl intihap edildim” başlıklı bir yazısına yer verdi, aynı günkü köşesinde Yunus Nadi temelde “ikinci plana” atılmış Türk kadınının gerçekleştirilen inkılaplarla birlikte yeniden hak ettiği yere kavuştuğunu öne sürdüğü “Türk kadını cemiyette ve dünyada” başlıklı yazısında Halis’e ilişkin şunları yazdı: *“...Bizi bu mülahazalara sevk eden sebep dün Avrupa’dan avdet eden Dünya Güzeli Keriman Halis Hanımın orada Türk kadınının şanını yükselten muvaffakiyeti üzerine dahi hal ve tavırlarında belki daha ziyade tekâmül etmiş bir tabilikle aramıza karışmış olmasıdır... Zaten dünya güzeli seçilmesinin kuvvetli sebeplerinden biri de Türk kadınlığının onun şahsında dikkat olunan bu mümtaziyetleri olduğunu biliyoruz. Keriman Halis H. kendisine tevcih olunan unvana vatanda hak kazanabilecek binlerce ve binlerce hemşiresi bulunduğunu tekrar etmekte gayet ciddi ve samimidir. Zaten bu numunenin kıymetli milletimiz içinde onun emsalinin çok olduğuna kanaatimizdir”⁹².*

dünya birinciliğini tutmaktır”, Akşam, 3 Ağustos 1932, s.1.

90 Peyami Safa, “Dünya karşısında Türk kıızı”, Cumhuriyet, 3 Ağustos 1932, s.3.

91 “Dün gelen Dünya güzeli, İstanbul’da senelerden beri emsali görülmemiş büyük bir tezahüratla karşılandı”, Cumhuriyet, 1 Eylül 1929, s.1.

92 Yunus Nadi, “Türk Kadını cemiyette ve dünyada”, Cumhuriyet, 1 Eylül 1929, s.1-3.

Keriman Halis'i taşıyan otomobil Sirkeci'den geçerken, *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1929.

Halis'in birinciliği ve bunun basında büyük bir ilgi görmüş olması, hükümetin Türk kadınına kazandırmak istediği özgüvene önemli bir ölçüde hizmet etmişti. Basın bu konuda gereken "propagandayı" oldukça başarılı bir şekilde gerçekleştirmiş ve hükümet Türk kadınının Avrupalı kadınlardan geri olmadığını, onlar seviyesinde hatta onlardan daha güzel olduğuna yönelik söylemi karşılık bulmuştu. Elbette Cumhuriyet yeni bir ulus yaratma kaygısı çerçevesinde yeni bir kadın yaratmaya ve bunu Batılı modeli örnek alarak gerçekleştirmeye çalışıyordu. Dolayısıyla bu başarı salt Türk kadınının ne kadar güzel olduğunun ya da Türklerin Avrupalı medeni ülkeler seviyesinde olduğunun gösterilmesi ya da kanıtlanmasına ilişkin bir durum değildi. Halis'in birinciliğinin böylesine ses getirmesi ve basında yer bulması "Türk kadınının özgürlüğü" yönünde önemli bir adım olarak görülmesinden kaynaklanıyordu. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus da gerek basın gerekse hükümetin temelde amacının kadını sadece görsel bir malzeme ya da güzellik konusunda bir sembol olarak ön plana çıkarmak olmadığıdır. Hükümet, "güzel bir nesil yaratma" konusunda beden ve yüz güzelliğine önem veriyor; güçlü ve sağlıklı nesiller doğuracak, yetiştirecek kadınlar yaratmak arzusundaydı. Ancak bu sadece biçimsel bir yenilik olarak düşünülmemişti. Bu idealini gerçekleştirmeye çalışırken kadın çirkin ve güzel olarak sınıflandırılmıyordu. Güzelliği sağlıklı olmakla ilişkilendiriyor, bu tür yarışmalarla rekabet yaratıyor ve onları kendi kadın idealine yaklaştırmak istiyordu. Özellikle Mustafa Kemal kadın konusunda yaptığı konuşmalarda güzelliğin aynı zamanda

sağlıkla ilgili olduğuna vurgu yapıyor ve daha da önemli olanın kadının karakterini bulabilmesi olduğu dile getiriyor.

Kadının görsel olarak ön plana çıktığı bu süreç Avrupa basınında genel olarak oldukça olumlu karşılanmıştı. İngiliz *Times*'ın iddiasına göre Mustafa Kemal gerçekleştirdiği birçok reform konusunda eleştirilmişti, ancak kadınların gelişimine yönelik yaptıkları konusunda çok az muhalif ses duyulmuştu. Geleneksel anlayışın kadınların peçesiz dışarıya çıkmamaya yönelttiğini öne süren *Times*, çarşaf yerine daha Avrupalı kıyafetler giymeye özendirildiğinden söz edecekti. Ayrıca, Türk kadınının kendi ekonomik özgürlüğü konusunda önemli bir değişim sürecinden geçtiğini belirten *Times*, özellikle İstanbul'da Avrupa tarzı yaşamın hızla benimsenmekte olduğunu yazacaktı⁹³. Avrupa'daki basına göre ayrıca hükümetin reformların hiçbir şekilde yavaşlamamasına yönelik bir hassasiyeti vardı. Örneğin, *Guardian* Gazetesine göre "Türkiye'de yöneticiler sürekli olarak toplumu "geriye gitmeme" konusunda uyarma ihtiyacı hissediyor, kadınların hangi modern kıyafetleri giymesi konusunda bazı tavsiyelerde bulunuyordu. Hatta gazete bu noktada Kazım Paşa'nın kadın giyim kuşamı ve görüntüsü ile ilgili şu ilginç açıklamasına yer veriyordu: "Kısa saçlar kadınsı kapristen kaynaklanan bir manifesto değildir, fakat bir ilerleme göstergesidir. Uzun bir zaman önce erkekler uzun çoraplarından kurtuldular. Şimdi buna benzer bir adımı atma sırası kadındadır. Hiçbir şekilde durmamalı ve geriye gitmemelidir. Araların en geleneksel olanı dahi gelişim kanununa (*law of progress*) karşı durmamalıdır⁹⁴. Milletler Cemiyeti eğitim danışmanlarından Professor Adolphe Ferriere, *Times of India*'da yayınlanan "Kemal Paşa Türkiye için ne yapıyor" başlıklı makalesinde "kadının peçesinin kaldırılmasını Türkiye'nin en özgün yanı" olduğunu öne sürecekti⁹⁵. Cumhuriyetin onuncu yılına ilişkin yayınlanan bir yazısında Amerikan *Globe* Gazetesi "On yıllık kısacık bir zamanın Türk kadınının özgürlüğüne kavuşması, eğitim ve çalışma hayatında kendisine yer bulması için yeterli oldu" ifadelerine yer verecekti. Ayrıca *Globe*, Mustafa Kemal'in Türk kadını özgürleştirme yolunda oldukça sansasyonel reformlar gerçekleştirdiğini, geleneksel peçesini ve harem yaşamı anlayışını değiştirdiğini öne sürecekti. Mustafa Kemal'in kadınlara "yüzünüzü dünyaya gösterin ve dünyanın gözlerinin içine bakın" ifadesine yer veren *Globe* Türkiye'de şehirlerde yaşayan bir milyon kişinin peçesinin çıkardığını yazacaktı⁹⁶.

Irish Times Gazetesi'ne göre başarı Türk kadınının son yirmi yılda yaşadığı değişimlerin bir sonucuydu. "Türk Kadını" başlıklı yazısında Gazete bunu şu şekilde değerlendirecekti: Sadece yirmi yıl öncesine kadar Türk Kadını beş yüz yıl önce nasıl-

93 "The Woman of Turkey: Emancipation and Its Results", *The Times*, 6 June 1929, s.13

94 "Advice to Turkish Women: Utilitarian Case for Shingling", *The Manchester Guardian*, 14 August 1928, s.7.

95 "What Kemal Pasha is doing for Turkey: Emancipation of the Turkish Woman", *The Times of India*, 19 August 1929, s.8.

96 "Turkish Woman Find Freedom in New Life: Have settled down after adjustment Period of Emancipation", *The Globe*, 30 October 1933, s.14

sa öyleydi. Çocukluk yıllarını eğitimsiz (ya da çok az eğitim alarak) geçiriyordu. Yalnızca bir başka kadının, kardeşi ya da babasının yanında başını açabiliyordu. On beş ya da on altı yaşlarında daha önce hiç görmediği bir erkekle evlendiriliyordu ve eşi onu çok basit formalitelerle boşayabiliyordu. Bugün Türk Kadını çok daha farklı bir kişidir. Bundan birkaç yıl öncesinde Türk Kadını dünya güzeli seçilmiş ve çifte onur yaşamıştır. Tüm muhalefete rağmen Türk kadınının bu başarısı değiştiğinin en önemli göstergesidir. Bugün, Türk kadını Batılı kıyafetler giyiyor, erkeklerle eşit koşullarda üniversitelere kabul ediliyor, belediye seçimlerinde oy kullanabiliyor ve yakın gelecekte milletvekili seçimlerinde de oy kullanabilir bir hale gelmesi bekleniyor⁹⁷.

Ancak *Guardian*, 1933'te Türkiye'de kadın konusunda radikal değişimleri yaşıyor olmasını kabul etmekle birlikte kadının görsel olarak kendisini ortaya koyması ve toplum içerisinde görünür olması konusunda hala "erkek bakış açısından kaynaklanan" ciddi sıkıntılar olduğunu öne süren bir yazı yayınlıyacaktı. 2 Eylül'de yayınlanan "Harem Kadını: Eski ve Yeni Türkiye" başlıklı yazıda Türkiye'deki modernleşme çabalarını gözlemleyen bir yazarın kaleme aldıkları üzerinden bunu ortaya koymaya çalışıyordu: "Eşin ne kadar sıklıkla dışarıya çıkıyor Ahmet? Yılda en fazla iki ya da üç kez çıkar. Fakat sürekli olarak evde oturmasının onun için iyi olmadığı, havaya ve mekân değişikliğine ihtiyacı olduğunu bilmiyor musun? Sonuçta başında peçesi var değil mi? Bu yeterli değildir. Ona güvenemem. Ayrıca eşimin sürekli olarak etrafta dolaşıyor olduğuna yönelik sözler benim onurumu kırar. Ancak İngiliz kadınları sürekli olarak dışarıya çıkar. Onlar farklıdır. Siz bizimkileri bilmezsiniz. Biz, bizimkileri gözümüzün önünden ayıramayız. Ayrıca kadın konusuna gelince bir birbirimize güvenemeyiz. Bu nedenle mi evinizin her tarafı sanki kale gibidir, hiç pencere yok. Bu eşinizi güvende tutmak için mi? Elbette"⁹⁸. Benzer bir şekilde *Times* Gazetesi'nin iddiasına göre de bilhassa köylerde yaşayan Türk kadını hala esaret altındaydı ve şehirlerde yaşayan kadınların sahip olmaya başladığı birçok haktan mahrumdu⁹⁹. Bilhassa *Guardian*'da geçen ifadeler ve yabancı bir gözlemcinin Anadolu'dan "geleneksel bir Türk erkeği" ile yapmış olduğu bu "küçük sohbet" genellenmemelidir. Ancak Avrupa basınındaki Türk kadınına yönelik "harem kadını" algısının önemli ölçüde devam ettirilmek istendiğinin ve buna yönelik "bazı önyargılı" kanıtlar bulunmak istendiğinin bir göstergesi olarak gösterilebilir. Elbette bu yazılanlar içinde doğruluklar olduğunu da kabul ederek. Örneğin, *Times* Gazetesi'nin Anadolu'da yaşayan kadınların şehirdekilere oranla kendilerine tanınan birçok haktan haberdar olmadığı ve erkeğin egemenliğinden çıkma konusunda ciddi sıkıntılar yaşadığı tespiti oldukça yerinde bir tespitti.

97 "Women in Turkey", *The Irish Times*, 15 November 1932, s.6

98 "The Harem Woman: The Old and New Turkey", *The Manchester Guardian*, 2 September 1933, s.8.

99 "The Woman of Turkey: Emancipation and Its Results", *The Times*, 6 June 1929, s.13

4-Kadınların Siyasal Haklar Elde Etmesi ve Basın

Kadınların erkeklerle eşit seviyeye taşınması konusunda şüphesiz en önemli konu kadınların siyasal hayatta erkeklerle aynı haklara sahip olmasıydı. Milli Mücadele sırasında erkeğin yanında yer alan kadınlar, savaş sonrasında kadın hakları konusunda taleplerde bulunmaya başlamıştı. Nezihe Muhiddin'in girişimleriyle bu konuda örgütlenen kadınlar 15 Haziran 1923'te Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmuştu¹⁰⁰. Ancak bu konuda hükümetten izin alınmayınca 7 Şubat 1924'te bu kez Kadınlar Birliği kurulmuştu¹⁰¹. Gerek bu birlik gerekse çalışma hayatındaki kadınlar siyasal haklar konusunda zaman zaman taleplerde bulunuyordu. Örneğin sürekli olarak yaptığı konuşmalarda "kadının özgürleştirilmesinin Türkiye'nin gelişiminin bir parçası olduğunu savunan" Halide Edip kadınlara oy kullanma hakkı verilmesi gerektiğini sıklıkla dile getiriyor bu konuda uluslar arası basına demeçler veriyordu¹⁰². Kadınlar Birliği'nin 1929 yılından itibaren gerçekleştirmiş olduğu yoğun girişimler neticesinde nihayet 3 Nisan 1930'da kabul edilen 1580 numaralı "Belediye Kanunu"¹⁰³ ile kadınlar, belediye seçimlerine katılma hakkını elde ettiler. Bu kadınların elde etmiş olduğu ilk siyasal haktı. İstanbul'daki kadın hareketine önemli bir ilham kaynağı olan ve bu konuda önemli girişimlerde bulunan Afet İnan aynı gün Cumhuriyet Halk Fırkası'na ilk kadın aza olarak kaydoldu¹⁰⁴. İnan ayrıca Türk Ocağı'nda Atatürk'ün de katılımıyla kadınların intihap haklarına ilişkin bir de konferans organize etti¹⁰⁵ ve burada yaptığı konuşmada bunun önemini şu şekilde ortaya koydu.

"...Hakikaten müşterek fikirlerin yardımı olmaksızın, dünyada hiçbir seçim mümkün olamaz. Bir de seçim, müşterek arzunun icrasını, bir yahut birçok mümessillere nakletmek imkânına dayanır. Yani esas olarak, seçilen seçen adın hareket ettiğini dikkate almalıdır. Bundan başka, seçim ekseriyet prensibine inanmayı ister. Ekseriyet prensibi, daha kuvvetli bir grubun daha az kuvvetli bir gruba karşı arzusunu tatbik etmek hakkına malik olmasını ister. Bu prensip,

100 Nezihe Muhiddin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaprak Zihnioğlu, Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Fırkası, Kadın Birliği, Metin Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2016; Hadiye Yılmaz, "1923 yılı Mizah Basımında Kadınların Seçme-Seçilme Hakkı ve Kadınlar Halk Fırkası", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.59, Güz 2016, s.263-296; Meral Balcı, Mervener Tuzak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi", Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi, 1/2017, ss.43-51.

101 Nezihe Muhiddin 1927 yılına kadar bu derneğin başında kalmış, bu süreçte oldukça aktif ve muhalif bir tutum benimsemiş ancak sonrasında görevden ayrılmıştı. Yerine geçen Latife Bekir Hanım idaresinde dernek daha ılımlı ve uyumlu bir politika benimsemişti.

102 "Women's influence in Politics", The Christian Science Monitor, 14 September 1928, s.1

103 T.C. Resmî Gazete, 14.04.1930, S.1471.

104 "Afet Hanım Cumhuriyet halk fırkasına kaydedildi", Akşam, 4 Nisan 1930.

105 Afet İnan'ın Türkiye'de kadın haklarının kazanılmasına yönelik yaptığı katkılar konusunda ayrıntılı ve güncel bir değerlendirme için bkz. İsmail Uzun, "Kadın Haklarının Kazanılmasında Bir Cumhuriyet Kadını: Afet İnan(1908-1985)", Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 2017, Sayfa 73-85.

seçim meselesinde, başlıca münakaşa zeminini teşkil etmektedir. Bu prensibe göre en büyük kuvvet, en büyük cebir kuvvetinden başka bir mana ifade etmiyor, diyenler ve bu manada eşitsizlik görenler vardır. Seçimde adalet ve eşitliği sağlamak için düşünülen ve bazı memleketlerde tatbik olunan çare, nispi temsil usulüdür”¹⁰⁶

“Kadınlar bugün miting yapıyor”, *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1930.

Ertesi gün gelişmeler, Türk basınının ilgi odağındaydı. *Vakit*, Nisan 1930’da bir anket yapmış ve çeşitli kişilere; “kadınların belediye işlerinde söz sahibi olmaları, bu mümkün olunca yapılmasını düşündükleri işler, hâkimlikleri, mebuslukları hakkındaki fikirleri nelerdir?”¹⁰⁷ türünden sorular yöneltilmişti. 3 Nisan’da Akşam Gazetesi’nin haberine göre Kadınlar Birliği üyesi birçok kadın halk fırkasına girmek için müracaatta bulunmuştu. Kadınlar birliğinin bütün azası fırkaya kaydedilecek ve şimdiye kadar içtimai sahada çalışan kadınların siyasi sahada da faaliyet göstermeye başlayacağını yazacaktı¹⁰⁸.

106 *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1930.

107 “Belediyecilik, Hâkimlik, Mebusluk Bahsinde Kadınlar”, *Vakit*, 2 Nisan 1930 Çarşamba, s.1.

108 “Kadınlar halk fırkasına giriyor”, *Akşam*, 3 Nisan 1930, s.3. Kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı verildiği bu süreçte Türk kamuoyunda kadınlara ilişkin tartışmaları ele alan bir çalışma için

Kadınlara bu hakkın verilmesinden kısa bir süre sonra 11 Nisan'da ilk defa kadınlar bir miting organize etti¹⁰⁹. Ancak bu mitingin istenilen başarıyı yakaladığını söylemek oldukça güç; mitinge sadece 35 kadın katılmıştı; geriye kalanların tamamı erkekti.¹¹⁰ Peki, kadınların kendi sahip oldukları bu önemli hakka ilişkin bir mitinge katılmayı "tercih etmemesi" nasıl değerlendirilmelidir? Özellikle 1929 yılında düzenlenen güzellik yarışması sonrasında kadının görsel olarak çok daha öne plana çıkmaya başlaması muhafazakâr kesimde ciddi bir rahatsızlık yaratmıştı. Dolayısıyla kadınların sahip oldukları bir hakkı kutlama konusunda çekimser bir tutum benimsemesi henüz erkek egemenliğinin kırılması konusunda az bir mesafe kaydedildiğinin bir göstergesi olabileceği gibi kadınların görünür olmayı henüz tam olarak kabullenemedikleri şeklinde de yorumlanabilir. Ayrıca bu durum devlet eliyle yürütülmeye çalışılan (belki zorunda kalınan demek daha doğru olacaktır) kadın modernleşmesi girişimlerinin yeterince olgunlaşmadığının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

Siyasal haklar konusunda ikinci önemli gelişme, 26 Ekim 1933'te çıkarılan köy kanunu ile kadınlara muhtar seçilme hakkı verilmesiydi. 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20. ve 30. maddelerinin değiştirilmesine dair kanun mecliste kabul edilmiştir¹¹¹. Yapılan değişikliklerle kadınlar muhtar seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır¹¹². Kadınların 1933 yılından itibaren köy idaresinde yasal hak elde etmesi ülkede genel olarak olumlu tepkiyle karşılanmıştır. Örneğin Akşam Gazetesi'nde konu hakkında şöyle bir habere yer verilmişti: "Köy Kanununun 30. Maddesinin değiştirilmesi hakkında hükümet meclise bir layiha vermiştir. Bu layiha mucibince köylerde köy derneği, bir köy muhtarı, bir de ihtiyar meclisi bulunacaktır. Köy meclisi intihap hakkına malik kadın ve erkek köylülerden mürekkep olacaktır. Kadınlar muhtar ve ihtiyar meclisi azası olabileceklerdir."¹¹³ Yine diğer bir gazete haberi de şu şekildeydi. "Nakiye Hanım'ın teşekkür mektubu": "Köylü kadınına yeni verilen haklar dolayısıyla Nakiye Hanım Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul merkezine tahriri bir teşekkürname göndermiştir. Nakiye Hanım bu teşekkürnamesinde şehir kadınlarına evvelce verilmiş olan intihap hakkının bu defa köy kadınlarına da verilmesinden mütevellit memnuniyeti ve Türk kadınının minnet ve şükranı sonsuz olduğunu bildirmektedir"¹¹⁴.

bkz. Ahmet Yılmaz, 1930-Belediye Seçimleri Sürecinde Kamuoyun'da "Kadın"a Yönelik Söylemler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt X, Sayı 22, 2011, ss.141-164.

109 "Kadınlar bugün miting yapıyor", Cumhuriyet, 11 Nisan 1930.

110 "Kadınlar mitingi", Cumhuriyet, 12 Nisan 1930; "35 Women Attend Turk's Mass Meeting", The Christian Science Monitor, 15 April 1930, s.1

111 Bu konuda bkz. Günver Güneş, "Türk Kadının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme ve Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım)", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Vol. IX/20-21, 2010, ss.171-190.

112 TBMM ZC. D.4,C.17, İ.2,76.İnikat, 26.10.1933,s.50.

113 "Köy Kanunu- Kadınlar Muhtar ve Heyet-i İhtiyariye Azası Olabileceklerdir", Akşam, 26 Teşrin-i Evvel 1933,s.2.

114 "Nakiye hanımın teşekkür mektubu ", Akşam, 28 Teşrinievvel 1933, s.2.

Kadınların Köy Kanunu ile yasal haklar elde etmesi, kadınların mebusluk meselesinin gündeme gelmesine sebep oldu. Kanunun kabul edilmesinin hemen ardından konu gazeteler tarafından kamuoyuna taşınmıştır. Recep Peker'in konu hakkındaki görüşlerini içeren konuşması Akşam Gazetesi tarafından yayınlanmıştır: "İnkılâba girdiğimiz günden beri Türk kadını bir defa erkekler de dahil olduğu halde bütün Türk vatandaşları arasında müsavi, şerefli vatandaşlık hakkını almıştır. Türk kadınının içtimai, idari, aileye ait medeni hukuka iştirak hakkını bundan evvelki kanunlarla tanıtmış bulunuyoruz. Ancak mebus olmak ve mebus intihap etmek hakkı noktasından biraz geri kalmış oluyor. Tabii bu da büyük millet meclisinin ve onun çalışmasına yardımcı olan mekanizmaların zamanında yapacağı tetkiklerden sonra varılacak netice ve karara tabi olacaktır. Yalnız onun zaman ve derecesini tensip ve tespit için vazii kanunun koyacağı hükümleri beklemek lazımdır."¹¹⁵

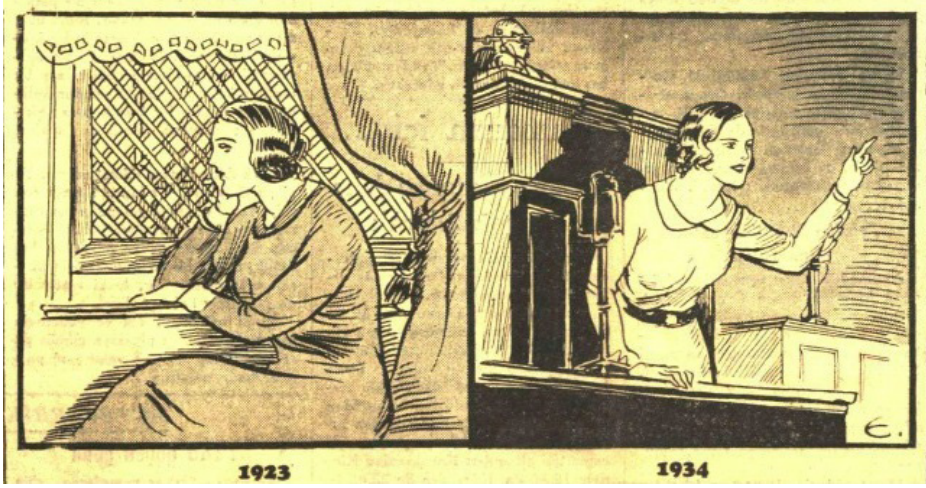
Siyasal haklar konusunda kadınların en son ve en önemli kazanımı milletvekili seçme ve seçilme hakkıydı. Bu değişiklik 1934 yılının son haftasında gerçekleştirilen bir dizi radikal değişikliklerle birlikte geldi. Aralık ayı başında mecliste alınan kararlar kişilerin sade isimleriyle anılması kararı alınırken buna karşın Bey, Ağa, Hacı, Hafız, Paşa, Hanım gibi unvanların kullanılması yasaklandı ve kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olması konusunda en son aşama olan milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmesine karar verildi¹¹⁶. İsmet İnönü ve 191 arkadaşı Meclise, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddeleri ile İntihabı Mebusan Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve bu kanuna bir madde eklenmesi hakkında kanun teklifinde bulunmuşlardı. Teklif mecliste kabul edilmişti. Nihayetinde Türk kadınları mebus seçme ve seçilme hakkını elde ettiler. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddeleri şu şekilde değişmiştir: Madde 10-Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir. Madde 11-Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.¹¹⁷ İntihabı Mebusan Kanunu'nun 5,11,16,23,58. maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki (Zükûr) kaydı kaldırılarak yerine kadın, erkek konulmuştur. Böylece Türk kadını siyasal hayata katılım imkânını bulmuştur. 8 Şubat 1935'te yapılan seçimlerle birlikte 17 kadın milletvekili seçilecek böylece 1934'teki seçme seçilme hakkını elde etmiş olan kadınlar bu hakkı fiili olarak kullanmaya başlayacaktı¹¹⁸.

115 "Kadınlar ve Mebusluk- Recep Bey Mecliste irat ettiği nutukta:"Onun da zamanı gelecek" diyor", Akşam, 27 Teşrinievvel 1933, s.2.

116 Türk kadınına meb'us seçme ve seçilme hakkının verilmesi, Fırkanın Meclis Grup[b]unda kabul edildi", 5 Aralık 1934, Cumhuriyet, s.1

117 TBMM. ZC.,D.4.İ.4, C.25,5.12.1934 Çarşamba, On İkinci İnikat, s.85.

118 "Yeni Savlavlar dün seçildi, Mebusların 17'si bayan 13 müstakil Saylavlığa kimler intihab edildi", Zaman, 9 Şubat 1935.

Cumhuriyet, 6 Aralık 1934.

Kadınların erkeklerle artık en önemli konuda da eşit bir hale geldiğinin bir göstergesi olan bu gelişme Türk basınında oldukça önemli bir yer tuttu. *Cumhuriyet* gazetesi “Türk kadını hakların en büyüğünü aldı” başlıklı haberinde kadınların mebus seçme ve seçilme hakkının mecliste alkışlar arasında kabul edildiğini yazdı¹¹⁹. “Türk kadınına verilen seçme ve seçilme hakkı” başlıklı yazısında Ahmet Ağaoğlu bu gelişmeyi köşesinde şu şekilde değerlendirmişti: “...Bu gidişle az bir zaman içinde Türk kadını vekil, vali vesaire gibi yüksek idari mevkilerinde de göreceğiz. Bundan yirmi sene evvel kimin hatır ve hayaline böyle bir şey gelirdi? Zaten Türkün aile ve kadına karşı haysiyet ve namı pek fena idi. Öz Türk ailesinin içyüzünden ve anne ile zevcenin aile arasındaki kuvvetli mevkiinden haberi olmayan ecnebler sarayın, derme çatma paşaların haremlerine bakarak Türkü bir şehvet ve nefsanîyet timsali ve Türk kadını da böyle bir erkeğin keyif ve heveslerine tabii bir mahlûk gibi telakki ederlerdi....”. Ancak Ağaoğlu bu hakkın verilmesinden ziyade esas olanın bunu kullanmak görüşündeydi. Bunu şu şekilde dile getirecekti: “*Şimdi mesele şudur: Türk kadını kendisine verilen hukuktan istifade edebilecek mi? Zira hukuk sahibi olmak başka bir şeydir, onu kullanabilmek başka bir şeydir. Şahsen ben Türk kadınına inanıyorum, onun asırlardan beri kalbinde biriktirdiği yüksek haysiyete, insanı duygulara pek güveniyorum ve bu hassasiyet ve duyguların yarınki Türk cemaatinin kuruluşunda manevi bir çimento olacağı inancındayım. Türk kadınının, verilen hukuku kullanmasına gelince; behemehâl erkekten iyi kullanacağına kaniim!*”¹²⁰.

119 “Türk kadını hakların en büyüğünü aldı” *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1934, s.1.

120 Ağaoğlu Ahmet, “Türk kadınına verilen seçme ve seçilme hakkı”, *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1934, s.3

Örneğin, 9 Aralık 1934 tarihinde Son Posta Gazetesi “Kadınlığın Yeni Kazancı” başlıklı makalesinde bu konuyu şu şekilde değerlendirmişti: “Erkekle kadın, birkaç yıldır el ele, omuz omuza, birbirlerine destek olarak, birbirlerinden hız alarak yürüyorlar. Şimdi yeni Saylav seçimlerinde de yer alacaklarına göre erkek arkadaşlarından siyasal varlık bakımından da ayırt edilemeyecekler demektir. Kadın için Avrupa ülkelerinde erkeğin yarısıdır, derler. Ancak bu söz ağızda kalır. İş üzerinde kendini göstermez. Kadın Avrupa’da birkaç ülkeyi dışarıda bırakırsak, erkeğin olsa olsa dörtte biridir. Bizde ise bugünkü türesiyle kadın, erkeği bütünleştiriyor. Kadının girmediği yer kalmadı. Yarın, onları Ulusal Kurultayda da göreceğiz... Kadın, her yerde, seçilmesini sever. Onu seçmeyenlere gücendir. Ondan dolayı kendi seçerken de titiz olacağı gibi seçeceğini de gelişigüzel seçmeyecektir. Ancak onlar da inansınlar, bilsinler ki kendilerini en büyük ulus (millet) işlerine karıştırırken gönüllerimizdeki yerinden çıkarmağı düşünmedik. Kadın, evinde yine kadın olarak, beşiğinin başında yine ana olarak kalacaktır. Çünkü kadının en değerli varlığı, kocasının arkadaşı çocukların anası oluşundadır!”¹²¹. Yine aynı gazete “Türk kadını Türk erkeğinden farksız”, başlıklı bir başka yazısında şöyle yazacaktı:

“Türk kadınlarına mebus seçmek ve mebus seçilmek hakkı verildi. Fransız muharrirlerinden Vautelia kulakları çınlasın! İki üç yıl kadar oluyor. Türk kadınına belediye azası seçmek ve seçilmek hakkının verildiği zaman işitmiş, yanlış anlamış. Türk kadınının belediye değil mebus seçimi işinde rol oynayamayacaklarını sanarak, Fransada el’an halledilemeyen b mesele münasebetiyle: İngiliz kadınları, Alman kadınları, Amerikan kadınları, Türk kadınları bizi geçtiler, diyordu. Fransız yazıcısının iki üç yıllık bir aldanışı var; söylediği geçiş yeni tahakkuk etmiştir. Fransa’da ise mesele, üzerinde muhtelif münakaşalar doğurarak, el’an sürüp gitmektedir. Kadınlara mebus seçiminde hak verelim mi vermeyelim mi... Her ne ise Fransızlar kendi münakaşalarına bırakalım, bizim için şimdi yapılacak birinci şey kadınlarımızı tebrik etmek, ikinci şey de, bu kazancı bir durak sayıp siyasal hayata yavaş yavaş ve ihtiyatla canlılık vermeye çalışmaktır”¹²².

7 Aralık’ta “Bugün Kadınların Mitingi Var” başlıklı yazısında Son Posta şehir meclisi kadın üyeleri, Türk Kadın Birliği üyeleri, İstanbul’da bulunan yardım cemiyetlerinin kadın temsilcileri ve her meslek adına bir kadın temsilcinin katkılarıyla büyük bir miting düzenlendiğinden ve oluşturmuş olduğu on kişilik bir heyetle ziyaret ettiğinden söz ediyordu¹²³. Ertesi günkü yazısında ise Son Posta “İstanbul müstesna bir gün yaşadı” başlığıyla Türk kadınına verilen seçme ve seçilme hakkının İstanbul kadınlığı tarafından muazzam bir tezahurat ile kutlandığını yazacaktı¹²⁴.

121 “Kadınlığın Yeni Kazancı”, Son Posta, 9 Birinci Kanun 1934, s.1

122 ““Türk kadını Türk erkeğinden farksız”, Son Posta, 9 Birinci Kanun 1934, s.3.

123 “Bugün Kadınların Mitingi Var”, Son Posta, 7 Birinci Kanun 1934, s.1-7.

124 “İstanbul müstesna bir bayram günü yaşadı”, Son Posta, 7 Birinci Kanun 1934, s.1-8.

Kadınların siyasal haklar elde etme süreci genel olarak Avrupa ve dünya basınında da geniş yer bulmuş ve bu gelişme “tam özgürleşme” (*complete emancipation*) olarak görülmüştü¹²⁵. Özellikle milletvekili seçme ve seçilme hakkı bu gazeteler tarafından “Mustafa Kemal’in Türkiye’yi modernleştirme ve kadın ile erkeği eşit bir noktaya getirme konusundaki kararlılığının bir göstergesi olarak değerlendiriyor şu başlıklara sütunlarında yer veriyordu: “Modernleşme hamleleri devam ediyor”, “kadınların erkeklerle tam eşitliği”, “Türk milletinin Avrupalılaşması”. Gelişmeyi yeni bir özgürlük olarak değerlendiren *Palestine Post* Gazetesine göre “Türkiye’nin modernleşme yarışındaki temposuna yetişmek her geçen gün çok daha zor bir hal alıyordu¹²⁶. *Times of India* gazetesine göre Modern Türkiye, kadın ve erkeği aynı seviyeye getirerek bir Avrupa devleti olduğunu göstermeyi amaçlıyordu¹²⁷. “Gazi’nin çarpıcı reformları” başlıklı yazısında *Observer* bu değişikliğin Mustafa Kemal’in en başından beridir, kadın ve erkeği eşit görme düşüncesinin bir parçası olduğunu dile getirecekti. Gazete ayrıca söz konusu değişikliğin oldukça sürpriz bir şekilde gerçekleştirildiğini, bunun temel nedenlerinden birinin ertesi yıl İstanbul’da (Berlin’de gerçekleştirilecekti) gerçekleştirilmesi planlanan Uluslar arası Kadın Kongresine yönelik bir hazırlık olabileceğine dikkat çekecekti¹²⁸. “Yeni Türkiye” başlıklı yazısında Yunan I Proia gazetesine göre kadının kendi ayakları üzerinde durmasına yardımcı olan oldukça önemli bir gelişme olarak değerlendirecekti. Kadının gelişmesine yönelik reformların bir devamı olarak görülyordu. Kendi kaderinin mimarı, bağımsızlığı yolunda oldukça önemli bir adım olarak değerlendirecekti. Türkiye’nin temelde amacı Türk halkının Avrupalılaştırmak ve modernleştirmektir¹²⁹. Bunun yanında Herbert F. L. Allen *Christian Science Monitor* gazetesini için kaleme aldığı “Turks Open Parliament to Women” başlıklı yazısında bu gelişmeyi Türkiye’deki feminist hareketin yeni bir zaferi olarak değerlendirecekti. Yazısında Türkiye’de feminizmin giderek güç kazandığına dikkat çeken Allen, Türkiye’yi yöneten liderlerin kadına siyasal haklar vermenin barışın güvencesi olarak değerlendiriliyor olmasının önemli bir anlayış olduğunu dile getirecekti¹³⁰. İngiliz *Guardian*, “The Free Women of Turkey: Kemal Pasha’s Achievement” başlıklı yazısında İstanbul’a seyahat eden bir yazarın gözlemlerini şu şekilde aktaracaktı: “...Bir zamanlar İstanbul’da gizlice tamamen örtünmüş giysileriyle arka sokaklardan gizlice yürümek durumunda kalan kadın figürlerine rastlamak mümkündü. Oysa şimdilerde her yerde akıllı, terzi tarafından dikilmiş çağdaş kıyafetleri taşıyan, kloş şapka (çan biçiminde) takan, kısa ve alagarson saçlı ve genel olarak giyim

125 “Turkish Woman take new step forward”, *The Christian Science Monitor*, 25 November 1929, s.1; *Turkish Progress: Turkish Women to have vote*, *The Irish Times*, 16 September 1930, s.6.

126 “Still more reforms for Turkey”, *The Palestine Post*, 6 December 1934; “Woman’s Day” in Turkey: *The New Freedom*, 20 December 1934, s.8.

127 “Modern Turkey: Impressions of a visit to Ankara”, *The Times of India*, 18 December 1934, s.8

128 “Turkish Women to have vote”, *The Observer*, 23 December 1934, s.6

129 “H metarrithmistiki kinisi en Tourkia”, *Proia*, 15 Dekemvriou 1934

130 “Turks Open Parliament to Women: Feminist Movement Wins New Strength and Adds to Move for Peace Woman’s Value for Peace”, *The Christian Science Monitor*, 28 May 1930.

kuşamlarıyla Batılı kardeşlerini hiç de aratmayan kadınlara rastlıyoruz. Böylesine kadınların varlığı Türkiye’de yeni bir dönemin başladığının bir ifadesi olarak değerlendirilmek mümkündür. Artık Türk kadını ürkek bir varlık ya da despotik ve baskıcı sahibinin cismani bakışlarından af dileyen bir tavırla geride duran birisi değil. Şimdi onlarla birlikte yan yana yürüyorlar, çevik ve atikler; özgürlüklerinin ve yeni edinmiş oldukları eşitliğin tadını çıkarıyorlar”¹³¹. *The Irish Times*, “Women in Turkey” başlıklı yazısında şöyle değerlendirecekti.

“Yirmi yıldan kısa bir süre öncesinde Türk kadını 500 yıl öncesindeki halindeki gibiydi. Bu kadın çocukluk yıllarını çok az ya da hiçbir eğitim almadan geçirirdi. Peçesini yalnızca başka bir kadının, kardeşi ya da babasının önünde açardı. 15-16 yaşlarında daha önce hiç görmediği bir erkekle evlendirilirdi ve erkeği onu çok basit bir formalitenin ardından boşayabilirdi. Bugün Türk kadını oldukça farklıdır. Sadece birkaç ay önce bir Türk kadını “Dünya Kraliçesi” seçildi. Bugün kadınlar batılı kıyafetler giyiyorlar, erkeklerle birlikte üniversiteye girebiliyorlar, belediye seçimlerinde oy kullanabiliyorlar ve yakın bir zaman içerisinde parlamentoda da oy kullanabilecekler”¹³².

Sonuç

1923-1938 yılları arasında Cumhuriyet, modernleşme kaygılarından ötürü yeni bir ulus inşa etmek istemiş, bu çerçevede yeni bir birey yaratma çabası içerisine girmişti. “Yeni kadın” yaratma çabası bu projenin en önemli ayaklarından birisini oluşturuyordu. Atatürk, modern bir ülkenin inşasında kadın-erkek ilişkilerinde radikal bir takım değişiklikler yapılması gerektiğine inanmıştı. Türk Devrimi ile birlikte Türk kadını, siyasal ve toplumsal hayatta daha görünür bir hale gelmeye başlamış, özellikle 1926 yılında Medeni Kanunun kabulüyle başlayan radikal dönüşüm süreci 1934 yılında milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmesiyle birlikte zirveye ulaşmıştı. Bu süreçte söz konusu bu radikal değişiklikler konusunda kamuoyunun ikna edilmesinde Türk basını oldukça önemli bir rol üstlendi. Türk basını, ülkede kadınların geçirdiği bu değişim sürecini oldukça yakından takip etti, kadın hayatındaki ilerlemeler gazetelerde sıklıkla yer verdi. Kadının siyasal hak edinimi, çalışma hayatına katılması, görsel olarak ön plana çıkması, kadın erkek ilişkileri, feminist faaliyetler konusunda teşvik edici haberler yapılarak bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı. Bu amaçla Gazeteler, kadınlarla ilgili anketler yaptı, kadınların çalışma hayatındaki başarıları ve “ilklerini” ön plana çıkarmaya çalıştı; erkeklere atfedilen işlerde kadınların da başarılı olabileceği gösterilmeye çalışıldı. Kadının görsel olarak kendisini ifade etmesine yardımcı olabilmek amacıyla Türk kadını, Avrupa tarzında kıyafetlerle gazetelerde sıklıkla yer bulmuş, düzenlenen güzellik yarışmalarıyla güzel görünme konusunda özendirilmişti. Gazetelerde yer alan haberler sıklıkla Türk kadını, Avrupalı kadınlardan daha güzel olduğuna inandırılmaya çalışıldı.

131 “The Free Women of Turkey: Kemal Pasha’s Achievement”, *The Guardian*, 27 June 1930, s.8.

132 “Women in Turkey”, *The Irish Times*, 15 November 1932, s.6.

Elbette böylesine radikal değişikliklerin toplumun tüm kesimlerince ivedilikle kabul edilmesi beklenemezdi. Nitekim bu süreçte söz konusu bu değişikliklerin kadınlar ve erkekler nezdinde benimsenmesinde zorluklar ve “yanlış anlaşılmalara” yaşanmıştı. Hatta kadınlara verilen siyasal haklar başta olmak üzere kadının toplumsal hayatta daha görünür bir hale gelmesi yönündeki girişimler geniş kitlelerce destek görmediğini dahi öne sürülebilir. 1930 yılında kadınlara ilk kez siyasal haklar verildiği süreçte gerçekleştirilen kadınlar mitingine sadece 35 kadının katılması, katılımcıların neredeyse tamamının erkek olması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Dahası Türkiye’de feminist hareketin öncülerinden Nezihe Muhittin’in kendi kurduğu Kadınlar Birliği derneğinden 1927 yılında istifa etmek durumunda kalması, Kadınlar Birliği’nin 1935’te kendisini feshetmesi, ya da etmek zorunda kalması “kamuoyunda hak talep etmeye çalışan” kadına yönelik hala önemli bir direniş olduğunun göstergesi olarak kabul edilmelidir. Evet, Türk kadınına bir takım haklar verilmişti, ancak bu hakları veren erkeğin uygulama konusunda alışılmışın dışındaki kalıplara çıkmakta zorlanmıştı. Kadının bu süreçte görsel olarak ön plana çıkması ve çeşitli meslek dallarında çalışmaya başlaması erkekler nezdinde “kadınların ev içi rollerini yerine getiremeyeceğine yönelik” ve özellikle muhafazakâr kesimde “ahlaki” bazı endişelere yol açmıştı. Ayrıca toplumun bazı kesimlerinde kadının çalışma hayatında mesleki bilgi ve beceriden yoksun olduğuna dair yerleşmiş genel bir kanı da bulunmaktaydı. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen Cumhuriyetin kadınları siyasal, toplumsal ve kültürel olarak ön plana çıkarma girişimlerinde oldukça yoğun bir çaba içerisine girdiğini ve bu konuda en azından bir algı değişikliği yaratılması konusunda basının önemli bir başarı sağladığını ifade edebiliriz.

Bu süreçte Türk kadınına yönelik gelişmeler Avrupa ve dünya basınının da gündemine gelmiş bilhassa Avrupa basınında her ne kadar yeterli bulunmasa da modernleşme ve devrimlerin yerleşmesi konusunda oldukça önemli gelişmeler olarak görülmüştür. Özellikle Avrupa’daki bazı gazeteler Atatürk’ü gerçekleştirdiği birçok reform konusunda eleştirel bir tutum benimsemişse de kadınların gelişimine yönelik yapılanlar konusunda çok az muhalif ses duyulmuştu. Dış basın, Kadının statüsünün erkekle eşit seviyeye getirilmesini Cumhuriyet’in yaptığı en radikal ve olumlu gelişme olarak değerlendirmiş sıklıkla Türk kadınına yönelik gelişmelere yer verilmiştir. Her ne kadar kadınların toplum içerisindeki rollerinin oldukça sınırlı kaldığı, özellikle de çalışma hayatında kadınların yeterince yer bulamadığına yönelik eleştiriler yöneltilmiş olsa da genel olarak kadınların kariyer elde etmelerinin cesaretlendirilmesi oldukça olumlu bulunmuştu.

Kaynakça

Arşivler

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: II, Cilt:20

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: II, Cilt:22

Gazete ve Dergiler

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Vakit

Ulus

Son Posta

Resimli Ay

Sebilürreşad

Current History

The Globe

The Guardian

The Times

The Irish Times

The Christian Science Monitor

South China Morning Post

The Times of India

The Palestinian Post

Rizospastis

Proia

Skrip

Kitap ve Makaleler

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1952). Cilt II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını.
Balcı Meral, Tuzak Mervenur (2017), "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin
Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi", Marmara Üniversitesi
Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi, ss.43-51.

Büyüktanır Tahir (2002). "Türk Medeni Kanunu (Değişiklikler ve Yeni Düzenlemelere
İlişkin Açıklamalar)", Ankara Barosu Dergisi, S.2, s. 55-109.

Çakır, Serpil (2011). Osmanlı Son Döneminde Kadın Hareketi, İkinci Baskı, İstanbul:
Metis Yayınları.

Güçlü Erdinç, Tunç Sami, "Osmanlı Basın Hayatında Kadınlar Dünyası Dergisi",
Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(2), 155-176.

- İnan, Afet (1998). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan Afet (1930), *Medeni Bilgiler, Atatürk'ün El Yazıları*.
- İnan Afet (1983), M. K. Karşlıbad Hatıraları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İçli, Tülin (1998). *Cumhuriyet Döneminde Kadının Konumu*”, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı, Ankara
- Karpat H. Kemal (2016), *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, Timaş Yay. İstanbul.
- Kurnaz, Şefika (1991). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Mazıcı Nurşen (1996), “1930’a kadar basının durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Atatürk Yolu*, V/18, 1996, ss.131-154.
- Nuri, Celal (1913). *Kadınlarımız*, İstanbul: Matbaa-i İctihad,
- Ortaylı, İlber (2000). *Osmanlı Toplumunda Aile*, 3.Baskı, İstanbul: Pan Yayıncılık,
- Toprak, Zafer (2017). *Türkiye’de Yeni Hayat İnkılap ve Travma*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Zafer (2014). *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sancar, Serpil (2014). *Türk Modernleşmesi’nin Cinsiyeti-Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2002). *Türkiye Diyanet Vakfı Yay.*, Ankara, C.25.
- Temp, Gülendam (1993), “Hukuk Önünde Kadın-Erkek Eşitliği”, *Çağdaş Hukuk, Çağdaş Hukukçular Derneği Yay.*, yıl:2.
- Tekinalp (1998), *Kemalizm, Toplumsal Dönüşüm Yay.*, İstanbul.
- Yüksel Reyhanî Seha (2014), *Türk Medeni Kanunu Bakımından Kadın-Erkek Eşitliği*, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt XVIII, S.2, ss.175-200.
- Uzun İsmail (2017), “Kadın Haklarının Kazanılmasında Bir Cumhuriyet Kadını: Afet İnan(1908-1985)”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Sayfa 73-85.
- Zihnioğlu Yaprak (2016), *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Fırkası, Kadın Birliği*, Metin Yayınları, 3. Basım, İstanbul.
- Yılmaz Hadiye, “1923 yılı Mizah Basımında Kadınların Seçme-Seçilme Hakkı ve Kadınlar Halk Fırkası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.59, Güz 2016, s.263-296.
- Uyanık Necmi, “Batıcı bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Türk Kadınına Bakışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 36, 2014, ss.137-161.

Ekler

Ek-1: İstanbul Polis Müdürlüğü'nce vapur ve tramvaylarda kadın ve erkeklerinbindikleri bölümü ayıran perdelerin ne için kaldırıldığına dair Erzurum Milletvekili Ziyaettin'in önergesi. (2 sayfa)

آفنه
۲۳-۱۲-۲۶

6

توكيا

باسمى
قائدين

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

ر. با. س. ع. ب. ي. ع.

توكيا بوزوك ملت مجلسیندن عطاتل سارووه تیاج اولان قون مسلمانلار ك حوزرتیه كجه بوزوك

استانبول پولیس سردی طرفینه دیور ورتولمایدی ده اگنه قادینلری تقربوبیدین
یورده مرگ قالدیرلیس هفوزنده طرز اولمیش ایلمسکی غایر با بوزور
معلم قایدیرده موع مذکوره ده موع اولمیش براهی موع عقیب سوزلی اولمیش
اونی ، بصوری ، روضه قاشوه دیز دیزه ، سینه سینه بقیده حاس ایلمیش اولمیش
نظ استخباریه معروضه اوقده تکراره مین اولمیش حال کت سفایر دیند اولمیش
روجه سله تناب ونه ده اهکام کت کت تنفسی کی مقدس شیخی جمعه سنه طریقه
صورتیه اسلامیه کت سیات وکنا سله قابن تالیف اولمیشده داخله کتلیت
کولده سفاهتاً جواب ورتی طلوب ورتولمیش
۱- پولیس سردی بولمیش ورمش صلاحیتی کیمه کت
۲- مدیر بولمیش داخله ده تقاضا کتله اولمیش وکلی بوزورده مرگ قالدیرلیس هفوزنده
بواننده اجزای ، اضوخی ، سیاک کتلی بوشانه و کجیور سینه بولمیش ورتولمیش
ارضووم سبوق
ضیاء الدین

اصنه طابقه ۶۹/۱۶/۲۶

میتنگ امضاس
طه
مقتبل ایدلرک
ع امضاس
طه
قلمدیری و امضاس
امضاس
طه

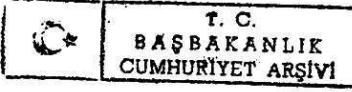
030	10		6	34	24
-----	----	--	---	----	----

2

آقره
۶۶-۸۴-۲۲۹

۶
۲۴۴

تورکیا
بازینه
بازینه

باسه دکات جلیله یه

شماره
۲
۸۹

استانبوله پولیس مری طرفنه و پور و امور اوردو اکر کله قانینا آره سی
تقریبه ایه نه برده کون قالدیرسی هغه امر ویرسی اسبابنه دکر ضرورم سبوق ضیاره
افقا طرفنه ویریبوب داخله دکات جلیله کونده سیره شفاکی سوال تقریرینک ضرور
صدقه سی بری معلومات لفا تقصیر ایلدی اخدم
تورکیه بوبوک سف سجا سی سینی

[Handwritten signature]

۱۹۱۷۵
باسه دکات
۹
۱۹۱۶

۶

[Handwritten mark]

030	10		6	34	22
-----	----	--	---	----	----

دریله جاک جوا ایلده قلم ، تاریخ و نومرو ذکر می موجود .

۱۹۱۶
- 2 -

1

Ek-2: "Polygamy Dead: Reform in Turkey", *The Times of India*, 1 December 1926, s.10.

POLYGAMY DEAD.

REFORM IN TURKEY.

(FROM A SPECIAL CORRESPONDENT).

CONSTANTINOPLE, November 4.

Polygamy, as an acknowledged social institution had had its day in Turkey. That is the outstanding corollary of the recent reform of the marriage law of that country. Adoption of the Swiss code, stripped of its forensic trappings, means that the old order of Turkish Scripture law in relation to marriage has given way to one of the western conceptions of marriage as mainly a civil institution.

The change means much to Turkey, for the one-time prestige of the sumptuous harem is fading away. Woman, for centuries the plaything and slave of her lord, becomes co-partner with him in the business of founding a family; the dissolution of the marriage bond is no longer determinable at the act of one of the parties

of sexual indulgence. Mohammed's sanction of a plurality of wives up to a maximum of four according to the rank and means of the husband, was clearly a concession, a tolerance, based on his intimate knowledge of oriental sexual physiology and of the stage at which social evolution had arrived in his day. The harem of the twentieth century effendi finds less sanction in the Koran, as our translations reveal it, than in the Old Testament. Mohammed's concession, like the fictitious "revelation" of Joseph Smith, founder of the Mormons, has, in the course of time, been made the foundation of a system never contemplated by the religious reformer to whom it has been credited.

Ek-3: The Free Women Of Turkey: Kemal Pasha's Achievement, Manchester Guardian, 27 June 1930: 8.

THE FREE WOMEN OF TURKEY

Kemal Pasha's Achievement

To the returned traveller Constantinople presents to-day a startling contrast to the Constantinople of pre-war days. Instead of the forbidding, heavily veiled female figures one used to see flitting furtively about the back streets in their hideous regulation costume, a shapeless, shroud-like garment of striped print clumsily gathered round neck and waist, one now sees everywhere smart, up-to-date unveiled women in trim tailor-mades and cloche hats, hobbled and shingled for the most part, and generally indistinguishable, as to dress, from their Occidental sisters. The very bearing of these women of modern Turkey seems an expression of the new era which has set in for women throughout the East. No longer downtrodden, timid creatures, shrinking apologetically in the background from the profane gaze of their despotic oppressor, they now march boldly side by side with him, brisk and alert, revelling in their liberation and newly acquired sense of equality.

To this new woman of Turkey, her liberator and champion Mustafa

Ek-4: "Turkish Woman Asks Licence to Drive Taxi", *The Christian Science Monitor*, 14 Feb. 1930.

Turkish Woman Asks License to Drive Taxi

SPECIAL TO THE CHRISTIAN SCIENCE MONITOR

ISTANBUL, Turkey — Turkish women, reveling in their new emancipation, are determined to prove that their capabilities are not inferior to those of the women of any other nation and, with this object in view, they are continually searching for some career or profession in which they are not represented. Already there are Turkish women-doctors, lawyers, court recorders and court ushers, private secretaries, accountants, shorthand typists, telephonists, etc.

Now comes the startling announcement that Mouammer Hanem, a young girl, wants to become a taxicab driver. When asked her reason for choosing this profession, she replied, "Well, up to the present there are no women taxidrivers and I want to be the first." Mouammer Hanem has been training in an automobile school for two months and she has passed all her examinations with honors. All she is waiting for now is a license from the municipal authorities and as soon as she gets it she will straightway buy a taxicab.

It is easy to imagine the excitement

Ek-5: "Turkish Women Strike", The Globe, 4 November 1929, s.1

Turkish Women Strike

(Associated Press Cable.)

KASTAMUNI, Angora, Nov. 3.
—For the first time in history **Turkish women** workers have gone on strike. They won. The strike was inaugurated by 2,000 Anatolian peasant **women** still wearing their veils. They were employed by the **Turkish** Forest Exploitation Company. They walked out because they received only 25 cents a day, half of the wages paid men. They demanded wages equal to the men's, and their employers promised to cease economic distinction between the sexes in future.

Ek-6: "Turkish Women Study Here", The Globe, 15 November 1932, s.20

TURKISH **WOMEN** STUDY HERE

Miss Fatma Abdurrahman, on the left, and Miss Ulfet Ahmet, on the right, who are now taking postgraduate study in the Department of Public Health Nursing of the University of Toronto. From Istanbul, they are in Toronto as official observers for the **Turkish** Government. Later they will return to Turkey as instructresses in nursing methods and public health administration.

Ek: Son Posta, 8 Kanunuevvel 1934.

Birinci kânun 8

Istanbul Müstesna Bir Bayram Günü Yaşadı

Binlerce Kadın, Yüce Önder Atatürke Şükran Hislerini Sundular

Dünkü bayramdan bir görünüş

...yük Millet meclisinin teşkilâtı esasîye kanununda yaptığı son değişme üzerine, Türk kadını da, Türk erkeği gibi siyasî haklara bütün şumulile sahip olmuş bulunuyor. Bundan sonra her seçim devresinde Türk kadını

tutuşan ulusal alevlerle karşılık olan ancak imperatorluk devrinin kanlı toprakları idi. Bu elleri kıran Türk oğlu atasına lâyık yeri Acun medeniyetinin en üstünde ayırdı. Dün kadınığı cihan tarihinde Ata Türkün anası ol-

19. Yüzyılda Burgaz Kasabasının Gelişimi ve Karadeniz Ticaretindeki Önemi

Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU*

Özet

Burgaz şehri Karadeniz'in batı kıyılarındaki limanlar arasında Varna'dan sonra önemli bir konuma sahiptir. 19. yüzyılda özellikle Balkanlardaki ticaretin daha yoğun gerçekleştiği dönemde Burgaz limanının önemi daha da artmıştır. Çalışmamızda bir liman şehri olan Burgaz'ın önceleri Varna limanına çok gerisindeyken gerçekleşen ticaret sayesinde 19. yüzyılın ortalarında nasıl gelişme gösterdiği incelenecektir. Bu çalışmada ilk olarak Burgaz'da modern liman inşasına değinilecek, ardından da Burgaz limanında uluslararası ticaretin gelişmesi ortaya konulacaktır. Başta İstanbul olmak üzere Avrupa'nın değişik şehirlerine liman vasıtasıyla gerçekleşen ticaret ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Bu limana gelen ilk Avrupa gemileri arasında Avusturya gemilerinin bulunduğu, bu gemiler tarafından 1848 yılından sonra İstanbul-Burgaz-Varna seferlerinin düzenli bir şekilde yapıldığı görülmektedir. 1853-1856 Kırım savaşı sonrasında liman üzerinden yürütülen ticaret daha da artmıştır. Burgaz limanı güzergâhından İstanbul halkının temel ihtiyaçları da karşılanmıştır. Bu ürünler arasında tahıl, pirinç, yün, peynir ve kereste gibi mallar vardır. Bu ürünler Karnobat, İslimiye, Eski Zağra ve Kalofer gibi şehirlerden elde edilmiştir. Bu arada Burgaz limanındaki ticarete en büyük rolü Osmanlı gemilerinin oynadığı dikkat çekmektedir.

Çalışmamızın ana kaynakları Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerdir. Ayrıca Bulgarca literatürden ve İngiliz Arşivlerindeki bazı raporlardan elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Konu hakkında şu ana kadar Türkçe literatürde çalışma mevcut değildir. Fakat Bulgarca olarak oldukça geniş bir literatür ve arşiv malzemesi vardır.

Anahtar Kelimeler: Burgaz, Liman, Ticaret, mallar, Bulgaristan, Karadeniz

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, nerimansoy@gmail.com-
bul.edu.tr

The Development of the Town of Burgas in the 19th Century and its Importance in the Black Sea Trade

Abstract

Burgas has an important position after Varna among the port cities on the Western Black Sea coast. Parallel to the increase of trade in the Balkans during the 19th century also the importance of the port of Burgas increased. This paper deals with the development of Burgas which was earlier far behind the port of Varna thanks to trade activities in the middle of the 19th century. Firstly the construction of a port in Burgas and then the development of international trade via the port of Burgas will be explained. The transport via the port of Burgas first of all to Istanbul and to different European cities will be discussed in details. Austrian ships were among the first ships passing through the port of Burgas and from 1848 on the Austrian ships started a regular trip between Istanbul, Burgas and Varna. After the Crimean War (1853-1856) the trade via the port of Burgas became more intensive. Through the transport via Burgas the basic needs of the inhabitants of Istanbul were also covered. Among these products were grain, rice, cheese and wood. These products came from the cities like Karnobat, İslimye (Sliven), Eski Zağra (Stara Zagora) and Kalofer. The Ottoman ships played the most important role in the trade of the port of Burgas. The main sources of this study are documents from the Ottoman Archives. Furthermore the Bulgarian literature on this topic and some reports from the British Archives also have been utilized. Studies in Turkish language do not exist yet. But there is big number of studies and archival sources in Bulgarian.

Keywords: *Burgas, port, trade, products, Bulgaria, Black Sea*

Giriş

Burgaz, 2013 yılı nüfus sayımına göre 219.200 kişinin yaşadığı Bulgaristan'ın dördüncü büyük, Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısındaki ikinci, güneydoğu Bulgaristan'ın ise en büyük şehri konumuna sahiptir. Oysa Burgaz 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı idare sistemi içinde bir köy (karye) statüsündeydi. Karadeniz kıyısında küçük bir kasaba olan Burgaz; “İskele-i Birgos” / Birgos İskelesi olarak adlandırılmaktaydı.

19. yüzyıl boyunca Burgaz limanının önemi farklı etkenlere bağlı olarak artmaya başladı ve yüzyılın ikinci yarısında bir kaza merkezi statüsüne yükseldi. Burgaz'ın bu yükselişi 19. yüzyıla kadar bölgenin hareketli merkezleri olarak varlığını sürdürmüştür. Burgaz'ın bu yükselişi Rusokastro (Rusikasrı) gibi kaza merkezlerinin önemlerinin azalmasına paralel olarak gerçekleşmiştir.

Burgaz'ın bu hızlı yükselişini, Osmanlı idari teşkilatındaki konumunun nasıl değiştiği, demografik yapısı, nüfus artışı, ve şehrin gelişmesinde en büyük paya sahip olan liman ticaretinin nasıl geliştiği soruları bu çalışmanın ana sorunsalını oluşturmaktadır.

Çalışmanın ana kaynaklarını Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmakla birlikte, İngiliz arşiv belgeleri ve Bulgarca literatür ve kaynaklardan da istifade edilmiştir.

1. 19. Yüzyılda Burgaz'ın Konumu Ve Nüfusu

Burgaz, ilk kapsamlı Osmanlı nüfus sayımının yapıldığı 1831-1832 yıllarında Silistre Eyaleti'nin Varna Livası'nın Ahyolu Kazası'na bağlı bir köy konumundaydı. Fakat bu küçük bir köy olmayıp “kasaba” büyüklüğündeydi ve bu dönem kayıtlarında “İskele-i Birgos” (Birgos İskelesi) olarak adlandırılmaktaydı.¹ Fakat 1830'lardan itibaren Burgaz İskelesi'nin öneminin gittikçe arttığı ve nüfusunun da buna paralel arttığı görülmektedir. Burgaz'ın bu yükselişi aşağıda görüleceği gibi idari konumunun da değişmesine neden olacaktır.

1.1. 1832 Nüfus Sayımı:

1831'de başlayan nüfus sayımının Burgaz'da 1832'de tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu sayımına göre kasabadaki nüfus Müslüman ve Reaya (Hıristiyan Ortodoks) olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte her iki gruba da mensup olan Çingeneler (“Kıbtıyan”) ayrı bir kalem olarak kaydedilmiştir.

Müslümanların kaydedildiği nüfus defterinde erkekler numaralandırılmış olup bu rakam 346'ya kadar ilerlemiştir. Bununla birlikte bu rakam farklı gruplara göre kaydedilerek “şayan-ı kabul neferan” 81, “ihtiyaran” 78, “sıbyan” 68 toplamı ise 227

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Nüfus Defterleri (NFS.d.), nr. 6599, 1248 Z 29, Kaza Ahyolu Müslim defteri.

olarak verilmiştir. Bu kaydın devamında “Kıbtıyan” yazılarak, kayıt sıra rakamın olan 347’den devam edilmiş ve kayıt 437 rakamı ile sonlandırılmıştır.² Buna göre kasabada 91 Müslüman Kıbtı yaşamaktadır.

“Reaya”nın kaydedildiği nüfus defterinde ise “Karye-i Birgos” başlığı altında toplam 209 kişi yer almaktadır. Fakat bundan sonra alâ (üst) 4, evsat (orta) 88, edna (alt) 13, amelmânde (iş görmez) 14, sıbyan 52 ve bunların toplamı olarak da 171 rakamı verilmiştir. Daha sonra ise öncekinden farklı bir yazı karakteriyle liste kaldığı 210 rakamından devam ettirilmekte ve kayıt 217’ye kadar ilerlemektedir. Bunun arkasından Kıbtıyan olarak 4 Hıristiyan Kıbtı kaydedilmiştir. Takip eden sayfada “Birgos karyesinin tetimmesidir” başlığıyla, yine farklı yazı karakteriyle kayıt 218’den başlayarak 391’e kadar devam etmiştir.³

Nüfus defterinde yer alan verileri bir çizelge haline getirdiğimizde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

1832 yılı Burgaz Kasabası’nın Nüfusu		
Müslümanlar [Türkler]	346 erkek [x2: 692]	% 41,58
Müslüman (Kıbtı)	91 erkek [x2: 182]	% 10,93
<i>Toplam Müslüman</i>	<i>437 [x2: 874]</i>	<i>% 52,52</i>
Reaya [Rumlar, Bulgarlar vd.]	391 erkek [x2: 782]	% 46,99
Reaya (Kıbtı)	4 erkek [x2: 8]	% 0,48
<i>Toplam Reaya</i>	<i>395 [x2: 790]</i>	<i>% 47,47</i>
TOPLAM	832 [x2, toplam yaklaşık 1.664 kadın-erkek nüfus]	

Tabloda görüldüğü üzere kaydedilmiş erkek nüfusunu ikiyle çarpılması halinde kadınlarla birlikte yaklaşık toplam nüfusun 1.664 civarında olduğu görülmektedir. Bu nüfusun % 52’si Müslüman, % 47’si Gayrimüslim’dir. Etnik gruplar hakkında kesin bir rakam elde edemiyoruz, fakat Müslüman olarak kaydedilenlerin Türk olduğunu biliyoruz. Buna göre kasabanın nüfusunun % 41’i Türklerden oluşmaktadır. İkinci önemli grup ise Rumlar ve Bulgarlar’dan oluşmakta olup iki grubun diğer Gayrimüslimlerle birlikte toplamı % 47 civarındadır. Çingenelerin ise kasabada nüfusunun yaklaşık % 11’ini oluşturduğu ve hatırı sayılır bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Bu nüfus yapısıyla Burgaz kasabasının tipik bir Doğu Balkan kasabası olduğunu söyleyebiliriz.

2 BOA, NFS.d., nr. 6599, 1248 Z 29, Kaza Ahyolu Müslim defteri, s. 72-73.

3 BOA, NFS.d., nr. 6600, 1248 Ca 6 [1 Ekim 1832], Kaza Ahyolu Reaya defteri, s. 161-171.

1.2. Burgaz'da 1839-1840 Nüfus Sayımı:

1839-1840 yıllarında Burgaz kasabasının nüfusu yeniden kaydedilmiştir. Aradan geçen 10 yıllık süre içerisinde kasabanın nüfusunda önemli bir artış görülmektedir. Fakat daha önceki kayıt sistemiyle örtüşmeyen bir sistem uygulandığından, birebir karşılaştırma imkanı bulunmamaktadır. Kaydedilen toplam Müslüman 327 numaraya kadar ilerlediği dikkati çekmektedir. Defterin sonunda yer alan toplamda ise tuvana (genç)141, sıbyan 102, müsın (yaşlı) 55, toplam 298 erkek yer almaktadır. Bunlara ek olarak "Misafir Müslim" başlığıyla tuvana 15, sıbyan 6, müsın 6, toplam 27 rakamı verilmekte, isim kaydında ise numara 32'ye kadar ilerlemektedir.⁴ Bu durum kasabaya yerleşim amacıyla veya farklı sebeplerle dışarıdan Müslümanların gelişinin olduğunu göstermektedir.

Kasabaya dışardan gelenlerden 7 kişi "li-ecl-i ilticadan" olarak, yani iltica/sığınma nedeniyle buraya geldiği belirtilmektedir. Bunların dördü "Tulça tarafından", ikisi "İbrail muhacirlerinden" ve biri de "Ahışhalı" olarak kaydedilmiştir. Diğerlerinden birkaçı bazı meslek veya görevler için gelenler olarak, çoğunluğu ise herhangi bir neden belirtilmeksizin sıralanmıştır.⁵ Bu kayıttan kasabanın az da olsa bir göçmen kitlesine ev sahipliği yaptığını tespit ediyoruz.

Aynı tarihli Reaya nüfus defterinde ise "İskele-i Birgos'ta 322 "reaya" kaydedilmiştir.⁶ Bunlardan 296'dan sonrası farklı yazı karakteriyle yazılmıştır. Defterde farklı kategorilerde olmak üzere nüfusun toplamları verilmiştir. Ortaya çıkan tablo şöyledir:

Millet-i Rum: alâ 7, evsat 148, edna 29, sıbyan 112, amelmande 2, mücerred (bekar 4, toplam 302.

Millet-i Ermeni: evsat 5, edna 1, sıbyan 4, toplam 10.

Taife-i Kıbtıyan-ı Millet-i Rum: evsat 1, müsın 1, toplam 2.

Bunların toplamı ise 314 rakamına karşılık gelmektedir.

Defterde yer alan kayıt numarasına göre genel bir değerlendirme yaptığımızda kasabada yerleşik olan 327 Müslüman ve 322 reaya erkeğin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu da toplam 649 erkek, yani yaklaşık 1.300 kadın-erkek olarak toplam nüfusa tekabül etmektedir. Dışardan gelenler bu rakamın dışındadır. Ayrıca Müslüman Kıbtiler bu kayda dahil edilmemiştir. Müslüman Kıbtilerin nüfusu 1842-1843 yılında ayrıca sayılmış ve Burgaz İskelesinde yaşayan toplam 26 Müslüman Kıbtii kaydedilmiştir.⁷Bunları da göz önünde bulundurduğumuzda kasabanın nüfusunun 1830 ile 1840 arasında önemli bir değişiklik göstermediğini söylememiz mümkündür.

4 BOA, NFS.d., nr. 6601, tarih 1255 Z 29 [1839-1840], Kaza Ahyolu Müslim, s. 15-27 ve s. 127.

5 BOA, NFS.d., nr. 6601, s. 127.

6 BOA, NFS.d., nr. 6602, tarih 1255 Z 29 [1839-1840], Kaza Ahyolu Reaya, s. 63-73.

7 BOA, NFS.d., nr. 6603, tarih 1258 Z 29 [1842-1843], Kaza Ahyolu Müslim Kıbtiiyan, s. 5.

1.3. 1845'te Burgaz Limanı Ticareti ve Şehirdeki "Yabancılar"

1845 yılı kayıtlarında Burgaz'ın hâlâ Ahyolu Kazası'na bağlı bir köy olduğunu görüyoruz. Fakat bu tarihte artık Ahyolu Kazası Varna Sancağından ayrıılıp yeni sancak merkezi haline gelmiş olan İslimye Sancağına ve bununla birlikte de Edirne Eyaleti'ne bağlanmıştı. Özellikle İslimye'nin 1820'lerden itibaren hızla gelişerek Edirne Eyaletinin bir sancak merkezi haline gelmesi Burgaz'ın da gelişmesini etkileyecektir.⁸ Önemli tekstil üretim merkezlerinden biri haline gelen İslimye'den taşımacılık Karınabad ve Aydos üzerinden geçerek Burgaz limanı güzergâhından yapılmaya başlanmıştı.⁹ Fakat Burgaz bu tarihte henüz bir kaza merkezi haline gelmemiŐtir. Kayda göre Ahyolu Kazası 11 mahalle ve 63 köy olmak üzere 74 yerleşim biriminden oluŐmaktaydı ve toplam 14.691 erkek nüfusa sahipti.¹⁰

Osmanlı'da 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı sürecinden itibaren Burgaz limanının ticari öneminin arttığı anlaşılmaktadır. Nitekim nüfus kayıtlarına göre Burgaz'da 1845 yılında 53 Gayrimüslim ve 28 Müslüman "yabancı" erkek kaydedilmiştir.¹¹ Bunların toplamı 81 erkek nüfusa tekabül etmektedir. Bunlara tek tek baktığımızda çoğunlukla ticaret, taşımacılık ve hizmet amacıyla Burgaz'a geldikleri görülmektedir. Bu da kasabanın toplam nüfusunun % 10'undan daha yüksek bir oran oluŐurmaktadır. Kasabaya gelen Müslümanlar arasında çoğunluk "gemicisi" olduğu, yani limanda çalıştığı dikkati çekmektedir. Bu gemiciler arasında Rizeli, Bartınlı, Kuşadalı gibi Osmanlı'nın farklı liman şehirlerinden gelen kişiler bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin arasında ise Filibe'den gelen abacılar (tekstilciler) ön plandadır.¹² Bununla birlikte Doğu Anadolu'dan gelen çok sayıda Ermeni tüccar da burada değirmencilik ve terzilik gibi işlerde çalışmaktadır. Gayrimüslimler arasında dışardan gelenlerin bir kısmı bakkallık, kasaplık ve yemenicilik gibi mesleklerle uğraşmaktadır. Müslümanların arasında bozacı, tiftikçi, dellak veya farklı bir ticaret amacıyla gelenler de vardır. Bunların yanında Osmanlı memurları da bu yabancılar arasında sayılmıştır. Örneğin gümrükçü, karantina memuru ve bu memurların yardımcıları da Burgaz'da ikamet etmektedir. Yalnızca tüccar ve esnafın değil bu memurların buradaki varlığı da Burgaz iskelesinin 1845 yılında artık önemli bir liman haline gelmeye başladığına işaret etmektedir.

8 İslimye'nin sosyo-ekonomik gelişimi için bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimyeSancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul, 2008, s. 67-80.

9 Hacısalihoğlu, *age*, s. 70.

10 BOA, NFS.d., nr. 4517, tarih 1275 Z 29.

11 BOA, NFS.d., nr. 6604 ve 6605, tarih 1260 Z 29 [1845].

12 Aba ticaretiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-19th Century and the Gümüşgerdan Family", *Living in the Ottoman Ecumenical Community, Essays in Honour of Suraiya Faroğhi*, (Ed. Vera Costantini and Markus Koller), Leiden&Bostin, 2008, s. 181-199.

2. Burgaz'ın Kaza Merkezi Olması ve Demografik Yapısında Yaşanan Değişim

1845'ten itibaren artık Edirne Eyaleti'ne bağlı İslimye Sancağı'na bağlanan Ah-yolu Kazası'nın bir köyü olarak gördüğümüz Burgaz İskelesinin öneminin artması sonucunda 1859'dan itibaren bir kaza merkezi haline gelecektir. Nitekim artık önemi iyice azalan Rusikasrı (Rusokastro) kazası lağvedilecektir. Rusikasrı Kazası'nın lağ-vedilme gerekçesi olarak buranın bir kasaba bile olmadığı ve memurların artık bu-
raya gitmek istemediği belirtiliyordu. Rusikasrı bir köy statüsüne indirilerek Burgaz Kazası'na bağlandı. 1861-1862 tarihli Devlet Salnamesi'nde artık Burgaz'ı İslimye Sancağının yedi kazasından biri olduğu görülmektedir.¹³

1873(Hicri 1290) yılında yayınlanan Edirne Vilayeti Salnamesinde Burgaz Kazası yaklaşık 76 köyden oluşan büyük bir kaza olarak kaydedilmiştir. Nüfus ba-kımından en büyük kaza olmasa da yüzölçümü bakımından İslimye Sancağı'nın en büyük kazasını oluşturmaktaydı.¹⁴

İngiliz Burgaz Viskonsolosunun 1871 yılı başında yazdığı bir rapora göre Burgaz kasabasındaki toplam nüfus 3.500 kişi kadardı ve bu nüfusun yarısı Hıristiyan, yarı-sı da Müslümandı. Konsolos, kasabadaki Hıristiyanlar hakkında ise şu bilgileri ver-mektedir: Burgaz kazası İslimye Sancağında Rumlarla Bulgarların nüfus bakımından eşit olduğu tek kazadır. İki grup arasında zaman zaman çok güçlü antipati duygusu bulunmaktadır. Bulgarlar 1870'de Rum Patrikhanesinden ayrılarak kendi kiliselerini ve ardından da kendi eğitim sistemlerini kurmaya başlamışlardı. Viskonsolosa göre kasabalarda bu konuda gelişme katetmiş ise de köylerde bir başarı sağlanamamıştı. Kasabadaki Rumlar ise yaşanan gelişmeleri Osmanlı'nın yaklaşan yıkılışının işaretle-ri olarak görmekteydiler ve Osmanlı hükümetinden uzaklaşmaktaydılar.¹⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) döneminde Burgaz şehrinde yaşayan Müslümanların önemli bir kısmı kaçmak zorunda kalmıştır. 1878'de kurulan Doğu Rumeli Vilayeti içinde yer alan Burgaz'da kalan Türkler ve Rumlar yapılan sistematik baskılar yüzünden göç etmeye başlamış, onlardan boşalan yerlere ise Bulgarlar yer-leşmiştir. 1885 yılında Doğu Rumeli Vilayeti Bulgaristan tarafından ilhak edilmiş ve nüfusu iyice Bulgarlaşmıştır.

Nitekim 1884-1885 yıllarında yapılan Bulgar nüfus sayımına göre Burgaz şeh-
rinde toplam 5.865 kişi (kadın-erkek) mevcuttu. Bunlardan 2.083'ü Bulgar, 1.993'ü Rum, 1.268'i Türk, 213'ü Yahudi ve biraz Ermeni ve Çingene bulunmaktaydı. 1910 yılına kadar geçen 25 yıl içerisinde Bulgar nüfusu 9.160 kişiyle dört kat artmış, Türk ve Rum nüfusu ise bir artış göstermemiştir. 1910 sonrası dönemde ise Türk ve Rum

13 Hacısalihioğlu, *age*, s. 70-71.

14 Kazanın nüfusu ve haritası için bkz. Hacısalihioğlu, *age*, s. 80-85, köyleri gösteren harita için bkz. *age*, s. 252.

15 FO, 195/1001, s. 400-402, İngiliz Burgaz Viskonsolosu Barphy'den İstanbul Büyükelçisi Elliot'a, 28 Ocak 1871.

nüfusu bütünüyle azalmış ve şehir önemli Bulgar şehirlerinden biri haline gelmiştir.¹⁶ 19. yüzyılın ortalarına kadar Türklerin nüfusun yarısından fazlasını oluşturduğu Burgaz bu şekilde bütünüyle eski kültürel ve etnik yapısını kaybederek büyük oranda tek bir etnik grubun hakimiyetine girmiştir.

3. Modern Liman İnşası Öncesi Burgaz'da Ticari Hareketlilik

Balkanlardan yapılan ithalat ve ihracat büyük ölçüde Avrupa devletleriyle yürütülmekte olduğundan liman şehirlerinde 19. yüzyılın ilk yarısında konsolosluklar veya viskonsolosluklar açılmıştır. Bu konsoloslukların da liman şehirlerindeki ticaretin hareketlenmesine katkıları olmuştur.

Henüz 1849 yılında Avusturya gemileri İstanbul-Burgaz-Varna seferlerini ayda iki defa olmak üzere düzenli olarak yapmaya başlamışlardır.¹⁷

İngiliz Burgaz Viskonsolosu Charles A. Barphy 1871 yılında yazdığı bir raporda Burgaz limanını Varna ile İstanbul arasındaki “*ana liman*” olarak tanımlamaktadır. Ona göre Burgaz kasabasında 3.500 kişi yaşamakta, bunların yarısı Hıristiyan, diğer yarısı Müslümandır. Viskolonsolos buradaki ticaretin neredeyse tamamının ihracata dayalı olduğunu ve yalnızca istisna olarak küçük kasabaların iskelelerinden az miktarda mal getirildiğini belirtmiştir. Genelde tahıl Burgaz’a çok büyük miktarlarda sonbahar ve kışın başlangıcında civar kasabalardan getirilmiştir. Fakat Kızanlık ve Filibe gibi 5 ila 10 gün arasındaki seyahat mesafesinden de yüzlerce tahıl yüklü kağının Burgaz’a geldiği aynı raporda belirtilmiştir. Raporda özetle Burgaz limanı yüksek oranda ihracat yapılan bir liman olarak tanımlanmıştır.¹⁸ Başka kaynaklarda ise Burgaz limanından İstanbul’a aba ve yün kumaşlar, yün, demir, yağ, peynir gibi ürünlerin de gönderildiği belirtilmektedir.¹⁹

İvan Rusev’a göre Burgaz şehrinin büyümesinin en önemli nedenlerinden biri olarak bölgede üretilen zahirenin tüccarlar tarafından İstanbul’a veya Yunanistan ve İtalya gibi ülkelere gönderilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu sayede birçok tüccar şehirde çeşitli işyerleri açmışlardır. Küçük bir köy iken uluslararası ticaret yapan tüccarların dikkatini çekerek büyük bir ticari limana bu sayede ulaştığı da ifade edilmiştir.²⁰

İngiliz viskonsolos Burgaz’a kağınlarla getirilen büyük miktardaki tahılın Burgazlı “tüccarlar” tarafından satın alındığını belirtmektedir. Fakat bunların nere-

16 Hacısalihoğlu, *age*, s. 110-111.

17 Velko Tonev, *age*, s. 102.

18 FO, 195/1001, s. 400-401.

19 Velko Tonev, *Bilgarskoto Çernomorie Prez Vizrajdaneto*, Sofya, 1995, s. 97.

20 İvan Rusev, *Tirgovskata Modernost na Bilgarskoto Vizrajdane kato Kultura i Praktika. İzsledvane i İzvori.*, Veliko Tirnovo, 2015, s. 386-387; ayrıca limanın İslimye ticaretine katkısı için bkz. İvan Rusev, “Rolyatana Burgaskoto Pristanışte i Burgas za Razvitiето na Slivenskata Tirgoviya prez Vizrajdaneto”, *Arhiv za Poselištini Prouçvaniya*, Godina 4 (1995), No:2, s. 17-34.

deyse tamamının İstanbul'daki ticarethanelerin komisyoncusu olduğunu kaydetmektedir. Viskonsolos Burgaz tüccarlarını da tarif ederek, bunlar Batı Avrupa'da tolere edilemeyecek bir tarz içinde olduklarının altını çiziyor. Ona göre bu tüccarlar çiftçilere karşı her avantajı kullanmakta, zaptiyeleri rüşvetle elde etmekte ve çiftçilerin şikayet etmek için yerel otoritelere ulaşmalarını engellemektedirler.²¹

Bulgaristan Prensiğinin 1885 yılında Doğu Rumeli Vilayetini ilhakından sonra Burgaz limanından ithalat yavaş yavaş artmaya başladı. 1891 yılında 9.383.806 leva değerinde mal ithal edildi. Varna limanından Kuzey Bulgaristan'ın ticareti gerçekleştirirken, Burgaz limanı ise özellikle 1896-1899 arasındaki yıllarda Güney Bulgaristan'ın tek çıkış limanı olarak faaliyette bulunmuştur.²² 1897 yılında Bulgaristan Prensiğinin toplam ihracatının % 21.67'si ve 1904'te % 21.97'si buradan gerçekleşmiştir.²³

Karadeniz limanları arasında önemli bir konuma sahip Varna limanının bazı yıllarda ihracat oranında düşüş yaşanmışsa da, her zaman ithalat miktarı yüksek olmuştur. Burgaz limanında ise 1900'lerden itibaren hem ithalat, hem ihracat dengeli olarak gerçekleşmiştir. Özellikle modern limanın inşasından sonra ticari hareketlilik artacaktır.

4. Modern Burgaz Limanının İnşası ve 1903 Yılında Açılışı

Burgaz limanı başlangıçta bir iskele olarak kullanılmaktaydı. Fakat 19. yüzyılın ortasından itibaren artan taşımacılık nedeniyle iskelenin kapasitesinin artırılması ve modern bir liman inşası gerekli oldu. Fakat modern liman inşaatı ancak Bulgaristan'ın kuruluşundan sonra yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşecektir. Bu liman ve diğer Karadeniz limanları Osmanlı başkentine mal sevkiyatı açısından çok önemli olduğundan Osmanlı hükümeti de bu limanların inşasına özel önem vermiştir.

Burgaz iskelesinde yaşanan en önemli sorun, gemiler demirledikten sonra gemilerdeki malların taşınmasıydı. Aslında gemiler yanaşabilecekleri bir liman mevcut değildi. Bu yüzden gemilerin demirledikleri yerden alınan yük daha küçük teknelere aktarılıyor ve bu tekneler aracılığıyla kıyıdaki iskeleye taşınıyordu. Fakat hava şartlarının kötü ve özellikle fırtınalı günlerde malların taşınması ve sağlıklı bir şekilde limana ulaşması oldukça zor olmaktaydı. Bu nedenle gemilerin yanaşabileceği modern bir liman inşası gündeme gelmiştir.

1885 yılında Bulgaristan Prensiği Doğu Rumeli Vilayetini ilhak edince Varna ve Burgaz limanlarının inşası gündeme geldi. 1888 sonbaharında Bulgar Meclisi Varna ve Burgaz limanlarının²⁴ inşa edilmesini kararlaştırdı. Aynı kanunla Yanbolu ve

21 FO, 195/1001, s. 400-401,

22 Svrakov, *age*, s. 17-19.

23 Svrakov, *age*, s. 18.

24 Varna limanının inşası ve ticareti için bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Bevolkerung und Handel in der Hafenstadt Varna im 19. Jahrhundert", *Das Osmannische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuezeitforschung zu Südosteuropa*, (Ed. A. Helmedach, M. Koller, K. Petrovsky, S. Rohdewald), Leipzig: Europa-Verlag, 2014, ss. 249-267.

Burgaz arasında bir demiryolu yapımı da kararlaştırıldı. Bu şekilde Burgaz limanına Balkan Dağlarının gúneyindeki geniş tarım arazilerinden at/óküz arabalarıyla yapılan yük taşımacılığı daha etkin bir şekilde demiryoluyla yapılabilirdi.

Burgaz limanının inşası konusu Başbakanlık Osmanlı Arřivi'nde 12 şubat 1889 (6 Cemaziyelahir 1306) tarihli bir belgede ilk defa zikredilmiştir. Belgede Yanbolu, Burgaz, Kaspičan, şumnu, Tırnova, Selvi, Lofça, Plevne, Sofya, Kóstendil demiryolu hattı ile Varna ve Burgaz limanlarının inşasına dair kanun layihasında bahsedilmektedir. 11 maddelik bu layihada Bulgaristan Emaretinin bu limanların inşaatlarının yapılması konusunda sorumlu olduğu belirtilmektedir. Demiryolu hattı ve limanın inşası için Bulgaristan Emaretine 92.500.000 Franklık bir kredinin tahsis edildiği vurgulanmaktadır. Sadece Varna ve Burgaz limanı için 60 buçuk milyon ayrılmıştır.²⁵

1889 yılında limanların inşası için Tuna nehri Avrupa Komisyonunda görevli mühendislerden Sir Hartly'den bir proje hazırlaması istenmiştir. Bu mühendis iki proje hazırlamıştır. Hartly'nin hazırladığı projeye göre yapılacak olan masraf yüksek bulunmuş ve kabul edilmemiştir. 1891 yılında ise G. Luter liman inşaatlarını gerçekteştirmek ve kendi projelerini göstermek üzere gelmiştir. Fakat bu projelerde günde alınmamıştır. Ardından Marsilya limanı inşasında görev yapan ve aynı zamanda Osmanlı demiryolları yapımında rolü olan Fransız mühendis Ad. Guerard'a görev verilmiştir. Fakat kendisi ancak 1899 yılında Burgaz limanı için bir proje sunabilmiştir. Burgaz limanının inşası için yapılan ihaleyi Belçika şirketi "Casse et H. Liekens" kazanmıştır. Ancak bu şirket inşaatı sonlandıramamıştır.²⁶ Liman inşasının bitimi ve açılışı "Les Batignolles" adındaki firma tarafından 1903 yılında gerçekteştirmiştir.²⁷

İnşası tamamlanan limanın doğu kısmında bulunan dalgakıranın uzunluğu 1.135 metre olup iki rıhtımı vardır. Rıhtımlardan biri 305 metre olup üç gemi demirleyebilecek durumda iken, diğerinin uzunluğu 230 metre olup iki geminin sığabileceği uzunluktadır. Liman havuzunun derinliği ise en az 7.50 metre olarak yapılmıştır. İnşa edilen bu limanın kapasitesi yıllık 300.000 ton mal yükleme/boşaltması yapılabilirdi ölçüye ulaşmıştır. Yapılan limanda bir yıllık gemi hareketliliği yaklaşık 1.500.000 tona kadar gerçekteşebilir durumundadır. Limanın devlete maliyeti ise 7.080.000 Leva olarak hesaplanmıştır.²⁸ Burgaz limanının resmi açılışı 18 Mayıs 1903 tarihinde Ferdinand tarafından yapılmıştır.²⁹

25 BOA, Mümtaze Kalemi- Bulgaristan (A. MTZ(04)), nr. 22/45 (06 Ca 1306).

26 Lyuba Petkova, "İzgrajdane na Varnenskoto Pristaniře", *Morska Vratana Rodinata /80 godini Pristaniře Varna* (s.18-26), (Yay. Haz. Temenujka Lyubenova), Varna, 1986, s. 19, G.Svrakov, *Nařite Morski Pristaniřta Varna i Burgaz i Tyahnoto Značenje za Mejdunarodnatani Tırgoviya*, (Nauçen Komitet Pri BDJ İ Pristaniřta), Sofya, 1928, s. 27.

27 Petkova, agm, s. 19; Svrakov, age, s. 27.

28 Svrakov, age, s. 28.

29 BOA, A.MTZ (04), nr. 95/63; nr. 96/66.

Limanın inşaatı sırasında iskeleden yük taşımacılığı devam ettiğinden Osmanlı gemilerinin limana giriş çıkışları hakkında Osmanlı arşiv belgeleri bulunmaktadır. Bunlardan birine göre henüz inşaat halinde bulunan Burgaz limanına gelen gemilerin kazalardan korunması için bazı alarm işaretlerinin konulduğu,³⁰ gemilerin limana girişlerini kolaylaştırmak için Bulgar Hükümeti tarafından limana üç şamandıranın yerleştirildiği³¹, güvenlik önlemleri çerçevesinde gece gelen gemileri yönlendirebilmek amacıyla Burgaz Mutasarrıflığı tarafından ateşli işaretler konulduğu kaydedilmektedir.³²

Bu bilgilerden Osmanlı hükümetinin Burgaz'daki liman inşaatını yakından takip ettiğini görmekteyiz. Hatta Burgaz limanı inşası hakkında dönemin Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey tarafından 1903 yılında bir rapor hazırlanmıştır.³³ Ali Ferruh Bey, Şarki Rumeli Eyaleti mahsulatının ihracatını kolaylaştırmak için Burgaz limanının yapıldığını belirtiyor. Ona göre bölgeden ithalat ve ihracat daha önce Dedeağaç limanında yapılmaktaydı. Burgaz limanının inşasıyla artık bu liman bir cazibe merkezi haline gelecek yani "bir kuvve-i mıknaşsiyye-i ticariye" meydana getirecek ve bölgeden ihracat ve ithalat doğrudan Bulgaristan toprakları üzerinden yapılabilecekti. Raporla ayrıca demiryolu yapımı ve firmaların işletme yetkilerinden bahsedilmektedir ve çıkan sorunlarla ilgili yorumlar yapılmaktadır.

4.1. Burgaz Limanından İhracat

Burgaz limanından gerçekleşen dış ticareti daha ayrıntılı incelediğimizde Burgaz'ın hinterlandının "zahire ambarı" olması dolayısıyla en fazla ihracat zahire ürünlerinde olmuştur.

Burgaz limanının ithalatıyla ilgili bazı bilgileri seyyahların yazılarından da görebiliyoruz. Örneğin Fransız seyyah Hommaire de Hell, 1854 yılında yayınlanmış olduğu eserinde 1842 yılının sonbaharında birçok tüccarın Burgaz limanına geldiğini ve buradan İstanbul'a zahire gönderdiklerini belirtmiştir. Ona göre 1845 yılında Burgaz limanından 109 gemi 1.200.000 kg tahılın büyük bir bölümünü Avrupa'ya taşımıştır.³⁴ Bu şekilde bölgede üretilen tahılın yalnızca İstanbul'a değil Avrupa'ya da ihraç edildiği görülmektedir.

İngiliz Konsolosluk raporlarından yararlanan Bulgar araştırmacı Svakov, 1847 yılında Burgaz limanından İngiltere'ye 283.333 Hektolitreye (1 Kvarter=291 litre veya 12,7 kg) zahire gönderildiğini belirtmiştir. İngiltere'yle ticaretin daha ziyade Güney Bulgaristan üzerinden gerçekleştiğini vurgulamıştır. 1886 yılında Güney Bulga-

30 BOA, Hariciye Nezareti Şifre Kalemi (HR.SFR.04), nr. 320/40.

31 BOA, HR.SFR.04, nr. 320/84.

32 BOA, HR.SFR.04, nr. 322/73.

33 BOA, HR.SFR.04, nr. 783/42.

34 Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse*, C. 1, Paris, 1854, s. 155-156; Velko Tonev, *age*, s. 126.

ristan'dan zahire ürünlerinin ihracatının %80'i Burgaz limanından gerçekleşmiştir. Bölgedeki demiryollarının inşasıyla birlikte bu oran düşmeye başlamıştır. Özellikle 1886-1895 yıllar arasından en fazla buğday ihracatı ortalama %94.50 oranıyla Burgaz'dan gerçekleşmiştir. Diğer ürünlerin ihracatı ise çavdar % 2, mısır %1.83 ve un %0.72 oranındadır.³⁵1886-1895 yıllar arasında Karadeniz ticaretinde en çok ihracat yapılan ülkeler arasında Fransa %31.08 oranıyla birinci sırada yer almaktadır. Onu sırasıyla İngiltere, İtalya, Almanya ve Belçika gibi ülkeler takip etmektedir.

Modern limanın açılışı sonrasında 1906-1910 yılları arasındaki ihracatta ise buğday %70.62, un %15.43, mısır %4.22, çavdar %3.86, yulaf %2.55, arpa vs. olarak yer almıştır. Hayvansal ürünlerin ihracatında ise Burgaz geride kalmıştır. Buradan bütün ihracatın %2-3 oranındaki kısmı hayvansal ürünlerdir. Varna limanından farklı olarak Burgaz limanından tekstil ürünlerinin ihracatı 1896 yılında %13 civarında, 1910 yılına gelindiğinde de %18 ulaşmıştır. Dolayısıyla zahire ihracatından sonra ikinci sırada tekstil ürünleri yer almaktadır. Tekstil ürünleri ise daha ziyade İslimye fabrikasından ve civar şehirlerden üretilen mallardır. Bunlar başta İstanbul olmak üzere genelde Osmanlı devletinin çeşitli yerlerine gönderilmiştir.³⁶

Burgaz limanından ihraç edilen diğer bir ürün ise tütündür. 1910 yılında tütün ihracatı 651.882 leva değerine kadar yükselmiş ve bu limandan ihraç edilen mallar arasında 3. sıraya yerleşmiştir.

Balkan savaşları öncesinde ise Burgaz limanından yapılan ihracatın %29.35'i Osmanlı topraklarına gerçekleşmiştir. Belçika'ya % 32.07; Yunanistan'a % 22.33; Fransa'ya %3.58 ve Almanya'ya %2.97 oranında ihracat yapılmıştır.³⁷

4.2. Burgaz Limanından İthalat

Burgaz limanından en fazla ithal edilen tekstil ürünleridir. 1886 yılında bu oran %34 iken liman inşası ardından 1910 yılında %20 olarak görülmektedir. Burgaz'dan 2. sırada ithal edilen ürün ise metal ve metal ürünleridir. 1886 yılında bu oran %7 iken, 1910 yılında %19'a yükselmiştir. Önemli oranda yağ de ithal edilmiştir. Yağın toplam ithalata oranı 1886'da %9, 1910 yılında %10 olarak görülmektedir.

1886-1895 yılları arasında Burgaz'dan ithal edilen malların %39'u İngiltere'den getirilmiştir. Ondan sonra sırasıyla %17.57Avusturya-Macaristan, %6.53 Rusya, %5.87 Fransa, %3.61 Almanya vd. yer almaktadır.³⁸

35 Svakov, *age*, s. 20.

36 Svakov, *age*, s. 20. İslimye Fabrikası için bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, "The Rise of Sliven (İslimye) from a Balkan Villageto a Province Center in the Ottoman Empire", *Turkey and Bulgaria: A Contribution to Balkan Heritage*, (Ed. Ö. Kolçak), İstanbul, 2017, s. 75-100.

37 Svakov, *age*, s. 21.

38 Svakov, *age*, s. 22.

Burgaz limanını yıllara göre ziyaret eden yabancı devletlerin gemi sayısı aşağıdaki gibidir:³⁹

Ülke	1865 yılı		1866 yılı		1867 yılı		1869 yılı	
	Sayı	Tonaj	Sayı	Tonaj	Sayı	Tonaj	Sayı	Tonaj
Osmanlı devleti	21	2.616	72	35.596	66	32.100	18	3.560
Avusturya	117	69.920	56	27.889	65	35.864	97	60.605
İtalya	19	4.065	34	8.275	30	7.050	12	3.870
Yunanistan	60	10.670	123	18.450	81	14.200	22	5.500
Rusya	3	472	2	370	1	400	2	465
İngiltere	2	864	8	3.600	5	2.400	12	18.115
Almanya	7	2.884	4	1.825	3	1.494	4	1.580
Hollanda	-	-	-	-	-	-	1	520
İsveç-Norveç	-	-	-	-	-	-	2	970
Toplam	229	91.491	303	93.885	253	93.978	174	96.013

Tabloda da görüldüğü üzere tıpkı Varna limanında olduğu gibi Burgaz limanına da en fazla Avusturya ve Yunan gemileri ticaret yapmak üzere gelmiştir.

Burgaz Limanını Ziyaret Eden Gemiler*		
Yıllar	Gemi Sayısı	Gemilerin Tonaj
1886-1890	1.668	-
1891-1895	1.074	-
1896-1900	1.122	388
1901-1905	1.342	550
1905-1910	1.701	635

* Atanas Panayotov, Bılgarskite Pristanışta (1879-2014). *Hronika, Varna, 2015, s. 26.*

Bir limandaki gemi hareketliliği ticaretin gelişmesini de açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu rakamlara baktığımızda Varna ticaretiyle mukayese yaptığımızda aynı yıllarda Burgaz limanının daha fazla ticaret gücüne sahip olduğunu görebilmekteyiz.⁴⁰

39 Tonev, *age*, s. 105.

40 Svrakov, *age*, s. 23.

Modern Burgaz limanının ticari potansiyelinin Balkan savaşları sonrasında da aynı oranda devam ettiğini gormekteyiz. 19 Ekim 1913 tarihinde Burgaz Őehbenderliđine tayin edilen Huseyin Sabri Bey raporunda Bulgaristan ve Osmanlı devleti arasındaki ticari ilişkileri ele almıştır. Burgaz limanından yapılan ihracat ve ithalatı ürün bazında ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Özellikle şehirde bulunan 3 un fabrikasından un gönderildiği, ayrıca hayvan ihracatının da İstanbul'a yapıldığından bahsetmiştir. Aynı raporda Burgaz limanından %80 peynir ve süt ürünlerinin Osmanlı devletine ihraç edildiğini yazmıştır. Daha önceleri Burgaz'a Ayvalık'tan sabun getirildiğini ancak Marsilya'dan gelen sabunların ve Burgaz'da açılan sabun fabrikalarının Osmanlı devletinden gelen sabuna yönelik talebi azalttığını ifade etmiştir. Raporunda yer alan bir bilgi ise lokum ticaretiyle ilgilidir. Yine vergilerin yüksek olması ve Burgaz'da açılan lokum fabrikasından dolayı Osmanlı lokumuna ilgi gösterilmediği; Burgaz'da arıcılığın gelişmesi ve bal ve bal mumu üretimin artmasından dolayı da Osmanlı ihracatının oldukça gerilediğini bildirmiştir.⁴¹

Burgaz limanında Balkan savaşları esnasında salgın hastalıklar nedeniyle çok ciddi bir şekilde karantina uygulaması görölmektedir. Sofya, Varna, Cuma-i Atik, Őumnu, Pazarcık, Osmanpazarı, Provaği, Balçık, Hezargrad, Dobruca, Burgaz, Filibe, Yanbolu ve Őıpka'daki hayvanlarda şap, çiçek, humma ve uyuz hastalıklarının bulunup bulunmadığının sorulması ve Bulgaristan'dan Osmanlı devletine ihraç edilecek hayvanlarla ilgili yapılacak muameleye dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir.⁴²

Birinci Dünya savaşı esnasında (1914-1918) ise Burgaz limanına hiçbir geminin alınmaması konusunda uyarılar yapılmıştır.⁴³ 1915 yılında I. Dünya Savaşına giren Bulgaristan ile Osmanlı Devleti ittifak halindeydi. Rusya'nın Karadeniz tarafından saldırısını önlemek için Almanların Burgaz ve Varna limanlarına askeri kuvvet göndermesi gündeme gelmiştir.⁴⁴

I.Dünya Savaşı sonrası mütareke döneminde Burgaz Limanına hangi yollardan gemilerin giriş yapacağına ve ne şekilde hareket edeceklerine dair bir talimatname mevcuttur. Limanın bu tarihteki işleyişini göstermesi bakımından önemli olan bu belgede yer alan bilgiler burada özetlenmiştir. Bu talimatnameye göre gemilerin limanda demirlemesi için limanlara giren gemilerin ön kısmına milletlerarası bir bayrak asılması zorunludur ve bayrak geminin yükünü boşalttığını ilan edilmesiyle indirilebilir. Limanın dışında demirleyen gemilerin sağlık kontrolünden geçirilmesi ve karantinadan çıkarılması zorunludur. Gemilerin salgın kontrolünden geçtiği belirlendikten sonra liman idaresi tarafından demirlemek üzere yer belirlenmektedir. Yük doldurulan veya boşaltılan gemiler kontrol edildikten sonra limanın duvar kısmındaki yerleri belirlenmektedir. Geri kalan gemiler dalgakıranın güneyinde veya liman havu-

41 Yasemin Zahide Erol, "Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı- Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)", *TAD*, C.34/S.57, 2015, (ss.221-248), s. 227-228.

42 BOA, HR.SFR.04, nr. 682/1.

43 BOA, HR.SFR.04, nr. 284/5.

44 BOA, HR.SFR.04, nr. 261/78

zunda demir atarak bekletilmektedir. Gemilerin yer değiştirilmesi liman yönetiminin bilgisi dışında yapılamamaktadır. Gemi ekibinin sahile çıkması ancak liman idaresinin izniyle ve geçerli bir nedenle mümkün olabilir. Gemilerin ilişkilendirilmesi sadece boşalan gemiler ve liman havuzunda bulunan gemiler için söz konusu olup bu da güneşin doğuşundan batışına kadar sınırlandırılmıştır. Gün batımından sonra sandalların hareket ettirilmesi ancak özel izinle mümkündür. Bütün sandallar, günbatımıyla limandan yukarı çıkarılmalı ve aynı şekilde merdivenler de yukarı çekilmelidir. Bu kurallara uymayanlar kaçakçı olarak sayılacaktır ve cezalandırılacaktır.⁴⁵

Görüldüğü gibi Burgaz, limanın tesisinden sonra önemli bir ithalat ve ihracat merkezi olmuştur. I. Dünya Savaşı ve akabinde de bu önemini muhafaza etmiştir.

Sonuç

19. yüzyılın ortalarına kadar küçük bir kasaba konumunda olan Burgaz'ın bölgedeki ticaretin gelişmesiyle birlikte önemi artmış ve yüzyılın ikinci yarısında bir kaza merkezi konumuna yükselmiştir. Sahip olduğu iskele İslimye Sancağına bağlı kazalarda, şimdiki Güneydoğu Bulgaristan'da üretilen ürünlerin, özellikle de tahılın ihracat kapısı haline gelmiştir. Buradan yapılan ihracatın alıcısı ise Osmanlı başkenti İstanbul olmuştur. Bununla birlikte Batılı devletler de yüzyılın ortalarından itibaren Balkan ve Karadeniz ticaretinde önemli bir rol oynamaya başlamışlardır. Bu şekilde Burgaz iskelesi hem Osmanlı başkentine hem de Avrupa devletlerine tahıl ihraç edilen ana limanlardan biri haline gelmiştir.

Artan ticaret kapasitesi Burgaz'da modern bir limanın yapılmasını zorunlu kılmış, bu inşaat ancak Bulgaristan Prensiği kurulduktan sonra gerçekleşmiş ve yeni liman 1903 yılında hizmete açılmıştır. Başlangıçta daha çok bir ihracat limanı olan Burgaz, 20. yüzyılda hem ihracatın hem de ithalatın dengeli olarak yapıldığı bir liman haline gelmiştir. Burgaz'ın bir ticaret merkezi haline gelmesi Osmanlı döneminde başlamış ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1908' yılından sonra da devam etmiştir. Öyle ki günümüzde Burgaz, Bulgaristan'ın en büyük dördüncü şehri olma özelliğini sürdürmektedir.

Dönemin kaynaklarının da belirttiği üzere Burgaz'daki ticarete başlangıçta yerli "tüccarlar" başrolü oynamıştır. Fakat bu tüccarlar İstanbul'daki alıcılar ile üreticiler arasında aracı konumundadırlar. Bir çeşit komisyonculuk yapmışlardır. İngiliz viskonsolosu, bunların ticaret anlayışını pek ahlaki bulmamakta ve halkı sömürmekle itham etmektedir.

Burgaz'ın nüfus yapısına bakıldığında ise kasabada Müslümanlar ile Hıristiyanların nüfusunun yaklaşık olarak yarıyarıya olduğu, Hıristiyanların ise yaklaşık yarısının Rum, diğer yarısının da Bulgar olduğu görülmektedir. Bu nüfus yapısı Burgaz'ı 19. yüzyıldaki tipik Balkan kasabalarından biri olduğunu göstermektedir.

45 BOA, HR.SFR.04, nr. 664/50.

Fakat kasabanın nüfusu, ticaretin gelişmesiyle birlikte artmaya başlamıştır. Öyle ki Osmanlı Devletinin farklı yerlerinden tüccarlar ve işçiler Burgaz'a yerleşmişlerdir. Bunlar arasında Rizeli gemiciler de bulunmaktadır.

1878'de Bulgaristan'ın kurulması, 1885'te Doğu Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan tarafından ilhaki ve nihayet 1908'de Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı Burgaz limanının gelişmesini engellemiştir. Ancak bu süreçte nüfus yapısı radikal bir şekilde değişmesine neden olmuştur. Öyle ki kasabadaki Müslüman ve Rum nüfus, Bulgar yönetiminin baskıları ve diğer nedenlerle iyice azalmıştır. Buna karşılık kasaba nüfusunun yalnızca dörtte birini oluşturan Bulgar nüfusu hızla artmıştır. Böylece büyük oranda Türk/Müslüman olan Burgaz, bir Bulgar şehri halini almıştır.

KAYNAKÇA

I.Arşivler

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, A. MTZ (04), nr. 22/45 (06 Ca 1306)
BOA, A.MTZ (04), nr. 95/63; nr. 96/66.
BOA, HR.SFR 04, nr. 664/50.
BOA, HR.SFR.04, nr. 261/78
BOA, HR.SFR.04, nr. 284/5.
BOA, HR.SFR.04, nr. 320/40 (1896 08 08)
BOA, HR.SFR.04, nr. 320/84 (1897 09 02)
BOA, HR.SFR.04, nr. 322/73 (1899 12 25)
BOA, HR.SFR.04, nr. 682/1.
BOA, HR.SFR.04, nr. 783/42 (1903 04 03)
BOA, NFS.d., nr. 4517, tarih 1275 Z 29.
BOA, NFS.d., nr. 6599, 1248 Z 29, Kaza Ahyolu Müslim defteri.
BOA, NFS.d., nr. 6600, 1248 Ca 6 [1 Ekim 1832], Kaza Ahyolu Reaya defteri.
BOA, NFS.d., nr. 6601, tarih 1255 Z 29 [1839-1840], Kaza Ahyolu Müslim.
BOA, NFS.d., nr. 6602, tarih 1255 Z 29 [1839-1840], Kaza Ahyolu Reaya.
BOA, NFS.d., nr. 6603, tarih 1258 Z 29 [1842-1843], Kaza Ahyolu Müslim Kıbtıyan.
BOA, NFS.d., nr. 6604 tarih 1260 Z 29 [1845].
BOA, NFS.d., nr. 6605, tarih 1260 Z 29 [1845].

b) Birleşik Krallık Arşivleri (The National Archive)

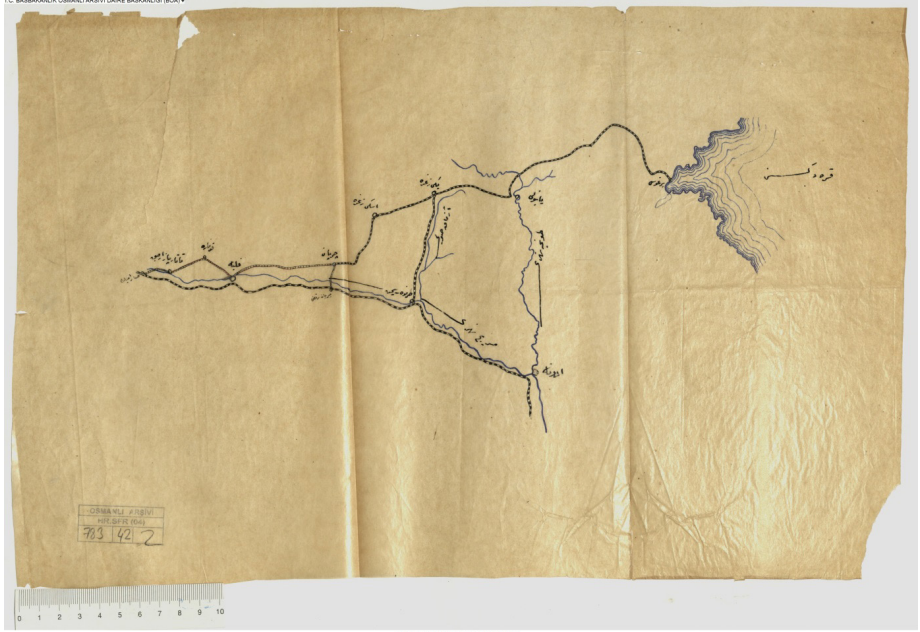
FO, 195/1001, s. 400-402, İngiliz Burgaz Viskonsolosu Barphy'den İstanbul Büyükelçisi Elliot'a, 28 Ocak 1871.

II. Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Erol, Yasemin Zahide, “Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı- Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)”, *TAD*, C.34/S.57, 2015, (ss.221-248).
- Ersoy Hacısalihoğlu, Neriman, “Bevolkerung und Handel in der Hafenstadt Varna im 19. Jahrhundert”, *Das Osmannische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuzeitforschung zu Südosteuropa*, (Ed. A. Helmedach, M. Koller, K. Petrovszky, S. Rohdewald), Leipzig: Europa-Verlag, 2014, ss. 249-267.
- Ersoy Hacısalihoğlu, Neriman, “Textile Trade in Bulgaria in the Mid-19th Century and the Gümüşgerdan Family”, *Living in the Ottoman Ecumenical Community, Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*, (Ed. Vera Costantini and Markus Koller), Leiden&Bostin, 2008, s. 181-199.

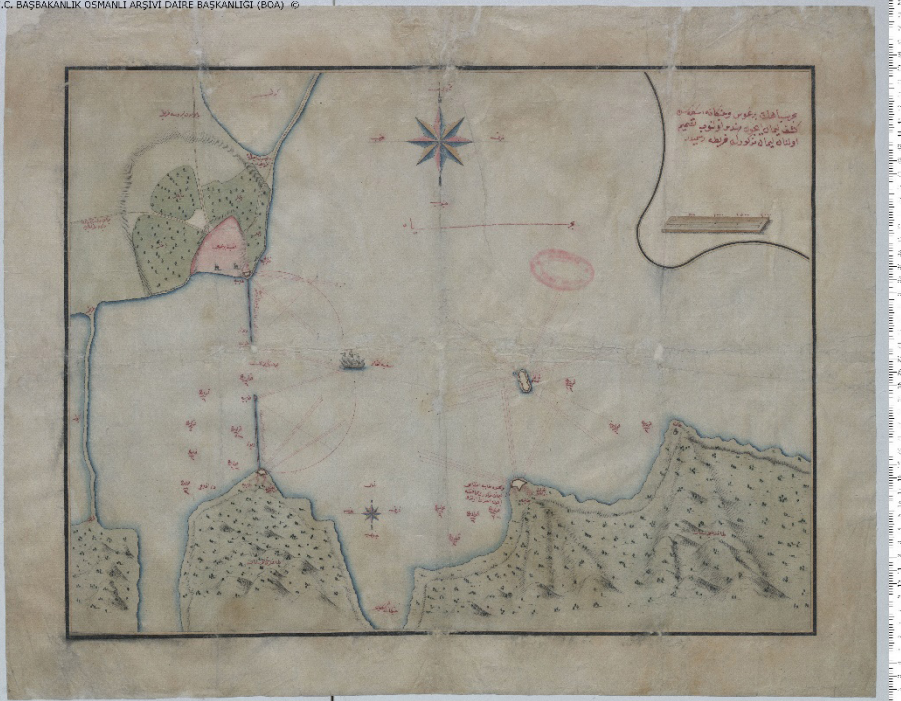
- Hacısalihoğlu, Mehmet, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimyeSancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, İstanbul, 2008.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, "The Rise of Sliven (İslimye) from a Balkan Villageto a Province Center in the OttomanEmpire", *Turkey and Bulgaria: A Contributionto Balkan Heritage*, (Ed. Ö. Kolçak), İstanbul, 2017, s. 75-100.
- Hell, XavierHommairede, *Voyage en Turquie et en Perse*, C. 1, Paris, 1854.
- Panayotov, Atanas, *Bulgarskite Pristaništa* (1879-2014). *Hronika*, Varna, 2015.
- Petkova, Lyuba, "İzgrajdane na Varnenskoto Pristanište", *Morska Vrata na Rodinata /80 godini Pristanište Varna*.(s.18-26)(Yay. Haz. Temenujka Lyubenova), Varna, 1986.
- Rusev, İvan, "Rolyata na Burgaskoto Pristanište i Burgas za Razvitiето na Slivenskata Tırgoviya prez Vizrajdaneto", *Arhiv za Poselištini Prouçvaniya*, Godina 4 (1995), No:2, s. 17-34.
- Rusev, İvan, *Tırgovskata Modernost na Bilgarskoto Vizrajdane kato Kultura i Praktika. İzsledvane i İzvori.*, VelikoTırnovo, 2015.
- Svrakov, G., *Naşıte Morski Pristaništa Varna i Burgaz i Tyahnoto znaçenie za Mejdunarodnatani Tırgoviya*, (Nauçen Komitet pri BDJ i Pristaništa), Sofya, 1928.
- Tonev, Velko, *Bulgarskoto Çernomorie prez Vizrajdaneto*, Sofya,1995.

EKLER

1893 yılına ait Burgaz limanı (Kartpostal)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŐIVİ DAİRE BAŞKANLIğI (BDA) ©

HİC1-0316

Şairle Sultan Arasında ‘İltifat’: Fuzulî’nin Kanunî Medhiyeleri*

Ebubekir S. Şahin**

Özet

Aslında bir hitabet sanatı olan ‘iltifat’, topluluk karşısında okunmak üzere düzenlenen kasidenin vazgeçilmez bir unsurudur. Muhatabı karşısında şairin konumunu görmemizi sağlayan bu sanata, diğer bütün edebî türünlerde de rastlanır. Makale, klasik şiirde iltifatın izini süren uzun soluklu bir çalışmanın devamı niteliğindedir.

Fuzulî’nin kasidelerindeki bir anlatım özelliğini ele alan bu yazı, övgü şiirlerinin önemli bir unsuru olan iltifat sanatını merkeze alarak, şairin Kanunî Sultan Süleyman ile olan ilişkisine ışık tutuyor. Fuzulî’nin Türkçe Divan’ı ve Leylâ vü Mecnûn mesnevîsinde, Kanunî’ye övgü olarak yazılmış toplam beş kaside bulunuyor. Diğer bütün övgü şiirlerinde “iltifat” sanatına yer veren şairin, bu beş şiirin dördünde söz konusu sanatı kullanmadığı görülüyor. Makalede bu sıra dışı uygulamanın ne anlama geldiği üzerinde duruluyor.

Anahtar Kelimeler: *Fuzulî, kaside, iltifât sanatı, Kanunî Sultan Süleyman, himaye*

An ‘Apostrophe’ Between Fuzuli and Suleiman the Magnificent

Abstract

The apostrophe, essentially a rhetorical figure, is an indispensable component of praise poems, which is constructed to be read in the presence of an audience. Examples of the apostrophe can be seen in all types of poems and prose and delineates particularly the position of the poet vis-à-vis his intended audience. This essay, which analyses a narrative technique of Fuzuli, shades light on an aspect of the personal relationship between the poet and Sultan Suleiman the Magnificent by focusing on “apostrophe” (iltifat), which, as a figure of speech, is an important component of praise

* Bu makale 6 Kasım 2015 tarihinde Astana’da düzenlenen *Uluslararası Türk Maneviyatında Fuzulî Mirası Sempozyumu*’nda sunulan “Bir Kaside Şairi Olarak Fuzulî” başlıklı bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü essahin@ankara.edu.tr

poems (qasidah). Both Fuzuli's Divan in Turkish and his mathnawi of Leyla vu Majnun contain in total five praise poems written for Suleiman the Magnificent. It seems that the poet did not use the "apostrophe" in four of these five poems, even though he used it in all of his other qasidas without exception. This article focuses on the meaning of this exceptional choice. The present article is, in one respect, the continuation of our long-term study on the "apostrophe" in classical Ottoman poetry.

Key words: *Fuzuli, qasidah, apostrophe, Sultan Suleiman the Magnificent, patronage*

Fuzulî adı, Türk edebiyatında âşıkane (lirik) şiir ile birlikte anılır. Onun *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisi, şark edebiyatında önemli bir yeri olan aşk hikâyeleri içerisinde bir zirvedir. Şairin çağdaşı olan tezkire sahibi Âşık Çelebi, onun her sözünü yakıcılıkta bir “şem’-i tâbân” (parlak bir mum) ve her noktasını kıvılcımlı bir kor parçasına benzetir.¹ Yine Fuzulî’yi şiir sanatının ustası olarak niteleyen Latîfi, onun sihirli nazımının harikulâde ve dönemin şairleri içerisindeki seviyesinin “a’lâ” olduğunu ifade ederek onu kendine özgü bir tarzın kurucusu, “mübdi’ ve muhteri” bir şair biçiminde niteler.² Onun gazelleri, aşkı ve aşk acısını samîmî bir dille ifade eden şiirlerdir. Ancak Fuzulî’yi yalnızca gazelleri yahut yalnızca *Leylâ vü Mecnûn*’u ile anmak haksızlık olur.

Türkçe, Farsça ve Arapça divanlar oluşturacak şiir kudretine sahip olan ve öncelikle bir şair olan Fuzulî’nin bu üç dilde yazdığı mensur eserleri de vardır.³ Çeşitli devlet adamlarına yazdığı mektupları da onun düz yazıdaki yetkinliğini gösteren metinlerdir.⁴ Çoğu manzum, kimi manzum-mensur karışık, 15’i aşkın eserine bakıldığında onun sanatla bilimi, duygu ile düşünceyi kaynaştırmada ne derece başarılı olduğunu görülebilir.

Bu makalede, şairin bir birey/teb’a olarak otorite/sultan ile olan ilişkisini gösteren ve onun sosyal statüsü konusunda önemli veriler sunan şiirlerin (kasîdelerin) üslûbu, Fuzulî’nin Kanunî Sultan Süleyman’a yazdığı medhiye kasîdeler üzerinden değerlendirilecektir.

Fuzulî’nin kasîdeleri üzerine yapılan kimi çalışmalar, onun hayatı, yaşadığı dönem ve değişen siyasî durumlar karşısında aldığı tavrı ayrıntılı olarak ele alıp inceler. Bunlar içerisinde Abdülkadir Karahan’ın 1949 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde yapmış olduğu “Fakülte’nin üçüncü doktora tezi” şairin muhiti, hayatı, akidesi, psikolojisi ve edebî şahsiyeti hakkında oldukça kapsamlı bir değerlendirme niteliğindedir.⁵ Yine Türk edebiyatı alanında ilk doktora tezlerinden olan *Fuzulî-Hâfiz: İki Şair Arasında Bir Karşılaştırma* adlı tezi⁶ hazırlayan Hasibe Mazıoğlu’nun bir kitap tutarındaki makaleleri⁷ ile Halil İnalıcık’ın patrimonyal devlette sanat konusunu değerlendirdiği sosyolojik incelemeleri⁸ konuyla ilgili akla gelen ilk önemli eserlerdir.

1 Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-şu’arâ İnceleme-Metin*, C. 3, Haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Yay. İstanbul 2010, s. 1198-1202.

2 Rıdvan Canım, *Latîfi Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabıratu’n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, AKM Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 435.

3 Örneğin *Maṭla’u’l-İ’tikâd fî Ma’rifeti’l-Mebde’i ve’l-Me’âd*, Arapça; *Rind ü Zâhid*, Farsça ve *Hâdika-tu’ş-Şu’adâ* Türkçedir.

4 Abdülkadir Karahan, *Fuzulî’nin Mektupları*, İbrahim Horoz Basıevi, 1948.

5 Abdülkadir Karahan, *Fuzulî, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989

6 Hasibe Mazıoğlu, *Fuzulî-Hâfiz: İki Şair Arasında Bir Karşılaştırma*, İş Bankası Kültür Yay. Ankara 1956.

7 Hasibe Mazıoğlu, *Fuzulî Üzerine Makaleler*, TDK Yay., Ankara 2011

8 Halil İnalıcık, *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik İnceleme*. Doğu Batı

Fuzulî'nin şiiri üzerine yaptığı yapısal incelemelerle dikkati çeken Cem Dilçin'in iki kitapta toplanan çalışmalarını da burada zikretmek gerekir⁹.

Onun en ünlü kasîdesi hiç kuşkusuz *Su Kasîdesi* adıyla şöhret kazanmış olan na't-i şerifidir. Bu şiirin bir kısmı yahut tamamı üzerine yapılmış şerhler vardır. Bu şerhlerde şiirin dili, üslubu ve edebî değeri üzerine önemli görüşler ortaya konmuştur¹⁰.

Bu çalışma, kasîde biçiminde yazılmış övgü şiirlerinin içyapısı ile ilgili çalışmalarımızı¹¹ tamamlayıcı mahiyette olup Fuzulî'nin Kanunî Sultan Süleyman övgüsünde yazdığı kasîdeler üzerinden şiirde "iltifât" sanatının yeri ve önemini göstermek amacıyla hazırlanmıştır.

İltifât, bir belâgat terimi olarak, sözün akışını kip, şahıs gibi değişikliklerle başka yöne çevirip ifadeye etki ve hareket kazandırmaktır. Kasîdenin oldukça önemli bir unsuru olan bu anlatım biçimi, geleneğin devam ettiği zamanlarda şairlerce bilindiği halde günümüzde unutulmuş veya şiir incelemelerinde dikkate alınmamıştır. Bu üslup ögesinin Ku'an'daki örnekleri üzerine müstakil bir çalışma kaleme alan Mehmet Dağ, iltifâtin ifadeye kattığı etkiyi ayrıntılı olarak incelemiş ve tefsir ilmindeki yerini ortaya koymuştur.¹² "İltifât"ın Türk edebiyatında yalnız kasîdelerde değil hemen bütün edebî metinlerde etkili bir anlatım aracı olarak kullanıldığı görülüyor.¹³ Ancak burada konu medhiye içerikli kasîdelerle sınırlı tutulacak ve bu üslubun kasîdede kullanılmaması durumu yorumlanmaya çalışılacaktır.

Bu noktada konuya *kasîde* hakkında genel bir girişle başlamak uygun olacaktır. Bilindiği gibi, çeşitli biçim ve içerikteki şiirlerden oluşan divanların tertibinde hiyerarşik sıraya göre en başta kasîdeler yer alır. Kasîdeler de kendi aralarında önce dinî övgüler (*tevhit*, *münâcât* ve *na't*) daha sonra devlet büyüklerini öven şiirler biçiminde sıralanır. Bu övgüler genellikle, kalıplaşmış bir formu bulunan *kasîde* biçiminde yazılır.

Yay., Ankara 2003; *Has-Bağçede' Aş u Tarab Nedimler Şâirler Mutribler*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

9 Cem Dilçin, *Fuzulî Divanı Üzerine Nottlar/Studies on Fuzulî's Divan*. Cambridge, MA: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2001. XVI; *Fuzulî'nin Şiiri Üzerine İncelemeler*, Kabcacı Yay. İstanbul 2007.

10 Metin Akar, *Su Kasidesi Şerhi*, TDV Yay., Ankara 1994; Adem Çalışkan, *Fuzulî'nin Su Kasidesi ve Şerhi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1992.

11 "Kaside Vadisinde Ahmet Paşa ve Nef'i", *Bursalı Şair Ahmet Paşa ve Dönemi*, Editör: Bilal Kemikli, (Şair Ahmet Paşa Sempozyumu, Bursa: 26-27 Mart 2010), s. 138-149; "Medh ve hamd kavramları çerçevesinde medhiye üslubu üzerine", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VIII-Kasîdeye medhiye: biçime, işleve ve muhtevaya dair tespitler*, Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım (haz.), Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 340-361.

12 Mehmet Dağ, *Kur'an'da Üslup Diyalektği İltifat (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, Salkımsöğüt Yay., 2008.

13 İleride bir kitap bütünlüğü içerisinde ele alınacak olan konuyla ilgili klasik edebiyattaki diğer nazım şekilleri üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir.

dığından bu terim, çoğu zaman övgü şiiri (*medhiye*) anlamında kullanılır. Beyit sayısı ortalama 33 ilâ 99 olarak ifade edilen *kasideler*, divanlardaki en uzun şiirlerdendir.¹⁴

Bilindiği gibi *medhiyeden* maksat aslında birini övmektir. Ancak şairin övgünün sonunda sözü kendine getirip şairliği ve şiir kudreti ile övünmesi ve bu vesileyle ihti-yaç ve isteklerini memdûhuna arz etmesi de bu övgünün bir parçası sayılır. Dolayısıyla bir kasîde başlıca *nesîb*, *maksûd*, *arz-ı hâl* ve *dua* gibi bölümler halinde kurgulanır. Fars ve Türk edebiyatlarındaki kasîdenin bölümlerine bakıldığında söz konusu ana bölümlerin genellikle kendi içlerinde bir takım alt bölümlere ayrıldığı görülür:

1- Nesîb /teşbîb ve girîzgâh (gürîz/tahallüs)

2- Maksûd: Medh (medîh)

a) *memdûhun* adı ve unvanları (elkâb) (3. şahıs “o” zamiri ile övgü)

b) onun sıfat ve fiilleri (evsâf ve ef’âl) (*İltifât*: 2. şahıs “sen” zamiriyle övgü)

3-Fahr (temeddüh) ve arz-ı hâl (hasb-i hâl)

4-Dua

a) *memdûhun* sağlığı, gücü ve devletinin devamlılığını,

b) onun düşmanlarının kahrı ve yenilgisini dileme.

Türk edebiyatında kasîde biçiminin gelişimi incelendiğinde ilk örneklerden itibaren tertibin bu çerçeveye uyduğu görülür.¹⁵

Kasîdelerinin büyük bir kısmında bu genel yapıya uyan Fuzulî'nin *Türkçe Divan*'ında¹⁶ toplam 42 kasîde bulunmaktadır. Bunların dinî içerikli olanları 1 tevhid, 4 na't-i resûl, 2 Hz. Ali ve 1 on iki imam medhiyesinden sonra Kanunî Sultan Süleyman hakkında 3 kasîde ve 1 terkîb-bend ile Ayas Paşa (1'i terci'-bend toplam 7 medhiye) Mehmed Paşa, Mehmed Gazi, Rüstem Paşa, İbrahim Paşa, Cafer Bey, Kâdir Bey, Celalzade Nişancı Mustafa Çelebi, Üveys Bey gibi çoğu Bağdat'ta vali yahut kadı olarak görev yapmış olan Osmanlı bey ve paşalarına yazılmış medhiyelerdir. Safevî devrine ait Şah Tahmasb'ın Bağdat valilerinden İbrahim Han Musullu ve son Safevî valisi Mehmed Han Tekelü de Türkçe kasîdelerle övülmüş kişilerdir. Fuzulî divanında

14 Mehmet Çavuşoğlu, “Kasîde”, *Türk dili-Türk şiiri özel sayısı-II*, S. 415-416-417, (Temmuz-Ağustos-Eylül 1986) 20.

15 Türk edebiyatında kasîde nazım şeklinin yüzyıllara göre gelişimi hakkında bkz: Ayşe Gülay Keskin, “Klasik Türk Edebiyatında Kasîde Nazım Şekli (13.-14.-15. Asırlar)”, (YL Tezi, Gazi Üniversitesi, 1994); Yaşar Aydemir: “XVII. yy. Türk Edebiyatında Kasîde”, (YL Tezi, Gazi Üniversitesi, 1994); Bilal Çakıcı, “Eski Türk Edebiyatında Kasîde Nazım Şekli (XVI. yüzyıl)”, (YL Tezi, Gazi Üniversitesi, 1996).

16 Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgân Cumbur (Haz.), *Fuzulî Türkçe Divan*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara. Çalışmada kullanılan kasîde beyitleri bu eserin Kaşâ'id bölümünden (s. 15-122) alınmış ve Divan, referanslarda TD kısaltmasıyla verilmiştir.

zamaneden şikâyet içerikli ve nasihat ile biten eksik bir kasîde (şitâiye) ile memdûhları belirtilmemiş toplam 5 kasîde daha vardır.

Divan'daki "Kasâ'id" bölümünde *iltifât* sanatına yer verilmeyen şiir sayısı 5'tir. Bu şiirlerin 3'ü Kanunî Sultan Süleyman övgüsündedir. Diğer iki şiirden biri "Şah-ı Velâyet" Hz. Ali medhidir (TD, VII). Yine Hz. Ali ve Oniki İmam medhi niteliğindeki bir kasîde (TD, VIII) memdûhların çokluğu dolayısıyla, bilinen iltifât biçimine uymamaktadır. Ancak bu durum şiirin kurgusundan kaynaklanmaktadır. Çok sayıda memdûhun her birini farklı bir çiçekle anan şair, adeta bir bahçede çiçek çiçek dolaşarak memdûhlarını anmaktadır. Dolayısıyla aslında şair her farklı çiçek yahut her imam için tekrar tekrar *iltifât* etmektedir. Devlet büyükleri içerisinde Kanunî dışında yalnızca bir memdûhun övgüsünde *iltifât* görülmez. "Kaşîde der Sitâyiş-i Mehmed Paşa" başlıklı bu 21 beyitlik şiirde (XX) övülen Mehmed Paşa'nın kimliği de meçhuldür. Zira *Türkçe Divan*'daki ilgili şiirin dipnotunda Fuzulî'nin yaşadığı zamanda Bağdat'ta üç farklı Mehmed Paşa'nın vali olarak bulunduğu ve bu şiirin hangisine sunulduğunun bilinmediği kayıtlıdır.¹⁷

Fuzulî'nin *Türkçe Divan*'ındaki üç kasîde ile şairin Bağdat valisi Üveys Paşa için yazdığı yedi bentlik terki-bendin ilk dört bendi Kanunî övgüsündedir. Şairin Üveys Paşa'ya sunduğu *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin başındaki, devrin padişahına övgü içeren 67 beyitlik bölümü de saydığımızda Fuzulî'nin Kanunî Sultan Süleyman'ı öven toplam beş medhiyesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu medhiyelerden biri hariç dört şiirinin de geleneğe ve şairin kendi medhiye üslubuna aykırı olarak *iltifât* içermediği görülüyor.

Yukarıda klasik kasîdelerin *maksûd* (medih) bölümünün iki alt bölüm halinde düzenlendiği belirtilmişti. Buna göre *nesîb/teşbîb*'den sonra gelen *maksûd* bölümünde medih (övgü), önce övülenin unvanları ve adı anılarak başlar. Bir veya birkaç beyitlik bu «elkâb bölümü»nden itibaren memdûh (övülen), 3. şahıs konumundadır. Bir başka deyişle bu bölümde şairin muhatabı dinleyici/okuyucudur. Ancak övgünün bir yerinde şair, hitabın yönünü değiştirip memdûha döner ve "ey", "eyâ", "şâhâ", "serverâ", "husrevâ", "merhabâ ey", "ser-efrâzâ", "eyâ serdâr-ı rûşen-rây" gibi genelde kalıplaşmış nidalarla; kimi şiirlerde ise bir nida olmaksızın, yalnızca zamiri değiştirerek "sen" diye hitap etmeye başlar. Memdûha sen zamiriyle yani 2. tekil şahısla hitap eden şair onun üstün sıfat ve fiillerini sayarken sözü kendine getirir ve "ben" demeye başlar. Artık muhatap övgüsü yerini övünmeye (*fahr ve temeddüh*) bırakmıştır. Şair kendinden bahsetmeye geçtiğinde muhatabı her zaman memdûhtur. Övünme *arzihâl/hasbihâl*in ilk aşamasıdır. Felekten şikâyet ve ihtiyaçlarını duyurma ondan sonra gelir.

İşte belâgat ilminde "iltifât" denilen bu hitap değişikliği, medhiyelerin vazgeçilmez bir parçasıdır ve Fuzulî'nin hemen bütün diğer medhiyelerinde görüldüğü halde Kanunî için yazılanların yalnızca birinde görülmesi, üzerinde durulmaya değer bir husustur. Üslup bakımından bir "sapma" olan bu uygulamanın sebepleri nelerdir? Şair

17 Kenan Akyüz vd., age., s. 74.

neden sultana “iltifât” etmemiştir? Acaba Muhibbî mahlasıyla en hacimli divanlardan birine sahip olan ve devletini en geniş sınırlara kavuşturan Muhteşem Süleyman, Türk şiirinin en büyük şairlerinden Fuzulî Mehmed bin Süleyman'a *iltifât* etmiş ve Bağdat seferinde onu huzuruna kabul etmiş midir? Bu sorulara söz konusu kasîdeler incelendikten sonra cevap verilebilir.

Şimdi Fuzulî'nin Kanunî medhiyelerini divandaki sırasıyla inceleyelim:

Türkçe Divan metninde Kasîdeler bölümünün IX. sırasında (s. 37) yer alan ilk Kanunî medhiyesi *Gül Kasîdesi* olarak bilinen,

Çııdı yaşıl perdeden 'arz eyledi ruhsâr gül
Şaldı mir'ât-i zamîr-i pâkden jengâr gül

(Gül, yeşil perdeden çıkıp yüzünü gösterdi. İçinin temiz aynasından pasları sildi)

matla'ıyla ile başlayan 62 beyitlik şiiirdir. Bu kasîdenin ilk 34 beyti *teşbib*dir. Gül ve bahar tasviri niteliğindeki bu *teşbib* içerisinde beş beyitlik bir de gazel bulunmaktadır. Şiir «gül» redifli olunca, tegazzül de serviyeye hitap şeklinde kurgulanmıştır:

Âşık olmuş hüsnüneye ey serv-i hoş-reftâr gül
Çâk çâk itmiş senün'çün sîne-i efgâr gül (22. by.)

(Ey tavrı, yürüyüşü güzel servi, gül senin güzelliğine âşık olmuş da senin için sînesini parça parça etmiş.)

matla'ı ile başlayan beş beyitten sonra hitap serviden dinleyici/okuyucuya döner ve tekrar gül ve bahar tasviri 34. beyte kadar devam eder.

35. beyit ise bâğbâna (bahçıvan) hitap ile başlar. Şair, gözünü bahçedeki güllerden başka bir tarafa çevirmiş ve bahçıvana “iltifat” etmiştir.

Bâğ-bân **Sultân-ı 'adil devridür** tenbîh kıl
Urmasun gülzâre âteş zulm idüp zinhâr gül

(Ey bahçıvan adil sultanın devridir, gülü uyar da zulmedip gül bahçesine ateş düşürmesin= yakmasın.)

Bu beyitle şairin bahar tasvirini bırakıp asıl konuya (maksûd) gelmek üzere olduğu görülüyor. Sonraki iki beyitte de gülü tenbih ve tehdit eden şair nihayet gürîz yaparak *medhe* başlar;

Ol gül-i bâğ-ı hilâfet kim bahâr-ı devleti
'Âlem-efrûz olalı görmez cefâ-yı hâr gül

(O hilafet bahçesinin gülü, bahar mevsimine benzeyen devleti dünyayı aydınlatığından beri gül, dikenin eziyetini çekmez.)

Oldı devrinde hevâ maḥbûs-ı zindân-ı ḥabâb

Ġalibā görmüş hevādan şemme-i āzār gül

(Onun devrinde hava, kabarcığın zindanına hapsedildi. Galiba gül, havadan birazcık incinmiş.)

Sonraki üç beyitte, “sultan-ı âdil” ve “gül-i bâğ-ı hilâfet” olarak nitelenen “o” sultanın tabiata ve rüzgara hükmetme gücü, düşmanı ve fitneyi kahreden kudreti anlatılarak dinleyici/okuyucunun merakı uyandırılır. 43. beyit merakları giderir:

Şâh-i dîn Sultân Süleymân-ı sa’âdet-mend kim

Kesb ider **hulûk-i hoşından** nüzhet-i etvâr gül

(Dînin şâhı, saadetli Sultan Süleyman ki gül, **onun** hoş ahlakından latîf ve zarîf tavırlar kazanır.)

Başâ şalmış **mihri**ni rûz-i ezelden çerh-i pîr

Eyle kim gül-ruhler eyler zînet-i destâr gül (44.by.)

(İhtiyar felek, **onun merhametini** ta ezelden kafalarına soktuğu/öğrettiği için gül yanaklı güzeller onu başlarındaki sarığa süs olarak takarlar.)

.....

Ġurtulur feth itdiği kişver belâ-yı fitneden

Kim açıldukda dikenden ayrılır nâ-çâr gül (49. by.)

(Açıldığında gül, dikenden ayrıldığı gibi, **onun** fethettiği ülke de fitne belâsından kurtulur.)

Teşbîbde güle, bağbana *iltifât* eden şairin *medih* bölümüne gelince, *memdûhu* hep 3. şahısta övdüğünü görüyoruz. 56. beyitte *iltifât* memdûhundan beklediğini şöyle ifade eder:

Ferrine virmez hâlel hâr ile kılmak iltifât

Zîb u zînet virdügiyçün hâre olmaz hâr gül

(Dikene iltifât etmesi gülün şânına hâlel getirmez. Dikene güzellik verip süslediğinden dolayı gül hakir düşmüş olmaz.)

59. ve 60. beyitlerde, hitabı kendine çeviren Fuzulî, “diken” ile kastının ne olduğunu açıklar:

Ġıl Fuzûlî medhîn ol şâhuñ ki bâğ-ı medhînüñ

Bülbülü olurdu bulsa kuvvet-i güftâr gül

Gerçi yoğdur i’tibârüñ medhîn it izhâr kim

‘Âdet-i devr-i zamândur hâre olmak yâr gül

(Ey Fuzulî, o şahı methet. Zira eğer söz söyleme özelliği olsaydı gül [bile] onun övgü bahçesinin bülbülü olurdu. Gerçi senin itibarın, bir saygınlığın yok ama sen yine de övgünü ortaya koy. Bu zamanın âdeti gülün arkadaşının diken olmasıdır.)

Dikkat edilirse şair, ilk kez kendinden söz ettiği bu beyitlerde bir fahiye yapıp sadece bir diken gibi değersiz görüldüğünden yakınmakta, ancak yine de ümidini yitirmeden medhini "izhar etmek" istemektedir. Burada "izhar etmek" (ortaya koymak) ifadesi anlamlıdır. Zira şairin kasîdesini padişahın huzuruna çıkıp "sunduğunu/okuduğunu" gösteren bir ifadeye şiirde rastlanmamaktadır.

Halbuki Fuzulî, Bağdat Valisi Ayas Paşa'ya sunduğu toplam 7 medhiyede mutlaka bir noktadan sonra memdûhuna yönelmiş ve "ey", "eyâ", "serverâ" gibi bir nida ile 'senli benli' konuşmaya başlamıştır. Örneğin paşaya sunduğu ilk kasîdede (TD, XIII, s. 54) bir nesib yahut teşbîb yapmadan doğrudan *medhe* başlamış ve memdûhunu İsâ, Hızır, Mehdî gibi İslam toplumunda hep beklenen kurtarıcılara teşbih edip "Geldi ol İsî..., Geldi ol Hızır..., Geldi ol Mehdî..." nidalarıyla coşkulu bir müjde havasında takdim etmiştir. Sonunda "Geldi ol âsaf" ibaresiyle, gelenin Sultan Süleyman'ın bir paşası olduğunu bildiren şair -Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'ı da hatırlatarak- güzel bir geçişle (gürîz) paşanın sıfatlarını/lakaplarını zincirleme tamlamalarla sıralamaya başlamış ve 6. beyitte *memdûhun* adını anmıştır. Şairin bu coşkun dili, memdûhu karışlamaya koşan bir "münâdî"yi hatırlatır:

Geldi ol 'İsî kim andandur hayât-ı ehl-i hâl

Yokdur ansız halk cisminde hayâta ihtimâl

Geldi ol Hızır-ı mübârek-pey kim ansız bî-delîl

Muztarib kalmışdı ehl-i fazl u erbâb-ı kemâl

Geldi ol Mehdî ki şalmışdı zamân-ı gaybeti

'İkd-i nazm-ı kişver-i İslâm'a bîm-i inhilâl

Geldi ol âsaf ki kondurmuşdı cünd-i şevketi

Dâmen-i mülk-i Süleymân'a gubâr-ı ihtilâl

Ser-firâz u nîk- 'ahd u nîk-re'y ü nîk-hû

Ser-ver-i pâkîze-eṭvâr u pesendîde-ḥişâl

Cevher-i kıabil Ayâs-i âkıbet-mahmûd kim

Ḥalka göstermiş anı İzîd felekden bir mişâl (1.-6. by.)

Meddâh şair, Okuyucu/dinleyiciye gelenin kim olduğunu açıkladıktan sonra kokuğa/memdûha dönüp adeta kucaklamak için iki kolunu açar gibi "merhabâ" diye seslenir:

Merhabâ ey revnaḳ-efzâ-yı serîr-i 'izz ü câh

Merhabâ ey zîb-baḥş-i mesned-i câh ü celâl (7. by)

(Merhaba ey yücelik ve makama renk katan, merhaba ey ululuk ve rütbe tahtını süsleyen)

36 beyitlik şiirde bu beyitten itibaren sonuna kadar muhatap Ayas Paşa'dır.

Serverā ḥaqqā ki ḥurşīd-i cemālūnden cūdā

Aḥter-i ikbāline yetmişdi Bağdād'ıñ zevāl

(Ey reis senin yüzünün güneşinden ayrı kalınca Bağdad'ın talih yıldızı batmak üzereydi.)

Bir başka medhiyesinde (TD, XVIII, s. 68) yine çeşitli teşbih ve tavsiflerle Ayas Paşa'yı andıktan sonra ona hitaben

Şehā şefkat-şi'ārā sensen ol pākīze-sīret kim

Saña ḥacet degül iḥsān içün derd-i dil izhārī (24. by.)

(Ey şah, ey şefkatli, sen o kadar temiz huylusun ki, iyiliğini görmek için sana gönül derdini açıklamaya gerek yok.)

Şair bundan sonraki on iki beyit boyunca sözü kendine getirmeden memdûhunu abartılı övgülerle nitelemeye devam eder. 37. beyitte gördüğü eziyetlerden dilinin tutulduğunu ve memdûhun sıfatlarının şevkiyle yine şiir zevkine kavuştuğunu söyleyerek sözü kendine getirir ve 43. beyte kadar *arz-ı hâlde* bulunur. Burada yârsızlıktan yakınıp ağyar cevrenden şikayetçi olan şair sözü iki beyitlik dua ile tamamlar.

Ayas Paşa'ya yazdığı bütün kasîdelerde bu örneklerde görüldüğü gibi mutlaka *iltifâta* yer verden Fuzulî'nin divanında ikinci sıradaki Kanunî medhiyesi (X. s. 41) Arapça-Farsça-Türkçe karışık dilli (mülemmâ) bir şiirdir. İlk 3 beytin her birinde ilk mısra'yı Arapça, ikinci mısra Farsçadır. Sonra 2 beyit Türkçe, 6-7. beyitler Farsça, 8-9 Arapça, 10-11 Türkçe, 12-15 Farsça... Bu şekilde toplam 40 beyitlik şiir üç dilin birlikte sergilendiği bir yapı arz eder. Şairin Kanunî'ye *iltifât* ettiği tek kasîde budur. *İltifât* beyitleri (32-33. by.) Farsçadır:

تت مھتسد ریز ملع ناسدربزی

نیرت شگن ارت نامرف تشگن اخیچ رود

وت نامرف متاخ رگ یت بسن زا رود تسین

ن گن ریز دنک ارنامیلس کلم ءصرع

Ey zeber-destān-ı 'ālem zīr-i dest-i himmetet

Devr-i çerḥ engušt-i fermān-i turā enguštērī

Nīst dūr ez-nisbetī ger ḥātem-i fermān-i tu

'Arşa-i mülk-i Suleymānrā kuned zīr-i nigīn

(Ey bütün dünya hükümdarları himmetine tabi bulunan padişah! Feleğin çemberi, senin emir buyuran parmağına bir yüzüktür./ Eğer fermanın mührü Hz. Süleyman'ın ülkesini hükmü altına alsa münasebetsiz olmaz.)

Vahtidür kim hâme-i takdîrden taşvîb alup

Şüret-i dîvâr-ı dîvānuñ ola hâkân-ı Çîn (34. by.)

(Çin hükümdarının, kader kaleminden onay alarak, senin sarayının duvarını bir resim gibi süslemesinin vakti gelmiştir.)

Vahtidür k'ola sevâd-i Hind ü şahrâ-yı Habeş

Şâhed-i mülküñ zenaḥdânında ḥâl-i anberîn (35. by.)

(Hind ve Habeş ülkelerinin, senin mülkünün güzelinin çenesine anberden yapılmış bir ben gibi süs olması -yani senin ülkenin sınırlarına dahil olmasının- vakti gelmiştir.)

Kasîdenin 38. beyti Farsça olup çok iddialı bir *tefâhur/temeddüh* içerir:

تتعمعن عن دى دحت ى سى ك ره دح تسى ن

نى ز اش ى بى ل و ض ف م ه ل و ض ف دى م ن ب ه ك ل ب

Nîst ḥadd-i her kesî taḥdîd-i na't-i ni'met

Belki ben'māyed Fuzülî hem fuzülî bîş ezîn

(Senin nimetlerinin vasfını tarif etmek herkesin haddi değildir. Bunu ancak Fuzulî gösterebilir. Hatta sen ondan da faziletlisin/Hatta bundan fazlası haddini aşmaktadır.)¹⁸

İşte bu “fuzûlî” kelimesinin birkaç farklı anlamda (fodulluk/sen faziletlisin/Fuzulî) okunmaya müsait olarak kullanıldığı tek beyitlik *fâhr*¹⁹ bölümü, Kanûnî'nin çevresinde bulunan ve -divanı neşre hazırlayanlardan ve elbette bu makalenin sahibinden, daha iyi Farsça bilen- musâhib şairleri pek memnun etmemiş olsa gerek.

Bu kasîdenin 39-40. beyitleri Türkçe olup dua içeriklidir:

Var ümîdüm kim hemîşe irtifâ'-i ḳadr ile

18 Beytin anlamı *TD*'de şu şekilde verilmiştir: “Senin nimetlerinin methini sınırlandırmak kimsenin haddi değilse de, bundan fazlasını yapmak belki hem boşboğazlık, hem de haddini bilmezlik olur.” (s. 45). Hasibe Mazioğlu ise beyitteki “bîş ezîn” ibaresini “pîş ezîn” okuyarak beyte şöyle bir anlam vermiştir: “Senin nimetlerinin övgüsünü sınırlandırmak kimsenin haddi değildir. Bunu belki bundan önce boş şeylerle vakit geçirmiş olan Fuzulî yaptı.” (Hasibe Mazioğlu “Fuzulî Kimleri Övmüştür”, *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri*, TDK. Yay., Ankara 2014, s. 347.

19 Bölümün adı edebiyat teorisi ile ilgili kitaplarda “fahriye” olarak geçmektedir. Ancak bilindiği gibi “fahriye”, “medhiye” gibi terimler aslında türü ifade eder. Klasik kaynaklarda kasîdenin bölümleri, “fâhr”, “tefâhur”, “medh”, “medîh” biçiminde kullanılmıştır.

Ola ihsānuñ neşât-engîz-i her kalb-i hâzîn

(Ümit ederim ki senin ihsanını/iyiliğın her zaman yüksek bir makamda bütün mahzun kalpleri sevindirsin)

Göstere sūd-i bekā pīrāye-i ihsān saña

مکتزآ-ی نین سح مل رج اهل ال عی ضی ال

(“Allah iyilik yapanların karşılığını asla ihmal etmez” ayetinin^{20*} gereği olarak bu ihsan süsü sana ebedî bir kazanç sağlasın.)

Divandaki sıraya göre bundan sonraki medhiye “Bağdat Kasîdesi” adıyla meşhurdur (TD, XI. s. 45.). 70 beyitlik bu şiirin de 5 beyti (27-31) Arapça, 7 beyti (32-38) Farsçadır. Teşbîbi Bağdat şehrinin tasviri olduğu için Bağdat Kasîdesi olarak adlandırılan bu medhiyede de şair padişaha hitap etmemiş ve hep onu giyabında (3. şahıs konumunda) övmüştür. Bu kasîdenin 25. beytindeki “Geldi Burc-ı Evliyâ’ya Pâdişâh-ı nâmdâr” mısra’ı ebced hesabı ile hicrî 941/1534 tarihine denk gelmektedir. Kasîdenin *medih* kısmı da bu beyitten sonra başlar. Sözüünü ettiğimiz Arapça ve Farsça beyitler *medih* bölümünün başında yer alır.

Pâdşâh-i bahr u ber Sultân Süleymân-i velî

Server-i şâhib-nazar Şâhen-şeh-i şefkat-şî’âr (45. b.)

(Karalar ve denizlerin padişahı Sultan Süleyman-ı Veli, ileri görüşlü, şefkatli sultanlar sultanı)

beytiyle padişahın adını ve unvanlarını sayan şair hemen her Kanunî medhiyesinde olduğu gibi onu adından dolayı Hz. Süleyman ile kıyaslar:

O1 Süleymân’uñ şükûhı dîve şalmış rüsteñiz

Bu Süleymân şavleti küffârı itmiş hâksâr

O1 Süleymân’a mañall-i ‘azmde mañmil hevâ

Bu Süleymân’a zamân-ı rezmde mañkûm nâr

‘Âlemüñ vaşfın Süleymân mülki dirlerse n’ola

Çün Süleymân’dan Süleymân’a kâlubdur yâdgâr (58-60. b.)

(O Süleyman’ın haşmeti şeytanı göç ettirmiş, bu Süleyman’ın gücü kafirleri yerle bir etmiştir. O Süleyman’ın yolculukta taşıyıcısı hava, bu Süleymana savaş sırasında esir, ateştir. Dünya için Süleyman mülkü deseler şaşılmaz, çünkü dünya Süleyman’dan Süleyman’a kalan bir hatıradır.)

Kasîdenin 63. beytinde devlete/talihe hitap eden şair, arz-ı hâlde bulunacağı *memdûh*undan yine “o” diye bahseder. 65. beyitteki “men”–“ol” karşıtlığı aradaki

20 *Hûd (11), 115. Ayet.

mesafeyi açıkça göstermektedir: “O benden habersiz, ben ona gece gündüz duacı, o benden el çekmiş, ben ona daima ümit besliyorum”. Şair bu beyitten sonra Allah’a yönelir ve bu iştihak derdinin sona ermesi, bu yol gözleme acısının yok olması için yakarır. Onun (sultanın) umumî ihsanlarından bütün dünya istifade ederken Fuzulî kulunun gönlü kırık kalacağına ihtimal vermez ve yine “var ümîdüm” diyerek duaya başlar. Duanın içeriği de anlamlıdır. Fuzulî, Sultan Süleyman’ın merhamete gelmesini dilemektedir. Zira Allah’ın yeryüzündeki gölgesinin bereket ve ihsanı umumî olur. “Devran döndükçe yedi yıldız onun emrinde olsun ve dört unsur onun bünyesini sağlamlıklı kılsın” der:

Bi’llāh ey devlet ki dergāhında maḥremsin anuñ
Düşse fırsat ḥālüm ol dergāha ‘arz it zīnhār
Kılmışam tertīb-i şahñ-i şıdkā miñ dürr-i şenā
Bulmazam ruḥşat ki dergāha kılam bir bir nişār
Menden ol gāfil aña men rüz u şeb ehl-i du’ā
Menden ol fāriğ aña men muṭṭasıl ümmîd vār
Yā Rab olmaz mı ola āḥir bu derd-i iştihak
Yā Rab olmaz mı ola zā’il bu renc-i intizār
Buldu ‘ālem feyz-i ‘āmından ‘ilāc-ı derd-i dil
Ḥāşe-li’llāh kim kıla ancak Fuzulî diltigār
Var ümîdüm kim ola hem şāmil aña merḥamet
‘Ām olur elbette feyz-i sāye-i Perverdigār

Bu kasîdenin, içindeki tarih mısramının da delaletiyle, Sultan Süleyman Bağdat’a geldiğinde şair tarafından takdim edildiği kabul edilir.²¹ Halbuki bu beyitlerde de açıkça görüldüğü gibi şair padişaha ulaşamamaktan, hazırladığı onca övgüyü padişahın huzurunda okumaya izin alamadığından yakınmaktadır. Sultanın kendisinden habersiz olduğunu ve kendisinin daima ona dua ettiğini söyleyen şair, “iltifat” eder ancak padişaha değil, Allah’a yönelerek bu yakıcı arzunun bitmesi ve bu bekleyişin sona ermesi için yakarır. Şiirin sonundaki dua bölümünde de padişaha merhamet dilemiş olması, bu şiirin padişah huzurunda okunmadığına, hatta okunmak için yazılmadığına en açık delildir.

Divanın kasîdeler bölümünde yer alan XII. şiir bir terkîb-benddir. *Türkçe Divan*’da “Terki̇b-i Bend der Medh-i Sultān Süleymān” başlığıyla verilen şiirin Üveys Paşa’ya sunulduğu ve ilk 4 bentte Padişahın methedildiği ancak bu bentlerde de şairin

21 Hasibe Mazioğlu, Eski Türk Edebiyatı Makaleleri, TDK Yay., Ankara 2014, s. 346.

padişaha hitap etmediğini görüyoruz. Halbuki şiirin devamında Üveys Paşa övgüsüne geçince:

Şehâ cennet dilerdüm Hâk müyesser kıldı dîdâruñ

Umardum nür-i rahmet ruzî oldu şem'-i ruhsârûñ (VI. bn. 1. by.)

(Ey şahım cennet istiyordum Allah senin yüzünü görmeyi nasip etti, rahmet nurunu umarken senin mum gibi parlak yanağının ışığı nasip oldu.) diyerek Üveys Paşa ile görüşmesinden duyduğu mutluluğu dile getirir.

Divandaki bu 4 medhiye gibi, *Leylâ vü Mecnûn* mesnevîsinin başındaki “İslam padişahına dua ve senâ” başlıklı, toplam 67 beyitlik bölümde de herhangi bir şekilde padişaha hitap ifade eden bir mısra görülmez.

Bu durumda başta sorulan sorulara dönersek, acaba Fuzulî, cihan padişahı Sultan Süleyman’a ulaşabildi mi? Değilse onu ulaştırmaktan alıkoyan sebep ne idi? Yaygın kabule göre şairin Şia mezhebinden olması mı? Daha önce Şah İsmail’e kasîdeler sunmuş olması mı? Yoksa Kâdir Çelebî’ye yazdığı kasîdede (TD., XXXII, s. 98-100) ve pek çok şiirinde yakındığı “dem-serd” (soğuk nefesli) kıskanç fitneciler mi?

Serverâ bende Fuzulî’ni kemân-i gerdün

Muţtaşıl derd ü belâ oğına alan eyler (43. by)

(Ey reis, Fuzulî kulunu feleğın yayı sürekli dert ve bela oklarına kalkan ediyor.)

İşidüb **ta’ne-i dem-serdleri** her dem kim

Şem’ tek şerh-i ğam-i külbe-i azân eyler (44. by)

(Soğuk nefeslilerin iftiralarını işitip mum gibi hüzünler evinin [Hz. Yakub’un evinin] acılarını anlatıyor.)

Eyle kim cân ü dilin fehm kılan sensen ü bes

Sen eger kılmaz iseñ kim aña ihşân eyler (45. by)

(Öyle ki senden başka onun gönlünü anlayan yok. Sen de etmezsen eğer, ona kim ihsan eder?)

Acaba Bağdat seferine katılan diğer şairler, yahut Rüstem Paşa, devrin en güçlü münşisi ve Fuzulî’nin “kalem” redifli bir kasîde ile övdüğü Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebî, yahut âlim, fâzıl ve şair olarak bilinen Kâdir Çelebî, diğer Bağdat valileri ve kalem erbabı bu büyük şairin kadr u kıymetini padişaha ulaştırmayı ihmal mi ettiler? Yoksa Fuzulî’nin yakındığı “soğuk nefesliler” bunlardan birileri miydi?

Bir de şöyle bir soru geliyor akla: Fuzulî bir kasîdesinde padişaha “iltifat” ettiğine göre şairin, padişahın huzurunda okuduğu/okumak için hazırladığı şiir bu olabilir mi? Yukarıdaki soruların cevabından emin olunamaz ancak bizce Sultan Süleyman Bağdat’a geldiğinde şairin hazırlayıp, huzura çıkmayı umarak, götürdüğü şiir bu olmalıdır. Zira, Bağdat gibi ilim ve sanat merkezi olan bir şehirde üç dilin edîp ve şairle-

rinin yaşadığı bir eski başkentte, şehrin fatihi, divan sahibi şair padişahı “elsine-i selâse” ile övmek muhteşem bir etki yaratabilirdi. Ancak muhtemelen sultanın etrafındaki koruma ordusu içerisinde padişahın çok onun gözündeki yerini korumaya çalışan kıskanç kişiler, ona engel olmuş ve iki büyük şairin buluşmasına mani olmuşlardır. Bu yüzden Fuzulî, devrin padişahını methetmekten geri durmamış ancak sonraki medhiyelerinde, kasidelerin zorunlu bir unsuru olan “iltifat”a asla yer vermemiştir. Onun Celalzâde’ye yazdığı meşhur Şikâyetnâme de şairin yaşadığı bu kırgınlığı yansıtır.²²

Kasidelerinde devrin en güçlü hükümdarına *iltifât* etmeyen Fuzulî'nin gazellerinde sevgiliden iltifât bekleme de kayda değer bir üslûp özelliğidir:

Kerem kııl, kesme sâkî, *iltifâtuñ* bî-nevâlardan

Elûnden geldüğü hayrı dirîğ itme gedâlardan.

Fuzulî nâzenînler görseñ izhâr-ı niyâz eyle

Terahhüm umsa ʿayb olmaz gedâlar pādşâlardan (TD, CCXV.g., 1., 9. by.)

Onun meşhur gazelindeki (TD, CCXCIV. gaz., s. 418) şu beyitler, şiirlerinde İstanbul’a gelmek konusunda çok istekli olduğu görülen Fuzulî’nin bir türlü erişemediği bu arzusunu izah ediyor gibidir:

Žaʿf-ı řâliʿ mâniʿ-ı tevfiķ olur her nice kim

İltifâtuñ ârzü-mend-i vişâl eyler meni

Men gedâ sen şâha yâr olmak yok ammâ nʿeyleyem

Ârzü sergeşte-i fikr-i muhâl eyler meni (3-4. by)

(Her ne kadar iltifatın beni vuslat arzusuna düşürüyorsa da talihsizlik muvaffak olmama mâni oluyor.

Ben yoksul kölenin, senin gibi bir sultana dost olması olacak şey değil ama işte arzu bu olmayacak fikirlerle başımı döndürüyor.)

Sonuç olarak, Fuzulî gibi güçlü bir şairin Osmanlı’nın en parlak döneminde taşrada kalmış olması hususu, eski bir tartışma konusudur. Şairin kasidelerindeki bir üslûp özelliğini incelemek amacıyla başlayan bu çalışma tuhaf bir şekilde söz konusu tartışmaya dayanmış oldu. Fuzulî, *Türkçe Divan*’ında devlet büyüklerine yazdığı 34 kasideden yalnızca 4’ünde *iltifâta* başvurmamıştır. Bunların 3’ü aynı memdûh hakkındadır. Kalan tek şiir de kasîde ortalamasının altında bir beyit sayısı ile yazılan 21 beyitlik bir şiir olup kimliği tam olarak tespit edilemeyen bir Mehmed Paşa hakkındadır. Şairin, medhiyenin en önemli unsurlarından birini, memdûhlarından biri için ısrarla kullanmamış olması anlamlıdır. Üstelik bu memdûhun, devrin en güçlü hükümdarı ve şairi olduğu düşünülürse bu anlam daha net olarak ortaya çıkar. Övgülerinde *iltifâta* yer vermeyen yani memdûhu ile doğrudan muhatap olmayan Fuzulî’nin bu

22 Abdulkadir Karahan, Fuzulî’nin Mektupları, İbrahim Horoz Basıevi, 1948., s. 31-38.

tavır, Bağdat'ın fethinde, büyük bir özenle hazırladığı ilk kasîdesini Kanunî'ye sunma teşebbüsünde gördüğü muamelenin sonucu olmalıdır.

Bu çalışmada, *iltifât*ın nasıl etkili bir ifade imkânı sağladığı görülebiliyor. Yazıda ayrıca sanatçının gerçek duygusunu, katı kalıpları olan geleneksel bir şiirde bile hangi yollarla dışa vurduğunu görmek mümkündür.

Kaynakça:

- AKAR, Metin, *Su Kasidesi Şerhi*, TDV Yay., Ankara 1994.
- AKYÜZ Kenan vd (haz.), *Fuzulî Türkçe Divan*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1958.
- Âşık Çelebî, *Meşâ'irü'ş-şu'arâ İnceleme-Metin*, 3 Cilt, Haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Yay. İstanbul 2010.
- AYAN, Hüseyin (Çev.), *Fuzulî Rind ü Zâhid*, MEB. Yay., İstanbul 1993.
- AYDEMİR, Yaşar, "XVII. yy. Türk Edebiyatında Kasîde", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1994.
- CANIM, Rıdvan, *Latîfî Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tâbîrâtü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*, AKM Başkanlığı Yay., Ankara 2000
- ÇAKICI, Bilal, "Eski Türk Edebiyatında Kasîde Nazım Şekli (XVI. yüzyıl)", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1996.
- ÇALIŞKAN, Adem, *Fuzulî'nin Su Kasidesi ve Şerhi*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1992.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, "Kasîde", *Türk Dili-Türk Şiiri özel sayısı-II*, S. 415-416-417, 1986.
- DAĞ, Mehmet, *Kur'an'da Üslup Diyalektiği İltifat (Zamanlar ve Şahıslar Arası Geçiş)*, Salkımsöğüt Yay, Erzurum 2008.
- DİLÇİN, Cem, *Fuzulî Divanı Üzerine Notlar/Studies on Fuzulî's Divan*. MA: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü., Cambridge 2001.
- DİLÇİN, Cem, *Fuzulî'nin Şiiri Üzerine İncelemeler*, Kabcacı Yay. İstanbul 2007.
- GÜNGÖR, Şeyma, *Fuzulî Hadîkatü's-Sü'edâ*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- İNALCIK, Halil, *Şâir ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik İnceleme*. Doğu Batı Yay., Ankara 2003.
- İNALCIK, Halil, *Has-Bağçede' Ays u Tarab-Nedîmler Şâirler Mutribler*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- KARAHAN, Abdülkadir, *Fuzulî'nin Mektupları*, İbrahim Horoz Basımevi 1948.
- KARAHAN, Abdülkadir, *Fuzulî, Muhîti, Hayatı ve Şahsiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.
- KESKİN, Ayşe Gülay, "Klasik Türk Edebiyatında Kasîde Nazım Şekli (13.-14.-15. Asırlar)", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1994.
- MAZIOĞLU, Hasibe, *Fuzulî-Hâfız: İki Şâir Arasında Bir Karşılaştırma*, İş Bankası Kültür Yay. Ankara 1956.
- MAZIOĞLU, Hasibe, *Fuzulî Üzerine Makaleler*, TDK, Ankara 2011.
- MAZIOĞLU, Hasibe, *Eski Türk Edebiyatı Makaleleri*, TDK. Yay., Ankara 2014.
- ŞAHİN, Ebubekir S., "Kasîde Vadisinde Ahmet Paşa ve Nef'î", *Bursalı Şâir Ahmet Paşa ve Dönemi*, (ed. Bilal Kemikli), Şâir Ahmet Paşa Sempozyumu, Bursa 2010, s. 138-149.
- ŞAHİN, Ebubekir S., «Medh ve hamd kavramları çerçevesinde medhiye üslubu üzerine», *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VIII-Kasîdeye medhiye: biçime, işleve ve muhtevaya dair tespitler*, (haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım), Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 340-361.
- TANCI, *Muhammad bin Tavîr, Ma'la'u'l-İ'tikâd ft Ma'rîfatü'l-Mabda'i va'l-Ma'âd*, (çev. Esat Coşan, Kemal Işık), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Yayın İlkeleri

- Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, uluslararası indekste taranan hakemli bir dergi olup, Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma ve kongre-sempozyum haberleri yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.
- Derginin dili Türkçe ve İngilizce'dir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.
- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.
- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir.
- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler yer almalıdır. En az 3, en fazla 5 anahtar kelime bulunmalıdır.
- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.
- Gelen yazılar, Yayın Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.
- Yayın Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra en geç bir ay içerisinde dergi yönetimine ulaştırılmalıdır.
- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.
- Yazarlara telif ücreti ödenmez. Dergide yazısı çıkan yazarlara 1; aynı sayının hakemlerine 1 adet dergi gönderilir.
- Dergide yayımlanan makalelerin basın ve sanal yayım hakkı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'ne aittir. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ Yazım Kuralları

- Yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.
- Başlık, 16 punto, koyu ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, küçük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, koyu, soyadı büyük harf ve sağa hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.
- Metin, 10 punto, tek satır aralığı ve iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası önceki 0 nk sonrası da 6 nk paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.
- Sayfa numaraları, alt bilgi içinde ortalanmış bir şekilde 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- Alıntılar, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.
- Dipnotlar, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır.

Atıflar ve Kaynakça:

Dergimiz, metin içi ve metin dışı olmak üzere iki tarz atıf ve kaynakça sistemini kabul etmektedir. Yazarlar, bu sistemlerden birini tercih etmelidir.

1. Metin Dışı Atıf Sistemi

Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserinin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde ilk yazarın soyadı verilmelidir.

Örnekler:

Kitaplar için:

Ahmet Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl, Ankara 1963.

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, İstanbul 1987.

Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, İstanbul 2009, s.115.

Sonraki atıflarda; İnalçık, Klasik Çağ, s.123.

Çeviri kitaplar için:

Ernest Gellner, Uluslar ve Ulusçuluk, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, s.28.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

Hüsnü Erkan (der./haz./ed.), Sosyal Piyasa Ekonomisinin Rekabet Boyutu, 1992, s.44.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

Takashi Osawa, "Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı Bir Kağan'ın Şeceresine Ait Bir Kaynak", Türkler, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, s.83.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", Belleten, C.III, S.9, 1939, s.101.

Çeviri makaleler için:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk," (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

Zeynep Arat, "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul 2000, s.167.

Web üzerinden kaynaklara atf:

Servet Çaycı, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Yayımlanmamış tezler için:

Gürhan Kırilen, Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Arat, Zeynep, ‘‘1970’lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi’’, Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, (der. Zeynep Boratav), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s.167-180.

Çaycı, Servet, Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>, (09.11.2008).

Hirsch, Ernst E., ‘‘İktidar ve Hukuk,’’ (çev. Hayrettin Ökçesiz), Hukuk Araştırmaları, C.2, S.3, 1987, s.44-59.

İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, ‘‘Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa’’, Belleten, C.III, S.9, 1939, s.99-106.

2. Metin İçi Atıf Sistemi

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir. Örnek: (İnalcık 2009: 46). Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, en eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır. Örnek: (Uzunçarşılı 1939: 94; İnalcık 2009: 46). İki yazarlı kaynaklarda, araya tire işareti (-) konulur. İkiyden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra ‘‘vd.’’ kısaltması kullanılmalıdır. Örnekler: (Classen-Skalnik 1993: 25), (Fei-Zhou vd. 2007: 472). Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyorsa, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir. Örnek: (2009: 46). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklemek suretiyle ayırt edilir. Örnekler: (Ekrem 2008a: 54), (Ekrem 2008b: 25). Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilir. Örnekler: (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003:

27). Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: Örnek: (Köprülü 1911: 75'ten aktaran; Çelik 1998: 25). El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif veya mütercim adından sonra [yz.] kısaltması konmalı, varak numarası örnekteki gibi belirtilmeli ve tam künye kaynakçada gösterilmelidir. Örnek: (Ahmedî, [yz.] 1410: 7b). Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25).

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için ve kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (İnalçık 2009: 46).

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmeli ve asılı kaynakça yapılmalıdır:

Örnekler:

Tek yazarlı kitaplar için:

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). Babaîler İsyanı: Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergâh Yayınları.

İki yazarlı kitaplar için:

ÖZÖN, M. Nihat - DÜRDER, Baha (1967). Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi, İstanbul: Remzi Kitabevi.

İkiden fazla yazarlı kitaplar için:

AKPOLAT, Kemal - vd. (1960). Sezginin Gücü, İstanbul: Güneş Yayınevi.

Çeviri kitaplar için:

İNALCIK, Halil (2009). Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplar için:

NİZÂMÜ'L-MÜLK (1999), Siyâset-nâme, (hzl. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Derleme, yayına hazırlanan ya da editörlüğü yapılmış kitaplardaki makaleler için:

GRAFF, David A. (2002). "Strategy and Contingency in the Tang Defeat of the Eastern Turks, 629-630", Warfare in Inner Asian History (500-1800), (ed. Nicola Di Cosmo), Leiden: Brill, 33-71.

Makaleler ve ansiklopedi maddeleri için:

GÜL, Muammer (2006). "Harezmlî Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Roller ve Tesirleri", Belleten, LXX (257): 95-118.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1939). "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalaa", Belleten, III (9): 99-106.

Çeviri makaleler için:

HAMILTON, James Russell (1997). "Tokuz-Oguz ve On-Uygur", (çev. Yunus Koç -İsmet Birkan), Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 187-232.

Yayınlanmış bilimsel bildirilere atf:

ARAT, Zeynep (2000). "1970'lerden Sonra Çevrede Kuramsal Yapının Gelişimi", Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, 7-8 Nisan 2000, (der. Zeynep Boratav), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 167-180.

Web üzerinden kaynaklara atf:

ÇAYCI, Servet. Aşırı Akımlarla Mücadele: Almanya Örneği, Erişim tarihi: 2008.09.11, <http://www.asam.org.tr/temp/temp631.pdf>.

Yayımlanmamış tezler için:

KIRİLEN, Gürhan (2012). Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi
Çanakkale Onsekiz Mart University
Atatürk and Gallipoli Campaign Research Centre

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı

- Eylem Tekemen Altındaş** The Reflection of the Drought in the Ottoman State to Ankara in the 19th Century
- Bilgin Güngör** Reflections of an Utopian Impulse: Utopia in Sait Faik Abasıyanık's Literary Works
- Ömer Kul** The Struggle of East Turkestan After 1949 in Abroad and the Attitude of Taiwan Government
- Mehmet Ali Yolcu** Çanakkale Folk Botany in the Context of Traditional Ecological Knowledge
- Semiha Altier** The Traces of the Sufi Environment in the Ottoman Period in Çanakkale: Buildings of the Tariqa
- Yavuz Selim Çeloğlu** 5th Army Range Organization at the Dardanelles Front
- Metin Ünver** Courtgi (Gürcü) Bahr-i Sefid (L'egree) Steamship Company, 1883-1911 .
- Kübra Ekiz Barış** Bozcaada Kimisis Teodoku Greek Orthodox Church
- Erkin Akan** The Conference of London in the Ottoman Archival Documents (21 February 1921-12 March 1921)
- Volkan Marttin** Appointment of Teacher Necati Bey as a War Photographer and His Other Photography Activities According to Archive Records and Memoirs
- Müge Kübra Oğuz & Şerif Korkmaz** Some Observation and Evaluation on the Social and Economic Structure of the District of Lapseki (1845)
- Gürhan Yellice** Initiatives for Modernizing the Turkish Woman, the Turkish and the World Press in Early Republic Period (1926-1934)
- Neriman Ersoy Hacısalihoğlu** The Development of the Town of Burgas in the 19th Century and its Importance in the Black Sea Trade
- Ebubekir S. Şahin** An 'Apostrophe' Between Fuzuli and Suleiman the Magnificent

canakklearastirmalari.comu.edu.tr

The Turkish Yearbook of Çanakkale Studies